

Ehl-i Sünnetin izlenimlerine göre alimler peygamberlerin varisleridir. Hadis ehli bu inanışı daha da güçlendirmiştir ve bu konuda pek çok şey yazmışlardır. Fakat ne yazık ki siyasi otorite hicri ilk iki asırda bunu kabul etmemiştir.

(Buhârî, *Câmi'u's-Sâbi'b*, 1/28; Fesevî, *el-Ma'rifetu ve't-Târib*, 3/401-402; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/196; Âcûrî, *Ablâku'l-Ulemâ*, s. 25-29; İbn Sellâm el-İbâzî (Beirut 1985), s. 74-75; İbn Abdi'l-Berr, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlibi*, 1/44-45. Bu konuya ilgili tartışmalar için bkz.: *Rasâ'ilu Abdülhamid el-Kâtib*, s. 312; *Taberî*, 3/1112-1113; J. Van Ess, *Les Qadarites et la Ghylanîyya de Yazid III*, P. Crone, M. Hinds, *God's Caliph*, 56-116; W. M. Patton, *Ahmed b. Hanbal*.)

Alimlerin rolleri ile ilgili bu bakış açısından alimler kanadında nisbeden daha erken bir dönemde başladığı görürlür. Çünkü Kur'an yorumcusu Mücahid b. Cebr (m. 722),

"Allah'a, peygambere ve aranızdan kendilerine otorite emanet edilenlere itaat edin." (Nisa: 59)

ayetinin yorumunda, "ulû'l-emr"in kendisine otorite emanet edilenlerle kastedilenin alimler olduğu görüşündedir.

(Mücahid b. Cebr, *Tefsîr*, 1/162-163; Taberî'nin *Tefsîr*'ine göre bu Atâ b. Saib (-753)'in görüşüdür. Şâfiî "Risâle"de 79-81 söyle der: "Bazı ilim ebli Onların Rasîlullah'ın seriyelerinin komutanları olduğunu söyler." Cassâs (m. 980) kitabında söyle der: (*Abkâmu'l-Kur'an*, 2/256-257) "Onlar alimler ve liderlerdir." Hatîb el-Bağdâdî *el-Faqîb ve'l-Mütefaqqib*'nda (1/27-28), "Ulu'l-emr"in alimler olduğunu söyler. krş.: İbn Abdi'l-Berr, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlibi*, 2/35-36; İbn Teymiye, *Emru bi'l-Maruf*, s. 68. O'na göre "ulu'l-emr" alimler ve liderlerdir. İbn Cemâ'a'ya göre; (*Muhtasaru fi Fadli'l-Cibâd*, s. 105) onlar hükümdarlardır. Alimlerdir de denilmiştir, fakat birincisi daha doğrudur. Şîlere göre "ulu'l-emr" Ali, Hasan ve Hüseyin'dir. (Küleynî, *Kâfi*, 1/286).)

Bu büyük görevin alimlerin omuzuna nasıl yüklenliğini açıklamaya çalışan pek çok hadis ve rivayet bulunur hadis kitaplarında. Beyhâkî'nin kabul ettiği bir rivayette;

Bir adam sahibi⁸ İmrân b. Husayn'a⁹, "Siz bize Kur'an'da aslinı bulamadığımız şeyle anlatıyorsunuz." der ve İmrân'ın buna öfkelendigini belirtir. İmrân adama: "Yatsının dört, akşamın üç, sabahın iki, öğlen ve ikindinin dörder vakit olduğunu (Kur'an'da) gördün mü?" der. Adam "Hayır" deyince, İmrân: "Bu bilgiyi nereden aldın, bizden almadın mı? Biz de peygamberden aldık..." der.

Beyhâkî, *Delâ'ilu'n-Nübüvve*, 1/35-37; Ma'mer b. Raşîd, *Camî*, no: 20474; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, s. 232-236.

Kur'an ve Sünnetle ilgili bu görüşü vurgulamak için Şâfiî Risâle'de söyle

⁸ İmrân b. Husayn el-Huzâî (52/-272) Basra'da yaşamış, Hasan Basîr (-728) ve Muhammed b. Sîrîn (-728) O'ndan hadis dinlemiştir. krş.: İbnü'l-Esîr, *Üsûtu'l-Çâbe*, IV, 137.

⁹ Peygamberin şefaatı ehli sünnet inanışının bir parçası olarak görülür. Mekârisî, s. 244, no: 27. krş.: İbn Ebî Âsim, *Evâil* (Beirut, 1407/1987) 8, 13, 78, 87 numaralı hadisler. Van Bershem, *age*, II, 231, no: 215.

der: "Kitabın nasla ya da mücmele olarak değinmediği bir olay yoktur. Bir kişi nass nedir, mücmele nedir derse denir ki: Nass: Allah'ın eksiksiz bir şekilde ayrıntılarıyla helâl ya da haram kıldığı şeydir. Mücmele nedir denirse denir ki, Allah'ın farz kıldığı, namaz, zekat, hacdır. Allah'ın peygamberi, namazın niteliğini, sayısını, vaktini ve namazdaki hareketleri göstermiştir. Peygambere itaatı Allah'ın farz kıldığı sonucuna nasıl varılmıştır denirse, denir ki: Allah'ın şu sözüyle,

"Elçi size ne verirse O'nun alın, neden sakındırırsa ondan geri durun." (Haşr: 7) ve

"Kim peygambere itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur." (Nisâ: 80)

(Şâfiî, *el-Ümm*, 7/271; Beyhâkî, *Ma'rifet-i's-Sünnet ve'l-Âsâr*, 1/5-6.)

İşte bu, şeriat ve ilmi taşımının, aktarmanın ve ulaşurmanın metodudur. Peygamberden gelen bir hadiste şöyle geçer:

"Dikkat edin, burada bulunanlar bulunmayanlara ulaşırsın."

(Meşîhatu İbn Tûbman, s. 165; Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, s. 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/4, 37; Buhârî, *Câmiu's-Sâbih*, 1/38; İbn Mâce, *Sünnet*, 1/85-86.)

Bu tarz düşünceni Kur'an ve mümin topluluk arasında onsuz olunamayacak bir ara halka olması açısından nebevî sünnete yüksek bir konum veriyor. Allah'ın kitabından sonra ilk dönem eserlerinde de kaynak olması açısından sünnete tekrar tekrar işaret edilmiştir. Her ne kadar bu ilk dönemde terimlerin içeriğini tam olarak bilmek mümkün olmasa da, Allah'ın kitabı ve Rasulünün sünnetiyle amel etmesi şartıyla liderliği kabul edilen üçüncü halife Osman b. Affan (644-656)'ın hilafetinin başlangıcına kadar götürülebilen açık bir işaret vardır.

(Taberî, *Târih*, 1/2786; Mâverdî, *el-Abkâmu's-Sultâniyye*, s. 17; M. M. Brovman, *The Spiritual Background of Early Islam*, 128-129.)

Nitekim hicri birinci asrin sonu, ikinci asrin başlangıcındaki risalelerde sünnetin konumuna dair ilk dönem belgeleri bulabiliyoruz. Ömer b. Abdulaziz'e nisbet edilen bir risalede şöyle geçer: "Hakları olmadığı halde bana Allah'ın kitabı dönmemi yazan grubu: ... Ümmet içinde Allah'ın dininin ve peygamberinin sünnetinin varlığı onları incitmiştir."

(*Risâletü Ömer b. Abdilaziz fi'r-Raddi ale'l-Kaderîyye*, s. 43; (J. Van. Ess tarafından olmuştur.) İbn Vaddâh el-Kurtubî, *el-Bîda'*, s. 30; İbn Battâ, *el-İbâne*, s. 352; *Rasâ'ilu Abdülhamid el-Kâtib*, s. 266, 267.)

Fakat tüm bunlar sünnet kavramı ve içerdigi anlamın ilk asırdan önce olgunlaştiği anlamına gelmez. Bilakis kavramın olgunlaşması ve içeriğin sınırlarının açıklığa kavuşturulması için Şâfiîyi beklemek şarttı. Şâfiî şer'i delillerle ilgili sünneti ikinci delil ya da ikinci kaynak olması bakımından

Kur'an'dan sonra hatta bazen de Kur'an'la aynı yere koyduğu bir sistem kurmuştur.¹⁰ Şâfiî İslâm toplumuna, Kur'an'ı koruyan ve sünneti yüklenen Allah'ın seçkin bir topluluğu oldukları gözüyle bakar ve bu toplumun icmasını hata ve sapmanın giremeyeceği yanılmaz bir icma olarak görür, icmanın yanılmaz olduğuna inanlar peygamberden gelen bir habere dayanırlar. Hadiste şöyle geçer:

"Ümmetim hata üzerinde birleşmez."¹¹

Böylece icma sabit bir delil gibi Kur'an ve Sünnetten sonra gelir. Herhangi bir fıkıh meselesi sırasında bu üç kaynağı başvurmak imkansız hale gelirse Şâfiî'nin kiyasa özgü kıldığı ictihada başvurulabilir. Sünniler de genel olarak Şâfiî'nin bu usulünü izlemişler, ayrıntılardaki bazı farklılıklar dışında kayda değer ayrılıklar olmamıştır.

ALLAH'IN GRUBU ve KURTULACAK ZÜMRE

Müminler topluluğu gecesi, gündüzü gibi aydınlık olan ancak helâk olanların terkedeceği dışardan değil, içерden yok edilecek bir yol üzere bırakılmışlardır. Bunun bahsi Kur'an-ı Kerim'de de geçmiştir.

"De ki: "Yalnız O'dur sizi tepenizden ve ayaklarınızın altından azapla kuşatma kudretinde olan; sizi birbirine muhalif topluluklar haline getirip birbirinizin üzerine salan." Bak, iyice anıslar diye mesajları nasıl her yönüyle açıklıyoruz. (En'am: 65) .

Bir hadiste de şöyle geçer:

"Rasulullah Rabbinden ümmetine dışardan bir düşmanın musallat olmamasını istemişti ve Allah da buna icabet etti, ümmetinin bir kısmının diğerine saldırmasını da istemişti fakat Allah buna icabet etmedi."

(Tartuşî, *Kitâbu'l-Havâdis ve'l-Bîda'*, s. 22, 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/240; el-Fesîvî, *el-Mâ'rîfetü ve'l-Târîb*, 1/362-363.)

İşte bu sebeple Allah Rasûlü ümmetini gruplaşma ve bölünme çağrılarına uymaktan sakındırmıştır. O'ndan gelen bir hadiste şöyle demiştir:

"Size Allah'tan sakınmayı, (devlet başkanı) Habeşli bir köle¹² bile olsa O'na itaat etmeyi tavsiye ediyorum. Zira kim benden sonra yaşarsa pek çok bölünme görecek. Sizi bid'atlerden sakındırırım. Çünkü onlar sapıkluktır. Sizden kim o döneme erişirse ona düşen benim ve kendilerine doğru yol gösterilmiş olan Raşit Halifelerin sünnetidir. Onlara simsiki yapınız."

(İbn Vaddâh el-Kurtubî, *el-Bîda'*, s. 29-30; Ebu Şâme el-Makdisî, *el-Bâis alâ İnkâri'l-Bîda' ve'l-Havâdis*, s. 12-13.)

Bu uyarıcı ve sakındırıcı bağlamda ümmetin ayrılığı "iftirâku'l-ümme" diye

¹⁰ Şâfiîler ve Hanbelîler Sünnetin Kur'an'ı neshedebileceği görüşündedirler. Karşılaştırmız: İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, s. 253.

¹¹ "Ümmetim hata üzerinde birleşmez." bkz.: İbn Battâ: *el-İbânetu'l-Kübrâ*, 288, 314; el-Malâfi, *et-Tenbîb*, 13; *Usûlu'n-Nibâl*, 52; Cüveyînî, *Çtyâsu'l-Ümme*, 34-36.

¹² (Devlet başkanı) saçları kuru üzüm tanesi gibi Habeşli bir köle olsa bile itaatın farziyeti ile ilgili olarak, krş.: Buhäî, *Câmi'u's-Sâhib*, IV, 385.

bilinen hadis gelir. Şöyled ki:

"Ümmetim yetmişüç gruba ayrılacaktır. Bir tanesi hariç hepsi Cehennemdedir."¹³

(Rabi' b. Hubeyb, *Cami'*, s. 31, no: 41; *Müsned-i Ahmed*, 3/145; İbn Ebi Asımî, *Kitâbu's-Sünen*, no: 63, 64, 65; *Sünen-i İbn Mace*, no: 3991, 3992, 3993; Şâtûbî, *el-İ'tisâm*, 3/38.)

Bu hadise göre kurtulacak zümre Ehli Sünnet ve'l-Cemaattür. Onlar İslami bid'atlerden korurlar, inanışları gereği vahyi ve mesajı üstlenirler. İnkarcıların ve bid'atçıların sonunda da bu birlikte bölmeyi başarmaları asla mümkün değildir. Çünkü sünnet ve doğruluk taraftarları Allah tarafından desteklenen topluluktur. Kur'an'da şöyle geçer:

"Allah inananları (bütün kötülüklerle karşı) mutlaka koruyacaktır. Çünkü Allah, hangi türden olursa olsun hainleri ve nankörleri sevmez. Kendilerine haksız yere saldırlan kimselere (savaşma) izni vermiştir ve şüphesiz Allah onlara yardım ulaştıracak güçtedir." (Hac: 38-39)

(Hatib el-Bağdâdî, *Şerefu Ashabi'l-Hadîs*, s. 8-10.)

BİD'AT: BİD'ATLERLE MÜCADELE

İki cihanda kurtuluşla Allah'ın zafer verdiği grubun yolunda bid'atler ve bid'atçılarla savaştır. İnsanları doğru yoldan uzaklaştmamaları için bid'atçıları ortaya çıkarmak şarttır. Bu doğru yol, Allah Rasûlü'nün önderliğini yaptığı yoldur. Cabir b. Abdullah'tan gelen bir rivayet'e göre; Rasulullah bir konuşma yapmış ve şöyle demiştir:

"Önderliğin en üstünü Muhammed'in önderliğidir. İşlerin en kötüsü sonradan ortaya çıkanlardır ve tüm bid'atler sapıkluktur."¹⁴

(İbn Vaddâh, *el-Bîda'*, s. 23-24; Ebu Şame, *el-Bâis alâ İnkâri'l-Bîda' ve'l-Havâdis*, s. 12; İbn Battâ, *el-İbâne*, s. 312-313.)

İbn Seleme'nin kardeşi Ebu Vail'den (m. -680) ve sahabî İbn Mesud'dan gelen rivayete göre:

İbn Mes'ud dosdoğru bir çizgi çizdi, onun sağına ve soluna da başka çizgiler çizdi ve şöyle dedi: "Allah Rasûlü'nün yolu işte böyledir." Doğru çizgi için şöyle dedi: "Bu Allah'ın yoldur." Sağ ve soldaki çizgiler için de şöyle dedi: "Bunlar kopmuş yollardır. Her yolun başında bir şeytan vardır ve o yola çağrıır. Yol ortaktır." dedi. Nitekim Allahu Teâlâ da şöyle demiştir: "Ve (bilin ki) bu, dosdoğru Bana yönelen bir yoldur. Öyleyse bunu izleyin ve diğer yollardan gitmeyin ki sizi O'nun yolundan saptırmazsınız. Allah (bütün) bunları size emretti ki O'na karşı sorumluluğunuzun bilincine varasınız." (En'am: 153)

¹³ Hadislerde sayılar 71, 72, 73 olarak geçer. Örneğin İbn Tuhman'ın (-773) "Meşîhat" isimli eseri s. 70-71, no: 18; Goldziher, *Gesammelte Schriften*, II, 406-414.

¹⁴ Bid'atın ya da sonradan ortaya çıkanların reddi ilk defa "Medine Vesikası"nda geçer. "Meşîhatu İbn Tuhman" diye bilinen eski *Mecmâ'u'l-Hadîs*'de olduğu gibi, s. 104-106.

(İbn Vaddâh, *el-Bîda'*, s. 31; Turtûşî, *el-Havâdis ve'l-Bîda'*, s. 25-26; Ebu Şâme, *el-Bâis*, s. 12; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübra'*, s. 293-295.)

Sünî inanç sisteminde bid'at kavramının iki fonksiyonu vardır: Birincisi soyutlama ve sınır koyma fonksiyonudur. Öyle ki, bu kavram doğru yola sarılan dindarlar olmaları düşüncesiyle "ehli sünnet" görüşü ile "bid'at ve hevâ ehli" olan diğerleri arasına sınır koyar.¹⁵ Bu iki fonksiyondan ikincisi: Bu alanda Ehli sünnetin kendisinin eski ve doğru yolda olduğu düşüncesinden yola çıkarak ibadet ve dinî sembollerde (sonradan) meydana gelen şeylerdir. Dinî simbol ve törenlere genel olarak uyanlar sünî inanışına göre İslâmın genel çerçevesi ve ümmetle dahildirler. Kim zorunlu bir sebep olmaksızın ehli sünnetin dışına çıkarsa kafir olmaz fakat bid'atçı olur. Bid'atçılığın de ümmetten çıkma derecesinden daha da aşağıda pek çok derecesi vardır. Bid'atçı namaz kılmaya devam ettiği müddetçe başka pek çok işte ehli sünnetten ayrılsa bile ümmettedir. Bu namaz ve diğer temel prensiplerin, bunlara inanan ve gereğini yerine getirenleri İslâm dairesi içinde bırakan toplayıcı unsurlar olmaları sebebiyelerdir. Ebu Hasan el-Eş'atî'nin kitabının başlığı bizim kastettiğimiz şeyi açıklamaktadır. Zira kitabı başlığı şöyledir. "*Makâlatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu Musallîn*".¹⁷

(Bid'at) terimine, kavramın kimlik kazanmasına ve bir görüş olarak dile getirilmesine gelince; tüm bunlar İslâm'ın ve ümmetin ortaya çıkıp bu alemden ilerlemesiyle ilgili tarihsel formun bir parçasıdır. Bu tarihsel form temel olarak üç evreye ayrılır. Birinci evre, Peygamberin ve ilk Raşid Halifelerin altın çağıdır. Bu evre Halife Osman'ın (m. 644-656) şehid edilmesiyle sona erer. İlk dönem Kur'an yorumcularından biri olan Ebu Âliye'den (-90/708-709) rivayet edilir:

"İslâmı öğreniniz. Öğrendiğinizde ondan yüz çevirmeziniz. Size düşen dosdoğru yoldur. O da islamdır. Yolun sağına ve soluna sapmayınız. Size düşen peygamberinizin ve yakınlarını öldürmeden, yapacağınızı yapmadan önceki ashabinin sünnetidir..."

(İbn Vaddâh el-Kurtubî, *el-Bîda'*, s. 32; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübra*, s. 299-300, 338; Abdurazzâk, *el-Musannef* IX, s. 367.)

Üçüncü halifenin şehid edilmesi büyük bir fitnenin patlamasına ve müslümanların bölünmesine yol açtı. Ehli sünnetin önemli şahsiyetlerine göre bunun sonucunda dört bid'atçı grup ortaya çıktı. İçlerinde küçük grupların olması da çok zaman almadı. Her bid'at ümmetin yaşam evrelerinden ikinci evreyi oluşturacak olan yeni bid'atlerin doğmasına sebep oldu. Hariciler, İslâm toplumunu terkedip siyasi lideri teksir ettiler. Rafizîler, ilk raşid halifelerden uzaklaşıp onları reddettiler. Kaderiyye, Allah'ın kaderini inkar etti. Mürcie ise amelleri imandan ayı tuttu. İşte fitne ve sıkıntıların yayıldığı bu evre de kendilerine göre "Kurtulacak

¹⁵ İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübra*'da 205-206, "Eğer bir genç Ehli sünnet ve'l-cemaath birlikte görülürse sonunun iyi olacağına, eğer bid'at ehli ile görülürse sonunun kötü olacağına hükmedilir. Çünkü insan coğu zaman değişmez." sözünü Amr b. Kays el-Melâ'i'ye nisbet eder.

¹⁷ Bakınız: B. Lewis, *Some Observations on the Significance of Heresy in the History of Islam* in *Studia Islamica* I (1953) 58-60.

zümre" olmaları itibariyle Ehli Sünnet oluşmaya ve temayüz etmeye başladı.¹⁸ Sahabi Huzeyfe b. Yeman (36/656) şöyle diyor:

"İnsanlar Allah Rasûlüne hayatı soruyorlardı. Bense bana ulaşır korkusuya şerri soruyordum, dedim ki: "Ey Allah'ın Rasûlü biz cahiliye ve kötülük içindeydi. Allah bize bu hayatı getirdi. Hayırda sonra şer gelir mi?" dedim. "Evet" dedi. "Şer'den sonra hayatı gelir mi?" dedim. "Evet ama O'nda duman vardır." dedi. "Dumanı nedir?" dedim. "Bir kavim benim önderliğim olmadan hidayete erer. Onlardan kimini tanırsın, kimini tanıtmazsun." dedi. "Bu hayırda sonra şer var mıdır?" dedim. "Evet, cehennem kapılarına çağırılanlar vardır. Çağrıya uyanları hemen cehenneme atarlar." dedi. "Ey Allah'ın Rasûlü onları nitelendir." dedim. "Bizim kabilemizden ve bizim dilimizi konuşurlar." dedi. "Bu duruma erişirsem bana ne yapmamı emredersiniz?" dedim. "Müslüman topluluğa ve liderlerine sarıl" dedi. "Ya topluluk ve imam yoksa?" dedim. "Bu grubun hepsinden ayrılm. Ölüm sana o haldeyken gelinceye kadar bir ağaç kökünü ısıtarak da olsa."

(Buhârî, *Câmi'u's-Sâbih*, 4/372; İbn Vaddâh, *Bida'*, s. 33-34; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/386; Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 1/271-272; Hâkim, *Müstedrek*, 4/432, 433.)

Ancak bid'at kavramı Ehli Sünnetin kendileri için türettiği bir kavram değildir. Aksine birinci ve ikinci asır çevrelerinde de vardır. Sünnîler bu kavramı sistemlerine dahil etmişlerdir. Hicrî ikinci asırın eşliğinde kavramın anlamı bağlama göre üç şekilde ayrılmıştır. Kavram, bazan genel ahlâka ve örfe aykırı, bazen dinî törelere ters, bazen de Allah Rasûlünün sünnetine zıt olan şeyi ifade eder.

(krş.: *Rasîlu Abdulhamid el-Kâtib*, s. 209; Van Ess, *Kitâbu'l-Írca*, s. 21; *eş-Şer'i*, s. 25-26; İbn Vaddâh, *el-Bida'*, s. 30-31; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, s. 321-322; İbnü'l-Cevzî, *Siratu Ömer b. Abdülazîz*, s. 67.)

Bid'atin üçüncü anlamı -peygamberin sünnetine zıt olan- Emevî halifesî Ömer b. Abdülazîz'e (717-720) nisbet edilen risâlelerde açıkça görülür. Fakat araştırmacılar bu mektupların sözkonusu halifeye aidiyetinin sıhhati konusunda ittifâk halinde değildirler.¹⁹

İYİLİĞİ EMRETMEK KÖTÜLÜKTEN SAKINDIRMAK

Bu, "kurtulacak zümre"nin kendisine bakış açısı olarak özettenebilir. Grubun bu dünyadaki temel görevi: "İyiliği emredip kötülükten alıkoymak"tir. Bu Kur'an'da da sabittir.

"Siz insanlığ(in iyiliği) için çıraklımış hayırlı bir topluluksunuz, doğru olanı emreder, eğri olandan alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız." (Âl-i İmrân: 110)

18 Öyle görünüyor ki dört temel bid'at fikrinin takipçisi; Abdullah b. Mübârek (-797) ve Yusuf b. Esbat (-810)'tir. bkz.: Tartûşî, *Kitâbu'l-Havâdis ve'l-Bîda'*, 27-28; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, 376-386; İbn Ebî Âsim, *es-Sîrâne*, II, 463; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 29; İbnü'l-Cevzî farklı iki temel grup daha ekliyor. Cehmiyye ve Cebriyye. Sonra gruplar altıya ayrılıyor. Her bir grup da meşhur hadiste geçen 73 sayısına ulaşması için 12'ye ayrılıyor. "Usûlu'n-Nibâl" müellifi gruplar haritası için başka bir düşünce ortaya koyuyor. O'na göre temel gruplar beş tanedir. Belki de bununla amaçlanan sünni düşünceye karşı çıkmaktır. Çünkü sünnilere göre beşinci grup, kurtulan gruptur.

19 Halife Ömer b. Abdülazîz'in (717-720) valilerinden birine yazdığı mektupta bid'atlerden sakindırma ve Allah'ın Kitabıyla peygamberinin sünnetine çağrı vardır. bkz.: İbn Vaddâh el-Kurtubî, *el-Havâdis ve'l-Bîda'*, s. 30-31; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, 321, 322; J. Van Ess, *Anfange*. Öyle ki J. Van Ess, Ömer b. Abdülazîz'in sünnete sarılmaya çağırılan başka mektuplarını da ortaya çıkarıyor. 121-123. krş.: H. A. R. Gibb, *The Fiscal Rescript* 8.

Yine Kur'an'da şöyle geçer:

"(O yardıma layık olanlar ki) kendilerini yeryüzünde egemen kılıksak (dahi) salata devam ederler, arınmak için verilmesi gerekeni verirler, yapılması iyi ve doğru olanı emreder, yanlış ve kötü olanı yasaklarlar." (Hac: 41)²⁰

İyiliği emredip kötülükle alikoymak İslam'ın özüdür. Kur'an'da şöyle geçer:

"Onlar ki ellerinde Tevrat'ta ve (daha sonra da) İncil'de tanımlanmış bulacakları Elçinin, okuması yazması olmayan Haberci'nin izinden gidecekler; (ve O elçi ki) onlara yapılması doğru olanı buyurup yapılması yanlış olanı yasaklayacak..." (Araf: 157)

Sonra, Kur'an, iyiliği emretmeyip, kötülükle alikoymayanların kötü sonuçlarından sakındırıyor:

"Ve böylece o (günahkârlar) kendilerine yapılan bütün uyarıları bir kenara atınca, biz de kötü eylemleri önlemeye çalışan (bu) kimseleri kurtardık; kötülükle yapmaya eğilimli olanları yaptıkları bütün o uygunsuz işlerden ötürü çok ağır bir azapla tepeledik."²¹

İyiliği emredip kötülükle alikoymak tüm müslüman erkek ve kadınlar için farzdır. Kur'an'da şöyle geçer:

"Erkek ve kadın müminlere gelince, kötü ve zararlı olanın yapılmasına engel olurlar. Ve onlar namazlarında kararlı ve devamlıdırlar, arındırıcı yükümlülüklerini yerine getirir. Allah'a ve O'nun elçisine yürekten bağlılık gösterirler. İşte bunlardır, Allah'ın rahmetiyle kuşatacağım kimseler; muhakkak ki doğru huküm ve hikmetle yargılanan en yüce iktidar sahibidir Allah!" (Tevbe: 72)

(krş.: Mukatil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 113-115; Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûb*, s. 101; Ebu Ya'lâ, *el-Mu'temed*, s. 194-195; Gazalî, *İbâyâ Uluîmi'd-Dîn*, II, 269, 274; el-Malâtî, *et-Tenbîb*, s. 37; Cüveyînî, *Giyâsu'l-Ümem*, s. 176, 177; İbn Teymiye, *el-Emr bi'l-Mâ'ruf*, s. 139; Şevkânî, *el-Emr bi'l-Mâ'rûf*, I, 52, 54.)

İyiliği emredip, kötülükle alikoymayanın temeli müslümanların dünyaya yönelikleridir. Bu da cihâdi meşrulaştırır, İslâmî sistemin içerisindeki dayanağıdır. Bu prensip bu kadar önemli olunca; o terkedilirse gerisinde hardal tanesi kadar iman bırakmaz. Kim onu terkedese tamamen İslâmî terketmiş olur.

(krş.: İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, 212, 213; Gazalî, *el-İbâyâ*, 2 (270-272); İbn Teymiye, *el-Emr bi'l-Mâ'ruf*, s. 15, 17, 18, 26, 28.)

²⁰ "İyiliği emretme ve kötülükle sakındırma" ile ilgili en eski risâle Ebu Bekr el-Hallâl'a (923) aittir. Hallâl, risâlesinde "Câmi'"de özel bir bölümde geçen "iyiliği emr" ile ilgili Ahmed b. Hanbel'in sözlerine yer veriyor. (H. Laoust, *Les Premières Professions de foi Hanbalites*, 18-22). "Fibrîst" sahibi de (s. 327), "İyiliği emretme" ile ilgili İbn Ebî Dünâya'a ait bir risâleden bahsediyor. Hanbeli Ebu Ya'lâ (1065) "Mu'temed"'de (s. 194-198) "İyiliği emretme kötülükle alikoyma" konusuna bir bölüm ayırır.

²¹ Buna, bozulmanın İsrailoğullarında başladığını, yaptıkları kötülükle alikoymaz olduklarını haber veren Ebu Davud'un *Sünen'*indeki (II, 216) İbn Mes'ud'dan gelen rivayet de eklenebilir.

İyiliği emretme, kötülükten alikoyma hak ve ödevine sahip olanlar konusunda ayrıntılı tartışmalar yapılmıştır. Bazıları bu hakkı siyasi otoriteye özgü sayarken, alımlere özgü savmışlardır. Ehli Sünnet içindeki hakim görüş, her müslümanın hakkı ve görevi olduğu yönündedir ve şu ayete dayandırılır:

"Erkek ve kadın mü'minlere gelince, onlar birbirlerinin yakınlarındırlar (hep) iyi ve doğru olanın yapılmasını özendirir, kötü ve zararlı olanın yapılmasına engel olurlar." (Tevbe: 71)

Bu önemli konu etrafında gelişen tartışmalara ilgili kaynaklarda küçük kırrıntılar ve işaretler vardır. Gazalî'nın (-1111) *İbyâ'u Ulûmu'd-Dîn* isimli eserinde meşhur Abbasî halifesi Me'mun'dan (813-833) bize ulaşan olay bu kissalardandır. Me'mun, iyiliği emredip, kötülükten alikoyma hakkını kendisinde gördüğü haberi ulaşan bir adamı huzuruna çağırır. Ve ona şu Kur'an ayetiyle delil getirir:

"Kendilerini yeryüzünde egemen kilsak salâta devam ederler, arınmak için verilmesi gerekeni verirler, yapılması iyi ve doğru olanı emreder, yanlış ve kötü olanı yasaklarlar." (Hac: 41)

Me'mun'un görüşüne göre ayetteki egemenlik (temkin)le kastedilen bu görevi yerine getirmede müslümanların vekili olan siyasi otorite ya da halifedir. Adam da başka bir ayetle delil getirir:

"Erkek ve kadın mü'minlere gelince; onlar birbirlerinin yakınlarındırlar; (hep) iyice ve doğru olanın yapılmasını özendirir, kötü ve zararlı olanın yapılmasına engel olurlar." (Tevbe: 71)

Kıssa Me'mun'un, adının deliliyle ikna olduğunu ilan ettiğini söyleyerek sona eriyor fakat problem kissanın hissettirdiği gibi kolaylıkla bitmiyor. "Mihne" diye bilindiği şekilde Me'mun'un insanları inanışlarından dolayı imtihana tabi tutmaktan sorumlu olduğu bilinmektedir. İnsanların inanç özgürlüklerini de kabul etmez. Bu nasıl siyaset, bu nasıl toplum anlayışı!

(Gazalî, *İbyâ'u Ulûmu'd-Dîn*, II/278-279.)

İyiliği emretme kötülükten alikoyma ile ilgili tartışmalara işaret eden bir müzakere vardır. Abdulvahid b. Zeyd (-177/793) Hasan Basîr'ye (-110/728); iyiliği emredip kötülükten alikoyma farz midir diye sormuştur. O da: "Hayır oğlum" demiştir. "İsrailoğullarına farzdı. Allah bu ümmete ve zayıflıklarına acıdı ve nafile saydı." Fakat Hasan Basîr'nin kendisinden zâlim hükümdar karşısında doğrulu söylemenin vacib olduğu ve bundan vazgeçmenin caiz olmadığını ifade eden başka bir rivayet de vardır.

(Hallâl, *el-Emr bi'l-Mâ'ruf*, s. 86; Sâlimî, *Hâsiyetü'l-Câmi'i's-Sâhib*, 2/291.)

Diğer taraftan alımlar arasında, iyiliği emredip kötülükten alikoymaının alımlerin hakkı ve görevi olduğunu savunanların varlığı görülmektedir.

Çünkü onlar (isi) bilirler. Süleyman b. Musa'dan (-230/844) rivayet edildiğine göre; kendisine, iyiliği emredip kötülükten sakındıracak olanlar kimdir diye sorulmuştur. O da, "Onlar biziz. Allah Rasûlü şunu yapın, şunu yapmayın demiştir, deriz" demiştir.²²

(Hatib el-Bağdâdi, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, s. 46, no: 91.)

Sünî sistem içinde iyiliği emredip kötülükten sakındırma prensibi yeniden yorumlanmış ve düzenlenmiştir. Merfu ve meşhur bir hadiste şöyle geçer:

"Sizden kim bir kötülük görürse eliyle düzelsin, buna gücü yetmezse diliyle düzelsin, buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin. Bu imanın en zayıf noktasıdır."

(krş.: Hallâl, *el-Emr bi'l-Mâ'rûf*, s. 89-90; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, s. 212-213; *Sâlib-i Müslîm*, 1/50; *Sünén-i Ebu Davud*, 1/58; *Sünén-i Tirmîzî*, 2/26; Ebu Ya'lâ, *Mutemed*, s. 194-195; Gazâlî, *İhyâ' Ulûmi'd-Dîn*, 2/277; İbn Teymiye, *el-Emr bi'l-Mâ'rûf*, s. 18.)

Üçüncü ve son aşama kalple karşı koymadır. Bu da mümin için sezgisel bir durum olarak değerlendirilir. Bu sebeple bu en asgari sınırdır ve imanı bundan daha çok azaltmak doğru değildir. Aynı şekilde ikinci aşama -dil ile karşı koyma- her mümin için mübahtır, hatta menduptur. Bunun sonucunda şehitlik derecesine ulaşabileceğinin önemlidir. Bir hadiste şöyle geçer:

"Cihadın en üstünü zalim hükümdar karşısında hakkı söylemektir."

Çünkü bu karşı koyma, söyleyenin öldürülmesine sebep olabilir. Fakat böyle bir şey olursa bu Allah yolunda şehit olmaktadır.

(Ebu Ya'lâ, *el-Mu'temed*, s. 197; Gazâlî, *İhyâ' Ulûmi'd-Dîn*, 2/273.)

Daha sonra birinci ya da en yüksek aşama gelir. Bu da yanlışla el ile müdahale etme ya da bu yolla doğrulu uygulamadır. Sünî islamında özellikle de büyük olaylarda bizzat uygulama imkanı olan yargıçlarla doğrular yerine getirilir. Yargıcın da bunu yerine getirmesi için görevli olarak başkasını vekil tayin etmesi mümkündür. Bu kimse de polistir. Bu anlayış yargıç tarafından görevlendirilmemiş inanan kişiler için var olan boş alanı sınırlar ve daraltır. Meselâ polis, kırba, testi ya da çömleklerden içkiyi dökebilir, değeri yüksek kıymetli bir şey değilse kabı kırabilir. Hattâ Gazâlî bu durumlarda inanan kişi için ruhsat verilmeyen resim süsleme ve naklıları kırıp parçalamayı mübah sayar.²³

(bkz.: Hallâl, *el-Emr bi'l-Mâ'rûf*, s. 134-135; Ebu Ya'lâ, *el-Mu'temed*, s. 195; Gazâlî, *İhyâ' Ulûmi'd-Dîn*, 2/279.)

Gazâlî'nin bu konuda yanlışın yıkılması için aşırı bir duyarlılık

²² Hallâl: *el-Emr bi'l-Mâ'rûf*, 105; İbn Teymiye, *Emr bi'l-Mâ'rûf*, 15, 16.

Sonraları bu konuda devletle işbirliği başlamıştır. krş.: Gazâlî, *İhyâ*, II, 289, 292.

²³ İlk dönem İslâmında resim ve resim yapma yasağıının başladığı dönem konusunda ittifak yoktur. bkz.: Vasiliev,

The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A.D. 721. Dumbarton Oaks Papers 9/10 (1956); R. Paret, Die Entstehungszeit des Islamischen Bilderverbots, 156-179; G. D. King, Islam, Iconoclasm and the Declaration of Doctrine, 267-277. Polislik ile ilgili kitap ve risâleler genel olarak polisin heykelleri kırıp portreleri parçalaması hakkı olduğu yönündeki eğilimler içerir. Polislikle ilgili en eski risâle olan Zeydî İman Nasîr el-

Atraş'ın (304-917) risâlesinde de bu geçer. bkz.: L. Obligatio D'ordonner le bien et D'interdire selon al-Ghazzali, in: Institut de belles lettres Arabes 18 (1955),

53-91, 313-321.

göstermesinden başka diğer alımlar de bu temel prensibi ayakta tutmak için gerekli olduğunda titiz bir duyarlılık ve açık bir hırs gösterirler. Yanlıştan sakındırın kimsenin, insanları gizli olarak izleme, bir eve baskın yapma, bir örtünün altını inceleme ve kapların ağzını açma veya yanlış bulmak ve ortaya çıkarmak için aldatma ve zor kullanma hakkı yoktur. Nitekim bu durumda kötü söz söylemek de doğru değildir. Ahmed b. Hanbel (-855) ve öğrencilerinden gelen rivayet aşılmaması gereken sınırlara ve kullanılması gereken ısluba işaret eder: "...Ebu Abdullah'a (iyiliği) emretmek soruldu. O şöyle dedi: "Abdullah'in arkadaşlarına süre tanıyın, Allah da size süre tanıyarak merhamet etsin derdi."

(bkz.: Hallâl, *el-Emr bi'l-Ma'ruf*, s. 97, 98; Gazâlî, *İhyâ*, 2/77; İbn Teymiye, *el-Emr bi'l-Ma'ruf*, s. 17, 29, 31; Ebu Ya'lâ, *Mu'temed*, s. 196, 197.)

İyiliği emredip, kötülükten sakındırmanın hedefi müslüman topluma fayda sağlamak ve kötülüklerden uzak tutmaktır. Bunun aksi bir amaca ulaşılması doğru olmaz. İşte bu sebeple; isyana, bölünme ve gruplaşmaya götürecek bir tavır sergilemek doğru değildir. Bu yüzden İslam'ın temel prensiplerine bağlı kaldığı sürece zalim liderle karşı zalimce bir ayaklanma öngörülmez.

(bkz.: el-Malâfi, *et-Tenbîb*, s. 15; Hallâl, *el-Emr bi'l-Ma'rûf*, s. 93-94; Gazâlî, *İhyâ*, 2/277, 280, 287, 292.)

Fitne (=iç savaş) müslüman toplumda ortaya çıkabilecek en korkunç şeydir. Konuya ilgili; itaate karşı çıkan gruptan ya da toplum birlliğinin bölünmesinden sakındırın pek çok hadis ve sahabi kavlı vardır. Şu hadis de bunlardan biridir:

"Kim liderinde hoşlanmadığı bir şey görürse sabretsın. Çünkü kim toplumdan bir karış uzaklaşrsa cahiliye ölümüyle ölmüş olur."

(bkz.: Buhârî, *Câmi'u's-Sâhib*, 4/385; Ahmed, *Müsned*, 5/344; Dârimî, *Sünen*, 2/158; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, s. 270, 277, 281-304; İbn Teymiye, *Hilâfi'l-Ümme fi Mecmâ'i'r-Râsâ'il'l-Münîriyye*, 4/117; İbnü'l-Cevâ, *Telbîsu'l-Bîlis*, önsöz, s. 13; "Bu kitabı fitneden sakındırıcı olarak yazdım.")

İyilik (yani maruf) kabile türü topluluklarda görülen bu toplulukların bağlayıcı gelenekleridir. R. B. Serjeant, peygambere nisbet edilen "Medine Vesikası"nın bu türden bir belge olduğu görüşündedir.

(S. R. B. Serjeant, *The Sunnah Djâmiâ*, BSOAS, 1978, P-26-7, 16-17.)

OTORİTE: HÜKÜM ANCAK ALLAH'INDIR

Sünni İslâmında, iyiliği emredip kötülükten sakındırma konusunda temel sorumluluk siyâsi otorite üzerindedir. Hierî ikinci asırdan beri müslümanlar otorite konusunda iki temel eğilimdedirler. Birisi, imam ya

da sultanın karizmatik bir yapıya sahip olduğu görüşündedir. Bu şii akımdır. Diğer akım da -Bunlar Mutezile ve Ehli Sünnettir- devlet başkanlığının toplumsal anlaşmanın ürünü olduğu görüşündedirler. Onlara ya da onların tarihi belgelerine göre peygamber kendisine bir temsilci tayin etmemiş, işi İslam toplumuna bırakmıştır. Çünkü bu konuya ilgili vahye dayalı bir yükümlülük yoktur. Bu görüşle ilgili ilk sistemli oluşumu erken dönem tarihî ve Mutezili bir çalışmada görürüz. İsmi "*Usûlu'n-Nibal*" olan eserde şöyle geçer: "Mutezilenin tamamı iki gruba ayrıltı; liderliği zorunlu gören grup...; liderliğin zorunlu olduğunu reddedip, müslümanların kendilerine lider belirlememe hakları olduğunu, iki durumdan hiçbirinin diğerine karşı tercih edilecek bir yönü olmadığını savunan grup... İddiaları şöyledir: İnsanların özellikle her insanın kendisiyle ilgili bağlayıcı farzları bilmesi şarttır. Eğer hakim karşısına çıkmayı gerektiren bir durum olursa -hırsızın elinin kesilmesi, zina edenin recmedilmesi gibi- ya da düşmanla çarşıma durumunda toplumun onde gelen insanları araştırılır ve bunları onlar yerine getirir. Bu amaç böylece gerçekleşince halife gerek kalmaz. Çünkü o da müslümanlardan bir bireydir. Bu iddialarında dayanakları, peygamberin bir temsilci belirlemeden vefat etmiş olmasıdır. Derler ki; eğer devlet başkanlığı dinin asıldan olsayıdı, bir başkan belirler ve onunla ilgili düzenlemeler yapardı; upkı, kible, namaz ve zekatta düzenlemeler yaptığı gibi. (krş.: Bakullâni, *Tembîd*, s. 165) Aynı şekilde İslamın hüküminin başkan belirleme ve kabul etme konusunda diğer milletlerden farklı olduğunu iddia ettiler. Çünkü peygamber bir hükümdar değildir; ümmetine de bir hükümdar atamamıştır. Derler ki; otorite zorbalık ve tekelleşmeyi beraberinde getirir. Bu ikisinde de dinin bozulması, hükümlerin boşça çıkarılması, kitap ve sünnetin hükümlerine ters düşen hükümdarın hükmüne boyun eğme vardır. Derler ki; ümmeti ayrılığa düşüren, toplumu parçalayan, kan dökülmesine ve hükümlerin felce uğramasına sebep olan olaylar meydana getirilmişse hükümdar tarafından, hükümdar azledilir.

(krş.: *Usûlu'n-Nibal*, s. 49-50; Ebu Bekir el-Esam kendi yolunu çizip oradan yürüyor. Karşılaştırınız: Eş'ârî, *Makâlatu'l-İslâmîyyîn*, 2/149; Bağdadî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 271; *el-Fark beyne'l-Fîrâk*, s. 150; Mâverdî, *Abkâmu's-Sultâniyye*, s. 3; J. Van Ess, in: REI 67 (1979/21-23).)

Devlet başkanlığının zorunlu ve islamla ilgili olduğu tezini çürütmek için kullanılan bu deliller Ehli Sünnet bakışı içerisinde farklı sonuçlara götürmüştür.²⁴ Ehli Sünnete göre otorite (=devlet başkanlığı) etrafında birleşilmesi gerekli ya da vacib olmuştur. Sonra da otoritenin zorunluluğundan doğan devlet başkanına itaat konusu dini gibi tabii bir durum haline gelmiştir.

(krş.: Taberî, *Târih*, 1/1829, II/1735; Mâverdî, *Abkâmu's-Sultâniyye*, s. 3-4; İbn Cemaa, *Tabrîru'l-Abkâm*, 48-49; *Mubtâsar fî Fadîl'l-Cihâd*, s. 101-105; McCharty, *The Theology of al-Asbarî*, 250, No: 45.)

²⁴ Sünî hilafet teorisini netleştiren siyasi ve fikri gelişmelerle ilgili olarak bakınız:

H. Laoust, *La Pensée et l'action Politiques d'al-Mawardi* REI 36 (1968) 12-92.

İmam Ali b. Ebî Talib'e (656-661) nisbet edilen bir söz vardır. Birinci hakem kendisine yüksek sesle, "Hüküm ancak Allah'ındır" diyerek yöneldiği zaman O şöyle cevap verdi:

"Doğru bir söz fakat onunla batıl bir şey amaçlanıyor. İnsanlar için düşmanlar savaşmaya karar verecek, ganimeti paylaştıracak, zayıfın hakkını güçliden alacak bir başkan şarttır."²⁵

(krş.: Abdu'r-Razzak San'anî, *Musannef*, 149-150; Müberred, *el-Kâmil*, 3/206; *Şerbu Nebcu'l-Belağa*, 2/307; Abdulkahir el-Bağdâdî'nin *Usûlu'd-Dîn* isimli eserinde İmam Ali'ye ait başka bir rivayet vardır. s. 332-333. Bakınız: H. Laoust, *La Classification dans le Farq*, 31.)

Üçüncü halife Osman b. Affan'a nisbet edilen söz tam olarak şöyledir:

"Şüphesiz Allah Kur'an'la engel olmadığı şeye sultanla engel olur."

(krş.: Cüveyîn, *Giyâsu'l-Ümân*, s. 17.)

Liderin gerekliliği ile ilgili vurgu şu merfu hadisle zirveye ulaşır:

"Yeryüzünde üç kişilik bir grubun içlerinden birini kendilerine başkan tayin etmemeleri helâl değildir."

(bkz.: Gazâlî, *Fadâibu'l-Batmîyye*, bab no: 9; İbn Şahîn Zahîrî, *Zübdetü Kefî'l-Memâlik*, s. 89.)

Devlet başkanının ilimle ilgili konumu alımlarınca gibidir. Bu sebeple eğer ehil ise bilinen fıkıh usulü yöntemleriyle hüküm çıkarmada tipki alımlar gibi ictihad yapabilir. Fakat hükmü koymak (=teşri') yetkisi yoktur.²⁶ Devlet başkanı dini koruma ve dünyayı yönetme konusunda otoritesini kullanabilir. Yani savaş ya da barışa karar vermek devlet hazinesini idare etmek, vali ve görevliler atayıp görevden almak devlet başkanının yetkisi dahilindedir.

(bkz.: Mâverdî, *Abkâmu's-Sultâniyye*, s. 3; İbn Mukâffâ', *Risâletun fi's-Sâbâb*, paragraf no: 17; *Tabrîru'l-Abkâm*, s. 48.)

Ehli Sünnete göre meşru ve adaletli otoriteye seçilmiş ve hidayete erdirilmişlerle ulaşılmaz, bu ancak müslüman toplumun ortak sorumluluğunun sonucudur.

KADERİ İNANIŞ: EHLİ SÜNNETİN ZAFERİ

Milâdî onbirinci asrin başlangıcıyla birlikte sünni bilincin kendisi ve İslâm'dan ümmetten sorumlu olma hissi ortaya çıktı. İşte bu dönemde Bakillânî (-1013) kendi kendine şu durumla ilgili farazi bir soru sordu: Bir grup iş başına geçerse, ve hilâfetin amacını belirlemeye hakim olduğu sürece hilâfeten o grubun hakkı olduğu düşünülürse ne olur? Bakillânî bu soruya kendi kendine şöyle cevap veriyor. "...Ümmete mensub olan

²⁵ el-Kuleynî'nin *Kâfi* isimli eserinde 1/180 buna bir işaret vardır. O yeryüzünde sadece iki insana kalsa bile birinin imam olacağını söyler.

²⁶ Ebu Mansur Abdulkahir el-Bağdâdî, "Usûlu'd-Dîn" ve "el-Fark Beyn'l-Firâk" isimli eserlerinde Halife Kadir-Billâh döneminde sünni olarak kabul edilen toplulukları sayıyor: Kelâmcılar, fâkihler, hadisçiler, filologlar, mu'cem alımları, kiraât alımları, tasavvuf alımları, dervişler ve halk. Bazan bu gruplar içinde isim listeleri de geçer. Bakınız: H. Laoust, *Les Classification des Sectes dans le Farq d'al-Baghdadi*, in: REI, 29 (1961), 47.

Mutezile, Neccariye ya da başkaları değil bizim hak ehli olduğumuza dair delil bulunmaktadır. Yapabilecek durumda olursak onları bağlı olduğumuz kişiye uymaya teşvik ederiz. Bunu kabul etmezler ve sabit bir liderlik ve vacib bir itaat sözkonusu olmadığı halde (kendilerince) uygun kişilere bağlanırlarsa onların haklarından geliriz. Eğer hak ehli bir grubu katılır, harb ilan eder ve onlardan birine bağlanırsa diğer sapıklardan olan değil, o kişi imamdır.

(bkz.: Bâkillâni, *Kitâbu'l-Tembîd*, s. 181.)

Aynı dönemde halife Kâdir Billah (891-1031) tüm sünî grupları "Hilafet doğduğundan beri sünîdir bu sebepten meşrûdur." diyerek kâdirî inanış altında toplamıştır. Bağlılık bildirisini şu sözlerle sona erdirir. "... Bu Ehli Sünnetin sözüdür. Ehli Sünnete sarılan apaçık bir gerçek, dînî bir gidişat ve aydınlichkeit bir yol üzeredir. Cehennemden kurtulup Allah'ın izniyle cennete girmesi umulur..."

(bkz.: İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 8/111.)

ARAPÇA OLMIYAN KAYNAKLAR

- al-Azami, M. M.: *On Schacht Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Riyadh 1405/1985.
- Berchem, Max von: *Materiaux pour un Corpus Inscriptiorum Arabicerum*, Part II, Jerusalem, haram, Le Caine 1925.
- Brauman, M. M.: *The Spiritual Background of Early Islam*, Studies in ancient Arab concepts, Leiden 1972.
- Cook Michael: *Early Muslim Dogma. A Source - Critical Study*. Cambridge 1981.
- Crone Patricia, Hinds, Martin: *God's Caliph. Religious authority in the first centuries of Islam*, Cambridge 1986.
- Ess, J. Van, *Das Kitâb al-Irdja, des Hasan b. Muhammed b. al-Hanefîyye*, in: *Arabica* 21 (1974).
- Ess, J. Van, *Zwischen Hadith und Theologie. Studien zum Entstehen praedestinationistischer Verberlieferung*, Berlin 1975.
- Friedman, Y.: *Finality of Prophethood in Sunni Islam*, in: *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 7 (1986).
- Gibb, H. A. R.: *The Fiscal Receipt of Umar II*, in: *Arabica* 2 (1955)
- İbn al-Muqaffa: *Risâle fi as-Sâhabâ*-Charles Pellat: *İbn al-Muqaffa: Conseiller du Calife*, Paris 1976.
- King D.: *Islam, Iconoclasm and the Declaration of Decree*, in: *BSOAS* 48 (1985).

- Krawulsky, Dorothea: *Monogolen und İlkhâne. Ideologie und Geschichte*. 5 Studien. Beirut (1989).
- Laoust H.: *Les Premières Professions de Fai Hanbalites* in: *Mélanges Louis Massignon* III (1957).
- Loust H.: *La Classification des Sectes Dens le Farq d'al-Baghdadi*, in: *REI* 29 (1961).
- Madelung, W: *Religious Trends in Early Islamic Iran*. Columbia 1988.
- Mc. Carthy, R. J.: *The Theology of al-Asbarî*. Beyrouth 1953.
- Paret, R.: *Die Entstehungszeit des Islamischen Bilderverbots*, in *Kunst des Orients* 11 (1977).
- Patton W. M.: *Aḥmad ibn Ḥanbāl and the Mībna*, Leiden 1897.
- Serjeant, R. B.: *Zaydi Manuel of Hisba of the 3. rd Century H.*, in Serjeant: *Studies in Arabian History and Civilisation*. London 1981.
- Wensinck, A. J.: *Muhammad und Die Propheten*, in: *Acta Orientalia* 2 (1924).

ARAPÇA KAYNAKLAR

- Abdulhamid b. Yahya el-Kâtib, *Rasâ'ilu Abdulhamid el-Katib = Ve ma tebkâ min Rasâ'ilihî ve Rasâ'ilu Salim Ebi'l-Âs*, İhsan Abbas çalışması, Amman 1988.
- Abdullah b. Hamid Salimî, *Hâsiyetu Câmi'u's-Sâhibî* 1-2, Kahire 1908.
- Abdurrezzak b. Hemmam Sanani, *Musannef* 1-11 (thk. Habibu'r-Rahman Azami), Beirut 1390/1970.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned* 1-6, Mektebetü'l-İslamiyye, 1389/1969.
- Bâkîllânî, *İcâzu'l-Kur'ân* (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire, Dâru'l-Meârif, tarihsiz.
- Bâkîllânî, *İnsef fi mâ yecibu İtikâduhu ve lâ Yecûzu'l-Cebîli bîbi*, (thk. Muhammed Zahid Kevserî), Kahire 1369/1950.
- Bâkîllânî, *Tembîd fi'r-Raddi ale'l-Mülhîde, Muattile, Râfîza, Havâric ve Mu'tezile* (thk. Mahmud Hudayîrî, Mahmud Ebu Riyde), Kahire 1366/1947.
- Bedruddin İbn Cemaa, *Muhtasar fi Fedailî'l-Cibâd* (thk. Üsame Nasir Nakşibendi), Bağdad 1983.
- Beydâvî, *Envâru'l-Tenzîl ve Esrâru'l-Te'vîl* 1-2, İstanbul baskısı, 1296.
- Dârimî, *Sünen* 1-2, (thk. Abdullah Haşim Yemânî Medenî), Medine, 1386/1966.
- Ebu Ahmed İbn Addî, *Kâmil fi Zuqai'r-Rical* (mukaddime, thk. Suphi Bedri

Sâmirâi), Bağdad 1977.

Ebu Bekir Hallâl, *Enr bi'l-Ma'ruf Neby ani'l-Münker*, (thk. Abdulkadir Ahmed Atâ), Kahire 1395/1975.

Ebu Bekir Muhammed b. Veliid Turtuşî, *Havâdis ve'l-Bida* (thk. Muhammed Tâlibî), Tunus, 1959.

Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin Beyhâkî, *Delâ'ilu'n-Nübüvve 1*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1389/1970.

Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin Beyhâkî, *Marifetü's-Sünen ve'l-Âsâr 1*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1389/1969.

Ebu Bekr Amr b. Ebî Asum, *Sünen 1-2*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1400/1980.

Ebu Bekr el-Acurî, *Ablâiku'l-Ulemâ* (thk. Hüseyin Hattab, Faruk Hamada), Dimeşk 1392/1972.

Ebu Bekr Hallâl, *Müsned min Mesâili Abdullâh Abmed b. Hanbel* (thk. Ziyaüddin Ahmed), Banglades 1975.

Ebu Cafer Muhammed b. Yakub Kelini Râzî 1-7, *Kâfi* (thk. Ali Ekber Ğîfârî) Tahran 1379.

Ebu Hasen Mâverdî, *Abkâmu's-Sultâniyye* (thk. Max Enger), Bonn, 1853.

Ebu Mansur Abdulkahir Tahir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul baskısı 1346/1928.

Ebu Nuaym İsfehani, *Delâ'ilu'n-Nübüvve 1*, (thk. Abdu'l-Berr Abbas, Muhammed Ravvas Kal'acî), 1389/1970.

Ebu Ömer Yusuf b. Abdil Berr, *Camiu Beyâni'l-İlim ve Fadlibi 1-2*, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), Medine, 1388/1968.

Ebu Şâme, *Bâis alâ Înkâri'l-Bida' ve'l-Havâdis* (thk. Osman Ahmed Anber) 1398/1978.

Ebu Ubeyd Kasim b. Sellam, *Nasîb ve'l-Mensub fi'l-Kur'anî'l-Kerîm* (thk. John Burton), 1987.

Ebu'l-Haccâc Mücahid b. Cûbr, *Tefsîru Mücâhid* (thk. Abdurrahman Suretiî), İslâmâbâd, tarihsiz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye yayınlarından, Beyrut.

Ebu'l-Huseyn el-Malaî eş-Şâfiî, *Tenbîb ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida* (thk. Muhammed Zahid Kevserî), Bağdad 1388/1968.

Hakim Neysâbûrî, *Müstedrek ale's-Sâhibayn 1-4*, Mektebetu'l-Matbûatü'l-İslamiyye, Halep, tarihsiz.

Hakim Tirmizî, *Emsal min Kitâb ve's-Sünne*, (thk. Ali Muhammed Becâvî), Kahire, Nehzatu Misr Matbaası, tarihsiz.

- Halil b. Şahin Zahiri, *Zübdetü Kefîl-Memâlik ve Beyâni't-Turuk ve'l-Mesâlik*, (thk. Paul Ravaisse), Paris 1894.
- Hatib Bağdâdi, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, (thk. Muhammed Said Hatiboğlu), Ankara 1971.
- Hatib Bağdâdi, *Fakîh ve'l-Mütefakkîb* 1-2 (thk. İsmail Ensari), Beyrut 1975.
- Hemmâm b. Münebbih, *Sabîfetu Hemmam b. Münebbib* (thk. Muhammed Hamidullah), Paris 1960.
- Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Esfîyâ* 1-10. Ebu Nuaym İsfahanî, Beyrut 1387/1967.
- İbn Battâ el-Aberî, *İbâne an Şerîati'l-Firâki'n-Nâciye ve Mücanebeti'l-Firâki'l-Mezmûme* 1-2 (thk. Rıza b. Ni'san Mu'tî), Riyad 1409/1988.
- İbn Ebî'l-Hadid, *Şerbu Nehcu'l-Belâğâ* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadîl İbrahim), Kahire 1385-1387/1966-1967.
- İbn Hallad Ramahurmuzî, *Emsâlu'l-Hadîs*, Bombay baskısı, Dâru's-Selefiyye 1404/1983.
- İbn Hisâm, *Sîratu'n-Nebeviyye* 1-4, (thk. Mustafa Saka, İbrahim Ebyâri, Abdulhafiz Şelebî), Kahire 1355/1936.
- İbn Mace, *Sünen* 1-2, (thk. Muhammed Fuad Abdulkâfi), Kahire 1372/1952.
- İbn Nedim, *Fibrîst* (thk. Rıza Teceddûd), Tahrâm 1391/1971.
- İbn Teymiye, *Cevâbu's-Sâbih li men Beddele Dîne'l-Mesîh = A Muslim Theologians Response to Christianity*. Transl. by Thomas F. Michel, New York 1984.
- İbn Teymiye, *Hisbe fi'l-İslâm*. Muhibuddin el-Hatîb yayınladı, Kahire 1387/1967.
- İbn Teymiye, *Mecmuu Fetava*, Mekke, Riyad, tarihsiz.
- İbn Teymiye, *Redd ale'l-Cebîniyye* (thk. Abdurrahman Umeyra), Riyad, 1977.
- İbn Teymiye, *Risâle ile's-Sultân el-Melik en-Nâsır ji Şe'ni't-Tatar*, (thk. Salahaddin Müncid), Beyrut, 1976.
- İbn Vaddah Kurtubî, *Bîda' ve'n-Nehîyu anbâ* (thk. Muhammed Ahmed Dihman), Dîmeşk 1400/1980.
- İbnu'l-Cevzî, *Muntazam fi Taribi'l-Mülük ve'l-Ümem*. Haydarâbad baskısı 1359.
- İbnu'l-Cevzî, *Sîratu Ömer b. Abdulazîz*, (thk. Muhibuddin el-Hatîb), Kahire 1331.
- İbnu'l-Cevzî, *Telbisu İblîs* (thk. Hayruddin Ali), Beyrut, tarihsiz.
- İbrahim b. Musa Şâlibî, *İtîsam* 1-2, (thk. Muhammed Reşîd Rıza), Kahire 1955

yakınları.

- İمام Buhârî, *Sahîb-i Buhârî = Recueil des Traditions Mahometens por el-Bokbârî 1-4*, Publie por M. L. Krehl, Leyde 1862-1908.
- İمام Cüveynî, *Giyâsu'l-Ümem fi't-Tiyâsi'z-Zulüm* (thk. Fuad Abdulmunîm, Mustafa Hilmi), İskenderiye 1979.
- İمام Ebu'l-Hasen Eşârî, *Makâlatu'l-İslamîyyin ve İbtîlâfu'l-Musallîn 1-2*, (thk. Muhammed Muhiddin Abdulhamid), Kahire 1389/1969.
- İمام Gazâlî, *Fedâ'ilu'l-Batmîyye* (thk. Abdurrahman Bedevi), Kahire 1383/1964.
- İمام Gazâlî, *İhyâu'Ulûmi'd-Dîn 1-4*, Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire 1389.
- İمام Malik b. Enes, *Muwatta' 1-2*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâki), Kahire 1370/1931.
- İمام Muhammed b. İdris Şâfiî, *el-Ümm*, Bulak 1321.
- İمام Muhammed İdris eş-Şâfiî, *Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire 1358/1939.
- İمام Müslüm, *Sabîb-i Müslüm 1-8*, Kahire 1334.
- İمام Zehebi, *Kâşif fî Marifeti men lebu Rivayetum fi'l-Kütübi's-Sitte 1-3* (thk. İzzet Ali İyd Atiyye, Musa Muhammed Ali Muşî), Kahire 1392/1972.
- Izzuddin İbnu'l-Esîr, *Üsdu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sababe 1-5*, Tâhran baskısı.
- J. Van Ess, *Usûlu'n-Nibâl: Frühe Mu'ctazilîsche Hacresiographie*, part I, Beirut 1971.
- Kadi Abdulcabbar el-Hemedânî, *Tesbitu Delâili'n-Nübüvve 1-2*, (thk. Abdulkârim Osman), Beyrut 1386/1966.
- Kadi Ebu Ya'lâ, *Mutemed fî Usûli'd-Dîn* (thk. Vedi' Haddad), Beyrut 1984.
- Mecmuatu'r-Rasailî'l-Münirîyye 1-4*, Münirîyye Matbaası yayınlarından derlenmiştir. Beyrut 1981 yakınları.
- Meşîbatu İbn Tûbman* (thk. Muhammed Tâhir Malik), Dîmeşk 1403/1983.
- Mukatil b. Süleyman el-Belhî, *Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (thk. Abdullah Mahmud Şehâte), Kahire 1395/1975.
- Nevehî, *Sîratu'n-Nebeviyye* (thk. Abdurrauf Ali, Besam Abdulvehhab Câbî), Dîmeşk 1400/1980.
- Rabi b. Hubeyb Ferâhidî Ezdî, *Câmiu's-Sabîb*, Kahire baskısı 1982 yakınları.
- Şehristânî, *Nibâyetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm* (thk. Alfred Guillaume) Bağdat nûshası, tarihsiz.
- Şevkânî, *Emr bi'l-Ma'ruf min Rasâ'ilu'l-Münirîyye*.

OSMANLI DÖNEMİ KUR'ÂN ARAŞTIRMALARI

Ishak DOĞAN

GİRİŞ

Kültür ve medeniyetimizin merkezini oluşturan Kur'an-ı Kerim'e ilişkin tarih boyunca âlimlerimizin ve aydınlarımızın çaba ve gayretleri sonucu yapılmış olan çalışmalar, İslâm dünyasında bize değeri yadsınamaz bir Kur'an mirası bırakılmamasına neden olmuştur. Önemli bir kısmının günümüzde İslâm ülkelerinin çeşitli kütüphanelerinde hâlâ elyazması olarak bulunduğu bu değerli çalışmalar, akademisyenler ve araştırmacılar tarafından günüzunge çıkarılmayı bekleyen bir hazine niteliği taşımaktadır.

Kur'an-ı Kerim, tarihin her döneminde bütün dünya müslümanları ve âlimleri tarafından haklı bir ilgiye mazhar olmuş, bu alanda yapılmış yoğun çalışmalar İslâm Kültüründe bir Kur'an ve Tefsir Tarihi ilminin oluşmasına da neden olmuştur. Bu alanda Kur'an ve Tefsir çalışmaları mirasımıza ışık tutan bibliyografi kitapları ve literatür çalışmalarının yazılması da, böylesi bir geleneğin ilim çevrelerinde yerleşmesinde etkili olmuştur.

Kur'an ve Tefsir çalışmalarını içeren Tefsir Tarihi kitaplarının önemli bir kısmı bütüncül ve objektif bir anlayıştan uzak bir şekilde, sadece matbu ve günümüzde mevcut olan Tefsir ve Kur'an çalışmalarını firkalara göre tasnif ederek, mirasın literatürüümüze ve belleğimize bu şekilde yerleşmesine neden olmuştur. Örneğin oryantalist Ignaz Goldziher, Arapça'ya "*Tefsirul-Mezabibi'l-İslâmi*" adıyla çevrilen, orijinal adı "*De Richtungen der Islamischen Koranauslegung*" olan kitabında tefsir kitaplarını ve Kur'an çalışmalarını mezhepçi ve firkaci bir bakış açısıyla değerlendirek bu anlayışın İslâm dünyasında benimsenmesinde ve yerleşmesinde büyük pay sahibi olmuştur.

"Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları" başlıklı bu çalışma, tarihimizin önemli bir halkasını teşkil eden Osmanlı döneminin, kültür mirasımızda büyük bir yer işgal eden Tefsir ve Kur'an tarihi açısından değerlendirilmesi amacını taşımaktadır. Hakkında çeşitli spekülaysyonların yapıldığı Osmanlı döneminin İslâmî ilimler ve medeniyet yapılanması hakkında yetersiz olduğunu birkaç zayıf iddia ile ispatlama çabalarını ve Osmanlı'nın 'tarihimiz'de mevcut olmayan bir dönem olarak algılanma yanlışmasına düşülmesini önlemede bir adım atabilme düşüncesiyle bu araştırmayı kaleme aldık.

Araştırmacı Fahri Unan'ın iddiasına göre, "yükseleme devrinde yer alan 16. yüzyılda Fatih medresesinde ders veren 290 müderrisin (ulema) yazdığı eser sayısı 118'dir. 100 ulemadan 40'ı kitap yazmış, oran yüzde 40'tır!

Gerileme devrinde, 17. yüzyılda eser yazan ulema oranı yüzde 9'a inmiş, 18. yüzyılda gerileme devam ederek yüzde 6'ya düşmüştür!

Üstelik, yazılan eserlerin büyük kısmı eski kitapların şerh ve yorumudur.

Telif olarak kaleme alınan eserler içinde fıkıh (hukuk) konusunda olanlar yüzde 20, ilâhiyat felsefesi demek olan "Kelâm" konusundakiler ise yüzde 4.7'dir.

Demek ki, devlet geriledikçe, devlet kurumu olan medrese de gerilemiştir! Az kitabılmıştır, yazılan kitaplar 'hukuk' ağırlıklıdır." (Taha Akyol, a.g.e., s. 166-168; krş. Fahri Unan, "Osmanlı Medreselerinin İlmi Performansı Üzerine Bazı Düşünceler", Türkiye Günlüğü, Eylül-Ekim 1994, s. 49-57)

Yukarda zikredilen Fahreddin Unan'ın tespitleri sonucu yazılan eserlerin sayısına baktığımızda, hakikaten verilen rakamların çok önemli bir seviyeye ulaşmadığını görüyoruz. Fakat bunlara bakarak Osmanlı'yi değerlendirmek, yaşanan dönemin siyasi, dinî ve sosyal olaylarını gözardi ederek birtakım iddialarla bulunmak tutarlı bir sonuca ulaşmamızı engelleyecektir. Nitekim araştırmamız sonucunda Osmanlı döneminde dinî ilimler alanında hiç de az eser yazılmadığını tespit ettik. Bizim ulaşabildiğimiz Kur'an konulu eserlerin sayısı 336'dır ve bunların önemli bir kısmı (69 eser) 16. yüzyılda yazılmıştır. Anılan rakamdan daha fazlasının, İslâm dünyasının değişik yerlerinde elyazması olarak bulunduğu, önemli bir bölümünün de çikan yangınlarda ya da başka sebeplerle yok olduğu tahmin edilmektedir. Kütüphanelerin tozlu raflarında hâlâ kendilerine uzanacak bir eli bekleyen bu elyazması eserlerin matbu olmaması, onları yok saymamızı ve elimizdeki bugün için varolan eserlere bakıp bir medeniyet hakkında birtakım iddialarla bulunmamızı sanırım gerektirmez.

Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde yazılan eserlerin miktar olarak az ve içerik olarak da orijinallikten uzak şerh ve hâsiye çalışmalarından ibaret olduğu iddiasına Hüseyin Atay'ın verdiği cevap, bu konuda yapılan spekülasyonları ortadan kaldıracak kadar önemlidir:

"Her müellisin yeni bir keşif ve icat ortaya koymasını istemek çok yanlış bir tutumdur. Dünyanın en eski çağından bugüne kadar herhangi bir kimsenin böyle bir istekte bulunması akla ve vâkiaya aykırıdır. Binlerce kişi yazar çizer, âlim olur; onların içinden bir kaç tanesi orijinal olur. Orijinali çoğunluk ve çevre yaratır. Son olarak bazı ün yapmış büyük âlimleri de eser yazmadıkları için sıfır indirmek büyük haksızlıktır. O adalarını zikrettiği âlimlerin hayatlarını incelediğimiz zaman, çok talebe

okuttuklarını, iki üç defa icazet verdiklerini görüyoruz. O zamanki sisteme göre bir icazet verme süresi 13 ve 14 yıldı. Haftada dört gün ve her gün birkaç saat ders veren ve 35 kürsü sene devamlı talebe okutan âlimden ayrıca eser yazmasını istemek, hocalıkla uzaktan yakından ilgisi olmayan bir kimsenin arzusu ve isteği olur ki, bu imkânsız olanı istemekten başka bir şey değildir." (Prof. Dr. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayıncılığı, İstanbul, 1983, s. 144-145)

İddia edilen tespitlere rağmen araştırmamız sonucunda Osmanlı ulemâsının günümüz'e kadar gelebilen yüzlerce önemli tefsir ve Kur'an çalışmasına imza attığını gördük, bunların sayısını net olarak belirlemenin oldukça zor olduğu kanısına vardık. Kadi Beydâvî üzerine yazılmış hâsiyeler, Keşâf üzerine yazılmış hâsiyeler, Ebu's-Suûd'un *'Irşâdû'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'anî'l-Kerîm'*, Ali b. Yahya es-Semerkandi'nin *'Babru'l-Ulûm'*, Baba Ni'metullah en-Nâhçıvanî'nin *'Fevatibu'l-İlahîyye ve Mefatibu'l-Ğaybiyye'*, Yakup Afvi'nin *'Neticetu'l-Tefasîr'*, İsmail Hakkı Bursevi'nin *'Rûbu'l-Beyân'*, Ahmed el-Esammî Karamanî'nin on iki ciltlik *'Takşîru'l-Tefsîr'*, Bedreddin el-Münşî'nin *'Nezîlu'l-Tenzîl'*, Şâhabeddin Ahmed Sivâsi'nin *'Uyunu'l-Tefasîr'*... gibi eserleri ve Türkiye'nin birçok kütüphanesinde hâlâ el yazması olarak bulunan adlarını dahi duymadığımız binlerce Kur'an çalışması... Bu eserlerin günümüz Türkçesine aktarılmamış olması, Osmanlı ulemâsının Kur'an çalışmalarında çok geride kaldığını iddia etmemizi gerektirmez.

Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları,

- a) Günümüzde dahi yoğunluğunu koruyan Kur'an araştırmalarının yakın tarihimize olarak değerlendirebileceğimiz Osmanlı dönemindeki izdüşümünü, bu dönemde yapılan çalışmaların özelliklerini ve günümüz'e yansımalarını sergilemek,
- b) Bu konuda bir kaç monografinin dışında yapılmış detaylı çalışmalarla henüz sahip olmadığımız günümüzde, böylesi araştırmalara mütevazi bir giriş yapmak ve bu konuya ilgilenen araştırmacılarla bir hareket noktası belirlemek,
- c) Tefsir tarihimizin mezhepcî, firkaci ve ayırımcı bir bakış açısı dışında değerlendirilebileceğini, bu konuda en azından İslâm tarihini dönemlere ayırarak bir Tefsir ve Kur'an Araştırmaları Literatürüne hazırlanabileceğini göstermek,
- d) Osmanlı dönemi ilim ve kültür çalışmalarını değerlendirmede yapılan haksızlıklara bir yönyle de olsa cevap verebilmek amaçlarını taşıyan bir bibliyografyadır.

Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları, Osmanlı'nın kuruluş tarihinden

Cumhuriyet dönemine kadar olan kesit içinde Osmanlı döneminde yazılmış Tefsir ve Kur'an çalışmaları gösteren bir kaynak niteliğindedir. Altı asır hüküm süren bu dönem içinde ulemanın yazdığı tefsirler, Kur'an konulu risale, hâsiye, şerh ve ta'likatları içeren bu çalışma, Osmanlı dönemi Kur'an çalışmalarının bir panoramasını da vermektedir.

Bibliyografayı oluştururken çıkış noktası olarak Bursalı Mehmet Tahir Efendi'nin Osmanlı Müellifleri ve Ömer Nasuhi Bilmen'in "Tefsir Tarihi" adlı eserlerini kullandık. Bu eserlerde tespit etmeye çalıştığımız müfessirlerin çalışmaları hakkında daha geniş bilgi edinebilmek için Brockelmann'in "Taribu'l-Edebi'l-Arabi", Bağdadi'nin "Hediyetü'l-Arifin, Esmau'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin", İbnü'l-İmad'ın "Şezeratu'z-Zebeb fi Abbari men Zebeb", İlmiyye Salnâmesi (Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislâmları), Kâtip Çelebi'nin "Kesfu'z-Zunun an Esami'l-Kütüb ve'l-Funun", Ömer R.Kehhale'nin "Mu'cemü'l-Müellifin", Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu, Mehmed Süreyya'nın "Sicill-i Osmani", Yusuf İlyan Serkis'in "Mu'cemü'l-Matbuati'l-Arabiyye", Süleyman Ateş'in "İşari Tefsir Okulu", Şemseddin Sami'nin "Kamusu'l-A'lam", Taşköprüzade'nin "eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye" ve "Miftabu's-Saade ve Misbabu's-Siyade", İ. Hakkı Uzunçarsılı'nın "Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı", Muhammed Hüseyin ez-Zehebi'nin "et-Tefsir ve'l-Müfessirün", Ahmed b. Muhammed el-Ednehvi'nin "Tabakatu'l-Müfessirin", Zirikli'nin "el-A'lam li Eşburi'r-Rical ve'n-Nisa mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikin" ve Türkiye Diyanet Vakfının halen yayımlamakta olduğu İslâm Ansiklopedisi gibi eserlerden de faydalandık. Bu konuya araştırırken dilimizde yapılmış araştırma ve çalışmaların eksikliği, bu çalışmanın defalarca yeniden gözden geçirilmesine ve konu hakkında daha fazla kaynak bulmaya çalışmamıza neden oldu.

Osmanlı dönemi âlimlerinin isimlerinden daha fazla kendilerine verilmiş olan lâkaplarıyla tanınmaları ve bu lâkaplarla yukarıda adı geçen eserlerde yer almaları, hemen hemen her kaynakta tespit edilmiş olan müfessirin farklı bir isim altında zikredilmiş olması ve Kur'an konulu çalışmasının veya tefsirinin farklı bibliyografi kitaplarında farklı şekilde verilmesi, araştırmamızı yavaşlattıysa da, sonuçta bu tür bir çalışmanın daha mükemmel olması için dikkatimizi konu üzerinde yoğunlaştırmamızı da sağladı.

Tefsir kitaplarını ve Kur'an konulu çalışmaları tespit ettikten sonra çalışmamızın daha faydalı olması için, çalışmada bulunan âlim ve müfessirin adını, yaşadığı dönemi, eserin matbu olup olmadığını, eğer hâlâ elyazması olarak kütüphanelerimizde yer alıyorsa bulunduğu yeri ve kütüphane numarasını ve eserin içeriği hakkında bilgileri vermeye çalıştık. örneğ:

el-İtilâf fî Viicûdi Rivâyeti'l-İtilâf fi'l-Kiraât: Yûsufzâde Abdullah Hilmi

Efendi (v. 1167/1753). Kırâatler hakkındadır. Eserin nüshaları, Fatih'te (nr. 35), İbrahim Vakfı'nda (nr. 2/20, 27), Lâleli'de (nr. 22), Selimağa'da (nr. 4) bulunmaktadır. Eser, Abdulfettah el-Palevî'nin "Zübdetü'l-İşfân fi Viçûdi'l-Kur'an" adlı eserinin hamîşinde İstanbul'da 1252 ve 1312 yıllarında basılmıştır.

Hakkında herhangi bir bilgi bulamadığımız ve ulaşamadığımız eserlerin ise sadece müellislerini zikretmekle yetindik. Bunun yanında Osmanlı'nın son dönemlerinde yetişmesine rağmen Cumhuriyet döneminde eser vermiş olan Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Konyalı Mehmed Vehbi gibi âlimlerimizin eserlerini araştırmamız kapsamına almadık.

Ulaşabildiğimiz kaynaklar sayesinde sonuçlandırdığımız araştırmada Osmanlı dönemine ait hâsiyeler, şerhler ve ta'likatlar dahil 336 eser tespit etük.

Osmanlı Devleti bürokratik bir devlet olduğu için, devletteki bir değişim aynı anda din anlayışında da bir değişimin oluşmasına yol açıyordu. Devlet ve ulemanın başarı ve başarısızlığı doğru orantılıydı. Bu nedenle Osmanlı devletinin yükselme devri, medreselerin ve ilmin de yükselme devri, devletin gerileme devri, ilmî çalışmaların da gerileme devrini oluşturuyordu. Kur'an konulu çalışmalar da aynı seyrde bulunmuştur. Osmanlı Devletinin yükseliş dönemi, Kur'an konulu çalışmaların en fazla yoğunluk kazandığı dönemdir.

Eserlerin önemli bir kısmı (75 eser) 1700-1800 tarihleri arasında yazılmış, Osmanlı Devletinin kuruluş aşamasında ve çöküş döneminin son anları olan 1900'lü yıllarda ise bu sayı oldukça düşmüştür. (1300-1400 yılları arasında 9, 1900-1923 arası 8 eser)

Osmanlı dönemi Kur'an araştırmalarının 23'ü matbudur. Geri kalan 313 eserin büyük bir kısmı İstanbul elyazması kütüphanelerinde olmak üzere Türkiye'nin dört bir yanındaki şehirlerin elyazması kütüphanelerinde yer almaktadır. Tespitlerimize göre ilk matbu eser, 1252 yılında basılan Yusufzade Abdullah Hilmi Efendi'ye (v. 1167/1753) ait kırâat konusunda yazılmış olan *el-I'lâfî fi Viçûdi Rivayeti'l-İbtîlafî'l-Kirâat*'dır.

Osmanlı Dönemi Kur'an çalışmaları konu itibariyle çok farklılık gösterir. Kur'an'ın herhangi bir sûresi veya âyeti üzerinde gerek şerh, hâsiye veya ta'likat türünden veya özgün türde yapılan çalışmalar Kur'an Araştırmaları arasında en sık görülendir. Bu şekilde yapılmış çalışmaların sayısı 146'dır. Bunu 115 sayıyla tefsirler ve tefsir hâsiyeleri izler. Medreselerde özel bir öneme sahip olan kırâat ve tecvid dersleri de bu yoğunluktan kendilerine düşen payı almışlardır. (Kırâat, 19 eser; tecvid, 12 eser)

Kur'an araştırmaları arasında dört adet Arapçadan tercüme yer alırken, büyük bir kısmı Kadı Beydavî üzerinde yapılmış 98 adet hâsiye, şerh ve talikat vardır.

Ahsenu'l-Kasas: *Sirri Paşa* (v. 1313/1895).

Muhtasar bir şekilde yazılmış olan bu eser, Yusuf süresi tefsiridir. Eser, basılmıştır.¹

Arâisu'l-Kur'an ve Nefâisu'l-Furkân: *Vanî Muhammed Efendi* (v. 1096/1685).

Kur'an kışalarını içeren bu eser, Sa'lebi'ye dayanılarak yazılmıştır. Hacı Halife, Beydâvî'nin ve Beydâvî hâsiyelerinin yanısıra Keşşâf ve Keşşâf hâsiyelerinden yararlanan Vâni Efendi'nin eserinin, Sa'lebi'nin aynı adlı eserinden daha üstün ve daha faydalı olduğunu belirtir. Ömer R. Kehhâle, eserin adının 'Arâisu'l-Mecâlis fî Kisâsi'l-Enbiyâ' olduğunu söyleken, Zirikli ise eserin tam adının 'Arâisu'l-Kur'an ve Nefâisu'l-Furkân ve Ferâdisu'l-Cinân' olduğunu söyler. Müellif, eserin büyük bir kısmını 1092/1680 yılında tamamlamıştır. Eserin bir nüshası Yeni Camî'de (nr. 100), bir kısmı ise Berlin'de bulunmaktadır.²

Aynu'l-A'yân: *Molla Fenârî* (Şemseddin Muhammed ibn Hamza) (v. 834/1430).

Fâtiha süresinin tefsiri olan eser, matbûdur. Müellifinin yazısıyla yazma nüshası İstanbul'da Çarşamba'da Murad Molla kütüphanesinde, müsveddesi de Mahmutpaşa kütüphanesindedir. h. 905 tarihli eser, elyazması 303 sayfadan oluşmakta olup, Köprülü'de (nr. 111) ve Nuruosmaniye'de (nr. 338) bulunmaktadır.

¹ Hacı Halife, *Kesfu'z-Zünûn*, III/24, IV/9; Ömer Nasûhi Bilmen, *Tefsîr Tarîbi*, II/583-584; Ömer R. Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellîjîn*, I/754; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osman*, V/1507-1508.

Sirri Paşa'nın hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Giritli Sirri Paşa ve Tefsîr İlmindeki Yeri*, Ekrem Gülsen (dan. Suat Yıldırım), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992, (Y.L.T.); *Giritli Sirri Paşa ve Tefsîrdeki Yeri (1844-1895)*, A. Halim Koçkuzu (dan. Sait Şimşek) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992 (Y.L.T.).

² Bağdâdi, *Hedîyyetu'l-Ârifîn*, II/102; Brockelmann, *Târibu'l-Edebi'l-Arabi*, IX/367; Bursali Mehmet Tahir Efendi, *Ottomanlı Müellifleri*, I/462; Hacı Halife, II/143, III/274; Ö. Rıza Kehhale, III/161; Süleyman Ateş, *İşâri Tefsîr Okulu*, 238; *Sicill-i Osmanî*, 3/1024; Ş. Sâmi, *Kâmûsu'l-Â'lâm*, VI/4679; Zirikli, *el-A'lâm*, VI/52.

1326 yılında İstanbul'da basılmış olan bu tefsir kitabının mukaddimesinde, tefsir ilmine, tefsirin dayandığı ilimlere, müfessirlerin kabul edecekleri tertip ve usûle dair önemli bilgiler vardır. 376 sayfalık matbû bu tefsirde, Molla Fenârî, Fâtiha'yı tefsir edişinin sebebinin Hasan-ı Basîrî'nin şu sözüne dayandırır: "Allah yüz dört kitap indirdi. Bunların ilimlerini de Furkân'a koydu. Furkân'ın ilmini Mufassal'a koydu. Mufassal'ın ilmini de Fatiha'ya koydu. Fâtiha'nın tefsirini bilen, sanki Allah'ın indirdiği bütün kitapların tefsirini bilmış olur."

Tefsirinin geniş mukaddimesinde müridin, sülükten önce tefsirin inceliklerini bilmesi gereğine dikkati çekerek dört bab içinde tefsirin tanımını, konusunu, faziletini, tefsire olan ihtiyacı ve tefsir ilminden nasıl istifade edileceğini izah eder. Bu tefsir, Vahdet-i Vücûdun, esmâ ve sıfatın beş mertebede tecelliîleri görüşünü işlemektedir. Önce zâhir tefsiri yapar. Fahruddin er-Râzî'den, Keşşâf'tan, Teysîr'den, Kâdi'dan parçalar aktarır. Kelâmî konulara değinir, sonra bâtin manaya geçer. Dil ve mantık kurallarının fazlaca işlendiği bir devirde yazıldığından ifade kapalı, ağdalıdır. Bu önemli eser, ilmî, tasavvuî birçok görüş ve incelemelerle süslenmiştir. Eserde Muhyiddin-i Arabî'nın tefsirinden bazı bölümler de yer almaktadır.

Fenârî'nin, bu tefsiri Osmanlılar'a intisabından evvel yazmış olması muhtemeldir. Çünkü eserin mukaddimesinde Muhammed b. Saîd Şehîd Alâuddîn Bey ibni Karaman namına bir medhiye vardır. Bu, tefsiri onun işaretiyile yazdığını göstermektedir. Fenârî'nin kendi elyazısı ile yazmış olduğu nüsha, Murat Molla'dadır.³

Aynu'l-Hayât fi Beyânî'l-Münâsebât fi Sûratî'l-Fâtiha: Saçaklızâde Muhammed ibni Ebî Bekir (Maraşî) (v. 1145/1698).⁴

Bahru'l-Ulûm: es-Semerkandî (v. 860/1455).

Bu dört ciltlik tefsir, çeşitli tefsir kitaplarından derlenerek yazılmıştır. Şeyh, derlediklerine kendinden de bir şeyle katarak fasih bir ibare ile yazmış, Mücâdele sûresine kadar getirebilmiştir. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, bu tefsiri, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye nispet etse de, bu konuda hata etmiştir. Eserin bazı bölümleri Köprülü'de (nr. 106-107) bulunmaktadır.⁵

Bahsun fi'n-Nâsih ve'l-Mensûh min Tefsîri'l-Fâtiha: Molla Fenârî (v. 834/1430).

Bedâiu'l-Burhân alâ Umdeti'l-İrfân fi Vasf-i Hurûfi'l-Kur'an: Mustafa ibni Abdurrahman İznîri (v. 1155/1742).

Müellifin, on iki kırâat konusunda daha önce yazmış olduğu "Umdetu'l-Furkân fi Viicûbi'l-Kur'an" adlı eserinin genişletilmiş şeklidir. Eser, Selîmağa'da (nr. 4) bulunmaktadır.⁶

Behîmetu'l-Eârib bi mâ fi'l-Kur'an mine'l-Karîb: İbni Türkmen Alâaddin Ali İbni Osman El-Mardini (v. 735/1334).⁷

Beyân-ı Merâtîbi'l-Medâdât: Yûsufzâde Abdullâh Hilmi Efendi (v. 1167/1753). Kırâatler hakkındadır.⁸

el-Burhânu'l-Celî fi Harfi's-Sûhi an Vechî'l-Âyeti fi Hâl-i Yûsuf (a.s.): Abdullâh Bosnavî (v. 1046/1636).⁹

Câmiu'l-Envâr fi't-Tefsîr: Edirnevî (v. 971).¹⁰

Câmiu'l-Kelâm: el-Felekâbâdî (v. 799/1397).

Hz. Osman'ın kendisinden çeşitli sayılarda nüshalar yaptırdığı Medine'deki 'Mushafu'l-Îmâm'ın yazılması hakkındadır. Eser, Fatih'te, İbrahim Vakfı'nda (nr. 11/31) bulunmaktadır.¹¹

Cevâhiru'l-Ikyân fi Şerhi Umdeci'l-İrfân: Hamdullah ibni Hayreddin (v. 943/1536-37).

ed-Durru'l-Yetîm fi İlmi't-Tecvîd: Birgivî Muhammed Efendi (929-981/1521-1573).

Tecvidle ilgili iki varaklı bir risâle olup, 974/1566'da telif edilmiştir. Eskicizâde Ali Efendi'nin (ö. 1243/1827-28) yaptığı tercüme "Tercüme-i

³ Bağdâdî, II/188-189; Brockelmann, VII/400-402; Bursali Mehmet Tahir, I/313-315; el-Ednehî, *Tabakâtu'l-Müfessîrîn*, 317-318; Haci Halîfe, I/372, II/182; *İlmîyye Salnamesi*, 283-286; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VII/209; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlmîye Teşkilatı*, 228-229; Köprülü Kütpâhanesi Yazmalar Kataloğu, I/173; Ömer N. Bilmen, II/412-414; Ömer R. Kehhâle, III/269-270; *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Taribi*, II/183; *Sicilli Osmani*, V/1580-1581; Ş. Sami, V/3436-3437; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbuati'l-Arabiyye*, II/1460-1461; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Şâde*, II/109-111; Süleyman Ateş, 222-223; a.mlf., *es-Şekaiku'n-Nu'maniyye*, 16-21; Zirikli, VI/110.

⁴ Bursalı Mehmet Tahir, I/434-435; Ömer N. Bilmen, II/536-537; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 237; Ömer R. Kehhâle, III/711; Serkîs, I/995; *Sicill-i Osmani*, III/1016; Zirikli, VI/60.

⁵ Bağdâdî, I/733; M. H. ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessîrûn*, I/224-226; Köprülü, I/70-71; Ömer R. Kehhâle, II/544; Süleyman Ateş, 223; el-Ednehî, 335; *es-Şekaiku'n-Numaniyye*, 51; Zirikli, 5/32.

⁶ Bağdâdî, II/445; Brockelmann, IX/371-372; Bursalı Mehmet Tahir, I/399-400; Haci Halîfe, 3/110; 6/345-346; Ömer R. Kehhâle, 3/869; Zirikli, 7/236.

⁷ Bursalı Mehmet Tahir, I/349; Ömer R. Kehhâle, I/192; Zirikli, I/168.

⁸ Bağdâdî, I/482; Brockelmann, IX/372-373; Bursalı Mehmet Tahir, I/471-473; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 238; Ömer N. Bilmen, II/541-542; Ömer R. Kehhâle, II/237; Zirikli, IV/129-130.

⁹ Bağdâdî, I/476-477; Bursalı Mehmet Tahir, I/60-62; Haci Halîfe, V/388-389; Ömer R. Kehhâle, II/257; *Sicill-i Osmani*, I/61; Süleyman Ateş, 236-237; Ş. Sami, IV/3106; *İslam Ansiklopedisi*, "Abdullah Bosnavî" md., Mustafa Kara, I/87; Zirikli, IV/101-102.

¹⁰ Bağdâdî, I/27; el-Ednehî, 392-393; Haci Halîfe, I/425; 5/26; Ömer R. Kehhâle, I/23; Zirikli, I/37.

¹¹ Brockelmann, VII/372.

¹² Bağdâdi, II/252; Bursali Mehmet Tahir, I/284-286; Haci Halife, I/564; Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 159; *İslam Ansiklopedisi*, "Birgivi" md., Emrullah Yüksel: VI/191-194; Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, II/154-156, 184-186; Ömer N. Bilmen, II/472-473; Ömer R. Kehhâle: III/176; Ş. Sami, II/1284-1285; Zirikli, VI/61; Ahmed Turan Arslan, *İmam Birgivi ve Arapça Tedrisatındaki Yeri* (doktora tezi, 1981), M. Ü. İlahiyat Fakültesi.

¹³ Brockelmann, VII/376.

¹⁴ Bursali Mehmet Tahir, I/385-386; Haci Halife, V/372.

¹⁵ Bağdâdi, I/73; Bursali Mehmet Tahir, I/132; Haci Halife, III/96; V/143; Ömer N. Bilmen, II/538-539; Ömer R. Kehhâle, I/250.

¹⁶ Bağdâdi, I/798; Bursali Mehmet Tahir, I/289; Haci Halife, V/635-636; Ömer R. Kehhâle, II/581.

¹⁷ Bağdâdi, II/212; Bursali Mehmet Tahir, I/80-81; Ömer N. Bilmen, II/439; Ömer R. Kehhâle, III/634; Süleyman Ateş, 224; *İslam Ansiklopedisi*, "Cemal-i Halvetî" md., Mehmed Serhan Tayşı: VII/302-303; *Sicill-i Osmani*, III/966.

¹⁸ Bağdâdi, II/346; Ömer N. Bilmen, II/553-554; Ö. Rıza Kehhâle, III/269.

¹⁹ Bursali Mehmet Tahir, I/301-302.

²⁰ Bağdâdi, I/218; Bursali Mehmet Tahir, I/118-120; el-Ednehvî, 371-372; Haci Halife, V/179; Ömer N. Bilmen, II/512-514; Ömer R. Kehhâle, I/358; *Sicill-i Osmani*, III/817; Süleyman Ateş, 232-236; *İslam Ansiklopedisi*, "Ankaravi, İsmail Rusuhi" md., Erhan Yetik, III/211-213; Zirikli, I/309. İsmail Ankaravi'nin tefsirinden örnek bölümler için, bkz. Süleyman Ateş, *İşarı Tefsir Okulu*, 232-236.

²¹ Bağdâdi, I/509; Bursali Mehmet Tahir, I/56; Haci Halife, V/414; El. Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayî ve Celvetîyye Tarikatı*, Erkam Yayınları, İstanbul 1982, s. 262-263; *İslam Ansiklopedisi*, "Abdülhay Celvetî" md., Nuri Özcan, IV/227-228; Ömer N. Bilmen, II/531; Ömer R. Kehhâle, II/67; *Sicill-i Osmani*, I/114; Süleyman Ateş, 242.

Dürr-i Yetim" ve tecvide dair diğer bazı risâlelerle birlikte basılmıştır. (İstanbul 1253, 1280; İzmir 1301). Eser, bizzat müellifi tarafından şerh edilmiştir. Ahmed Fâiz er-Rûmî tarafından da esere bir şerh yazılarak birlikte basılmıştır.¹²

ed-Durru'n-Nezîd fi'l-Mesâili'l-Müteallika bi't-Tecvîd: Ahmed b. Abdullâatif el-Berlevî (XV-XVI. yy).

Elyazması eser, Sarayova'da bulunmaktadır (nr. 33).¹³

Enfesu'l-Cevâhir: Musa ibni Haci Hüseyin İznikî (v. 833/1429).

Bu eser, meşhur müfessir Hazin el-Bağdâdi'nin "Liibâb fî Meâni'l-Tenzîl" adındaki meşhur ve matbû tefsirinin tercemesidir. Bir nûshası Enderûn-ı Hümâyûn'da Revan odası ile Bursa'da Ulu Camî kütüphanesinde mevcuttur.¹⁴

Enîsu'l-Cinâن: İzzeddin Ahmed Efendi (Eşrefzâde) (v. 1152/1739).

Arapça yazılmış olan bu tefsir, dört büyük ciltten oluşur.¹⁵

Enîsu'r-Rems fi Tefsîr-i Âyet: Bedreddin (Vanî) (1074-1126/1663-1714).¹⁶

Envâru'l-Kulûb li-Talebi Ru'yetî'l-Mahbûb: Cemal Halvetî (Çelebi Halife) (v. 912/1506).

İsra suresinin 70-73. âyetlerinin tefsiridir.¹⁷

Ezhâru't-Tenzîl: Haci Emîrzâde Âlim (v. 1204).¹⁸

Fâtiha-ı Şerîfe Şerhîne Hâsiye: Debbâğ Müftî Ahmed Efendi (Maraşî) (v. 1165/1749).¹⁹

el-Fâtihatû'l-Aynîyye fi Tefsîr-i Sûratî'l-Fâtiha: İsmail Ankaravî (v. 1041/1631).

Ankaravî, tefsirini Farsça şiirlerle süsler, kendinden önce yazılmış tefsirleri nakleder, bunları Türkçesiyle edebî bir tarzda bir kompozisyon şeklinde dizer. Yedi bölümden oluşan eserin ilk bölümünde, Fâtiha'nın faziletleri, ikinci bölümünde istiâzenin manası, üçüncü bölümde besmelenin tefsiri, dördüncü bölümde özellikleri ve faydalari, beşinci bölümde âyetleri ve harfleri, altıncı bölümde sebeb-i nûzûlu, yedinci bölümde ise Fâtihânin diğer isimleri yer alır. Eserin elyazma nûshası, Hâlet Efendi'de (nr. 270) bulunmaktadır. Eser, 1328 yılında İstanbul'da basılmıştır.²⁰

Fethu'l-Beyân li Husûli'n-Nasr ve'l-Feth ve'l-Emân: Abdulkâyy Efendi (v. 1117/1705).

Fetih sûresi tefsiridir. Eserin bir nûshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Haci Beşir Ağa'da (nr. 34) bulunmaktadır.²¹

**Fevâtihu'l-İlâhiyye ve Mefâtihu'l-Ğaybiyye el-Muvazzah
lî'l-Kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-Hukmî'l-Furkâniyye: Baba Ni'metullah
Nâbciwâni (v. 902/1496).**

Müellifin hiçbir tefsire müracaat etmeksiz yazdığı bu tefsir, iki cilt halinde (759, 540 sayfa) İstanbul'da h. 1325-1326 tarihinde basılmıştır. Tefsir, te'vil ve tasavvuf bakımından önemli bir eserdir. Eserin mukaddimesinde, Kur'an'la ilgili bilgiler, emir ve nehiyler, vahy ve ilham, nübüvvet ve velâyet konusunda bilgiler verilmiş, sonra her sûrenin başında o sûrenin içerdiği inceliklere işaret olunmuştur. Âyetler, müclem fakat mükemmel bir irtibat ve bütünlük içerisinde zâhirî ve bâtinî manalarına göre tefsir edilmiştir. Sûrelerin sonunda da içerdiği âyetlerden yapılacak istifade, alınacak derslere dair ârifâne, mutasavvîfâne sözlere yer verilmiştir.

Ni'metullah, Kur'an'ın başından sonuna kadar her âyeti tam tasavvuf açıdan tefsir etmiştir. Ondan önce yazılan tasavvufî tefsirler, her âyeti almazlar, bazı âyetleri atlardır. Aldıklarının da tamamını değil, bazı kelimelerini tefsir ederler, genel manası üzerinde dururlardır. Baba Ni'metullah ise her âyeti kelime kelime tefsir etmiş, tefsir etmediği âyet bırakmamıştır.

Nimetullah, tefsirine bir mukaddime ile başlar. On yedi sayfalık bu mukaddimesinde vahdet-i vücûd açısından 'Mutlak Varlık'ı ve O'nun kâinat şeklinde görünüşünü, kâinatın, O'nun isim ve sıfatlarından ibaret olduğunu, çeşitli şekillerde görünen her şeyin iç yüzünde Hakk bulduğunu, Hakk'ın bu perdedere girerek göründüğünü, insanın da Rahman suretinin aynası olduğunu, peygamberliğin ve veliliğin manasını açıklar.

Nimetullah da İbnu'l-Arabi ile başlayan iddiayı tekrarlar, yazdığı tefsirin orijinal olduğunu, hiçbir kitaba bakmadan yazdığını söyler. Her sûreye bir fatiha ile başlar, o sûreye uygun bir giriş yapar ve her sûreyi bir hatime ile bitirir. Her sûrenin fatiha (giriş) ve hâtimesi (bitiş) ötekilerinden ayrıdır. Bu konularda gerçekten otijinaldir. Her sûredeki besmeleyi, ayrı cümlelerle manalandırır. Diğer orijinal tarafı da tefsirine dipnotlarla bazı izahlar yapmasıdır. Âyetler arasındaki tefsirler uzun uzun değil, kısa kısa cümlelerden ibarettir. Seci'e çok yer vermiştir. Birkaç cümleyi birbirine kafiyeli yapmıştır. Tefsir baştan başa seci'lidir.²²

el-Furkân: Cârullab Velyiüddin Efendi (Yenişehir Fenâri) (v. 1151/1738).

Kur'an-ı Kerîm'in kıratından, î'râbindan, kırat-ı Kur'an hocalarının (kurârâ) hal tercemeLERİnden bahseder.²³

Fütuhât-u Kenz-u Kur'an: Gazzîzâde Abdullatif (v. 1247/1831).

²² Brockelmann, VII/377; Bursali Mehmet Tahir, I/57-58; el-Ednehvî, 360; Ömer N. Bilmen, II/450-451; Süleyman Ateş, 225-230; Haci Halife, 2/267-268; eş-Şekaiķu'n-Nu'maniyye, 214; Zirikli, 8/39.

Nimetullah en-Nâbciwâni'nın tefsirinden örnek bölümler için, bkz. Süleyman Ateş, 225-230; Serkis, II/1849; Zirikli, VIII/39.

²³ Bağdâdî, II/501; Bursali Mehmet Tahir, I/292-293; Haci Halife, VI/389; İ. Hakkı Uzunçarsılı, 237; Ömer Nasûhi Bilmen, II/538; Ömer R. Kehhâle, IV/75; Sicilli Osmani, V/1660; Zirikli, VIII/118-119; Köprülü, II/463.

²⁴ Bağdâdi, I/618; Bursah Mehmet Tahir, 1/138; Haci Halife, IV/124, V/498; Ömer N. Bilmen, II/556-557; Ömer R. Kehhâle, II/216-217; *İslam Ansiklopedisi*, "Gazzizade Abdullatif Efendi" md., Osman Tûrer, XIII/540; Zirikli, IV/61.

Hamdi Tekeli, *Ahmed Gazzi: Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri* (yüksek lisans tezi, 1991), Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Enst.

²⁵ Bursah Mehmet Tahir, I/434-435; Haci Halife, IV/97; Ömer N. Bilmen, II/536-537; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 237; Ömer R. Kehhâle, III/711; Serkis, I/995; *Sicill-i Osmani*, III/1016; Zirikli, VI/60.

²⁶ Bağdâdi, I/135; Brockelmann, VII/375; el-Ednehvî, 352-353; Haci Halife, II/189; *İlmîyye Salnamesi*, 289-291; Ömer N. Bilmen, II/431-433; Ö. Riza Kehhale, I/376; *Sicill-i Osmani*, V/1575-1576; es-Şekâiku'n-Nu'maniyye, 51-55; Zirikli, I/97.

²⁷ Bağdâdi, I/481-482; Bursah Mehmet Tahir, I/263-264; Ömer R. Kehhâle, II/299; *Sicill-i Osmani*, I/81; Ş. Sami, V/3909.

²⁸ Bağdâdi, II/278; Bursah Mehmet Tahir, I/260-261; Ömer N. Bilmen, II/514-515; *İslam Ansiklopedisi*, "Bosnevi" md., Bekir Sadak: VI/306; Zirikli, VII/119.

²⁹ Bağdâdi, II/211; Brockelmann, VII/363-368; Bursah Mehmet Tahir, I/339-340; el-Ednehvî, 347; İbnu'l-İmad, VII/342; İlmîyye Salnamesi, 288-289; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 229-230; Köprülü, III/16;

Miftâhu's-Sâde, II/171; Ömer N. Bilmen, II/427-428; Serkis, II/1790-1791; Ş. Sami, III/2042-2043; Zirikli, VI/528.

³⁰ Bağdâdi, I/175; Bursah Mehmet Tahir, I/375; Haci Halife, II/209; Ömer N. Bilmen, II/539-540; Ömer R. Kehhâle, I/251; Serkis, II/1480; Süleyman Ateş, 248; Zirikli, I/242-243.

³¹ *İslam Ansiklopedisi*, "Feyzullah Efendi, Seyyid", Mehmet Serhan TAYŞI, XII/527-528; Bursah Mehmet Tahir, I/317; Haci Halife, V/655; *İlmîyye Salnamesi*, 397-399; *Sicilli Osmani*, II/533-534; Ş. Sami, V/3464; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 146, 211, 225-226; Ömer N. Bilmen, II/529-

531. Eserin, büyük bir ciltten oluştugu dışında herhangi bir bilgi yoktur.²⁴

Gâyetu'l-Burhân fi Tefsîr-i Âyetî'l-Kürsî: Saçaklızâde Muhammed ibni Ebî Bekir (Maraşî) (v. 1145/1698).

Âyete'l-Kürsî'nin tefsiridir.²⁵

Çâyetu'l-Emâni fi Tefsîr-i Kelâmi'r-Rabbâni (Çâyetu'l-Emâni fi Tefsîri's-Seb'il-Mesâni): Molla Gürani (v. 893/1488).

Molla Gürani, tefsirinde Zemahşerî ve Beydâvî'den birçok nakillerde bulunur. 868/1463 tarihli eser, Ayasofya'da (nr. 253) ve Selimağa'da (nr. 95) bulunmaktadır.²⁶

el-İsfadetü'l-Muknia fi Kırâati'l-Eimmeti'l-Erbâa: Abdullab Paşa (Köprülüzâde Ebû Nâile Abdullab Paşa) (v. 1148/1735).²⁷

el-Hâdi: Allâmek Muhammed ibni Musa (v. 1046/1601).

Fâtiha sûresinin tefsirine dair bir risâle olup mukaddimesinde Zemahşerî, Beyzâvi ve Ebu's-Suûd tefsirlerinden faydalananlarak yazıldığı kaydedilmektedir. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi'de (nr. 2096/1) bulunmaktadır.²⁸

Hâsiye alâ Evâil-i Tefsîr-i Kâdi: Molla Hüsrev (Sivasî Muhammed Efendi) (v. 886/1481).

Tefsîr-i Kâdi üzerine yazılan hâsiyelerin en iyilerindendir. Bu hâsiye, Bakara sûresinin 142. âyetine kadardır. h. 1016'da vefat etmiş olan Muhammed b. Abdulmelik Bağdâdi el-Hanefi, Bakara sûresinin tamamına kadar bir zeyl yazmıştır. Tefsirin elyzâma nûşası, Köprülü'de (nr. 17) bulunmaktadır.²⁹

Hâsiye alâ Hâsiyeti'l-Keşşâf li's-Seyyid Şerif: Taşköprüzâde Ahmed Efendi (901-968/1495-1561).

Hâsiye alâ Sûratî'l-Fâtîha li'l-Beydâvî: Kazâbâdî Ahmed ibni Muhammed Efendi (v. 1163/1749).

Eser, 1286 tarihinde İstanbul'da 116 sayfa olarak Mektebetü'l-Hürriyet'te basılmıştır.³⁰

Hâsiye alâ Sûre-i Nebe' ale'l-İsâm: Feyzullah Efendi (Şeybülislam) (v. 1115/1703).

İsamüddin el-İsferâyînî'nin 'Hâsiye alâ Cüz'i'n-Nebe' adlı eserinin hâsiyesidir.³¹

Hâsiye alâ Sûreti'n-Nebe': İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1724).

Hâsiye alâ Tefsîr-i Beydâvî: Abdulgani Efendi (v. 995/1586).

Hâsiye alâ Tefsîr-i Beydâvî: Abdullah Efendi (v. 1303/1885).

Eser, müellisin vefatı nedeniyle yarılmıştır.

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Bayezid-i Rumi* (v. 922/1516'dan sonra).³²

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Ahmed ibni Abdullah (Gurabzâde)* (v. ?/?).

Eserin, Fâtiha sûresinden Ahkâf sûresine kadar olan bölümü, Köprülü'de (nr. 184) bulunmaktadır.³³

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Akkirmani Muhammed Efendi (Muhammed ibni Mustafa)* (v. 1174/1760).³⁴

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Allâmek Muhammed ibni Musa* (v. 1046/1601).

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa'da (nr. 149) (baştan En'am suresine kadar); Dâmâd İbrahim Paşa'da (nr. 217) (Fâtiha-En'am, Kehf, Nebe' sûreleri); Şehid Ali Paşa'da (nr. 235-236/1) (Bakara-Mâide, A'râf, Fetih sûreleri) bulunmaktadır.³⁵

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Amîdî (Ebubekir)* (v. 1190/1776).³⁶

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Baba Nimetullah Nabciwâni* (v. 902/1496).

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Cârullâb Veliyüddin Efendi (Yenişehir Fenâri)* (v. 1151/1738).

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Cemaleddin İshak Karamanî* (v. 923/1517).³⁷

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Dede Cengi Efendi (Amasyavî)* (v. 975/1567).³⁸

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Feyzullah Efendi (Seyhülislam)* (v. 1115/1703).

Eser, İstanbul Üniversitesi'nde (nr. 2120) bulunmaktadır.

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Hasan Çelebi (Fenâri)* (840-891/1436-1486).³⁹

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *İvaz Alaiyevi* (v. 994/1585).

Otuz ciltten oluşan bir hâsiyedir. Bu hâsiyenin üçüncü cildi Nisâ sûresinden Mâide suresine kadar 916 sayfa olup bir nüshası Molla Murad Kütüphanesinde (nr. 134) bulunmaktadır. Yine aynı eserin sekiz büyük ciltten oluştuğu da kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁰

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *İzmîrî (Mevlânâ Muhammed ibni Veli ibni Resîl)* (v. 1165/1751).⁴¹

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvi: *Kadızâde Şemseddin Ahmed Efendi (Seyhülislâm)* (v. 998/1589).⁴²

³² Bağdâdi, I/230; Bursali Mehmet Tahir, I/57; el-Ednehvî, 403-404; Haci Halîfe, V/189; Ömer Nasûhi Bilmen, II/440; Ömer R. Kehhâle, I/422; Süleyman Ateş, 224; eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 368; *İslam Ansiklopedisi*, "Bayezid Halîfe" md., Osman Türer, VI/242.

³³ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/248; Ömer N. Bilmen, II/524; Köprülü, I/102.

³⁴ Bağdâdi, II/332; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/241-242; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 238; *İslam Ansiklopedisi*, "Akkirmani" md., Sâkîb Yıldız, I/270; Ömer R. Kehhâle, III/719.

³⁵ *İslam Ansiklopedisi*, "Bosnevi" md., Bekir Sadak, VI/306.

³⁶ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/311.

³⁷ Bağdâdi, I/202; Brockelmann, IX/328-329; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/80; el-Ednehvî, 371; Ömer Nasûhi Bilmen, II/453-454; Ömer R. Kehhâle, I/344; *Sicill-i Osmani*, 2/390; eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 222-223.

³⁸ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/298; Haci Halîfe, V/26; Ömer Nasûhi Bilmen, II/467-468; Ömer R. Kehhâle, II/671; *İslam Ansiklopedisi*, "Dede Cöngî" md., Ahmet Akgündüz, IX/76-77.

³⁹ Brockelmann, VII/380-381; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/320; Haci Halîfe, V/238; Ömer Nasûhi Bilmen, II/426; Ömer R. Kehhâle, I/544; *Sicill-i Osmani*, II/616; eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 114-115; *İslam Ansiklopedisi*, Cemil Akpinar, "Hasan Çelebi", XVI/313-315; Zirikli, VII/46.

⁴⁰ Bağdâdi, I/804; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/258; el-Ednehvî, 401; Haci Halîfe, V/640; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 61; Ömer Nasûhi Bilmen, II/489-490; Ömer R. Kehhâle, II/588; *Sicill-i Osmani*, III/842.

⁴¹ Bağdâdi, II/328; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/359-361; Ömer Nasûhi Bilmen, II/540-541; Ömer R. Kehhâle, III/762.

⁴² Bursali Mehmet Tahir, I/372; Haci Halîfe, V/123; İbnu'l-İmad, VIII/414-415; *İlmîyye Salnamesi*, 330-334; Ömer R. Kehhâle, I/304; Serkis, II/1488; *Sicill-i Osmani*, V/1579-1580; Ş. Sami, V/3539-3540; Zirikli, I/254-255.

⁴³ Bağdâdi, II/546; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/366-367; Hacı Halîfe, V/424; İbnu'l-İmad, VII/207; Ömer Nasûhi Bilmen, II/412; Ömer R. Kehhâle, IV/123-124; *Sicill-i Osmani*, V/1679; Zirikli, VIII/194.

⁴⁴ Bağdâdi, I/217; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/380; el-Ednehvî, 356-357; Haci Halîfe, V/178; Ömer Nasûhi Bilmen, II/452; Ömer R. Kehhâle, I/376; *Sicill-i Osmani*, III/882; eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 505-506.

⁴⁵ Bağdâdi, I/748; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/371; İbnu'l-İmad, VIII/388-390; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 234; Ömer Nasûhi Bilmen, II/470-471; Ömer R. Kehhâle, II/404; *Sicill-i Osmani*, I/262; Ş. Sami, V/3696-3697; Zirikli, IV/265-265.

⁴⁶ Bağdâdi, I/222; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/376; Ömer N. Bilmen, II/551; Ömer R. Kehhâle, I/380; Zirikli, I/326.

⁴⁷ Bağdâdi, II/456; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/408; Haci Halîfe, VI/353-354; Ömer Nasûhi Bilmen, II/556; Ömer R. Kehhâle, III/858; Zirikli, VII/230.

⁴⁸ Bağdâdi, I/483; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/399; Ömer Nasûhi Bilmen, II/537; Ömer R. Kehhâle, II/265; *Sicill-i Osmani*, I/72; Zirikli, IV/103.

⁴⁹ Bağdâdi, I/831-832; Brockelmann VII/383; el-Ednehvî, 361; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 9; İbnu'l-İmad, VIII/24; *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II/390; Ö. Rıza Kehhâle, III/592-593; *Sicill-i Osmani*, IV/1105; Taşköprüzâde, eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 116; Zirikli, VIII/5.

⁵⁰ Bağdâdi, II/236; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/369; el-Ednehvî, 375; İbnu'l-İmad, VIII/251; *İlmîyye Salnamesi*, 312-317; Ömer Nasûhi Bilmen, II/462-463; Ömer R. Kehhâle, III/601; eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 272.

⁵¹ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/420; Ömer Nasûhi Bilmen, II/533.

⁵² Brockelmann, IX/358; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/432; el-Ednehvî, 377; Haci Halîfe, V/317; İbnu'l-İmad, VIII/262; *İlmîyye Salnamesi*, 304-307; Ömer N. Bilmen, II/463-464; *Sicill-i Osmani*, V/1425; eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 260; Ş. Sami, IV/2570; Zirikli, III/88-89.

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Kara Yakup ibni İdris* (v. 933/1526).⁴³

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Kemâleddin İsmail Karamanî* (*Kara Kemal*) (v. 920/1514).⁴⁴

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Kinalızâde Alâaddin Ali Çelebi* (v. 979/1571).⁴⁵

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Konevî Hafız İsmail Efendi* (v. 1195/1780).

Yedi ciltlik bu hâşıye "el-Mektebetu'l-Mahmudiye" tarafından kenarında İbn-i Temcîd hâsiyesi olduğu halde basılmıştır. Müellif, bu eserini h. 1194'de tamamlamıştır.⁴⁶

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Mantikî Mustafa Efendi* (v. 1244/1828).

Beydâvî tefsirinin Amme cüz'üne ait bir hâsiyedir.⁴⁷

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Mestcizâde Abdullâh Efendi* (v. 1148/1735).

Hâşıye, Yunus Süresine kadardır.⁴⁸

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Molla Ahmed Şemseddin Karabâğı* (v. 1009/1600).

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Muhammed Şâb Fenârî* (v. 830/1420).

Bir nüshası Londra'da India Office kütüphanesinde (nr. 116) bulunmaktadır.

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Mubyiddin Muhammed b. Kasım el-Ahaveyn* (v. 904/1497).

Ahaveyn'in Beydâvî'ye yazmış olduğu bu hâşıye, Bakara ve Al-i İmrân (Zehravîn) sûrelerinden ibarettir. Zirikli, eseri Misir'da gördüğünü ve adının 'Haşiyetu'l-Ahaveyn alâ Ba'dî'l-Mevâdî' min Envari't-Tenzil ve Esrari't-Te'vil' olduğunu söyler.⁴⁹

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Mubyiddin Muhammed Karabağı* (v. 942/1535)⁵⁰

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Naimî Halîl Efendi* (v. 1230/1814).⁵¹

Hâşıye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Sadi Çelebi* (*Şeyhü'lislâm*) (v. 942/1538).

Hûd suresinden Kur'an'ın sonuna kadardır. Keşşâf hâsiyelerinden telhis edilen bölümler bu hâsiyeye dahil edilmiştir. Bu hâşıye, ulemâ arasında itimada layık görüлerek üzerine birçok ta'lîkatlar yazılmıştır. Eser, 'el-Fevâidu'l-Bebiyye' adıyla da bilinir. Fatiha sûresinden Hud sûresine kadar olan sûreleri, babasının ölümü üzerine *Sadi Çelebi*'nin oğlu *Pîri Muhammed Efendi*, hâsiyelerden faydalananarak tamamlamıştır.⁵²

Hâsiye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Surûri* (v. 996/1561).

Hâsiye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Seybzâde Muhyiddin Muhammed Efendi (İznitî)* (v. 951/1544).

Açık ve anlaşılmasında kolay ifadelerle yazılmış olan bu hâsiye, tefsir ilmini okumaya yeni başlayanlar için çok faydalı bir eserdir. Beydâvî'nin tefsiri üzerine yazılmış hâsiyelerin en meşhurlarından biri olan bu hâsiye önce sekiz cilt olarak yazılmış, daha sonra müellif bunu ihtisar ederek dört cilde indirmiştir. Köprülü'de (nr. 172, 173 ve 186) bulunan eser, beş ve dört cilt olarak Bulak'ta 1263'te ve 1264 tarihlerinde, İstanbul'da ise 1283 yılında basılmıştır. Hacı Halife, müellifin Beydâvî'ye yazmış olduğu bu hâsiyenin dışında bir hâsiyesinin daha olduğunu belirtir. Kehhâle, eserin 6 cilt olduğunu, Zirikli ise 4 cilt olduğunu söyler.⁵³

Hâsiye alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Yâbyâ Efendi (Minkârizâde-Seybülislâm)* (v. 1088/1677).⁵⁴

Hâsiye alâ Tefsîr-i Keşşâf: *İbni Kemâl (Seybülislâm)* (v. 940/1533).

Tamamlanamamıştır. İbni Kemâl, bu eserinde Seyyid Şerîf'in aynı tefsir üzerinde yazmış olduğu hâsiyesine birçok itirazlarda bulunur.⁵⁵

Hâsiye alâ Tefsîr-i Keşşâf: *Kemaleddin İsmail Karamanî (Kara Kemal)* (v. 920/1514).

Hâsiye alâ Tefsîr-i Keşşâf: *Muhammed Şâb Fenârî* (v. 830/1426).

Zemahserî'nin 'el-Keşşâf' adlı tefsiri üzerine yazılmış bir hâsiyedir. Hasan Çelebi'nin 884'te (1479) yapıp Fatih Sultan Mehmed'e ithaf ettiği ve onun da Semâniye Medresesi'ne vakfettiği nüsha Süleymaniye Kütüphanesindedir. (Fatih, nr. 606)⁵⁶

Hâsiye alâ Tefsîr-i Sûratî'n-Nebe' li'l-Beydâvî: *Hâdimî (Mevlânâ Müftî Ebû Said el-Hâdimî)* (v. 1176/1762).

Hâsiye alâ Tefsîr-i'l-Fâtîha: *Osman ibni Yakub (Kemâbî) Vaiz* (v. 1171/1757).⁵⁷

Hâsiye alâ Tefsîr-i'n-Nebe' li'l-Beydâvî: *Osman ibni Yakub (Kemâbî) Vaiz* (v. 1171/1757).

Hâsiye ale'l-Keşşâf: *Cemâleddin Muhammed Aksarayî* (v. 791/1388).

Elyazması eser, Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Carullah, nr. 208) bulunmaktadır.⁵⁸

Hâsiye ale'l-Keşşâf: *Hasan Çelebi (Fenârî)* (v. 841).

Hâsiye-i Beydâvî alâ Sûratî'l-Mûlk: *Yûsufzâde Abdullah Hilmi Efendi* (v. 1167/1753).

⁵³ Bağdâdî, 2/238; Brockelmann, IX/359-360; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/445; el-Ednehî, 382; Hacı Halife, VI/189; İbnu'l-İmâd, VIII/286; Köprülü, I/95-96; Ömer Nasûhi Bilmen, II/465; Ömer R. Kehhâle, III/721-722; *es-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 244-246; Zirikli, VII/99.

⁵⁴ Bağdâdî, II/533; Brockelmann, IX/346; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/466; Hacı Halife, VI/415; *İlmîyye Salnamesi*, 483; Ömer Nasûhi Bilmen, II/522; Ömer R. Kehhâle, IV/108; *Sicill-i Osmani*, V/1675-1676; Zirikli, VIII/161.

⁵⁵ Bağdâdî, I/141; Brockelmann, IX/426-446; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/352-354; el-Ednehî, 373-374; İbnu'l-İmâd, VIII/238; Ignaz Goldziher, 158-159; *İlmîyye Salnamesi*, 299-304; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 233; *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Taribi*, 2/402-403; Ömer Nasûhi Bilmen, II/457-461; Ömer R. Kehhâle, I/148; Serkis, I/227; Ş. Samî, V/3885-3886; *es-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 226-228; Zirikli, I/133.

⁵⁶ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/387; Ömer R. Kehhâle, III/835; *Sicill-i Osmani*, 4/1078; *es-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 23-24.

⁵⁷ Bağdâdî, I/659; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/421; Hacı Halife, V/529; Ömer R. Kehhâle, II/370.

⁵⁸ Bağdâdî, II/165; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/291; el-Ednehî, 293; Ömer Nasûhi Bilmen, II/391-392; Ömer R. Kehhâle, III/627; *Sicill-i Osmani*, II/392; *es-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 14-15; Ş. Samî, III/1833; *İslam Ansiklopedisi*, "Cemâleddin Aksarayî" md., Mustafa Öz: VII/308-309; Zirikli, VII/40-41.

Hâşıye-i Cedid ale'l-Beydâvî: *Yûsuf ibni Hamza el-İlyas* (? / ?).

Hâşıye-i Kadîm ale'l-Beydâvî: *Yûsuf ibni Hamza el-İlyas* (? / ?).

Hâşıye-i Sûre-i En'am alâ Tefsîr-i Beydâvî: *Bostanzâde Mustafa Efendi* (Tirevi) (v. 968/1560).

Beydâvî tefsirinden En'am suresine yazılmış olan bu hâşiyenin Süleymaniye Kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır (Reisülküttap, nr: 68; Süleymaniye, nr: 171; Darulmesnevi, nr: 59; Yozgat, nr: 48).⁵⁹

⁵⁹ Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, 78, 108, 112; Bağdâdi, II/435; Brockelmann, IX/423-424; Bursah Mehmet Tahir Efendi, I/284; Hacı Halîfe, V/338; Ömer Nasûhi Bilmen, II/468; *İslam Ansiklopedisi*, "Bostan Çelebi" md., Nezîhi Aykut, VI/308; Zirikli, VII/240.

60 Bağdâdi, I/223; Bursah Mehmet Tahir Efendi, I/362; Hacı Halîfe, V/183; Ömer Nasûhi Bilmen, II/555; Ömer R. Kehhâle, I/381.

61 Bağdâdi, II/250; Bursah Mehmet Tahir Efendi, I/257; el-Ednehî, 394; İbnü'l-İmad, VIII/379-380; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 64; Ömer Nasûhi Bilmen, II/467; Ömer R. Kehhâle, III/473; Sicill-i Osmani, I/125; Zirikli, VI/256.

62 Bağdâdi, II/225; Bursah Mehmet Tahir Efendi, I/321-322; el-Ednehî, 364; İbnü'l-İmad, VIII/56; eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye:

97.

63 Bağdâdi, I/346; Brockelmann, IX/323-324; Bursah Mehmet Tahir Efendi, I/256; el-Ednehî, 378-379; Hacı Halîfe, 5/283-284; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 233; Ömer Nasûhi Bilmen, II/464-465; Ömer R. Kehhâle, I/672; *Sicill-i Osmani*, 2/661; §. Sami, III/2073-2074; IV/3161; eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 249-250; *İslam Ansiklopedisi*, "Atûfî, Hayreddin Hızır" md., I. Lütfî Çakan, 4/99-100; Köprülü, 2/306, 348.

64 Köprülü, I/106; Bağdâdi, I/171; Bursah Mehmet Tahir Efendi, I/305; Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, II/234; Ömer Nasûhi Bilmen, II/394-395; Ömer R. Kehhâle, III/691; Serkis, I/503-504; Taşköprüzade, Miftahu's-Sâde, II/269-270; *İslam Ansiklopedisi*, "Bâbertî" md., Akif Aytékin, IV/377-378.

Hâşıye-i Sûre-i Nebe: *İsmail Müjid Efendi* (v. 1217/1802).⁶⁰

Hâşıye-i Tefsîr-i Beydâvî: *Abdulkerimzâde Mubammed Efendi* (v. 957/1567).

Kur'an'ın başından Taha sûresinin sonuna kadardır.⁶¹

Hâşıye-i Tefsîr-i Beydâvî: *Atûfi (Hayreddin Hızır b. Mahmud b. Ömer Atûfi)* (v. 948/1541).

Elyazması eser, Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Beşir Ağa, nr. 25) bulunmaktadır.

Hâşıye-i Tefsîr-i Beydâvî: *İsmail Müjid Efendi* (v. 1217/1802).

Hâşıye-i Tefsîr-i Beydâvî alâ Sûratî'l-En'am: *Haci Hasanzâde Muhyiddîn Mubammed Câmi (Balikesirî)* (v. 911/1505).⁶²

Hâşıye-i Tefsîr-i Fâtîha: *Mubammed Şab Fenâri* (v. 830/1426).

Hâşıye-i Tefsîr-i Kâdî: *İbni Kemâl (Şeyhüllislâm)* (v. 940/1533).

Hâşıye-i Tefsîr-i Kâdî ilâ Sûratî'l-Âl-i İmrân: *Maksud Efendi* (v. 1041/1632).

Hâşıye-i Tefsîr-i Keşşâf: *Atûfi (Hayreddin Hızır b. Mahmud b. Ömer Atûfi)* (v. 948/1541).

Elyazması olan eser, Süleymaniye Ktp.'de (Şehid Ali Paşa, nr. 263) bulunmaktadır.⁶³

Hâşıye-i Tefsîr-i Keşşâf: *Ekmeluddîn Mubammed Bayburtî* (v. 786/1384).

Âl-i İmrân sûresinin 196. âyetine kadar olan bölümü, Köprülü'de (nr. 194) bulunmaktadır.⁶⁴

Hâşıye-i Tefsîr-i Keşşâf: *Kinalizâde Alâaddin Ali Çelebi* (v. 979/1571).

Hâşıye-i Tefsîr-i Keşşâf: *Mubyiddin Mubammed Karabağı* (v. 942/1535).

Hâsiye-i Tefsîr-i Keşâf alâ Sûratî'l-Bakara: Saçaklızâde Muhammed ibni Ebî Bekir (Maraşı) (v. 1145/1698).

Hazâinu'l-Cevâhir ve Mehâzinu'z-Zevâhir: Hâdimi (Mevlânâ Müfti Ebû Said el-Hâdimî) (v. 1176/1762).

Tasavvufî duyguları ve düşünceler altında kaleme alınmış eserde, besmelenin tasavvufî açıdan tefsiri yer almaktadır.⁶⁵

Hisnu'l-Âyâti'l-İzâm fi Tefsîr-i Evâil-i Sûratî'l-En'am: Atîfi (Hayruddin Hızır b. Mâmid b. Ömer Atîfi) (v. 948/1541).

En'am Sûresi'nden bazı âyet-i kerîmelerin tefsîri hakkındadır. Elyazması eser, Ayasofya'da (nr. 1/396, 1/399) bulunmaktadır.⁶⁶

Hissu'l-Hakk ve'z-Zahr: Haci Torun Efendi (Kâyseri) (v. 1302/1884).

Kur'ân-ı Kerîm kıraatından ayrıldıktan sonra "Sübhâne Rabbike Rabbi'l-İzzeti..." ayet-i kerîmesinin, "Sübhâne Rabbinâ..." okunmasının daha doğru olduğunu açıklayan ve delillerini gösteren bir eserdir. Risâlenin yazılış tarihi, h. 1268'dir.⁶⁷

Hulâsatû't-Tebâyîn fi Tefsîr-i Sûratî Yâsîn: Şerif Muhammed Efendi (Şeyhîlislâm-İstanbullu) (v. 1024/1615).⁶⁸

Hulâsatû't-Tefâsîr: Vani Muhammed Efendi (v. 1096/1685).

Hüsnu'l-Kâri' fi't-Tecvîd: Çivizâde Muhyiddin Efendi (Menteşevî) (v. 945/1538).⁶⁹

el-İfâdetu'l-Muknia fi Kîrâati'l-Eimmeti'l-Erbâa: Abdullâh Paşa (v. 1148/1735).

Kîrâat-ı Erbaa hakkında olan eser, Zeytûniye'de bulunmaktadır.⁷⁰

İm'an fi Cem'il-Kur'ân: Yusuf Efendi (v. 1282/1865).

Kur'ân-ı Kerîm'in cem'i ve tertibi hakkındadır.⁷¹

Însu'l-Vâhid fi Tefsîr-i Âyetî'l-Adl ve't-Tevhîd: Nurullah ibni Şerif Maraşı (v. 1105/1693).⁷²

Îrâb-ı Kur'ân: Ramazanzâde Ahmed Çelebi (v. 986/1578).

A'râf Sûresine kadardır.⁷³

Îrâbu'l-Kur'ân: Cârullah Veliyüddin Efendi (Yenişehir Fenâri) (v. 1151/1738).

Îrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Azîm: Ebu's-Suûd el-Îmâdi (v. 982/1574).

Meşhur bir tefsir olan Îrşâdu'l-Akli's-Selîm, Beydâvî ve Zemahşerî'den sonra Osmanlı'da en meşhur tefsir kitapları arasında yer alır. Eser, I.

⁶⁵ Bağdâdî, II/333; Brockelmann, IX/408-410; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/342-344; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 238; Ömer Nasûhi Bilmen, II/542-543; Ö. Rıza Kehhale, III/721; Serkis, I/808; Süleyman Ateş, 248-249; İslâm Ansiklopedisi, Mustafa Yayla, "Hadimi, Ebu Said", XV/24-26; Zirikli, VII/68.

⁶⁶ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/256; Brockelmann, IX/323-324; Ömer N. Bilmen, II/464-465.

⁶⁷ Bağdâdî, II/384; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/332-333; Ömer R. Kehhâle, III/354; Süleyman Ateş, 257.

⁶⁸ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/449; Ömer Nasûhi Bilmen, II/506; Sicill-i Osmani, V/1588.

⁶⁹ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/293-294; İlmiyye Salnamesi, 307-310; İslâm Ansiklopedisi, "Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi" md., Mehmet İpsirli, VII/348-349; Sicill-i Osmani, IV/1108; Ş. Sami, III/1902.

⁷⁰ Bağdâdî, I/481-482; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/263-264; Haci Halîfe, III/70; Ömer R. Kehhâle, II/299; Sicill-i Osmani, I/81; Ş. Sami, V/3909.

⁷¹ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/230.

⁷² Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/417.

⁷³ Bağdâdî, I/148; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/425; İbnu'l-İmâd, VIII/409; Ömer Nasûhi Bilmen, II/488; Sicill-i Osmani, I/186.

Selim'e sunulmuş, eser hakkında birçok hâsiye yazılmıştır. Birçok kütüphanede el yazması olarak bulunan eser, özellikle Arap ülkelerinde çok rağbet görmüş, defalarca baskısı yapılmıştır. Bu eser, İslâm âleminde haklı bir şöhret kazanmış, bu tefsirinden dolayı Kanûnî, Ebu's-Suûd Efendi'ye ihsanlarda bulunarak derin takdirlerini belirtmiştir. Sad Sûresi'ne kadar yazmış olduğu tefsirin ilk bölümünü İbni Ma'lûl ile sultana göndermiş, devrin sultani Kanuni Sultan Süleyman tarafından görkemli bir şekilde karşılanmış ve kendisine iltifatlarda bulunulmuştur.

Keşşâf ve Kâdi tefsirinden sonra hiçbir tefsirin Ebu's-Suûd Tefsiri kadar itibar görmediği ifade edilmiştir. Tefsirinde, tefsirin en mühim hususlarından olan Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, Kur'an'ın hadislerle tefsiri, sebeb-i nûzûl, nesh, kissalar, fikih, kelâm, lügat, nahiv, kırâat, isrâiliyyât, muhkem ve müteşabih, şiirle istişâhâd, belâğat ve i'câz, âyetler arasındaki müünasebet ve bütünlük gibi konulara yer verilir. Tefsirin başlıca kaynakları, Zemahşeri'nin 'Keşşâfı' ve Beydâvî'nin 'Envâru't-Tenzîl' isimli tefsirleridir. Bu iki eserden başka, onun en mühim kaynağı Fahruddin er-Râzî'nin 'Mefâtihu'l-Çayb' adlı eseridir. Müellif eserinin birkaç yerinde bu şâhısların isimlerini naklederek, onlardan nakillerde bulunur. Bazen de isim ve yer belirtmeksızın, yukarıda zikredilen eserlerden istifade eder. Ebu's-Suûd sadece onlardan nakletmekle kalmamış, yeri geldikçe isim belirtmeden, bazı meselelerde onları tenkid bile etmiştir. Bununla beraber, tefsirine bazı mevzu hadisleri sokmuş olması sebebiyle de tenkide uğramıştır. Yine bazlarında bu tefsir kendilerinden evvelkilerde görülmeyen bir tarzda, belâğat yönlerini ve sünnet ehli akidesini en iyi şekilde incelediğinden eserin yüksek bir dereceye ulaşığı belirtilmektedir. İfadelerindeki akıcılık, tasvirlerindeki güzellik hemen göze çarpmaktadır. Nûktelerinin bolluğu, âyetlerin müünasebetlerini açıklaması ve gramer tahlilleri yönünden Beydâvî tefsirinden üstünür.

Müellif, âyetin i'rabi ile ilgili farklı görüşleri sadece nakletmekle kalmayıp bazen o görüşlerden birini tercih eder ve sebebini izah eder. Âyetin tefsirine geçmeden önce, o âyette bulunan bazı kelimelerin manasını Arap diline uygun olarak ve bu kelimeleti cümleler içinde kullanarak verir. Bazen kelimeleri hadislere, şiir ve filologların görüşlerine dayandırarak açıklar. Bazen kelimelerin sırf ve nahiv yönlerini ele alır. Terkiblerdeki istifham, takdim, tehir, atf, izmar ve ziyade harfleri beyan eder. Bazen âyette geçen harflerin fonksiyonuna işaret eder. Bazen de asılları Arapça olmayan kelimelerin kaynağını ispatla kalkışır.

Ebu's-Suûd, tefsirinde 1000'den fazla hadise yer vermiştir. Bunların büyük bir çoğunluğu sûre ve âyetlerin faziletleriyle ilgilidir. Bu konudaki hadislerin büyük bir kısmı mevzu hadis kapsamına girse de, eserin bütününe baktığımızda, isrâiliyyatın hemen hemen olmadığını söyleyebiliriz. Bazı yönleriyle Beydâvî tefsirinden üstün olmakla birlikte Türkiye'de onun kadar yayılmamıştır. 9 cilt halinde müstakil basımı

yapıldığı gibi 'Mefâtih'ul-Ğayb' tefsirinin kenarında da basılmıştır. Tefsirin belli süre ve kısımlarına çeşitli ta'lîk ve şerhler yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi, Şeyh Radiyuddin ibnu'ş-Şeyh Yûsuf el-Makdisî'nin ta'lîkâtıdır.

Keşşâf ile Kâdi Beydâvî tefsirlerine pek çok hâsiyeler, ta'lîkâtlar yazılmıştır. Ebu's-Suûd tefsiri ise ilmî faaliyetin eksildiği bir zamana tesadüf ettiği ve kendisi de açık bir şekilde yazılıp açıklamadan kısmen müstağni bulunduğu ve eserin mufassal olup eğitime pek elverişli bulunmadığından üzerine pek çok hâsiye ve ta'lîkat yazılmamıştır.

Tefsirin diğer tefsirler yanındaki özellik ve üstünlüklerini söyle sıralayabiliriz:

- 1- Konular geniş çerçevede ele alınarak ayrıntılı tefsir yapılmıştır.
- 2- İ'tikâdî, fikhî ve tarihî mes'eleler işlenirken dirâyet metodunda büyük başarı sağlanmıştır.
- 3- Keşşâf tefsirinin i'tizal fikirleri daha güçlü delillerle çürüttülmüştür.
- 4- Dil ve gramer inceliklerinden,
- 5- Âyetler ve sûreler arası münasebetlere kadar tutarlı bir üslûp izlenerek okunup incelenmesi kolaylaştırılmıştır.
- 6- Önceki tefsirlerin matuz kaldığı birçok tenkide uğramamıştır.
- 7- Maturidî i'tikadını ve Hanefî mezhebi fikhini benimsediği için tefsirler bu doğrultuda yapılmıştır.

Ebu's-Suûd, tefsirini yazarken, Keşşâf ile Envâru't-Tenzîl'i esas tutmuştur. Bazen bunların ifadelerini aynen almış olmakla beraber, birçok yerlerde Zemahşerî'nin, Kâdi'nın açıklamalarını tenkid etmiş, bu tefsirlerde izah edilmemiş kimi önemli meseleleri açıklamıştır. Bu yönyle, Beydâvî ve Zemahşerî tefsirleri arasında bir konumda yer almaktır.

İstanbul Sütlüce'de yazmış olduğu bu tefsiri Sultan I. Selim'e ithaf etmiştir. Türkiye'de elyazmasının bulunduğu kütüphaneler, Damadzâde (nr. 5/40), Kılıç Ali (nr. 9/48), Selîmağa (nr. 55), Süleymaniye (nr. 79/68), Veliyuddin (nr. 24/105), Nuruosmaniye (nr. 26/202), Beşir Ağa (nr. 8/17), Çorlulu (nr. 23), Ayasofya (nr. 46/135), Köprülü (nr. 71/68) ve Rağib (nr. 7/55)'dır.

Ebu's-Suûd Efendi'nin bu tefsirine h. 1041'de vefat eden Şeyh Ahmed er-Rûmî el-Akhîsârî'nin Rûm suresinden Duhan sûresine kadar ta'lîkâtı olduğu gibi, yarısına yakın bir bölüme de Şeyh Radiyuddin b. Yusuf el-Makdisî'nin ta'lîkâtı vardır. Tefsirin yarısına yakın bir bölümünde ta'lîkât yazan Şeyh Radiyuddin yazdığı ta'lîkâtı Kudüs'ü ziyaret etmek üzere gelen Molla Es'ad b. Sa'deddin'e ithaf etti. Bu tefsirin dibâcesini de h. 1003 tarihinde vefat eden Zeyrekzâde Mehmed Efendi şerhetmiştir. Yine Muhammed b. Ahmed Zeytûne el-Manastûrî et-Tunusî tarafından

'Metâliu's-Suûd alâ Tefsîr-i Ebî's-Suûd' adlı bir hâsiye ve Muhammed el-Huseynî Zeyrekzâde tarafından yazılmış bir dibâce vardır. Tefsirinin iki nüshası Haremeyn-i Şerifeyn'e gönderilip, istinsahî için talebelere izin verilmiştir. Hem müstakîl olarak, hem de 'Tefsîr-i Kebîr'in kenarında basılmıştır.

Bulak'ta 1275 ve 1285 yıllarında, Râzî'nin 'Mefâtihu'l-Ğayb' adlı tefsirinin hâmişinde basılmış, ardından tek olarak yine Bulak'ta 1289 tarihinde, Kahire'de 1307 ve 1308 tarihinde basılmıştır. Türkiye kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunan eser sekiz cilt olarak İstanbul'da 1294, 1307, 1308; Kahire'de ise 1284, 1307, 1308, 1324 tarihlerinde, üç cilt olarak Kahire'de 1347 tarihinde, iki cilt olarak Kahire'de (1275) ve beş cilt olarak Riyad'da (1974) olmak üzere çeşitli zamanlarda basılmıştır.⁷⁴

İşârât-ı Kur'ân: Haci Torum Efendi (Kayseri) (v. 1302/1884).

Kur'ân-ı Kerîm'in rumuzları hakkındadır.⁷⁵

İşâret-u Menzilu'l-Kitâb: Hüsameddin Ali el-Bîlîsî (v. 900/1492).

İki büyük ciltten ibaret olan bu tefsir, Edirne'de Sultan Selim Kütüphanesi'ndedir.⁷⁶

el-İtilâf fi Vücûdi Rivâyeti'l-İhtilâf fi'l-Kîràat: Yûsufzâde Abdullâh Hilmi Efendi (v. 1167/1753).

Kîràatler hakkındadır. Eserin nüshaları, Fatih'te (nr. 35), İbrahim Vakfı'nda (nr. 2/20, 27), Lâleli'de (nr. 22), Selimağa'da (nr. 4) bulunmaktadır. Eser, Abdulfettah el-Palevî'nin 'Zübdetu'l-İrfân fi Viicûdi'l-Kur'ân' adlı eserinin hâmişinde İstanbul'da 1252 ve 1312 yıllarında basılmıştır.⁷⁷

Kâdi Beydâvî'nin Fâtiha Tefsîrine Hâsiye: Muhammed Emin Üsküdârî (v. 1149/1736).⁷⁸

Kavâidu'l-Kur'ân fi Tecvîdi'l-Kur'ân: Hâcipzâde Muhammed Efendi (İstanbullu) (v. 1100/1688).

Eser, Türkcedir.⁷⁹

Kavâidu't-Tefsîr: Osman Nakşibendî (v. 1200/1785).⁸⁰

Keşfu'l-Esrâr: Yunus b. Cendel (? / ?).⁸¹

Keşfu'l-Esrâr an Kirâati'l-Eimmeti'l-Ahyar: Molla Gürânî (v. 893/1488).

Elyazması eser, Nuruosmaniye'de (nr. 84) bulunmaktadır. 54 beyitten oluşan bu eser, căzûrî sistemde yazılmış manzum bir kîràat kitabıdır. A'meş, İbnu Muhaysin ve Hasen el-Basîrî'nin kîràatlerini içerir. h. 890 yılında yazılmıştır.⁸²

Kîssatu Hârût ve Mârût: Ebu's-Suîd el-Imâdi (v. 982/1574).

⁷⁴ Abdullah Aydemir, *Ebusuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, 3-48; Ali Turgut, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, 262-265; a.mlf. K. Kerim Ansiklopedisi, II/167-168; Bağdâdi, II/253; Brockelmann, IX/362-365; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/306-307; el-Ednehî, 398-399; Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları İslâgında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul, 1983; Hacı Halîfe, I/112-113; İbnu'l-İmâd, VIII/398-400; İslâm Ansiklopedisi, Ebussuud Elendi (Ahmet Akgündüz), X/364-371; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 235-236; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 292-293; a.mlf., *Tefsîr Tarîhi*, II/330-352; Köprülü, I/58-59; Osmanlı Ansiklopedisi, II/ 261; Ömer Nasûhi Bilmen, II/474-487; Ömer R. Kehhâle, III/692-693; Sicill-i Osmani, II/ 439-440; S. Sami, I/722-723; Zehebi, I/ 226-231; Zirikli, VII/59.

⁷⁵ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/333.

⁷⁶ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/106; Ömer Nasûhi Bilmen, II/440.

⁷⁷ Brockelmann, IX/372.

⁷⁸ Bağdâdi, II/323; Brockelmann, IX/396; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/400-402; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 237; Ömer Nasûhi Bilmen, II/537-538; Ömer R. Kehhâle, III/ 143; Zirikli, VI/41.

⁷⁹ Bağdâdi, I/185; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/327; Ömer R. Kehhâle, III/302, 724; Sicill-i Osmani, V/1399.

⁸⁰ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/172.

⁸¹ Brockelmann, VII/375.

⁸² Bağdâdi, I/135; Brockelmann, VII/374-375; el-Ednehî, 352-353; Hacı Halîfe, II/ 412; İlmiyye Salnamesi, 289-291; Ömer Nasûhi Bilmen, II/431-433; Ö. Rıza Kehhale, I/376; Sicill-i Osmani, V/1575-1576; eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye, 51-55; Zirikli, I/97.

Elyazması eser, Kılıç Ali'de (nr. 1528) bulunmaktadır.

Kitâbu Keşfi's-Sırri'l-Mübhem fi Evveli Sûreti'l-Meryem: *Abdullah Bosnavî* (v. 1046/1636).

Kitâbu Meşriki'r-Rûhaniyye ve Mağribi'l-Cismâniyye fi Tefsîr-i Âyet: *Abdullah Bosnavî* (v. 1046/1636).

Kitâbu Tezhîb-i Ahkâmi'l-Kur'ân: *Ebu's-Senâ Mâmid ibni Ahmed Cemâleddin Konevi* (v. 771/1369)⁸³

Kitâbu'l-Keşf anî'l-Emr fi Tefsîr-i Âhir-i Sûratî'l-Hâşr: *Abdullah Bosnavî* (v. 1046/1636).

Kitâbu'l-Keşfi Esrâri'l-Berare fi Tefsîr-i Âyet: *Abdullah Bosnavî* (v. 1046/1636).

Kitâbu'l-Mi'yâr li mâ fi Tefsîri'l-Kâdi mine'l-Ahbâr: *Mestcizâde Abdullah Efendi* (v. 1148/1735).

Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh: *Gazzîzâde Abdullatif* (v. 1247/1831).

Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh: *Ibn Davud* (? / ?).

1076/1665 yılında yazılmış olan eser, Köprülü Kütüphanesi'nde (nr. 216) el yazması olarak bulunmaktadır.⁸⁴

Kudsu'l-Ferah fi Tefsîr-i Elem Neşrah: *Mehmed Fevzi Efendi* (v. 1318/1901).

1297 senesi ramazanında Mescid-i Aksâ'da takrir edilen Arapça derslerden oluşmuş olan tefsir, basılmıştır.⁸⁵

Kudsu'l-İrfân fi Tefsîr-i Sûratî'n-Necm: *Mehmed Fevzi Efendi* (v. 1318).

1298 senesi ramazanında Mescid-i Aksa'da verilen Arapça vaatlardan oluşmuştur. Matbûdûr.

Lâyihatû'l-Berkîyye fi Keşfi'l-Hicâb ve'l-Estâr an Vücûhi Esrâr-i ba'zî'l-Ehâdis-i ve'l-Âyat: *Atpazarlı Osman Fazlı-i İlâbî* (v. 1102/1690).

Müellif, bazı âyetlerin tasavvuf yorumunu yaptığı bu eseri gönlüne doğan bilgileri vahdet-i vücûd çizgisindeki bir tasavvuf anlayışıyla kaleme almıştır. Çeşitli sûrelerde altmış altı âyetin tefsirini ve birkaç hadisi ihtiva eden eser, müridi İsmail Hakkı Bursevînin meşhur tefsisi 'Rîbu'l-Beyan'ın temel kaynaklarından biridir. Müellif nüshasından (Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nr: 511/1) başka nüshası bilinmemektedir.⁸⁶

Lemeâtu'l-Envâr: *Remzi Mustafa Efendi* (v. 1100/1698). Tefsîr-i Beydâvî hâsiyesidir.⁸⁷

Letâifu'l-İrâbi'l-Kur'ân: *Hacı Baba ibnu's-Şeyb İbrahim (Tosyavî)* (?)

⁸³ Bağdâdî, II/409; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/305; Ömer R. Kehhâle, III/797; Zirikli, VII/162.

⁸⁴ Brockelmann, IX/367.

⁸⁵ Haci Halife, III/190, 4/153; Ömer Nasûhi Bilmen, II/584-585; Ömer R. Kehhâle, III/825; Süleyman Ateş, 257.

⁸⁶ Bağdâdî, I/657-658; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/31-32; İslam Ansiklopedisi, "Atpazarı Osman Fazlı" md., Sâkib Yıldız: IV/83-85; Ömer R. Kehhâle, II/368; Sicill-i Osmani, IV/1297; Zirikli, IV/212.

⁸⁷ Bağdâdî, II/442; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/426; Ömer Nasûhi Bilmen, II/525; Ömer R. Kehhâle, III/864-865.

? 88

Levâmiu'l-Bedr: *Abdullah Eyyûbî* (v. 1252/1836).

İmam Şâubî'nin Kur'ân âyetlerinin sayısı hakkındaki 'Nâzimetü'z-Zehr' adlı kasîdesinin şerhidir. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi'de (nr. 27) bulunmaktadır. Hacı Halîfe, eserin tam adını 'Levâmiu'l-Bedr fi Bustân-i Nâzimetü'z-Zehr' olarak zikreder.⁸⁹

Lübâbu't-Tecvîd li'l-Kur'âni'l-Mecîd: *Molla Hüseyin ibni İskender* (v. 1084/1673).

Esere, 'er-Risaletu'l-Muhtasar fi't-Tecvid' adlı bir şerh yazılmıştır.⁹⁰

Lübbü't-Tefâsîr fi Ma'rîfet-i Esbâbi'n-Nûzûl ve't-Tefsîr: *Lübbî Melbîmed Efendi* (v. 1166/1752).⁹¹**Manzûm Kanûn-i Lûgât-ı İlâhi:** *İbni Melek* (v. 801/1399).

Kur'ân-ı Kerîm'in lâfızlarına dair bir lûgattır. Müellîfin 'İbn-i Ferîsteh' adıyla meşhur kardeşi Abdülmecid'in de bu konuda bu isimle bir lûgati vardır.⁹²

Meâkîdu't-Taraf fi Evveli Tefsîr-i Sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf: *Ebu's-Suûd el-İmâdî* (v. 982/1574).

Feth sûresinin sonuna kadar yazmıştır. Bu hâşiyenin ismi *Keşfî'z-Zunûn*'da 'Meâkîdu't-Tarrâf fi Evveli Tefsîr-i Sûratî'l-Feth mine'l-Keşşâf' olarak geçer. Eserin yazma nûshaları Süleymaniye Kütüphanesi (Fatih, nr. 5374/4, vr. 146-154); Bağdatlı Vehbi Efendi (nr. 2035/3, vr. 20-26); Lâleli (nr. 3711, vr. 41-46) ve Bayezit Devlet Kütüphanesi, Bayezid (nr. 8025)'de bulunmaktadır.⁹³

el-Meâricu'l-Vusûliyye ilâ Âyî'l-Kur'âniyye: *Abdulkârim Celvetî* (v. 1100/1688).⁹⁴**el-Mecâlisu's-Sinâniyye:** *Sinanzâde* (v. 1028/1671).

Tasavvufî bir Kur'ân tefsiridir. İstanbul'da 1260 yılında basılmıştır. *Keşfî'z-Zunûn*'da ise bu isim ile geçen eserin bir va'z kitabı olduğu ve müellîfinin h. 1000 yılında vefat ettiği yazılıdır.⁹⁵

el-Mecâlisu's-Sitâniyyeti'l-Kebîra: *İmamzâde* (v. 1088/1677).

Kur'ân-ı Kerîm kelimeleri hakkındadır. İstanbul'da h. 1260 ve 1288 tarihlerinde basılmıştır.⁹⁶

Menâfiu'l-Kur'ân: *Mustafa el-Karamani* (v. 809/1416).**el-Mevâhibu'l-Atiyyeti's-Subhaniyye:** *İskilîbî* (v. 1199/1784).⁹⁷**Mevâidu'l-İrfân ve Avâidu'l-İhsân:** *Niyâzî Muhammed Misri* (v. 1105/1693).

⁸⁸ Brockelmann, VII/350; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/321; Ömer R. Kehhâle, I/38.

⁸⁹ Bağdâdi, I/489; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/273-275; Haci Halîfe, IV/277; Ömer Nasûhi Bilmen, II/560-561; İslâm Ansiklopedisi, "Abdullah Eyyûbi" md., Ali Turgut, Kur'ân Ansiklopedisi, I/102-103; Sicill-i Osmani, I/64-65; Zirikli, IV/131.

⁹⁰ Bağdâdi, I/323; Brockelmann, IX/344-345; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/404; Haci Halîfe, IV/267, 5/264-265; Ömer R. Kehhâle, I/604; Zirikli, II/233.

⁹¹ Bağdâdi, II/343; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/383; Haci Halîfe, IV/268; Ömer Nasûhi Bilmen, II/541; Ömer R. Kehhâle, III/139.

⁹² Bağdâdi, I/617; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/349-350; Haci Halîfe, V/496; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 229; Ömer R. Kehhâle, II/215; Sicill-i Osmani, III/843-844; eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye, 108; Zirikli, IV/59.

⁹³ *İslâm Ansiklopedisi*, Ebussuûd Efendi (Ahmet Akgündüz), 10/364-371.

⁹⁴ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/54-55; Haci Halîfe, V/493; Ömer Nasûhi Bilmen, II/525; Süleyman Ateş, 238.

⁹⁵ Bağdâdi, I/294; Brockelmann, VII/377; Haci Halîfe, IV/287, V/242-243; Ömer R. Kehhâle, I/553.

⁹⁶ Brockelmann, IX/367; Haci Halîfe, V/242-243; Sicill-i Osmani, II/626-627.

⁹⁷ Bağdâdi, II/570; Haci Halîfe, VI/442; Ömer R. Kehhâle, IV/171; Süleyman Ateş,

Eser, Süleyman Ateş tarafından (*Mevâidü'l-İrfan ve Avâidü'l-İhsan İrfan Sofraları*, Ankara, 1971) terceme edilmiştir.⁹⁸

Mevâkîb: *İsmail Ferruh Efendi* (v. 1256/1840).

Hüseyin ibn Ali el-Kâsîfî'nin (v. 903) 'el-Mevâbibü'l-Aliyye' adlı tefsirinin Türkçe'ye tercumesidir. İlk çevirisî Ebu'l-Fadl Muhammed İdrisi el-Bitlisî tarafından yapılan bu tefsirin ikinci çevirisî İsmail Ferruh Efendi tarafından yapılmış ve birçok baskısı yapılmıştır. Arapça ve Osmanlıca olarak basılmış olan eserin birincî bölümü İsra süresine kadardır. İkinci bölüm ise Kehf süresinden Kur'an'ın sonuna kadardır.

Eserin sonunda, Arapça olarak yazılmış şu ifade vardır: "Bu çeviri (terceme), Ferruh İsmail Efendi tarafından yapılmış ve 1246 tarihinde tamamlanmıştır." (Tefsir-i Mevakîb, Terceme-i Tefsir-i Mevakîb, 2 cilt, 1. cilt: 493 s., 2. cilt: 527 s. İstanbul, 1282/1865 Matbaa-i Amire). İkinci baskısı 1286/1870 yılında (1. cilt: 1+493 s.; 2. cilt: 4+526 s.) yapılmıştır. 1296/1879 yılında Osman Zeki editörlüğünde Matbaa-i Osmaniye tarafından 604 sayfa olarak 'Tefsir-i Mevakîb' olarak basılmıştır. 1317/1899 yılında İstanbul'da Ahter Matbaası tarafından dört cilt halinde *Tefsir-i Tibyan*'ın kenarında yazılmış olarak basılmıştır (1. cilt: Fatîha-Mâide (370 s.); 2. cilt: En'am-İsra (303 s.); 3. cilt: Kehf-Fâtur (303 s.); 4. cilt: Yasin-Nâs (329 s.)). 1320-1321/1902-1903 yılında İstanbul'da Yusuf Ziyaeddin ve Ahmed Nailî Şürekâsi tarafından Şirket-i Sahafîyye-i Osmaniye Matbaasında bastırılan bu baskısında da 4 cilt olarak *Tefsir-i Tibyan*'ın kenarına yazılmış olarak bastırılmıştır. (1. cilt: 2+427 s.; 2. cilt: 390+2 s.; 3. cilt: 398+4 s.; 4. cilt: 344 s.) 1323/1905 yılında Bahriye Matbaası tarafından tek cilt halinde 'Tefsir-i Mevakîb' adıyla basılmıştır. Yine Mehmed Mehdi tarafından 1323-1324/1905-1906 yıllarında Arîf Efendi Matbaasında 4 cilt olarak *Tefsir-i Tibyan*'ın kenarına yazılı olarak basılmıştır. (1. cilt: 368 s.; 2. cilt: 356 s.; 3. cilt: 304 s.; 4. cilt: 328 s.) Son olarak 1959 yılında İstanbul'da Süleyman Fahîr tarafından Bütün Kitabevi tarafından "Mevakîb Tefsiri" adıyla 692 sayfa olarak basılmıştır. Bu çalışmada Arapça metnin yanısıra, Süleyman Fahîr tarafından Arapça karakterlerin Latinçeye (günümüz Türkçesine) çevrildiği bölümler yer alır.⁹⁹

Minhâcu'l-Beyân fi Tefsîri Lûgati'l-Kur'ân: *Hâbirzâde İsmail ibnu's-Şeyb Muhâmmed Efendi* (v. 1840).¹⁰⁰

Mî'râcu'l-Ulâ fi Tefsîr-i Sûratî'l-Îsrâ: *Akbîlek Babî Halîfe* (v. 930/1523).¹⁰¹

Mî'atü'l-Esrâri'l-Îrfân alâ İ'câzi'l-Beyân: *Atpazarlı Osman Fazlî-i İlâbî* (v. 1102/1690).

Sâdreddin Konevî'nin tasavvufî mahiyette yazdığı "Fâtihâ-i Şerîfe" tefsirine hâsiyedir. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Ragîp Paşa'da (nr. 120) bulunmaktadır.¹⁰²

⁹⁸ Brockelmann, IX/406; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/162-163; Ömer R. Kehâle, III/733; Sicill-i Osmani, IV/1258; Ş. Sami, VI/4626; Süleyman Ateş, 239-242, aynı eserde, müellisin tefsirinden ömekler de yer almaktadır.

⁹⁹ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/318; Haci Halîfe, I/183; Sicilli Osmani, II/521; Ömer Nasûhi Bilmen, II/529, 562; World Bibliography of Translations of the Meaning of The Holy Qur'an, 458-460.

¹⁰⁰ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/345; Haci Halîfe, IV/391.

¹⁰¹ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/239; Haci Halîfe, V/189; Ömer Nasûhi Bilmen, II/456; eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye, 247.

¹⁰² Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/31; Haci Halîfe, IV/306; *İslâm Ansiklopedisi* "Atpazarî Osman Fazlî" md., Sâkib Yıldız, IV/84.

Mir'atu'l-Hâmidîn fi Keşfi Esrâri'l-Muhakkikîn: *Sabit Muhammed Efendi (Kayserî) (v. 1311/1893).*

Fâtiha Sûresi tefsiri olan bu eser, h. 1390'da İstanbul'da basılmıştır.¹⁰³

Misbâhu'l-Âyâti'l-Celîleti'l-Furkâniyye ve Miftâhu't-Tefâsîri'l-Cemîleti'l Kur'âniye: *Şerif Efendi (Muhammed Şerif Efendi) (v. 1308/1890).*

Hafız Mahmud Vardarî'nin 'Tertîb-i Zibâ' adlı eseri tarzında yazılmış ve 'Miftâbu't-Tefsîr' adıyla da tanınmış bir eserdir. Bu eserde Kur'an-ı Kerîm âyetleri hecâ harfleri üzerine tertib edilerek, her âyetin hangi cüz ve sahifede olduğu ve âlimler arasında mûteber ve basılmış olan tefsirlerden 7 tefsirin hangi cilt ve sahifesinde bulunduğu belirtir. Eser, 1286 yılında Kahire ve İstanbul'da, 1299 yılında ise Bombay'da basılmıştır.¹⁰⁴

Misbâhu't-Ta'dîl fi Keşfi Envâri't-Tenzîl: *Seyyid Ahmed ibni Abdullâh el-Kırîmî (v. 879/1474).*

Beydâvî Tefsirine yazılmış bir hâsiyedir. Eserin bir nüshası, Üsküdar'da Atik Valide Kütüphanesindedir.¹⁰⁵

Mufassal Tefsîr-i Sûratî'l-Vâkia: *Adâlı Hoca Muhammed Efendi (Adapazarî) (v. 1278/1861).*¹⁰⁶

Mütkinu'r-Rivâye fi Ulûmi'l-Kirâat ve'd-Dirâye: *en-Naimî.*

1168/1748 yılında yazılmış olan eserin elyazması nüshası, Fatih'te, İbrahim Vakfı'nda (nr. 44) bulunmaktadır.¹⁰⁷

Nakdu'l-Lisân ve Akdu'l-Hisân: *Remzi Mustafa Efendi (v. 1100/1698).*

Kur'an, hadis, büyük isimler ve beldelere ait kelimelerin i'rabinin şerh ve izahına daârdır. Bursali Mehmed Tahir Efendi, Esad Efendi Kütüphanesinde bir nüshasının olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁸

en-Nazmu'l-Mübîn fi'l-Âyâti'l-Erbâîn: *Okçuzâde (v. 1039/1626).*

Türkçe yazılmış olan bu eser, Kur'an-ı Kerîm'deki kırk âyetin veznini içerir. Elyazması eser, Köprülü'de (nr. 217) bulunmaktadır.¹⁰⁹

Nefâisu'l-Mecâlis fi Tefsîri ba'dî'l-Âyâti'l-Kur'âniye: *Aziz Mahmud Hüdâî (v. 1038/1628).*

Kur'an-ı Kerîm'in 19. sûresi olan Meryem sûresinin ve ondan sonra gelen kimi âyet-i kerimelerin tefsirini içeren bu eser Türkçe olup, büyük bir cilttir. Eseri, Aziz Mahmud Hüdâî'nin vefâtından sonra, halîfelerinden Şeyh İsmail bir araya getirmiştir.

Hüdâî, bu eserinde âyetleri konu alarak meclisler yazmıştır. Kalbine doğan kimi düşünceler yanında nakledilen evliya menkibelerini, hikmetli sözleri de bu meclislere eklemiştir. Şeyhin vefatı üzerine halîfelerinden İsmail

¹⁰³ Bağlâdî, II/393; Bursali Mehmed Tahir Efendi, I/431; Ömer Nasûhi Bilmen, II/582-583; Ömer R. Kehhâle, III/188.

¹⁰⁴ Brockelmann, IX/374; Haci Halîfe, IV/328; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/451-452; Haci Halîfe, IV/328; Ömer R. Kehhâle, III/343; Serkis, II/1664.

¹⁰⁵ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/368-369; Ömer Nasûhi Bilmen, II/424; Ömer R. Kehhâle, I/185; eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye, 141-142; Zirikli, I/159-160.

¹⁰⁶ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/243. ¹⁰⁷ Brockelmann, IX/375.

¹⁰⁸ Bursali Mehmet Tahir, I/426.

¹⁰⁹ Brockelmann, IX/324-325; Haci Halîfe, II/765-766, V/217; Ö. Rıza Kehhale, II/569; Sicill-i Osmanî, IV/1079.

Efendi, bunların ziyan olmasını önlemek için bizzat şeyhin el yazısından bu meclisleri Kur'ân sûrelerinin tertibine göre sıralayıp yazmış ve bu suretle 'Nefâisu'l-Mecâlis' tefsiri meydana gelmiştir. İsmail, şeyhin eserine bir şey katmamıştır. Birinci cilt Tevbe sûresine kadardır ve 1047'de tamamlanmıştır. İkinci cilt 1048 tarihli olup, Ankebût sûresine kadardır. Üçüncü cilt İhlâs sûresine kadardır ve 1048'de tamamlanmıştır. Meşinle kaplı bu üç cilt, bizzat İsmail'in el yazmasıdır ve Şehid Ali Paşa'da (nr. 172-174) bulunmaktadır. Bursali Mehmet Tahir Efendi, eserin büyük bir ciltten ibareti olduğunu söyler.

Bu tefsirde sûrenin âyetleri atlana atlana tefsir edilir. Örneğin Bakara sûresinde 3. âyetten 9. âyete, oradan 22. âyete, oradan da 25. ve 35. âyetlere geçer. Hurûf-ı mukattâ'a hakkında söyledikleri, Sülemî tefsirinde vardır. Esas itibarıyle zâhir mana üzerinde durmuş, fakat yeri geldikçe işârî manayı ihmâl etmemiştir. Tefsire zühd ve takva duygusu, fena fillâh düşüncesi hakimdir.¹¹⁰

en-Nefhatu'l-Fâyiha fi Tefsîri Sûratî'l-Fâtîha: *Yûsufzâde Abdullah Hilmi Efendi* (v. 1167/1753).

Nehru'd-Dekâîk: *Şah Muhammed ibni Ahmed* (v. 1052/1642).

'Te'vîlât-ı Necmiyye' adıyla meşhur olan 'Babru'l-Hakâîk' adındaki tefsirin Türkçe tercemesidir.¹¹¹

Netîcetu't-Tefâsîr (fi Surati Yusuf): *Yakup Aşvî* (v. 1149/1736).

Yusuf sûresinin tefsiri olan eser, Arapça olup İstanbul'da 1266 (1850) tarihinde basılmıştır. Bu eserin bir yazması da Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde (nr. 3241) bulunmaktadır. İstanbul'da 1266 (1850)'da Mehmet Recai (Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1850, 3 + 116 s.) ve 1279 (1863) yıllarında Umûmî Maârif Nâziri Ahmet Kamil Efendi (Daru't-Tibaâti'l-Âmire, İstanbul, 1863, 116 s.) editörlüğünde Sultan Abdülaziz zamanında basılmış olan bu 116 sayfalık eser, Yusuf Sûresinin tefsiridir. Eser 1318 (1902) yılında Lofçalı Hafız Ali tarafından (*Yakub b. Mustafa el-Celveti*. Arif Efendi Matbaası, İstanbul, 1902, 120 s.) 'Tefsîr-i Sîre-i Yûsuf' adıyla da basılmıştır. Kendisinin, tefsirinden ayrı olarak Arapça ve Türkçe çeşitli eserleri vardır.¹¹²

Nezîlu't-Tenzîl, bkz. Tenzîlu't-Tenzîl

Nûru'l-Kulûb: *Bedruddin b. Kadî Simavna* (v. 823/1420).

Müellif, tefsirini tamamlayınca bunu padişaha takdim etmek istiyordu. Fakat idam edilince, dostları ve müritleri bu tefsiri gizlediler. Nerede olduğu belli değildir. Kâtip Çelebi, bu tefsirin iki cilt olduğunu, etrafında gayet güzel hâsiyeler bulunduğuunu söyledigine göre, tefsiri görmüş olmalıdır.¹¹³

¹¹⁰ Bağdâdi, II/415; Brockelmann, IX/400-402; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/125-129; Haci Halife, IV/443, VI/322-323; İslam Ansiklopedisi, "Aziz Mahmud Hüdayî", Hasan Kâmil Yılmaz, IV/338-340; Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, II/192, 507; Ömer R. Kehhâle, III/824-825; Ş. Sami, IV/3151; Zirikli, VII/180; Süleyman Ateş, 231-232; aynı eserde, müellifin tefsirinden bir örnek de yer almaktadır.

¹¹¹ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/448; Ömer Nasûhi Bilmen, II/517-518.

¹¹² Bağdâdi, II/547; Brockelmann, IX/370, 408; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/229-230; Haci Halife, VI/425, IV/416, II/129, III/328; Ö. Riza Kehhale, IV/131; Serkis, II/1345; Sicilli Osmani, V/1679; Süleyman Ateş, 248; Zirikli, VIII/202.

¹¹³ Abdülbâki Gölpinarlı, Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin, 2 ve devamı; Brockelmann, VII/356-358; Bağdâdi, II/410; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/64-80; İslam Ansiklopedisi, "Bedreddin Simavi" md., Bilal Dindar, V/331-334; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 228; Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi: II/137-139; Ömer Nasûhi Bilmen, II/410-411; Sicilli Osmani, II/361; Süleyman Ateş, 216-222; eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye, 33-34; Ş. Sami, II/1254-1255; Zirikli, VII/165-166.

Nüzhetu'l-İhvân fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ "Yâ Lût innâ Rusulu Rabbik...": Kâfiyeci (*Ebû Abdillah Muhammed Muhyiddin ibni Süleyman ibni Mesud Rûmî-i Kâficî*) (v. 879/1474).¹¹⁴

Rahmâniyyetun mine't-Tefsîr: *Abdullah Eyyûbî* (v. 1252/1836).

Ramûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr: *Lütfullâb b. Muhammed Erzurumî* (v. 1202/1787).

h. 1197 tarihinde yazılmış olan bu tek ciltlik tefsirin bir nüshası, Galata Mevlevîhanesi kütüphanesindedir.¹¹⁵

Reddu'l-Kıraât bi's-Şevâz: *Yûsufzâde Abdullah Hilmi Efendi* (v. 1167/1753).

Kıraatler hakkındadır.

Revnaku't-Tefâsîr fî Hakkî'l-Enbiyâ: *Muhammed ibni Necib Karabisârî* (v. 900/1494).

Kur'an'daki peygamberlerin kissaları hakkındadır. Elyazması eser, Petersburg ve Berlin'de bulunmaktadır. Zirikli, eserin Arapça olduğunu ve Manisa'da gördüğünü zikreder. Eserin yazılış tarihi, h. 875'tir.¹¹⁶

Risâle fî Âdâbı Kırâati'l-Kur'an: *Hâdimî* (*Mevlânâ Miiftî Ebû Said el-Hâdimî*) (v. 1176/1762).

Risâle fî Âyatî'l-Müteşâbihât: *Saçaklızâde Mubammed ibni Ebî Bekir (Maraşî)* (v. 1145/1698).

Risâle fî Beyâni Rusûmi'l-Mesâhîfî'l-Osmaniye: *Birgivî Muhammed Efendi* (929-981/1521-1573).

Risâle fî Esrâri'l-Fâtiha: *Molla Hüsrev* (v. 886/1481).

Risâle fî Kavlihî Teâlâ "el-Mâlu ve'l-Benûne Zînetu'l-Hayâti'd-Dünya": *Abdullah Efendi* (*Tirevî*) (v. 1249/1833).¹¹⁷

Risâle fî Kavlihî Teâlâ "Innâ Enzelnâ": *Abdullah Efendi* (*Tirevî*) (v. 1249/1833).

Risâle fî Tefsîri Âyeti'l-Vudû': *Taşköprüzâde Ahmed Efendi* (901-968/1495-1561).

Risâle fî Tefsîri Âyetin min Sûratî'l-Ahzâb: *İbn Arab Kâdi* (1082-1122/1671-1710).

Eserin elyazma nüshası Ayasofya'da (nr. 2/417) bulunmaktadır.¹¹⁸

Risâle fî Tefsîri "Nûn ve'l-Kalem": *Abdullah Bosnavî* (v. 1046/1636).

Risâle fî Tefsîri Sûratî't-Tekâsur: *Sâferşâb el-Hanefi* (v. 800/1397).¹¹⁹

Risâle fi'r-Reddi ale't-Tâinîn fi İ'câzi'l-Kur'an: *Abdusselâm Efendi*

¹¹⁴ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/377-380; el-Ednehvî, 343; Hacı Halife, I/417, IV/425; İbnu'l-İmad, VII/326-327; Miftahu's-Saade, II/111; Ömer Nasûhi Bilmen, II/424-426; Ömer R. Kehhâle, III/332-333; Sicill-i Osmani, IV/1109-1110; Ş. Sami, V/3814; eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye, 40-41; Zirikli, VI/150-151.

¹¹⁵ Bağdâdî, I/840; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/383; Hacı Halife, V/669; Ömer Nasûhi Bilmen, II/552; Ömer R. Kehhâle, II/675; Zirikli, V/243.

¹¹⁶ Bağdâdî, II/238; Brockelmann, VII/375-376; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/389-390; Hacı Halife, VI/189; Ömer Nasûhi Bilmen, II/439-440; Ömer R. Kehhâle, III/749; Zirikli, VII/122.

¹¹⁷ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/272-273.

¹¹⁸ Brockelmann, IX/393-394; Sicill-i Osmani, IV/1211.

¹¹⁹ Brockelmann, VII/372; Hacı Halife, V/348; Sicill-i Osmani, V/1431; Ş. Sami, IV/2957; eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye, 23.

(*Seyyid Abdüsselâm Efendi*) (1200-1259/1786-1843).¹²⁰

Risâle mine't-Tefsîr: *Davud Karsî* (v. 1160/1747).

Eserin tam adı '*er-Risaletu'n-Nûriyye ve'l-Mîskâtu'l-Kudsîyye*'dir. Nur sûresinin 35. âyetinin tefsiri olup bazı müfrit tasavvuf ehlîne cevap olmak üzere kaleme alınmış olan bu eserin, Süleymaniye Kütüphanesi (Hacı Mahmud Efendi, nr: 6383) ile Birgi Kütüphanesi'nde birer nüshası bulunmaktadır.¹²¹

Risâle-i el-Hacc-u Eşhuru'n Ma'lûmât: *Abdurrahman Amasyavî* (*Müeyyedzâde*) (860-922/1456-1516).¹²²

Risâle-i Harfi'd-Dâdi's-Sâhîh: *Yûsufzâde Abdullah Hilmi Efendi* (v. 1167/1753).

Kırâatler hakkındadır.

Risâle-i Mahfûzati'l-Kur'an: *Mihâlliçîkî Hacı Mustafa Efendi* (v. 1300/1882).¹²³

Risâletu'l-Halâs fi Tefsîri Sûratî'l-Ihlâs: *Mevlânazâde* (? / ?).

832/1428 yılına ait olduğu belirtilen bu eser elyazmasıdır.¹²⁴

Risâletu'l-İndirâciye: *Hacı Torun Efendi* (*Kayserî*) (v. 1302/1884).

Kur'an kıraati ilminden olup, Kırâat-ı Aşere'nin tertibi konusundadır.

Risâletu'n-Nâsih ve'l-Mensûh: *Hanîf İbrahim Efendi* (v. 1217/1802).

Hanifzâde ile Bağdatlı İsmail Paşa'nın '*er-Râsib fi'l-Mensûh ve'n-Nâsih*' adıyla zikrettikleri bu eseri, Bursali Mehmed Tahir Efendi, '*Risâle fi'n-Nâsih ve'l-Mensûh*' adıyla zikretmektedir. Hanif İbrahim Efendi'ye nisbet edilen bu eserin nüshalarına henüz rastlanmamıştır.¹²⁵

er-Risâletu's-Sâdîyye: *Sâdi Çelebi* (*Şeyhülislam*) (v. 942/1538).

Fâtiha Sûresinin tefsiri olan eser, Sarayova'dadır.¹²⁶

Risâletu't-Tertîl: *Hâdimi* (*Mevlânâ Müfti Ebû Said El-Hâdimi*) (v. 1176/1762).

Kırâat-ı Kur'an hakkında bir mukaddimedir. Berlin'de (nr. 533) ve Bangipor'da (nr. 18) bulunmaktadır. '*Âdâbu kuraâti'l-Kur'an*' ve '*Risâle fi Âdâbu Kuraâti'l-Kur'an ve Faziletiba*' gibi adlarla da anılan bu risale Yavuz Fırat tarafından yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır.¹²⁷

Rûhu'l-Beyân: *İsmail Hakkı Bursevî* (v. 1137/1724).

Arapça dört büyük cilt halinde yazılmış olan bu tefsir, müellisin en meşhur ve en büyük eseridir. Nakillerinin çokluğu nedeniyle tefsirlerin mecmûası mesabesindedir. Tasavvufî olan kısımlarının büyük bir çoğunluğu

¹²⁰ Bağdâdî, I/572; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/275-276; Haci Halife, V/462; İslam Ansiklopedisi, "Abdüsselem Efendi, Mardini", Mücteba Uğur, I/300-301; Ömer Nasûhi Bilmen, II/563; Ömer R. Kehhâle, II/149.

¹²¹ Bağdâdî, I/363; Brockelmann, IX/372; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/302-303; Haci Halife, V/297; Ömer R. Kehhâle, I/702; İslam Ansiklopedisi, "Davud-i Karsî" md., Cemil Akpinar: IX/29-32; Serkis, II/1503; Zirikli, II/334.

¹²² Bağdâdî, I/544; Brockelmann, VII/370-371; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/255; el-Ednehî, 368; Haci Halife, V/441; İbnü'l-İmad, VIII/109; İ. Hakkı Uzunçarşılı, 232; Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, II/404; Ömer Nasûhi Bilmen, II/452-453; Sicill-i Osmani, I/92-93; eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye, 176; Ş. Sami, IV/3070-3071; Zirikli, III/318.

¹²³ Bağdâdî, II/459; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/411-412; Ömer R. Kehhâle, III/886.

¹²⁴ Brockelmann, VII/372.

¹²⁵ Bağdâdî, I/39; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/329-330; Ömer R. Kehhâle, I/23, 73; İslam Ansiklopedisi, "Hanif İbrahim Efendi" md., Cemil Akpinar, XVI/39-42; Sicill-i Osmani, II/605; Zirikli, I/74.

¹²⁶ Brockelmann, IX/358; eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye, 260.

¹²⁷ Brockelmann, IX/408-409; İslam Ansiklopedisi, Mustafa Yaya, "Hadimi, Ebu Said", XV/24-26.

*'Te'vîlât-ı Necmiyye'*den alınmıştır. Fakat diğer bazı ifadeler ve özellikle tarihî bir takım nakiller zayıftır.

İsmail Hakkı Efendi, tefsirini, vahiy müddetine eşit olmak üzere yirmi üç senede yazmıştır. Bu tefsir, İslâm âleminin her tarafında yayındır. Türkiye'de hemen hemen bütün väizler, bu eserden yararlanırlar. Bu eserde en büyük müfessirlerin, âlimlerin, mutasavvıfların sözleri bulunmaktadır. Ana kaynakları Kadı ile Ebu's-Suûd tefsirleridir. Bunun yanında et-Tefsirü'l-Kebir'den, Kâşânî'nin 'Te'vîlat'ından ve et-Te'vîlu'n-Necmiyye (Bahru'l-Hâkâik ve'l-Meanî) adlı tefsirlerden de yararlanılmıştır. Bu eser, Kur'ân-ı Kerim âyetlerinin manalarını izah için usulü dairesinde yazılmış bir tefsir kitabı olduğu gibi, aynı zamanda pek mükemmel bir mev'îza kitabı olarak da kabul edilmiştir. Müellif de en çok bu gayeyi takip etmiş, yaptığı vaazları tefsir haline getirmiştir. Bunun içindir ki, bu eserin sahifelerinde tefsir ile pek de alâkâsi olmayan birtakım hikâyelere, ibretli vak'alara, tasavvuflı manzûmelere de yer verilmiştir. Hattâ ashı olmadığı belli olan fakat öğüt bakımından değerli bulduğu hikâyeleri de anlatmıştır. Gaye hikâyenin gerçekliği değil, temsilî olarak hikâye yoluyla ders vermektedir.

İslâm edebiyatının her dalına vakıf olan İsmail Hakkı, sırası geldikçe Arapça, Farsça şiirlerle sözlerini öyle süsler ki, insanı hayran bırakır. Onun için asırlarca bu eser, väizlerin elinden düşmemiş, bazı ünlü bilginler bu tefsirin başından başlayıp sonuna kadar parça parça okuyarak halka va'zetmişlerdir. Yazılan mev'îze kitaplarının da ilk kaynağı 'Rûbu'l-Beyân' olmuştur.

Vahdet-i vücûd görüşünü benimseyen müellif, İbnü'l-Arâbî'nin derin tesirindedir. Eserlerinde bu tesir kendisini gösterir. Fakat tefsirinde bunu açıkça söylememiştir, herhalde halka hitabettigidenden dolayı tefsirinde vahdet-i vücûd görüşünü açıkça söylemekten çekinmek zorunda kalmıştır.

Eserin elyazması nüshaları, Ayasofya'da (nr. 6/213), Nuruosmaniye'de (nr. 10/308), Köprülü'de (nr. 5/100), Selimiye'de (nr. 2/30), Yahya Efendi'de (nr. 40/38), Feyzullah Efendi'de (nr. 3/41) ve Kılıç Ali'de (nr. 3/11) bulunmaktadır. Eser, 1255, 1264, 1267, 1278 yıllarında Bulak'ta, 1285'te Kahire'de ve 1306, 1330 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.¹²⁸

Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî: Alâsîzâde Mâmid Efendi (1217-1270/1802-1854).

Eserin tam adı, 'Rûbu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî'dir. Müellisin 34 yaşında iken yazmağa başladığı bu tefsir, onsekiz, on dokuz sene içinde bitmiştir.

Alâsî, tefsirinde rivâyete dirâyetten daha fazla önem vermiş, birçok âyetleri rivâyet yoluyla izah etmiştir. Gerek rivayet ve gerek dirâyet yönüyle büyük bir tefsir olan *Rûbu'l-Meânî*'nin başlıca özellikleri şunlardır:

¹²⁸ Bağdâdi, I/219-220; Brockelmann, IX/368-369; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/120-124; Hacı Halîfe, III/369, V/180; Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, II/66; İslâm Ansiklopedisi, V/1114-1115; Ömer Nasûhi Bilmen, II/534-536; Ömer R. Kehhâle, I/362; Sicilli Osmani, III/825; Süleyman Ateş, 242-248; Ş. Sami, II/950; Zirikli, I/313. Eser, son yıllarda el-Mektebetü'l-Mahmudiye, Eser Neşriyat (1986, 10 c., 4603 s.) ve Damla Yayınları (1995, 10 c., 5600 s.) tarafından yayınlanmıştır.

1. Mukaddimede tefsir ve te'vilin manası, tefsirin dayandığı ilimler, Kur'ân-ı Kerîm'in cem'i, i'câzi, kelâmullah olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.
 2. Sûreler arasındaki mana ilişkisi, uygunluk ve bütünlük gösterilmiş; sûrelerin, âyetlerin faziletleri hakkındaki bazı hadisler yazılmış, bunların bazı özelliklerine işaret edilmiştir.
 3. Âyetlerin kırâatine ait vecihler yazılmış, lisân, belâğat bakımından tahliller yapılmış, Zemahşerî, Ebû Hayyan gibi müfessirlerin bu husustaki beyanat ve görüşleri iktibas edilmiştir. Müellif, nahiv ve fıkıh meseleleri üzerinde durur. Tarafsız olarak fâkihlerin görüşlerini ve delillerini sevk eder, mezhep taassubu gütmez.
 4. Bazı âyetlerin tefsirinde büyük incelemeler yapılmış, kısaca "istivâ" meselesi, Hazreti Hîzir'in hayatı meselesi hakkında faydalı bilgi ve muhâkemât yazmıştır.
 5. Bazı müfessirlerin bir kısmı görüş ve düşünceleri tenkid edilmiştir. Örnek olarak Fahruddin-i Râzî'nın "el-Hayyu'l-Kâyyûm" (Bakara, 2/255) âyeti ve "fe Înnallahe ye'tû bi's-Şems" (Bakara, 2/258) âyetleri hakkındaki görüşleri tenkid edilmektedir.
 6. Astronomi, tabiat bilgisi ve felsefeye ait fazla bilgi verilmemiştir. Hattâ tefsirin mukaddimesinde, bazı müfessirlerin tefsirlerini felsefi bilgiler ile doldurmuş oldukları tenkid dahi etmiştir. Bununla birlikte bu tefsir, bu gibi ilimlere, fenlere ait bir kısmı faydalı bilgiden tamamıyla uzak da değildir. Hattâ bazı yerlerde, örnek olarak "ğâsîk" kelimesini izah sırasında İbn-i Sina'nın sözleri aynen nakledilmiştir.
 7. Âyetlerin içерdiği kapalı ifadelerden, ince manalardan birçoklarına tasavvuflı bir üslûp ile işaret olunmuştur. Âyetin zâhir manasını verdikten sonra işârî manasından da bahsetmeye ihmâl etmez. Tefsirde zâhir mana hâkimdir ama işârî manaya da temas ettiğinden onu işârî müfessirler arasında sayanlar da olmuştur.
 8. Âlûsî, bu tefsirinde Keşşâf'tan, Kâdî Beydâvî'den, Ebû Hayyan'dan, Ebu's-Suûd'dan, ed-Durru'l-Mensûr'dan, İbn-i Teymiyye'nin eserlerinden ve Fütuhât-ı Mekkîye'den istifâde etmiştir. İnsaf sahibi, hüsnü zanna mâlik biti olan Âlûsî, Muhyiddîn-i Arabî ve İbn-i Teymiyye gibi kimseler aleyhinde bulunmuyor, tam tersine bunların reddedilmiş bazı sözlerini ilmî bir surette te'vil ve yönlendirmeye çalışıyor. Fakat kendi kânaatine uygun olmayan şeyleri de açıklamaktan ve tenkidden geri durmamaktadır. Şîî ulemasına karşı da çok önemli reddiyeleri, cevapları vardır.
 9. Birçok kimselerin doğru sanarak tefsirlerine aldıkları israilîyyât türünden yalan haberleri şiddetle reddeder, hattâ bazen alaylı bir tarzda reddeder.
- Tefsirinde, İbnu'l-Arabî'den "şeyhimiz" diye bahseder; bu, İbnu'l-Arabî'nin

tesiri altında olduğunu gösterir. Fakat tefsirinde vahdet-i vücûd izine rastlanmamaktadır.

Âlûsi, işârî tefsirde Kâşânî'nin tesirindedir, onun fikirlerini benimsemiş, onun üslûbunda tefsir etmiştir.

Eser, dokuz cild olup, matbû'dur. Bunun dokuz cild yazma nüshaları Sultan Abdülmecid tarafından 1268 tarihinde Koca Ragîb Kütiûphanesine vakfedilmiştir (nr. 185-193).¹²⁹

Safvetü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân: *Musa Kâzım Efendi* (1275-1337/1858-1911).

Eser, tamamlanamamıştır.¹³⁰

Secencelü'l-Ervâh: *Bâyezid-i Rûmî* (v. 900).

Fâtiha sûresinin tefsiri olan eserin yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. (Halet Efendi ilavesi, nr: 3/1)¹³¹

Sîrr-i Furkân: *Sirri Paşa* (v. 1313/1895).

Muhtasar bir tefsirdir.

Sîrr-i Kur'ân: *Sirri Paşa* (v. 1313/1895).

Muhtasar bir tefsirdir.

Sîrr-i İstivâ: *Sirri Paşa* (v. 1313/1895).

Muhtasar bir tefsirdir.

Sîrr-i Tenzîl: *Sirri Paşa* (v. 1313/1895).

Muhtasar bir tefsirdir.

Sûre-i Beled Tefsiri: *Yekta Efendi* (Ali Yekta Efendi) (v. 1320/1902).¹³²

Sûre-i Furkân Tefsiri: *Çömez Kadı Ahmed Efendi (Silikevi)* (v. 1091/1680).¹³³

Sûre-i Rahman Tefsiri: *Yekta Efendi* (Ali Yekta Efendi) (v. 1320/1902).

Serh-i Fâtîha-i Şerîfe bi Hurûfi Mühmele min Sînâati Fennî'l-Bedi' (kaddemehâ li Vâli-i Bağdad Ali Rıza Paşa): *Abdüsselem Efendi* (Seyyid Abdüsselâm Efendi) (1200-1259/1786-1843).

Arap harflerinden tamamen noktasız harflerle yazdığı bu olağanüstü eserini Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'ya takdim etmiştir.¹³⁴

Serh-i Manzume-i Tefsîri'l-Kâdi: *Kuddûsi Abdurrahman Efendi* (Abdullah Efendizâde) (v. 1080/1669).¹³⁵

Serhu Besmele: *Akkirmani Mubammed Efendi* (Mubammed İbni Mustafa) (v. 1174/1760).

¹²⁹ Alusi, *Ruhu'l-Meanî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni*, (önsöz), I/2-3; Bağdâdi, II/418-419; Haci Halîfe, VI/384-385; Ömer Nasûhi Bilmen, II/565-573; Ömer R. Kehhâle, III/815-817; Süleyman Ateş, 249-257; İslâm Ansiklopedisi, "Âlûsi, Şehâbeddin Mahmud" md., Muhammed Eroğlu, II/550-551; Serkis, I/4.

¹³⁰ Ömer Nasûhi Bilmen, II/596-597; Haci Halîfe, V/373; İlmiyye Salnamesi, 506-507.

¹³¹ İslâm Ansiklopedisi, "Bayezid Halîfe" md., Osman Türer, V/242.

¹³² Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/470-471; Ömer Nasûhi Bilmen, II/593.

¹³³ Bağdâdi, I/163; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/294; Ömer R. Kehhâle, I/114.

¹³⁴ İslâm Ansiklopedisi, "Abdüsselem Efendi, Mardini" md., Mücteba Uğur, I/300-301.

¹³⁵ Bağdâdi, I/549; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/135-136; Ömer Nasûhi Bilmen, II/522; Ömer R. Kehhâle, II/97.

Eser, İstanbul'da 1298 tarihinde basılmıştır.

Şerhu Besmele: *Hacı Muhammed ibni Ali el-Karamanî (? / ?).*¹³⁶

Şerhu Besmele: *Hâdimî (Mevlânâ Müftî Ebû Saîd el-Hâdimî)* (v. 1176/1762).

'Risâletu's-Şerhi'l-Besmele' adıyla da bilinen bu eserde *Hadîmî*, besmelenin mana ve hikmetlerini lügat, kelâm, fıkıh, tefsir, tasavvuf vb. onsekiz ilim yönünden açıklamış ve bu hususta 100 kadar kaynaktan faydalandığını belirtmiştir. Esere, Ahmed b. Hasan el-Karamanî tarafından 'Tubfetu'l-Besmele' ve Muhammed Ali Karmanî el-Erzincanî tarafından 'Risâletu'l-Besmele' adıyla iki şerh yazılmıştır. Onsekiz ilme uygulanarak yazılmış olan bu eser, Mısır âlimlerinden Şeyh Uleyş Efendi tarafından telhis edilmiştir. Kahire'de basılan bu eserin basım tarihi belli değildir. Kahire'den sonra İstanbul'da da 1261 yılında, 'İzab-u İbdâ'u Hikmeti'l-Hâkim min Beyân-i Bismillâbirrabmanirrabim' adıyla basılmıştır. (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5311) İstanbul'da 1201 ve 1304 yılında basılmıştır.¹³⁷

Şerhu Envâru't-Tenzîl: *Hacı Baba İbnu's-Şeyb İbrâhim (Toşyâvi).*

Şerhu Hâşıyetu Tefsiri Sureti'l-Kehf: *Allâmek Muhammed ibni Musâ* (v. 1046/1601).

Beydâvî tefsirinin Kehf sûresiyle ilgili bölümne yazılmış hâşıyedir. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya'da (nr. 359/2) bulunmaktadır.¹³⁸

Şerhu Müşkilâtı'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Şerhu Müşkilâtı'l-Ehâdis: *Cemâleddin Muhammed Aksarayı* (v. 791/1388).

Farsça yazılmış olan bu bir ciltlik eser, Sultan II. Bâyezid adına yazılmıştır.¹³⁹

Şerhu Umdetu'l-İrfân fi Vasfi Hurûfi'l-Kur'ân: *Hamdüllâb ibni Hayreddin* (v. 943/1536-37).

Tecvid konusunda Cezeriyye manzûmesine benzeyen elyazması eser, Ayasofya'da (nr. 4796) ve Lâleli'de (nr. 61) bulunmaktadır. Eser üzerine 'Cevâbiru'l-Ikyân' adlı bir şerh de yazılmıştır. Bu şerh ise, Hamidiyye'de (nr. 17) ve Lâleli'de (nr. 61) bulunmaktadır.¹⁴⁰

Şerhun ve Tercemetun li ba'd min Sûratî'l-Bakara: *İlmuddîn el-Huseynî* (? / ?).

Müellifin Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf ettiği eser elyazması olup, Ayasofya'da (nr. 398) bulunmaktadır.¹⁴¹

Şîfâ'u'l-Ebdâni'l-Merzap fi Sîrri Menâfi'i'l-Kur'âni's-Şerîf ve'l-Esmâ'i'l Hüsnâ: *Hibrî Ali Efendi* (v. 1080/1669).

¹³⁶ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/327; Ömer R. Kehhâle, III/601.

¹³⁷ Brockelmann, IX/408-410; Bursali Mehmet Tahir, I/342-344; İslâm Ansiklopedisi, Mustafa Yayla, "Hadîmî, Ebu Said", XV/24-26.

¹³⁸ İslâm Ansiklopedisi, "Bosnevi" md., Bekir Sadak, VI/306.

¹³⁹ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/291.

¹⁴⁰ Brockelmann, IX/359.

¹⁴¹ Brockelmann, IX/357-358.

Kadi Ebûbekir en-Nesefî'nin '*ed-Durru'n-Nazîm fî Fezâili'l-Kur'âni'l-Kerîm*' isimli eserinin şerhi olup, müellif, eserin sonuna Peygamber Efendimizin mübarek ağızlarından çıkan duaları ilave etmiştir. Eser, tek cilttir.¹⁴²

¹⁴² Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/326-327; Haci Halife, IV/35.

¹⁴³ Bağdâdi, I/507; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/334-335; Haci Halife, V/413; Ömer R. Kehhâle, II/64.

¹⁴⁴ Bağdâdi, I/145; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/247; el-Ednehvî, 393; Ömer Nasûhi Bilmen, II/472; Süleyman Ateş, 230. Aynı eserin, Kadi Beydâvî Tefsirine bir hâsiye olduğu ve Bakara ile Âl-i İmrân sûrelerini kapsadığı da kaynaklarda yer almaktadır. (bkz. Ömer Nasûhi Bilmen, II/472; Haci Halife, I/379-380)

¹⁴⁵ Zirikli, VII/5.

¹⁴⁶ Brockelmann, VII/376; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/340-341; el-Ednehvî, 358-359; İbnü'l-İmâd, VIII/9; Ömer Nasûhi Bilmen, II/443; Ömer R. Kehhâle, III/28; §. Sâmi, III/2051; eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye, 90-92; İslâm Ansiklopedisi, "Hatibzade Muhyiddin Efendi" md., İlyas Üzüüm, XVI/463-464; Sicill-i Osmani, IV/1109; Zirikli, V/301.

¹⁴⁷ Bağdâdi, I/553; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/263; Haci Halife, V/448; Ömer Nasûhi Bilmen, II/539; Ömer R. Kehhâle, II/95.

¹⁴⁸ Bağdâdi, I/588; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/383; Haci Halife, V/474-475; Ömer Nasûhi Bilmen, II/550; Ömer R. Kehhâle, II/175; Sicill-i Osmani, III/900; §. Sami, V/3986.

¹⁴⁹ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/383; Haci Halife, V/456; İlmiyye Salnamesi: 409; Ömer Nasûhi Bilmen, II/532; Sicill-i Osmani, I/92.

¹⁵⁰ Bağdâdi, II/499; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/415-416; Haci Halife, VI/386; Ömer Nasûhi Bilmen, II/519; Ömer R. Kehhâle, IV/45; Sicill-i Osmani, IV/1276; Zirikli, VIII/53.

¹⁵¹ Bağdâdi, II/281; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/460-461; Ömer Nasûhi Bilmen, II/518; Ömer R. Kehhâle, III/553; Sicill-i Osmani, III/1024.

Tabakâtu'l-Müfessirîn: *Sirri Paşa* (v. 1313/1895).

Tabsîratu'l-Hakk ale'l-A'yân fî Hurmeti'l-İsticâr alâ Kîraâti'l-Kur'ân: *Hamid Efendi (Harputî) (el-Hâc Abdulhamid Hamdi Efendi)* (v. 1320/1902).¹⁴³

Takşîru't-Tefsîr: *Abmed ibni Mabnud el-Esamm-i Karamanî* (v. 981/1573).

Mücâdele Sûresine kadar yazılmış oniki ciltten oluşan bir tefsirdir. Ömrü yetmediği için tefsirini tamamlayamamıştır. Tefsiri, 'Tefsîru'l-Karamanî' ve 'Liibâbu't-Tefsâsîr' adıyla da bilinir.¹⁴⁴

Ta'lîkât: *Mubyiddin Muhamed b. Kasım el-Abaveyn* (v. 904/1497).

Beydâvî'nin '*Envâru'l-Tenzîl*' adlı tefsirine yapılmış bir ta'lîkâttır. Zirikli, eseri Mısır'da gördüğü ve tam adının '*Hâsiyetu'l-Abaveyn alâ ba'di'l-Mevâzi*' min *Envâru'l-Tenzîl li'l-Beydâvî*' olduğunu ve eserin baş tarafının eksik olduğunu belirtir.¹⁴⁵

Ta'lîkât alâ Evâil-i Keşşâf: *Hatipzâde Mubyiddin Efendi* (v. 901/1495).

Hatipzâde'nin Sultan Bayezid'e hedîye ettiği bu tefsir, '*Nûru'l-Envâr*' adıyla meşhur olmuştur. Zemahşerî'ye ait 'el-Keşşâf' adlı tefsirin Fâtiha sûresiyle Bakara sûresinin ilk yirmi beş âyetinin tefsiri üzerine yazılan Seyyid Şerif el-Cûrcânî tarafından yazılan hâsiyeye hâsiyedir. 'Ta'lîkât alâ Evâil-i Keşşâf' şeklinde de anılan eserin bazı nüshaları kütüphanelerimizde mevcuttur. (Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, nr: 202; Millet Kütüphanesi, Murad Molla, nr: 268; Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa, nr: 1610)¹⁴⁶

Ta'lîkât ale'l-Beydâvî: *Abdurrahman Rabî'i Bursavî (Mevczâde)* (v. 1173/1759).¹⁴⁷

Ta'lîkât ale'l-Beydâvî: *Lebîb Abdulgafîr Amîdî* (v. 1182/1768).¹⁴⁸

Ta'lîkât ale'l-Beydâvî: *Menteszîzâde Abdurrahim Efendi (Şeyhüllislâm)* (v. 1128/1715).¹⁴⁹

Ta'lîkât ale'l-Beydâvî: *Nurullah Şîrvânî* (v. 1065/1654).¹⁵⁰

Ta'lîkât ale'l-Beydâvî: *Ramazanzâde Ahmed Çelebi* (v. 986/1578).

Ta'lîkât ale'l-Beydâvî: *Vardarî Şeyhîzâde Muhammed Efendi* (v. 1057/1647).¹⁵¹

Ta'lîkât ale'l-Beydâvî: *Zekeriya Efendi (Şeyhüllislâm)* (v. 1001/1592).

Araf suresine aittir.¹⁵²

Ta'lîkât ale'l-Fâtîha li Tefsîri'l-Kâdî: İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1724).

Ta'lîkât alâ Tefsîri Beydâvî: Gazzîzâde Mustafa Nesîb Efendi (v. 1202/1787).

Ta'lîkât alâ Tefsîri Beydâvî: Hâzik Muhâmmmed Efendi (Erzurumî) (v. 1177/1666).¹⁵³

Ta'lîkât alâ Tefsîri Beydâvî: Kuddûsi Abdurrahmân Efendi (Abdullah Efendizâde) (v. 1080/1669).

Ta'lîkât alâ Tefsîri Beydâvî: Muhâmmmed Emin ibni Sadreddin Şîrvânî (v. 1036/1626).

Bakara sûresinin 2. âyetine kadar yazılmış bir ta'lîkattır.¹⁵⁴

Ta'lîkât alâ Tefsîri Beydâvî: Muhâmmmed Muhyiddin Niksârî (v. 901/1495).

Şekâik sahibinin dayısı olan Muhyiddin, Duhan Sûresine kadar yazdığı tefsiri, Sultan Bayezid'e hediye etmiş, vaktin bilginleri bu tefsiri çok beğenmişlerdir. Şekâik sahibi bu tefsir hakkında: "Bu, sahibinin bir âyet-i kubra olduğunu gösterir" demiştir.¹⁵⁵

Ta'lîkât alâ Tefsîri'l-Beydâvî: Yavûz Muhâmmmed Muhyiddin İmâdî (v. 922/1516).¹⁵⁶

Ta'lîkât alâ Tefsîri Beydâvî: Yozgâdî Çubadarzâde Hacı Kesîf Mustafa Efendi (v. 1308/1890).¹⁵⁷

Ta'lîkât alâ Tefsîri Beydâvî: Yûsuf ibni Cüneyd (Abîzâde) (v. 902/1496).¹⁵⁸

Tefhîmu'l-İhvân fî Tecvîdi'l-Kur'ân: Hakkı Muhâmmmed Efendi (v. 1315/1897).¹⁵⁹

Tefrîcu'l-Ğalak fî Tefsîr-i Sûratî'l-Felak: Mehmmed Fevzi Efendi (v. 1318).

Bu eser, 1300 yılında basılmıştır. Mevîza tarzında bir tefsirdir. İşarı yönü de vardır.¹⁶⁰

Tefsîr: Abaveyn (Muhyiddin Muhâmmmed b. Kasim Abaveyn) (v. 904/1497).

Elyazması eser, Damadzâde'de (nr. 58) bulunmaktadır. Tam adı, *Tavâlîtu'l-Envâr'*dır.¹⁶¹

Tefsîr: Cemal Halvetî (Çelebi Halife) (v. 912/1506).

¹⁵² Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/475; İlmiye Salnamesi, 343-345; Ömer Nasûhi Bilmen, II/494; Sicill-i Osmanî, V/1707.

¹⁵³ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/328; Ömer Nasûhi Bilmen, II/546-548; Sicill-i Osmanî, II/665.

¹⁵⁴ Bağdâdî, II/275; Brockelmann, IX/446-447; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/395; el-Ednehvî, 415; Ömer Nasûhi Bilmen, II/511-512; Ömer R. Kehhâle, I/401.

¹⁵⁵ Bağdâdî, II/218; Brockelmann, IX/360; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/388; el-Ednehvî, 359; Haci Halife, I/369; İbnu'l-İmad, VIII/9; Ömer Nasûhi Bilmen, II/443-444; Ömer R. Kehhâle, III/27; Sicill-i Osmanî, IV/1106; Süleyman Ateş, 224-225; eş-Şekâiku'n-Nu'maniye, 341-342.

¹⁵⁶ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/226.

¹⁵⁷ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/469-470; Ömer Nasûhi Bilmen, II/581-582.

¹⁵⁸ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/463; Sicill-i Osmanî, V/1688; Zirikli, VIII/223.

¹⁵⁹ Bağdâdî, II/384; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/112-113; Haci Halife, III/197, IV/57; Ömer R. Kehhâle, III/266; Serkis, I/784-785; Sicill-i Osmanî, II/562; Zirikli, VI/108.

¹⁶⁰ Süleyman Ateş, 257.

¹⁶¹ Brockelmann, VII/383; Haci Halife, I/363.

Duhâ süresinden Kur'ân-ı Kerîmin sonuna kadardır.

Tefsîr-i Âyete'l-Kûrsî: Esad Muhammed Efendi (*Şeybulislâm Ebu İshâk İsmail Efendizâde*) (v. 1166/1752).¹⁶²

Tefsîr-i Âyet-i Kâle Aleyke's-Selâm: Abdulkerim Vardarî (1003/1882).¹⁶³

Tefsîr-i Âyet-i mâ kâne ale'n-Nebî min Harec: Abdulkerim Vardarî (1003/1882).

Tefsîr-i Ba'z-ı Suver-i Kur'âniyye: Abdulhayy Efendi (v. 1117/1705).

Türkçe yazılmış bu eserde Meryem, Yâ-sîn, Feth, Rahmân, Nebe', Nâziat, Abese, Tekvîr, İnfîtâr, Mutâffîfîn, Hümeze ve Kevser sûrelerinin tefsiri yapılmıştır. Hacı Halîfe, bu eseri Vezir Hüseyin Paşa'nın yanında gördüğünü zikreder.¹⁶⁴

Tefsîr-i Cemâl Halîfe: Cemaleddin İshak Karamanî (v. 923/1517).

Mücâdele süresinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan bu tefsirde, ayetler onar onar tefsir edilmiştir.¹⁶⁵

Tefsîr-i Fâtîha: Abdulkerim Vardarî (1003/1882).

Zirikî, eserin adının *Fâshî'l-Hitâb fî Tefsîr-i Ümmî'l-Kitâb*' olduğunu ve Teymûriyye'de bulunduğuunu zikreder.

Tefsîr-i Fâtîha: Nureddinzâde Muslibiddin Mustafa Efendi (v. 981/1573).¹⁶⁶

Tefsîr-i Fâtîha: Zekeriya Efendi (*Şeyhiislâm*) (v. 1001/1592).

Tefsîr-i Fâtîha-i Şerîf: Niyâzî Mubammed Misrî (v. 1105/1693).

Arapça bir eserdir. Eserin elyazma nüshası, Pertev Paşa'daki Niyâzî'nin eserlerini ihtiva eden mecmuanın 33a-36 b varakları arasında yer almaktadır.¹⁶⁷

Tefsîr-i İhlâs: Musa Kazım Efendi (1275-1337/1858-1911).

Tefsîr-i Kâdî Hâsiyesi: Molla Gûrani (v. 893/1488).

Tefsîr-i Larendevî: Babazâde Muhamed Efendi (Larendeli) (v. 995/1586).¹⁶⁸

Tefsîr-i Sûre-i Âdiyat: Abdullâh Bosnavî (v. 1046/1636).

Tefsîr-i Sûre-i Asr: Abdullâh Bosnavî (v. 1046/1636).

Tefsîr-i Sûre-i Bakara: Birgivî Mubammed Efendi (929-981/1521-1573).

Bakara sûresinin yarımcüz'üne kadar yazılmış olan bu tefsir, dil yönüyle kıymetli bir eserdir. Daha ziyâde nahiv ve sarfa ait kaideler göze çarpar. Beydâvî tefsirinden daha üstün olduğu iddia edilmekteyse de ondan daha

¹⁶² Bağdâdî, II/329; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/310-311; Haci Halîfe, V/169; İlmiyye Salnamesi, 423-424; İslâm Ansiklopedisi, "Esad Efendi, Ebuishakzade" md., Muhammet Nur Doğan, XI/338-340; Ömer R. Kehhâle, III/130; Sicill-i Osmani, II/491; §. Sami, II/908-909.

¹⁶³ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/50; Zirikî, IV/57.

¹⁶⁴ Haci Halîfe, V/414; Ömer R. Kehhâle, II/67; İslâm Ansiklopedisi, "Abdülhay Celvetî" md., Nuri Özcan, I/227-228. ¹⁶⁵ Haci Halîfe, I/366; Ömer Nasûhi Bilmen, II/454.

¹⁶⁶ Bağdâdî, II/435-436; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/160; el-Ednehvî, 397-398; Ömer Nasûhi Bilmen, II/471-472; Ömer R. Kehhâle, III/725; Süleyman Ateş, 230. ¹⁶⁷ Süleyman Ateş, 239.

¹⁶⁸ Bağdâdî, II/258; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/287; Ömer Nasûhi Bilmen, II/490; Ömer R. Kehhâle, III/450.

muhtasar ve daha az meşhurdur. Eser, Yaşar Düzenli tarafından tâhrik edilmiştir (basılmış yüksek lisans tezi, İstanbul 1989, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Eserin bir nüshası, Fatih Kütüphanesinde (nr. 230) bulunmaktadır.¹⁶⁹

Tefsîr-i Sûre-i Duhân: *Muhammed Muhyiddin Niksârî* (v. 901/1495).

Tefsîr-i Sûre-i Fâtîha: *Cemal Halvetî (Çelebi Halife)* (v. 912/1506).

Tefsîr-i Sûre-i Feth: *Abdullah Eyyûbî* (v. 1252/1836).

Tefsîr-i Sûre-i Feth: *Muhammed Emin ibni Sadreddin Şîrvânî* (v. 1036/1626).

Eser, Selimağa'da (nr. 84) bulunmaktadır.

Tefsîr-i Sûre-i İhlâs: *Bukâîzâde Veliyüddin Efendi* (v. 1183/1769).¹⁷⁰

Tefsîr-i Sûre-i İhlâs: *Muhammed Emin ibni Sadreddin Şîrvânî* (v. 1036/1626).

Tefsîr-i Sûre-i İhlâs: *Seybzâde Muhyiddin Muhammed Efendi (İzmitî)* (v. 951/1544).

Tefsîr-i Sûre-i İhlâs: *Tahir Efendi (Kadızâde-Şeybîlislâm)* (v. 1254/1838).¹⁷¹

Tefsîr-i Sûre-i Kadr: *Abdurrahman Amasyavî (Müeyyedzâde)* (860-922/1456-1516).

Müellif, eserini Sultan Bayezid'e takdim etmiştir. Esere, ta'lîkat yanan "Belârîzâde" diye meşhur Molla Salahuddîn Muhammed, eseri İskender Paşa'ya takdim etmiştir. Ruhullahzâde diye meşhur Molla Ahmed de esere ta'lîkât yazmıştır.¹⁷²

Tefsîr-i Sûre-i Mutaffîfin: *Recep Efendi (Hacerzâde-Ferecikî)* (v. 1311/1893).¹⁷³

Tefsîr-i Sûre-i Mûlk: *Mustafa ibni Muhammed Ankaravî* (?/?).¹⁷⁴

Tefsîr-i Sûre-i Mûlk: *Tatar Pazarcıklı Mehmed Efendi* (v. 996).¹⁷⁵

Tefsîr-i Sûre-i Nebe': *Recep Efendi (Hacerzâde-Ferecikî)* (v. 1311/1893).¹⁷⁶

Tefsîru Sûre-i Nûr: *İbrâhim Kirîmî* (v. 1042/1632).

Tefsîru Sûre-i Yâsîn: *Esad Muhammed Efendi (Şeybulislâm Ebu İshâk İsmail Efendizâde)* (v. 1166/1752).

Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf: *Abdulkârim Celvetî* (v. 1100/1688).

Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf: *Galatalı Muhammed Efendi* (v. 1005).

¹⁶⁹ Ömer Nasûhi Bilmen, II/473; İslâm Ansiklopedisi, "Birgivi" md., Emrullah Yüksel, VI/191-194.

¹⁷⁰ Bağdâdi, II/501; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/63; Hacı Halife, III/193, VI/389; Ömer Nasûhi Bilmen, II/549; Ömer R. Kehhâle, IV/75; Ş. Sami, VI/4692; Zirikli, VII/118.

¹⁷¹ Bağdâdi, II/370; Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/458-459; İlmiye Salnamesi: 472-473; Ömer Nasûhi Bilmen, II/561-562; Ömer R. Kehhâle, III/365; Sicill-i Osmani, V/1615.

¹⁷² el-Ednehvi, 368; Hacı Halife, I/369.

¹⁷³ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/430.

¹⁷⁴ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/385.

¹⁷⁵ Ömer Nasûhi Bilmen, II/490-491.

¹⁷⁶ Bursali Mehmet Tahir Efendi, I/430.

h. 994 tarihli eser, Türkçe olup basılmıştır. Bu eserinde müellif, Hûd ve İbrahim sûrelerinin de tefsirini yazdığını beyan eder.¹⁷⁷

Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf: *Niyazî Muhammed Misrî* (v. 1105/1693).

Bâtinî bir tefsir risâlesi olup Türkçedir.

Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf: *Raif Efendi (İstanbulî)* (v. 1309/1891).¹⁷⁸

Tefsîr-i Sûre-i Zilzâl: *Seyyid Muhammed Said Efendi (Karabisâri)* (v. 1190/1776).¹⁷⁹

Tefsîr-i Şerîf: *Ayşî Mehmed Efendi* (v. 1061). Kur'an'ın yarısına kadardır. 'Tefsîr-i Ayşî' adıyla da bilinir.¹⁸⁰

Tefsîr-i Şerîf (Tefsîr-i Bedreddin): *Bedreddin Mahmud Efendi (Aydmî)* (v. 950/1543).

Tefsîr-i Şerîf: *İbni Kemâl (Şeyhülislâm)* (v. 940/1533).

Tefsîr, Saffat Sûresine kadardır. Bu tefsirde ayetlerin manaları yazılmış, aralarındaki münasebet gösterilmiş, lugavî kaideler, gereği ölçüsünde izah edilmiş, tarihî konular hakkında da yeterli bilgi verilmiştir. Eser, müellifin vefatı nedeniyle yarılmıştır.¹⁸¹

Tefsîr-i Şerîf: *Kutbuddin İznîkî* (v. 821/1418)

'Tefsîr-i Kutbuddîn' adıyla da meşhur olan bu tefsîr, iki veya dört cilttir.¹⁸²

Tefsîr-i Şerîf: *Mübîyiddin Muhammed (Fenârîzâde)* (v. 954/1547). Tamamlanamamıştır.

Tefsîr-i Şerîf: *Nasûhi Muhammed Efendi* (v. 1130/1717).

10 küçük cilt üzerine tertip edilmiş bu tefsîr, bilinen diğer tefsirlerden seçilerek meydana getirilmiştir.

Tefsîr-i Şerîf: *Nureddînîzâde Muslibiddin Mustafa Efendi* (v. 981/1573).

En'am sûresine kadardır.

Tefsîr-i Şerîf: *Raif Efendi (İstanbulî)* (v. 1309/1891).

Tefsîr-i Şerîf: *Vardarî Şeybzâde Muhammed Efendi* (v. 1057/1647).

'Tefsîr-i Kebîr' tarzında Mâide Sûresine kadar yazılmış bir tefsîrdir.

Tefsîru Ayeti'l-Kürsi: *Ankaravî* (v. 1098/1687).

Elyazması olan eser, Petersburg'da bulunmaktadır (nr. 926).¹⁸³

Tefsîr-u Ayeti'l-Kürsi: *Cemal Halvetî (Çelebi Halîfe)* (v. 912/1506).

Eserin diğer adı 'Kitabu'n-Nûriyye'dir. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail (nr. 686)'deki mecmuada yer alır.¹⁸⁴

177 Bursah Mehmet Tahir Efendi, I/319; Ömer Nasûhi Bilmen, II/502.

178 Bursah Mehmet Tahir Efendi, I/430; Ömer Nasûhi Bilmen, II/582; Süleyman Ates, 257.

179 Bursah Mehmet Tahir Efendi, I/436; Ömer Nasûhi Bilmen, II/550.

180el-Ednehvî, a.g.e.: 410; Bursah Mehmet Tahir, a.g.e.: 1/258-259; Haci Halife, a.g.e.: 1/371; İslam Ansiklopedisi, Hasan Güleç "Ayşî Mehmed Efendi"; 4/287.

181 Ömer Nasûhi Bilmen, a.g.e.: II/459; Köprülü, a.g.e.: I/55-56.

182 Haci Halife, a.g.e.: 1/373.

183 Brockelmann, (GAL): 9/349.

184 İslam Ansiklopedisi, "Cemal-i Halvetî" md., Mehmed Serhan Tayşı: 7: 302-303

Tefsîru Ayet-i "Inne's-Salâte tenhâ anî'l-Fahşâ...": Hanîf İbrahim Efendi (v. 1217/1802).

Tefsîru Ayet-i "Yuhâdiûnellâhe": Konevî Hafız İsmail Efendi (v. 1195/1780).

Tefsîru Ayeti'l-Kûrsî: Muhammed Mubyiddin Vefâî (v. 940/1533).

Tefsîru Ayeti'n-Nâsr: Esad Muhammed Efendi (Şeybulislâm Ebu İsbâk İsmail Efendizâde) (v. 1166/1752).

Tefsîr-i Beypazarî: Beypazarî Muslibuddin (v. 1051/1641).

Tefsîr "Biyedike'l-Hayr": İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1724).

Tefsîr Cüz'i Nebe': Çömez Kadi Ahmed Efendi (Silişkevî) (v. 1091/1680).

Tefsîr Fâtîha: Abdülmecid Sivâsî (v. 1049/1639).

Tefsîr Fâtîha: Amîdî (Ebubekir) (v. 1190/1776).

Tefsîr "İnnallahe Ye'muru bî'l-Adli ve'l-İhsân...": Mantıkî Mustafa Efendi (v. 1244/1828).

Sultan II. Mahmud'a takdim edilen bu eserle, müellif, padişahın takdir ve tâlîfîne mazhar olmuştur.

Tefsîr "İnnellezîne Yuhâdi'ûna'llâhe ve Rasûlehû": İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1724).

Tefsîr Kavlihi Teâlâ "Inne ba'zezzanni İsmun": Hâdimî (Mevlânâ Müftî Ebû Saîd el-Hâdimî) (v. 1176/1762).

Tefsîr Kavlihi Teâlâ "Kulillâhumme Mâlike'l-Mülk": Hâdimî (Mevlânâ Müftî Ebû Saîd el-Hâdimî) (v. 1176/1762).

Tefsîr Müfredâti'l-Kur'an: Mustafa b. Muhammed b. Muhammed Emin el-Edhemî Cafer el-Huseynî, Ebu İsmâîl el-Vâiz (b. 1263-1331/m. 1847-1913).

Eser, Petersburg'da bulunmaktadır.¹⁸⁵

Tefsîr Seb'a Suverin bî Nukât "Duha, İnşirah, Tîn, Kadr, Asr, Kevser, İhlâs": Hanîf İbrahim Efendi (v. 1217/1802).

Tefsîr Sûrati Yûsuf: Suriûrî (v. 996/1561).

Elyazması eser, Köprülü'de (nr. 2/15) bulunmaktadır.¹⁸⁶

Tefsîr Sûratî'l-Bakara: Ebu's-Suûd el-Imâdi (v. 982/1574).

Tefsîr Sûratî'l-İhlâs: Hâdimî (Mevlânâ Müftî Ebû Saîd el-Hâdimî) (v. 1176/1762).

¹⁸⁵ Brockelmann, (GAL): 9/367.

¹⁸⁶ Brockelmann (GAL): 9/360-362.

Tefsîru Sûratî'l-İhlâs: *Sun'ullah el-Hâlidî*

937/1531 yılında İskender Şelbi'ye ithafen yazılmış olan bu tefsir, Ayasofya'da (nr. 419) bulunmaktadır.¹⁸⁷

Tefsîru Sûratî'l-Kehf: *Ebu's-Suîd el-Imâdi* (v. 982/1574).

Taşköprüzâde'nin eser üzerindeki hâsiyeleriyle birlikte el yazması olarak Ayasofya'da (nr. 359) bulunmaktadır.¹⁸⁸

Tefsîru Sûratî'l-Kehf: *Molla Halil Siirdî* (v. 1257/1841).

Tefsîru Sûratî'l-Mülk: *Ebu's-Suîd el-Imâdi* (v. 982/1574).

Eser, Kılıç Ali'de (nr. 1024) ve Berlin'de (nr. 961) bulunmaktadır.¹⁸⁸

Tefsîru Sûratî'l-Mülk: *Kara Halil Efendi* (v. 1123/1711).

Tefsîru Sûre-i Ve'l-Âdiyât: *Said Efendi (Mubammed Said Efendi)* (v. 1257/1841).

Tefsîru Sureti'l-Fâtiha ve'l-Bakara: *Allâmek Mubammed ibni Musa* (v. 1046/1601).

Tamamı 37 varaktır. İlk varakları, müfessirin el-Hadi adıyla bilinen Fâtiha tefsirini ihtiva etmektedir. Diğer varakları ise yetmiş altıncı âyetine kadar Bakara sûresinin tefsirine dairdir. (İÜ Ktp., AY, nr. 563).¹⁸⁹

Tefsîru Sureti'l-Feth: *Allâmek Mubammed ibni Musa* (v. 1046/1601).

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi'de (nr. 108/2), Şehid Ali Paşa'da (nr. 274/6) bulunmaktadır.¹⁹⁰

Tefsîru Tabsiratu'l-Kulûb fi'l-Kelâmi Allâmi'l-Ğuyûb: *Molla Halil Siirdî* (v. 1257/1841).

Tefsîru "Velekad Ehazellâhu Mîsâka Benî İsrâîl": *İsmail Hakkı Bursevî* (v. 1137/1724).

Tefsîru "ve mâ Besse fihâ min Dâbbe": *İsmail Hakkı Bursevî* (v. 1137/1724).

Tefsîru "Ve mâ Teşâûne illâ en Yeşâallah": *Hadim Ahmed Efendi (Nevşehrî-Rûhîzâde)* (v. 1260/1844).

Tefsîru "Yâ Eyyuhen-Nâsu'budû": *İsmail Hakkı Bursevî* (v. 1137/1724).

Tefsîru'l-Âyatî'l-Müteşâbihât: *Kâfiyeci (Ebû Abdillah Mubammed Muhyiddin ibni Süleyman ibni Mesud Rûmî-i Kâficî)* (v. 879/1474).

187 Brockelmann (GAL): 9/363.

188 Brockelmann (GAL): 9/362-365.

189 TDV, İslam Ansiklopedisi, "Bosnevi" md., Bekir Sadak: 6/306.

190 TDV, İslam Ansiklopedisi, "Bosnevi" md., Bekir Sadak: 6/306.

Tefsîru'l-Fâtiha: *Gazzîzâde Abdullatif* (v. 1247/1831).

1245/1829 yılında te'lifini tamamladığı 366 varaklık Arapça bir tefsirdir. Bursa'da (Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Orhan Gazi (nr. 219; İÜ Ktp., AY, nr. 3226)'de bulunmaktadır.¹⁹¹

Tefsîru'l-Fâtiha: *Yazıcızâde* (v. 855/1451).

Muhammed Bican yazdığı bu tefsirde vahdet-i vücûda karşı gelmiştir. Bu eser, Şehid Ali Paşa'da mevcuttur.¹⁹²

Tefsîru'n-Necât: *Osman Necati* (v. 1293).

Nebe' (Amme) sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadardır.

Tenvîru'l-Basâir bi Envâri't-Tenzîl ve Tevkîri's-Serâir bi Esrâri't-Te'vîl: *Kazâbâdi Ahmed ibni Muhammed Efendi* (v. 1163/1749).

Tenvîru'd-Duha fi Tefsîr-i Ve'd-Duhâ: *Muhammed Mubyiddin Vefâî* (v. 940/1533).

Duha Sûresinin tefsiridir.

Tenzîlu't-Tenzîl: *Münşî* (*Muhammed ibni Bedreddin el-Münşî*) (v. 1000/1591).

'Nezîlu't-Tenzîl' ve 'Tefsîr-i Münşî' adıyla da bilinen bu tefsirin elyazması nûshaları Ayasofya'da (nr. 282), Köprülü'de (nr. 144), Nuruosmaniye'de (nr. 147) ve Selimağa'da (nr. 101)dır. Tefsîr-i Celâleyn tarzında özet bir şekilde, yalnız Hafs kırâatine göre yazılmıştır. 981/1574 yılının Ramazan ayında Akhisar'da yazmaya başladığı bu tefsiri, *Bedreddin el-Münşî*, 999/1590 tarihinde tamamladı. Bu eser, *Hafs*'in kîraati, *Asîm*'in rivayeti üzerine yazılmış Celâleyn tefsiri gibi kısa ve öz bir Kur'ân tefsiridir. Tefsir, yalnız *Hafs* kırâatine göre zâhirî manayı izah etmiş, kimi yerlerde i'râb açıklamalarında bulunulmuştur. *Molla Bedruddîn el-Münşî*'nin, III. Murad'ın yardımlarıyla Akhisar'da (diğer bir rivayete göre Mîsîr'da) 981/1574 yılında yazmaya başladığı bu eseri, h. 989 yılında tamamlamıştır. Eser, 339 sahifeden oluşmaktadır. Tefsirinin bir nûşası, I. Sultan Hamid Kütüphanesi'nde 117 numarada mevcuttur. Elyazması tefsir, Nûru Osmaniye El Yazmaları Ktp. (nr. 147), Köprülü (nr. 144), Ayasofya (nr. 282) ve Selim Ağa'da (nr. 101) da bulunmaktadır.¹⁹³

Terceme-i Tefsîr-i Ebî Leys: *Musa ibni Haci Hîseyin İznikî* (v. 833/1429).

Meşhur fâkihlerden *Ebu'l-Leys es-Semerkandî*'nin meşhur tefsirinin tercemesidir.

Tercümânu'l-Kur'ân: *Yâbyâ Efendi* (*Minkârizâde-Şeyhüllislâm*) (v. 1088/1677).

191 İslam Ansiklopedisi, "Gazzîzâde Abdullatif Efendi" md., Osman Tûrer, 13/540.

192 Süleyman Ateş, a.g.e.: 223.

193 Bursali Mehmet Tahir Efendi, a.g.e.: I/392-393; el-Ednehvi, a.g.e.: 406-407; Ömer Nasûhi Bilmen, a.g.e.: I/491; Süleyman Ateş, a.g.e.: 230-231; Brockelmann (GAL): 9/365-366; el-Ednehvi, a.g.e.: 406; Haci Halîfe, a.g.e.: 1/375, 2/756; Köprülü Yazma Eserler Kataloğu: 1/86.

Elyazması eser, Ayasofya'da (nr. 85) bulunmaktadır.

Tertîb-i Zibâ: *Vardarî (Hafız Mâbîmud)* (v. 1045/1635).

Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin kolaylıkla bulunabilmesi için yazılmış bir eserdir. Eser, matbûdur. Elyazması olarak ise, Ayasofya'da (nr. 83), Nuruosmaniye'de (nr. 30/129, 3/131), Aşır Efendi'de (nr. 1/22), Süleymaniye'de (nr. 401), Yeni Camî'de (nr. 187), Hamidiyye'de (nr. 33), Çorlulu Ali Paşa'da (nr. 11(12)), Bayezid Kütpâhanesi'nde (nr. 3/12) bulunmaktadır. *Tebzîbu't-Tertîb* adında kitâba *Mustafa ibni Süleym b. el-Velî*'nin yazmış olduğu telhis, Berlin'de bulunmaktadır.¹⁹⁴

et-Teysîr fi İlmi't-Tefsîr: *Kâfiyeci (Ebû Abdîllâh Muhammed Mu'bîyîddîn ibni Süleyman ibni Mesûd Rûmî-i Kâficî)* (v. 879/1474).

Usûl-i Tefsîr konulu bu eser, iki bâb ve bir hâtîmeden oluşan muhtasar bir eserdir.

Müellif, bu eseriyle iftihâr ediyor, kendisinden evvel bu usûl dairesinde başkalarının kitap yazmamış olduğunu düşünüyordu. h. 794 tarihinde vefat etmiş olan *Bedruddin ez-Zerkeşî*'nin 'el-Burbân fi Ulûmi'l-Kur'ân' adlı bir eseri vardır ki, bu konuda daha mükemmeldir. Hatta *Kâtip Çelebi* diyor ki: "Eğer 'Teysîr' sahibi bu kitabı görmüş olsa idi, kendi eserinden utanırdu."

Kâfiyeci'nin tefsîr usûlüne ilişkin olarak te'lîf ettiği 'et-Teysîr fi İlmi't-Tefsîr' adlı eseri muhtelif kütüphanelerdeki yazma nüshalarının yanısıra, İsmail Cerrahoğlu tarafından neşredilmiştir. (bkz. İ. Cerrahoğlu, *Kitâbu't-Teysîr fi Kavâidi İlmi't-Tefsîr*, metin, terc. ve notlarla birlikte nesr, Ankara, 1974)

Tefsîrin yerini ve önemini belirtmekle başlayan eserin birinci bâbı terimlere ayrılmıştır. Tefsîr ve te'vil kelimelerinin anlamları verilmiş, benzerlik ve ayırlıklara dikkat çekilmiştir. Dirâyet tefsîri ve hükmü tartışılmış, mûctehid ve onun vasıtalarına deñinilmiş, tefsîr yapmanın câiz olup olmadığı meselesi münakaşa edilmiştir. Bu arada tefsîrin muhtaç olduğu 15 ilim sıralanıp kısaca açıklanmıştır. Tefsîre duyulan ihtiyaç anlatılarak, tefsîrin konularını teşkil eden çeşitli tabirlere açıklık getirilmiştir. Muhkem ve müteşabihin tarifleri yapılarak müteşabih konusundaki ihtilâflar ve değerlendirmeler anlatılmıştır.

Lâfzın delâleti, nûzûl keyfiyeti ve nûzûl sebepleriyle 1. bab tamamlanmaktadır. Kaideleler ve meseleler hakkında olduğu belirtilen 2. babda muhkem lâfız ayrıntılı olarak açıklanırken Kur'ân'daki mânâ zenginliğine dikkat çekilmiştir ve onun "Cevâmi'u'l-Kelîm" olduğu belirtilmiştir. Muhkemin yanısıra müteşabih ve nesh kavramları ele alınarak nesh çeşitli yönleri ve çeşitleriyle incelenmiştir. Zîtlîk ve onların te'lîfîne ilişkin bilgiler verilirken Ali b. Ebî Tâlib'in müfessirlerin konumlumasına işaret edilmiştir. Tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve onları izleyen

194 h. 1174'te Diyarbekir valisi iken vefat eden çeteçi Abdullah Paşa'nın "Enhâru'l-

Cinân min Menâb-i Âyatî'l-Kur'ân" adında bu tarzda bir eseri olduğu gibi, h. 1286 tarhindede Kütahya müftüsü olan

Muhammed Şerif Efendi adlı bir alimin de

Kur'ân ayetleriyle beraber matbû ve meşhur olan "Miftâhu't-Tefsîr" isminde bir eseri vardır. Hâfiz olmayanlarla ve

tefsîr ilmiyle meşgul olan kimseler için gerekli bir eserdir. Devlet memurlarından

Âkîf Efendi adında bir zatin da, h. 1266'da

yazılmış "Mir'âtu'l-Kur'ân" isminde mufassal bir eseri vardır. Bursali Mehmet

Tahir Efendi, a.g.e.: I/325-326; Brockelmann (GAI): 9/344.

insanların isimleri verilerek tefsire olan hizmetleri hatırlatılmıştır. Tefsirin kabul edilme şartlarının akıl, zabit, İslâm ve adâlet olduğu açıklandıktan sonra tefsirde rivâyet, icâze ve vicâde kavramlarına açıklık getirilmiştir.

Eserin "Hâtimetü'l-Kitâb" bölümünde ise ilmin faziletinin kitap, sünnet, eser ve akıl ölçülerine göre örnekleri verilmiş, hoca ve talebe münasebetlerine ilişkin incelik ve kurallar da hoca ve talebe açısından anlatılmıştır.¹⁹⁵

Teyşîru'l-Felek fi Tefsîr-i Sûratî'l-Mülk: *Mehmed Fevzi Efendi* (v. 1318).

Fatih camiinde 1300 senesi ramazanında takrir edilen dersleri içeren Arapça bir tefsirdir.

Tibbu'l-Kur'an Hubbu'r-Rahman: *Hakki Muhammed Efendi* (v. 1315/1897).

Tibyân fi Âdâbi'l-Kur'ân: *Yâbyâ Efendi (Minkârizâde-Seybîlislâm)* (v. 1088/1677).

Tecvid konusunda yazılmış bir eserdir.

Tuhfetu Câmiu'l-Esrâr fi Tefsîr-i Fâtihatî'l-Envâr: *Abdulmuhsin el-Gûrânî* (v. 1050/1640). Eser, Fatih'te (nr. 8/297) bulunmaktadır. *Gûrânî*, bazı kimselerin sorularını cevaplandırmak üzere, zahir ve batını içeren bu tefsiri yazdığını ifade etmektedir. A'râf suresine kadar yazmış, daha sonra eseri Sultan IV. Murad'a sunmuştur.¹⁹⁶

Tuhfetu'l-Muhtâr: *Muhtar Ahmed Molla Bey (Seybîlislâm)* (v. 1300/1892).

Tefsîr-i Celâleyn hâsiyesi olan bu eser Cemel hâsiyesinin bir özetidir.

Tuhfetu't-Talebe fi Beyân-ı Meddât-ı Tarafî't-Tayyibe: *Yûsufzâde Abdullah Hilmi Efendi* (v. 1167/1753).

Kırâatler hakkındadır.

Türkçe Tefsîr-i Sûre-i İhlâs: *Muhammed Muhyiddin Niksârî* (v. 901/1495).

Umdatü Zevî'l-Besâîr li (bi) Halli Mübhêmâti'l-Eşbâh ve'n-Nezâir (Hâsiye ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir): *Pirîzâde (1023-1099/1614-1688).*

İbnü Nuceym'in aynı adlı eserine yazılmış bir hâsiyedir. Tek cilt olup, 425 sahifeden oluşmaktadır.¹⁹⁷

Umdatü'l-Furkân fi Vücûhi'l-Kur'ân: *Mustafa ibni Abdurrahman İzmîrî* (v. 1155/1742).

Oniki kırâati içerir. Elyazması olarak, Lâleli'de (nr. 66) ve Fatih'te, İbrahim

195 Hacı Halife, a.g.e.: 1/417; Ömer Nasûhi Bilmen, a.g.e.: II/424-426; eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye: 40-41; Ali Turgut, Tefsir Usulü ve Kaynakları, s. 40.

196 Brockelmann (GAL): 9/366; Bursali Mehmet Tahir, a.g.e.: 1/448; Hacı Halife, a.g.e.: 1/423.

197 Brockelmann (GAL): 9/347; Hacı Halife, a.g.e.: 4/86.

Vakıf'nda (nr. 1/20) bulunmaktadır.¹⁹⁸

Usûlu't-Takrîb mine'l-Kirâat: Münşî (*Muhammed ibni Bedreddin el-Münşî*) (v. 1000/1591).

Uyûnu't-Tefâsîr: Şâhabeddin Ahmed Sivâsî (v. 860/1455).

Şâhabeddin Sivâsî, bu tefsiri ilim talebelerinin kolaylıkla anlayabileceği, ayrıntıdan uzak, muhtasar bir şekilde kaleme almıştır. 'Uyûnu'l-Tefâsîr li'l-Fudalâ-i's-Semâsîr' adıyla yazılmış bu eser, "Tefsîr-i Şeyb" diye de meşhur olmuştur. Haci Halife, eserin "Hiçbir eğriliğin çevresinde bulunmadığı dosdoğru bir kelâm olan Kur'ân'i indiren Allah'a hamdolsun" sözleriyle başladığını belirtir. es-Sivâsî, eseri yazmasının sebebi olarak şunları söyle: "Alimler, harika ifadelerle birçok tefsirler yazdırırlar, fakat tefsirde izlenen yöntemin inceliği gibi birtakım nedenlerle bu eserleri okumak bazı öğrencilere zor geldi. Ben de bu yazılınlardan, öğrenmek isteyen her anlayışlı kimse için, kolaylığı, kapsayıcılığı ve açıklığı içerebilecek muhtasar bir tefsiri seçip yazmak için Allah'a signindim."

Tefsir özet bir şekilde yazılmış olup, çeşitli tefsirlerden derlenerek meydana getirilmiştir. Sûfi bir kimliğe sahip olmasına rağmen tefsirinin işârî yönü yoktur. El yazması olarak birçok kütüphanede bulunan eserin iki cilt olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Tefsirin bitinci cildi Atîf Efendi Kütüphanesindedir (nr. 258). Üç nüshası da Dâru'l-Kütübi'l-Mistiyye'de (nr. 146, 140, 760) bulunmaktadır. Yine, Kılıç Ali'de (nr. 71/169), Selimağa'da (nr. 60), Selimiye'de (nr. 13, 112), Velyuddin Efendi'de (nr. 9/174), Ayasofya'da (nr. 171, 219-220), Nuruosmaniye (nr. 32, 329) ve Köprülü'de (nr. 110) de bulunmaktadır.

Vakayiu'l-Kur'ân: Ahmed Attar Efendi (v. ?/?).

Vesîletu'l-İtkân fi Şerhi Rusûhi'l-Lisân fi Hurûfi'l-Kur'ân: Hamdullah ibni Hayreddin.

Hattîb'in tecvid konusundaki 'Rusûbu'l-Lisân' adlı eserine 959/1552 yılında yapılan şerhîr. Eser, Nuru Osmaniye (nr. 530), Leiden (nr. 1647), Petersburg (nr. 933) ve Lâleli'de (nr. 68) bulunmaktadır.¹⁹⁹

Yâsîn Sûresi Tefsîri: Ali ibni Hüseyin Amâsi (Alâaddin Çelebi).

Türkçe yazılmış olan bu tefsîrin bir nüshası, Yerebatan'da Esad Efendi Kütüphanesi'ndedir.²⁰⁰

Zübde: Abdullâh Efendi (v. 1303/1885).

Eser, Kırâât-ı Seb'a ve Aşere'ye dairdir.

Zübde-i Âsâr el-Mevâhibu ve'l-Envâr: Ahmed ibni Abdullâh (Gurabzâde) (v. ?/?).

198 Brockelmann (GAL): 9/371-372.

198 Haci Halife, Keşfu'z-Zunûn: 2/185; Brockelmann (GAL): 7/373; el-Ednehvi, a.g.e.: 307; Haci Halife, a.g.e.: 2/185, 4/472; Ömer Nasûhi Bilmen, a.g.e.: II/394; Süleyman Ateş, a.g.e.: 215; es-Şekaiku'n-Nu'maniyye: 22-23.

199 Brockelmann, (GAL): 9/359.

200 Bursali Mehmet Tahir Efendi, a.g.e.: 1/253.

Vezir İbrahim Paşa'nın tavsiyesi üzerine yazılmıştır. Bir senede tamamlanan eser Türkçe bir meâlden ibarettir. *Beydâvî*'nin 'Envâru't-Tenzîl' adlı tefsiriyle *Hüseyin Kâşif*'in 'el-Mevâhibu'l-Ledünnîye'sinden derlenmiş olan bu eserin yazılış tarihi h. 1092'dir. İki cilt halinde yazılmış olan bu Türkçe meâl-tefsir, h. 1294 yılında basılmıştır. Müellifin kendi ifadesine göre Envâru't-Tenzîl, Meâlimu't-Tenzîl, İrşâdu'l-Akli's-Selîm, el-Mevâhibu'l-Ledünnîye ve Şîhâb Hâşıyesini kaynak olarak almıştır. Müellifin kendi elyazısı ile yazılmış olan bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndedir.²⁰¹

Zübdetu'l-Beyân: *Abdulkadir Necip Efendi (Esrefzâde)* (v. 1202/1788). Arapça yazılmış tasavvufî bir tefsirdir. Eserin bir nüshası Bursa'da İncirli Dergâhı Kütüphanesi'nde mevcuttur.²⁰²

Zübdetu'l-Beyân: *Gazzizâde Abdullatif* (v. 1247/1831).

Zübdetu'l-Beyân: *Gümüşhaneli Ahmed Ziyaeddin Efendi* (v. 1311/1893).

Nisâ Sûresinden Nahl Sûresine kadardır.

Zübdetu'l-Beyân fi Rusûmi Mushaf-i Osman: *el-Kirmani*.

Zübdetu'l-İrfân fi Vucûhi'l-Kîraât: *el-Palevi*.

1137/1761 tarihli eser elyazması olup, Sarayova'dadır (nr. 33). Eserin adı, *Katip Çelebi*'nin eserinde 'Zübdetu'l-İrfân fi Tecvidi'l-Kur'an' olarak geçmektedir (IV/386). Kîraât-ı Aşere konulu esere, *Muhammed Emin Abdullah Efendizâde (Molla Efendi)* (ö. 1275/1858) tarafından 'Umdatû'l-Hilâl' adlı bir şerh yazılmış, Zübdetu'l-İrfân ile Umdatû'l-Hilâl adlı şerh birlikte, tek cilt halinde 1287 yılında, 'Mu'cemû'l-Matbûât' adlı eserde geçtiğine göre ise 1252 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eser, eğitim-öğretim konusunda büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Her ikisi tek ciltte İstanbul'da 1287 yılında basılmıştır.²⁰³

Zühretu'l-Hayâti'd-Dünya: *Yûsufzâde Abdullah Hilmi Efendi* (v. 1167/1753).

Kîraâtler hakkındadır.

201 Bursalı Mehmet Tahir Efendi, a.g.e.: I/248; Ömer Nasûhi Bilmen, a.g.e.: II/524. Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi'nde (nr. 184) Abdurrahim b. Muhammed Gurabzâde'ye ait "Hâsiye ale'l-Envâri't-Tenzîl ve Esräri't-Te'vel" adlı bir eser bulunmaktadır. 248 sayfadan oluşan eserin onikinci yüzülda yazıldığı belirtilmektedir. Abdurrahim b. Muhammed Gurabzâde ile Ahmed b. Abdillah'ın aynı kişiler olup olmadığı belli değildir. (Köprülü Yazma Eserler Kataloğu: 1/184)

202 Haci Halîfe, a.g.e.: 3/385; Ömer Nasûhi Bilmen, a.g.e.: 2/552.

203 Ali Turgut, a.g.e.: 130; Brockelmann (GAL): 9/375; Haci Halîfe, a.g.e.: 4/386; Serkis, a.g.e.: 1/521; Zirikli, a.g.e.: 2/162; Brockelmann (GAL): 9/375; İsmail Karaçam, a.g.e.: 105.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdullah Aydemir, *Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. baskı, Ankara-1993.
- Abdülbaki Gölpinarlı, *Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1966.
- Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Alimleri*, Ankara 1990.
- Ahmed Ziyauddin Gümüşhanevi, *Ehl-i Sünnet İtikadı*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1986.
- Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul, 1991.
- Alusi, Şihabuddin es-Seyyid Mahmud, *Rubu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'anî'l-Azîm ve's-Şeb'i'l-Mesâni*, I-IX, Bulak 1301.
- Bağcladi, İsmail Başâ, *Hedîyyetu'l-Ârifîn, Esmâ'u'l-Miellîfîn ve Âsâru'l-Musannîfîn*, İstanbul, 1951.
- Brockelmann, Carl, *Taribu'l-Edebi'l-Arabi*, I-IX, Mısır, 1995.
- Bursali Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınları, İstanbul, trs.
- el-Ednehî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Müfessîrîn*, Müesseseti'r-Risâle, Medine, 1997.
- Ertuğrul Düzdag, *Şeyhiislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, 2. baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.
- H. Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayî ve Celvetîye Tarikatı*, Erkam Yayınları, İstanbul 1982.
- Ignaz Golzdziher, *Klasik Arap Literatürü*, İmaj Yayınları, Ankara, 1993.
- İbnu'l-İmad, Ebu'l-Felah, Abdülhayy el-Hanbeli, *Şezeratu'l-Zebeb fi Abbari men Zebeb*, Beyrut, Lübnan, trs.
- İlmîyye Salnamesi, *Osmanlı İlmîyye Teşkilatı ve Şeyhiislamlar*, İşaret Yayınları, İstanbul 1998.
- İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. baskı, Ankara-1991.
- İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi I-II*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara-1988.
- İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1950.
- Karaçam İsmail, *Kiraat Îlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kiraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İFAV, İstanbul, 1996.
- Katib Çelebi, Mustafa b. Abdullah, Hacı Halife, *Kesfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn (I-VI)*, Daru'l-Fikr, Beyrut-1994.

Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin I-IV*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1414/1993.

Köprülü Kütüphaneler Yazmalar Kataloğu (I-III), (Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpinar) İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1986.

Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî I-VI*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Osmanlı Ansiklopedisi, (Ağaç Yayıncılık), 1994 İstanbul.

Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Taribi I-II, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998.

Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsir Taribi I-II*, Diyanet İşleri Bşk. Yayınları, Ankara, 1955.

Serkis, Yusuf İlyas, *Mu'cemü'l-Mabtuati'l-Arabiyye (I-III)*, Dâru Sâdir, Misir 1346/1928.

Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 2. baskı, İstanbul, 1998.

Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm (1-6)*, İstanbul, 1316.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye*, Dersaadet, İstanbul, trs.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa Efendi, *Mîlahu's-Sâade ve Misbahu's-Siyâde I-III*, Beyrut, trs.

Türkiye Taribi I-V, (Sina Akşin vd.), Cem Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1997.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

World Bibliography of the Qur'an (WOB), IRCICA, İstanbul, 1986.

Zehеби, Muhammed Hüseyн, *el-Tefsir ve'l-Müfessirün I-III*, Daru'l-Erkâм, Beyrut, trs.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşburi'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Miṣṭa'rabin ve'l-Müsteşrikin (I-VIII)*, Beyrut, 1995.

CUMHURİYET DÖNEMİ KUR'ÂN ARAŞTIRMALARI

Halil UYSAL

ÖNSÖZ

Kur'ân, inmeye başladığı andan itibaren insanlık tarihi boyunca sürekli olarak ilgi odağı olmuştur. Bu ilginin sonucu olarak yapılan çalışmalar, İslâm Kültür ve Düşünce Tarihînde öncelikli bir öneme sahip olmuş, bu öncelikli önem beraberinde sistemleşen ilim dallarını ve külliyyatını meydana getirmiştir.

İslâm Kültür ve Düşünce Külliyyâtu'nın ilk önemli dökümünü, üçyüz yıllık literatür taramasını yapan İbn Nedim "Fibrîst" adlı eseriyle ortaya koymuştur.

İbn Nedim'in "Fibrîst'i, aynı zamanda İslâm Kültür ve Düşünce Tarihînde çok önemli bir yere sahip olan bibliyografik çalışmaların da başlangıcını oluşturmuştur.

İbn Nedim'le başlayan literatür çalışmaları, Taşköprüzade'nin "Miftâbu's-Sââde" ve Kâtîp Çelebi'nin "Keşfû'z-Zumân" gibi köşe taşı eserlerinin yanı sıra irili ufaklı bir çok önemli çalışmaya yirminci yüzyıla kadar sürdürmiş. Kur'ân İlimleri alanında yapılan çalışmalar, bibliyografiya ilim geleneği içerisinde her zaman önemli bir yer işgal etmiştir. Zaman zaman bu konuda müstakil eserler de kaleme alınmıştır.

ÇALIŞMANIN AMACI

Genel anlamda bibliyografyaların amaçları şöyle belirlenebilir:

1. Aramak, araştırmak, kaynakları saptamak.
2. Aranılan nesnenin kimliğini oluşturarak bibliyografik künyesini belirlemek.
3. Nesnenin dış ya da iç görünümüne ilişkin bilgi vermek.
4. Kronolojik, alfabetik, konusal, vb. sınıflandırmasını yapmak.

Bunlara ek olarak, sıralama ve künyeler dökümünün ötesinde, çeşitli ek bilgilerle araştırmacılara daha yararlı olmak da olanaklıdır. Örneğin, bu çalışmada Kur'ân Araştırmaları'nın içeriklerine ilişkin bilgilerin verilmesi çalışmanın niteliginin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Cumhuriyet Dönemi Kur'ân Araştırmaları bibliyografyası,

- a. Kur'ân'ın anlaşılması için bir yığın kitap okunması gereği anlayışından, yalnızca meal okunarak her şeyin halledilebileceği anlayışına geliste, Türkiye bağlamını belirginleştirebilmek için oluşturulmuştur.
- b. 1923-1998 yılları arasında, Türkiyeli okur kitlesine ve akademik çevrelerle yönelik Kur'ân araştırmalarının genel görünümünün ortayamasına yardımcı olmak, bu alanda araştırmalar yapmak isteyenlere bir altyapı hazırlamak ve bir kılavuz işlevi görmek istenmiştir.
- c. Kur'ân konusundaki toplumsal eğilimleri ve gereksinimleri belirlemek, Türkiye'de Cumhuriyet dönemi Kur'ân araştırmalarının genel bir tarihçesinin oluşturulmasına katkıda bulunmak, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel eğilimlerle Kur'ân konusundaki yaklaşımların etkileşim noktalarını ortaya koymak hedeflenmiştir.
- d. Bir yandan geçmişin izlerini sorerken, hızla geçmişe dönen bugünün belgelerini gözardı etmemek, Kur'ân araştırmalarının dillerini okumak, gelişim sürecini izlemek ve toplumsal hafızayı canlı tutmak amaçlanmıştır.

Bibliyografyaların, özellikle yaşadığımız bilgi çağında, özel konulu araştırmalar için oluşturduğu yolları ortaya koymak belki de böyle çalışmalarla daha da kolaylaşacaktır.

ÇALIŞMANIN İÇERİĞİ

Kur'ân araştırmaları bibliyografyası, Cumhuriyet Dönemi'nde Kur'ân İlimleri alanında yapılan çalışmaları içermektedir. 1923'ten 1999'a kadar yayınlanmış eserlerin ve tezlerin bibliyografik künnyelerini ve koleksiyon künnyelerini içeren bir rehber niteliği taşımaktadır.

Dinsel içerikli eserlerin hemen hemen hepsinin az ya da çok Kur'ân'la ilgisinin olması doğaldır. Bazan Kur'ân adını taşımayan bir eser, bu adı taşıyan bir başka eserden daha fazla konuya ilgili olabilmektedir. Ancak anılan durumu belirleyebilmek her zaman olanaklı olamamaktadır. Bu nedenle bibliyografyada doğrudan Kur'ân'a; Kur'ân İlimlerine ilişkin eserlere; Kur'ân kaynaklı araştırmalara; üniversitelerde yapılan tezlere ve çevrililere yer verilmiştir.

ÇALIŞMA YÖNTEMİ

Bibliyografi oluşturulurken çeşitli kaynaklardan yararlanılarak mümkün olabileğince eksiksiz bir katalog oluşturulmaya çalışıldı. Öncelikle 1923'ten başlayarak yayınlanmış eserler tesbit edilmeye çalışıldı; bu alanda yayınlanmış bibliyografyalara, kütüphane koleksiyonlarına, kamu kuruluşlarının ve özel kuruluşların kataloglarına müracaat edildi. Telif ve tercüme olanlar belirlendi. Özellikle Kur'ân çevirilerinin belirlenmesi sırasında, bu alanda yayınlanmış eserler gözden geçirildi.

Çalışmada yer alan tezler tesbit edilirken tefsir, fıkıh, hadis, İslâm felsefesi, kelâm, tasavvuf, tarih, dinler tarihi, mezhepler tarihi, ilim tarihi, Arap dili ve edebiyatı, siyaset, hukuk, sosyoloji ve psikoloji disiplinlerinde yapılan tezlere yer verildi. Tezlerin tesbitinde kaynakçada yer alan özel ve genel kataloglar tarandı; kütüphanelerde bulunan tezler belirlenmeye çalışıldı; bu alanda yapılan çalışmalar ve makaleler incelendi.

Künyelerin oluşturulması sırasında aşağıda belirtilen yöntem uygulanmaya çalışıldı.

a. Telif eserler:

- eserin numarası
- eserin adı
- yazarın adı
- yayinevinin ya da matbaanın adı
- eserin yayınlandığı yer
- belirlenebilen ilk yayın tarihi
- sayfa sayısı
- baskı sayısı
- cilt sayısı
- içerik

örnek:

Fâtiha Sûresi ve Türkçe Namaz M. Sait Şimşek. Beyan Yayınları, İstanbul, 1998, 128 s.

İçerik: Fâtiha Sûresi'nin meâli ve açıklaması, sûre bağlamında yahudi ve hıristiyan sapması, dinden sapma ve ruhçu sapma; Türkçe namaz, Kur'ân meâilleri ve Protestanlaşma iddiası.

b. Tezler:

- tezin numarası
- tezin adı
- tezi hazırlayanın adı
- danışmanın adı
- tezin yapıldığı üniversitenin adı
- tezin yapıldığı yerin adı
- tezin yapıldığı tarih

- sayfa sayısı

- tezin niteliği

örnek:

Kur'ân'da İnsan Hürriyeti Sait Polat. (dan. Hüsamettin Erdem) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, 176 s. (Y.L.T.)

c. Çeviriler:

- çevirinin numarası

- eserin adı

- yazarın adı

- çevirenin adı

- yayınevinin ya da matbaanın adı

- çevirinin yayınlandığı yer

- belirlenebilen ilk yayın tarihi

- sayfa sayısı

- baskı sayısı

- cilt sayısı

- içerik

örnek:

Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü Mustansır Mîr. (çev. Murat Çiftkaya) İnkılab Yayınları, İstanbul, 1996, 224 s.

İçerik: Kur'ân'da yer alan kavram ve terimlerin Kur'ân bağlamında anlamsal çözümlemeleri.

CUMHURİYET DÖNEMİ KUR'ÂN ARAŞTIRMALARININ NİTELİĞİ

a. Cumhuriyet Dönemi Kur'ân Araştırmalarının Sayısal Görünümü

Belirleyebildiğimiz kadıyla, 1923-1998 yılları arasında Türkiye'de 1500 civarında Kur'ân konulu/kaynaklı çalışma yapılmıştır. Üniversitelerde yapılan çalışmalar ve başka dillerden yapılan çeviriler de bu sayıya dahildir. (Bibliyografya'da yer alan tez ve eserlerin tam sayısı 1487'dir)

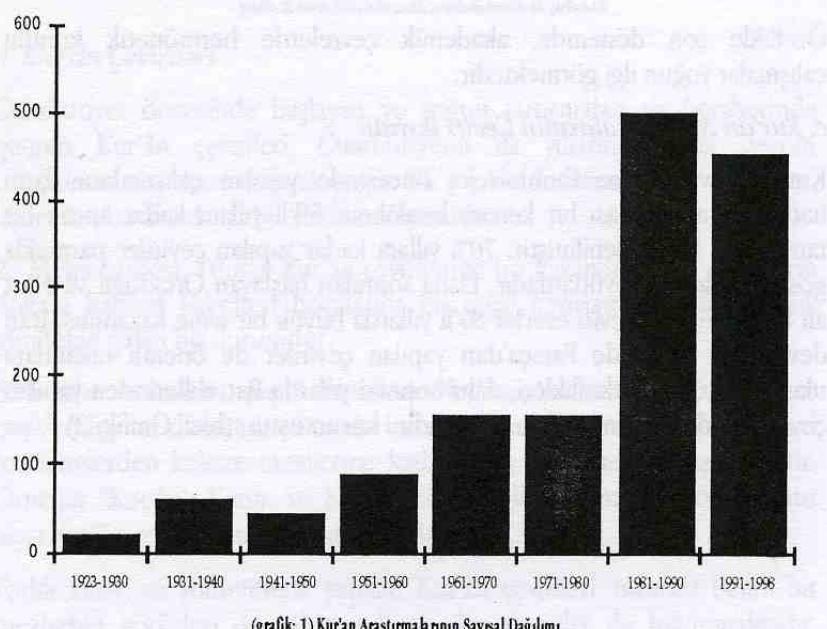
Üniversitelerde yapılan tez çalışmaları 300 civarındadır. Lisans ve yükseklisans tezleri önemli bir yekûn oluşturmaktadır.

Yaklaşık 300 kadar çeviri belirlenebilmiştir. Bunlardan 100 kadarı Kur'an çevirisidir.

Çevirilerin önemli bir bölümü Arapça'dan yapılmış, İran devriminin ardından Farsça'dan yapılan çevirilerde önemli bir artış olduğu gözlenmiştir. Daha sonraki yıllarda Batı dillerinden yapılan çeviriler de önem kazanmaya başlamış, Kur'ân çevirileri içinde de Batı dillerinden yapılan tercümeler görülmeye başlanmıştır.

Kur'ân konulu/kaynaklı çalışmalar 1950'li yıllara degen oldukça durağan bir görünüm arz etmektedir. Bu dönem, her alanda olduğu gibi, Kur'ân araştırmaları alanında da kıskırlığın ülkeye bir kâbus gibi çöktüğü yıllardır. 60 ve 70'li yıllar göreceli özgürlük yıllarıdır ve Kur'ân araştırmalarında da göreceli bir hareketlilik gözlenmektedir. Özellikle 70'li yılların ikinci yarısında ise Arapça kaynaklı çevirilerde belirgin bir artış hissedilmektedir.

80'li yıllar, Kur'ân konulu/kaynaklı çalışmalarında bir patlamanın yaşandığı yıllardır. 60'lı yıllarla birlikte başlayan tez çalışmaları bu yıllarda ivme kazanmış; çeviriler alanında, Arapça'dan yapılan çevirilerin yanısıra Farsça'dan ve Batı dillerinden yapılan çevirilerde de önemli artışlar olmuştur. Bu dönem, yerli ve özgün eserlerin de arttığı bir dönemdir. (bkz. Grafik: 1)

(grafik: 1) Kur'an Araştırmalarının Sayısal Dağılımı

b. Cumhuriyet Dönemi Kur'ân Araştırmalarının Konusal Görünümü

Cumhuriyet dönemi Kur'ân araştırmalarının konusal görünümünü üç bağlamda değerlendirmek olanaklıdır.

a. Sivil yaşamda 70'li yıllara kadar -Kur'ân çevirileri bir kenara bırakılırsa- Cumhuriyet öncesi dönemde yazılan eserler, latin harflerine aktarılırak

tekrar yayınlanmışlardır. Bu dönemde alfabe, tecvid ve âyet-sûre/meal-tefsir çalışmalarının tartışılmaz bir üstünlüğü vardır.

b. 60'lı yıllarda birlikte üniversitelerde, özellikle İlahiyat fakültelerinin farklı anabilim dallarında yapılan tezlerde biyografi-eser türü çalışmalar yoğunluktadır. Ayrıca Kur'ân kaynaklı kavramlara ilişkin çalışmalar da önemli bir yekün tutmaktadır.

c. 70'li yıllarla birlikte, bölgesel ve yerel konjonktürün öne çıkardığı kavram ve konulara ilişkin, öncesine Kur'ân sözcüğü eklenmiş çalışmalar görülmeye başlanmıştır ve giderek yaygın kazanmıştır. Üniversitelerdeki tez çalışmalarında da benzer yaklaşım sıkça sergilenmiştir.

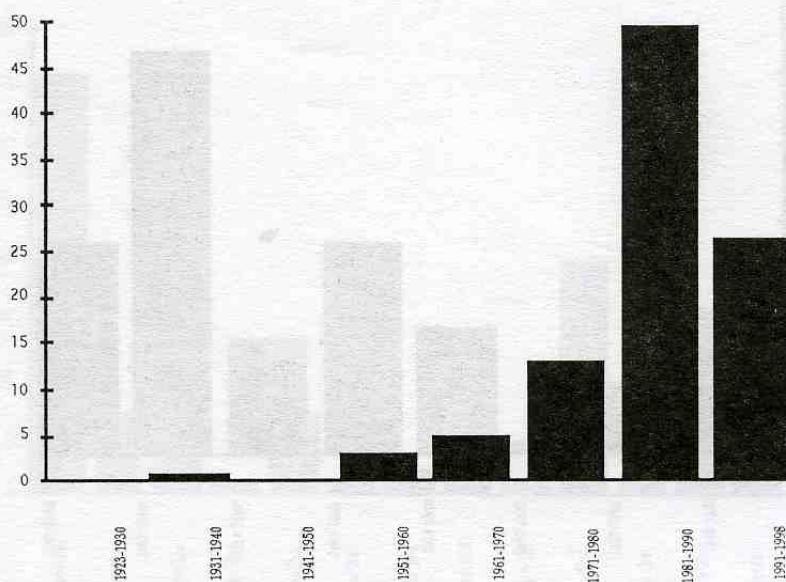
Bu çalışmalar arasında, kişisel olarak görünce irkildiğim, bir hokkabazlık örneği olarak kabul ettiğim "Ayet ve Hadisler Işığında Zengin Olmanın Yolları" adlı kitap, 1998 yılında bu yaklaşımın ulaşlığı noktayı göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Ayrıca, gerek sivil ortamlarda gerekse üniversite çevrelerinde yapılan, tefsir, tefsir tarihi ve tefsir ekollerî'ne ilişkin çalışmalar da önemli bir yekün tutmaktadır.

Özellikle son dönemde, akademik çevrelerde hermönétik konulu çalışmalar yoğun ilgi görmektedir.

c. Kur'ân Araştırmalarının Çeviri Boyutu

Kur'ân çevirileri ve Cumhuriyet öncesinde yapılan çalışmaların latin harflerine aktarılması bir kenara bırakılırsa, 50'li yıllara kadar ancak bir tane çeviri belirlenebilmistiir. 70'li yıllara kadar yapılan çeviriler parmakla gösterilemeyecek boyutlardadır. Daha sonraları başlayan Ortadoğu ve Hint alt kıtası kökenli çeviriler 80'li yıllarda büyük bir ivme kazanmış, İran devriminin akabinde Farsça'dan yapılan çeviriler de önemli rakamlara ulaşmıştır. Çeviri etkinlikleri, daha sonraki yıllarda Batı dillerinden yapılan çevirilerin de eklenmesiyle artış trendini korumuştur. (bkz. Grafik: 2)

(grafik: 2) Kur'ân konulu kaynaklı çevirilerin kronolojik görünümü

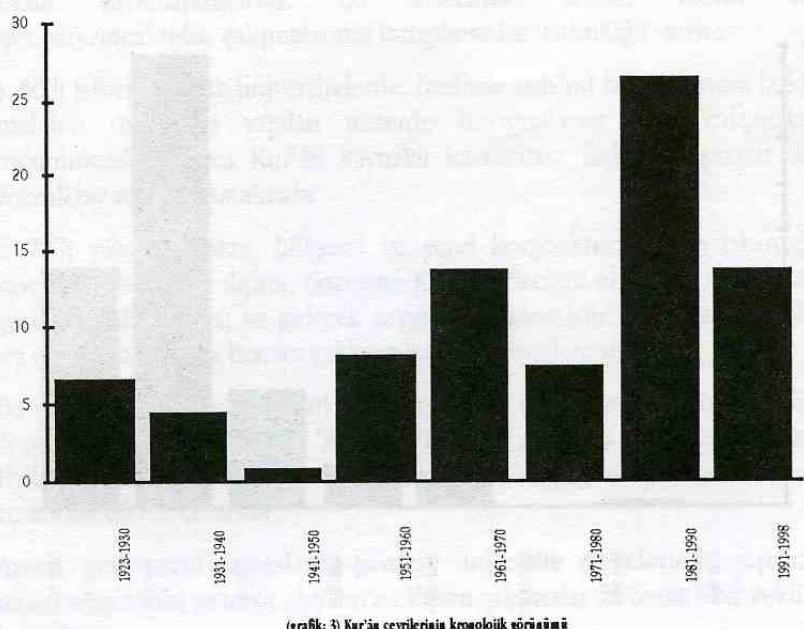
d. Kur'ân Çevirileri

Cumhuriyet öncesinde başlayan ve yoğun tartışmaları da beraberinde getiren Kur'ân çevirileri, Cumhuriyetin ilk yıllarda esen devrim rüzgârlarını da arkasına alarak yoğun bir şekilde devam etmiştir. 40'lı yıllar, -ilginçtir-, bu alanda da bir yokluk dönemiştir.

27 Mayıs darbesi, Türkçe Kur'ân çevirilerine hız kazandırmıştır. Askerlerin Ankara İlahiyat Fakültesi hocalarına bir meal hazırlattıkları oldukça sık gündeme gelen bir durumdur.

80'li yıllar ve sonrası, çeşitli etkenlerle Kur'ân çevirilerinin hızla arttığı ve çeşitlendiği bir dönemdir. Konulu meallerden nüzul sıralı meallere, tefsirî tercümelerden kelime meallerine kadar farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Örneğin "Kur'ân'ı Kerim ve Kelime Meali" adlı çalışma, ilk dönem satır arası Kur'ân çevirilerini animatsmaktadır.

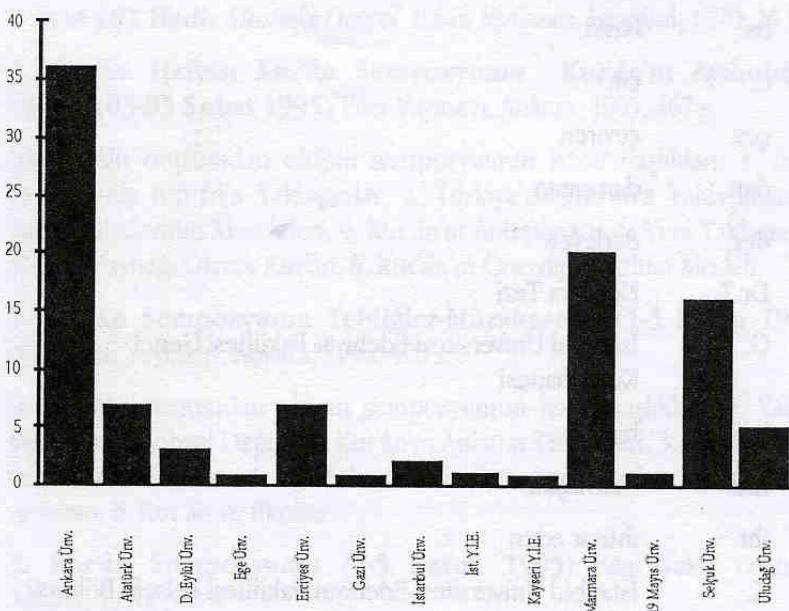
Farklı amaç ve yöntemlerle yapılan Kur'ân çevirileri arasında belirli bir mezhebin görüşleri doğrultusunda yapılan çeviriler de bulunmaktadır. Üzerinde Alevi Dedeleri tarafından yapıldığı belirtilen "Ehlibeyt Muhibblerine Kelâm-ı Kadîm Kur'ân-ı Hakîm ve ÖzTürkçe Meâli" bunlardan birisidir. (bkz. Grafik: 3)

(grafik: 3) Kur'ân şevirelerinin kronolojik görünümü

e. Kur'ân Araştırmaları ve Üniversiteler

Üniversitelerde 60'lı yıllarda başlayan tez çalışmaları daha çok biyografi-eser ve kavram çalışmaları şeklinde artarak devam etmiştir. Bu alanda Ankara Üniversitesi'nin tartışılmaz bir üstünlüğü vardır. Marmara Üniversitesi ve Selçuk Üniversitesi Ankara üniversitesinin ardından gelmektedirler. Diğer Üniversiteler henüz belirgin bir varlık gösterememişlerdir. Bu görünümde üniversitelerin kuruluşlarının da önemli bir belirleyici olduğu unutulmamalıdır. (bkz. Grafik: 4)

(grafik: 4) Kur'ân Araştırmalarının Üniversitelere Göre Dağılımı

SONSÖZ

Birçok katalog ve bibliyografi çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da birtakım eksiklikler ve yanlışlıklar bulunabilir. Bu eksiklikler ve yanlışlıklar konunun uzmanlarının ve ilgilenenlerin katkılarıyla ileriki aşamalarda, özellikle çalışmanın "konu dizini, kronolojik dizin, tezler dizini, kronolojik tezler dizini, tezler ve üniversiteler dizini, Kur'ân çevirileri dizini, kronolojik Kur'ân çevirileri dizini, çeviriler dizini, kronolojik çeviriler dizini, isimler dizini, şehirler dizini" ekleriyle kitaplaştırılması aşamasında, giderilmeye çalışılacaktır. Her ne kadar anılan analitik dizinleme, hali hazırda yapılmış durumdaysa da makale boyutlarının ötesinde bir hacme ulaşması nedeniyle ve varsa birtakım eksiklerin giderilebilmesine fırsat sağlanması amacıyla, bu aşamada çalışmanın yalnızca bibliyografa bölümünün yayınlanması uygun görülmüştür. Bu bağlamda çağrıma yanıt vereceklerle şimdiden teşekkür ederim.

KISALTMALAR

bs.	baskı
c.	cilt
çev.	çeviren
dan.	danişman
der.	derleyen
Dr.T.	Doktora Tezi
G.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kütüphanesi
h.	hicrî
haz.	hazırlayan
iht.	ihtisar eden
K.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Kütüphanesi
Ktp. Nu.	kütüphane numarası
L.T.	lisans tezi
M.	İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi
s.	sayfa
sadl.	sadeleştirilen
şerh.	şerheden
tah.	tahkik eden
trs.	tarihsiz
vd.	ve diğerleri
y.	yayınlayan
Y.L.T.	yüksek lisans tezi

CUMHURİYET DÖNEMİ KUR'ÂN ARAŞTıRMALARI

1 Âyet 101 Hadis Mustafa Dinçel. Eskin Matbaası, İstanbul, 1970, 15 s.

**1. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu Kur'ân'ın Aydınlığını
Doğru (03-05 Şubat 1995)** Fecr Yayınevi, Ankara, 1995, 467 s.

İçerik: Altı oturumdan oluşan sempozyumun konu başlıkları: 1. İslâm Dünyasında Kur'ân'a Yaklaşımlar, 2. Türkiye'de Kur'ân'a Yaklaşımlar, 3. Kur'ân İlimlerinin Meseleleri, 4. Kur'ân'ın Anlaşılmasında Yeni Yaklaşımlar, 5. Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân, 6. Kur'ân'ın Önerdiği Toplum Modeli.

1. Kur'ân Sempozyumu Tebliğler-Müzâkereler (1-3 Nisan 1994)
Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, 470 s.

İçerik: Altı oturumdan oluşan sempozyumun konu başlıkları: 1. Vahyin Menşei ve Tarihsel Değeri, 2. Kur'ân'ın Anlatım Teknikleri, 3. Kur'ân Tefsiri ve Tefsirde Yöntem, 4. Kur'ân'ın Günümüzde Uygulanabilirliği, 5. Kur'ân ve İnsan, 6. Kur'ân ve Ekoller.

2. Kur'ân Sempozyumu (4-5 Kasım 1995) Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, 370 s.

İçerik: Dört oturumdan oluşan sempozyumun konu başlıkları: 1. Kur'ân'ın Bilgi Değeri, 2. Kur'ân Dili'nin Özellikleri, 3. Meâller, 4. Kur'ân'ı Yorumlamada Çağdaş Eğilimler.

2. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, 392 s.

İçerik: Kur'ân'ın Anlaşılması Üzerine, Fakîhlerin Kur'ân'ı Anlama Usûlü, Kur'ân'da İnsan Tipleri, Türkiye'de Kur'ân Çalışmaları (Teorik), Türkiye'de Kur'ân Çalışmaları (Pratik) ve Değerlendirme.

3. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu Fecr Yayınevi, Ankara, 1997, 392 s.

İçerik: Cahiliyye ve İlk İslâm Toplumunun Oluşumu, Peygamber Sonrası İlk İslâm Toplumunun Tahlili, Kur'ân-Lisan İlişkisi ve Anlama Sorunu; Kur'ân, İslâm Toplumu ve Tarihsellik.

15 Derste Kur'ân Öğreniyorum Abmet Okutan. Altınkalem Yayınları, 1991, 96 s.; İşık Yayınları, 1991, 96 s.

19 Meselesi ve Edip Yüksel'e Cevaplar Babaeddin Sağlam. Tebliğ Yayınları, İstanbul, 1996.

İçerik: 'Kur'ân'da 19 mucizesi'ni gündeme getiren Edip Yüksel'in felsefesine Kur'ân ve Sünnet ışığında cevaplar.

20. Asır Kur'ân Âşıklarına Mektup Said Nursî. 1962, 8 s.

20. Asır'da Kur'an İlimleri Çalışmaları Halil Çiçek. Timaş Yayınları, İstanbul, 1996, 256 s.

İçerik: 20. Asır Kur'an İlimleri Çalışmaları, 20. Asır Kur'an Çalışmalarının Tasnifi, 20. Asır Ulûmu'l-Kur'an Çalışmalarının Özellikleri, Çeşitli Konular İhtiva Eden Kur'an İlimleri Çalışmaları, Çağdaş Bazı Çalışmaların Tanıtımı, Müstakil Konu Çalışmaları, Kur'an Psikolojisi, Konu Birliği, Kur'an Meselleri, Kur'an Tasviri, Kur'an Üslûbu, Kur'an Kissaları, Usûlü't-Tefsir, Kevnî Ayetler, Kur'an Semantiği, Mu'cem Çalışmaları, Kur'an Araştırmaları, Klasik Konu Çalışmaları, Kırâat, Kur'an'da Nesh, Kur'an İcâzi, Kur'an Tarihi, Kur'an İ'râbi, Garîbu'l-Kur'an, Filolojik Çalışmalar, Çağdaş Tefsirlerin Mukaddimelerinde Kur'an İlimleri, Türkçe Yazılan Kur'an İlimleri Çalışmaları, Tercüme Çalışmaları, Gayri Müslümanların Kur'an Çalışmaları.

114 Sure İsimleri ve Anlamları Ziya Bilgiç. Gonca Yayınevi, İstanbul, trs.

1918-1988 Yılları Arasında Bosna-Hersek ve Kocava'da Tefsir Sahasında Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi İsmail Bardhi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992. (Y.L.T.)

Abdullah İbn Mes'ud ve Tefsir İlminden Yeri Hüseyin Küçükkalay. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1970. (Dr.T.); Denizkuşları Matbaası, Konya, 1971, 200 s.

Abdurrezzâk İbn Hemmam ve Tefsirdeki Metodu Mustafa Akşit. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1981. (Dr.T.)

Açıklamalı Tecvit Bilgileri Karabaş Tecvidi Yusuf Tavashi. Tavashi Yayıncılık, İstanbul, 1997, 80 s.

Adayış Risalesi Mustafa İslamoğlu. Denge Yayınları, İstanbul, 1992, 156 s.

İçerik: Âl-i İmrân sûresinde yer alan İmrân ailesi kissasının tefsiri ve günümüze yansımaları.

Âdiyat Sure-i Celîlesinden Bazı Hakikatler Mehmet Fevzi Sevilmiş. İşık Matbaası, Biga, 1959, 32 s.

Adûdu'd-Din el-Ícî ve Tefsirdeki Metodu Nedim Yılmaz. (dan. Ali Özek) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989, XII+238+44 s. (Dr.T.)

Ahiret - Kur'an-ı Kerîm'e Göre Azab, Amel Defteri ve Mizan Günü Kemal Samancıgil. Tecelli Matbaası, İstanbul, 1948, 32 s.

Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri Muhammed Ali es-Sâyîs. (çev. Naim Erdoğan, İhsan Toksarı) Nida Yayınevi, İstanbul, 1971, 480 s.

Ahkâm-ı Kurâniyye *Mehmed Vebbi Çelik*. Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul, 1925, 8+483+5 s.; Kurtulmuş Matbaası, İstanbul, 1947, 16+471 s., 2. bs.; Bahar Yayınevi, İstanbul, 1966, 469 s., 3. bs.; Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1971, 480 s., 4. bs.; Can Kitabevi, Konya, 1995, 480 s.

Ahkâmu'l-Kur'ân *İnam Şafîî*. (çev. Tevhid Ajans) Tevhid Yayınları, İstanbul, 1998, 336 s.

Ahmed b. Ali el-Bagaanî'ye Ait "Kitabu Vücûhi Rağâibi'l-Kur'ân" *Halil Altuntaş*. (dan. İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989. (Y.L.T.)

Ahsenu'l-Kasas (Ahsen-i Kasas-ı Şerife) *Mehmed b. İbrahim*. Şevki Efendinin Matbaası, İstanbul, 1923, 315 s.

AIDS Kur'ân'da Bahsi Geçen Dabbetü'l-Arz mı? *Harun Yahya*. Ferşat Yayınevi, İstanbul, 1987, 110+2 s.

Âşe Abdurrahman ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri *Mehmet Akif Koç*. Şüle Yayınları, İstanbul, 1998, 119 s.

Akıl Yolu Kur'ân-ı Kerim *Kerim Sarı*. Sabah Yayınları, İstanbul, 1961, 39 s.

Alfabe Sırası ile Kur'ân Hükümleri Ruhu (Zaman Meselelerinde Tatbikatı, Mezhepler) *Mustafa Reşit Belgesay*. Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1965, 131 s., 2. bs.

Ali Haydar Elifbalı Sorulu Cevaplı Karabaş Tecvidi *Ali Haydar*. Erhan Yayın Dağıtım, 1996, 69 s.

Aliyyu'l-Kârî'nin Hayatı, Eserleri ve "Envâru'l-Kur'ân ve Esrâru'l-Furkân" Adlı Eserindeki Metodu *Abdülbâki Turan*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1981. (Dr.T.)

Allah-Kur'ân-İnsan *Serafettin Gölcük*. Esra Yayınları, Konya, 1990, 104 s.

İçerik: İnsanın Yaratılışı, Manevî Yapı Olarak İnsan, İnsanın Manevî Dünyasını Çevreleyen Haller, Allah Hakkında Kur'ân Delilleri, Allah, Toplum İçinde İnsan, İnanç Olarak İnsan, Amel Olarak İnsan, İnsanın Ölümü ve Dirilişi.

Allah'a Giden Yol Kur'ân'dan Geçer *Mustafa Ünűgüür*. Dinî Eserler Serisi, Kanaat Matbaası, Konya, 1966, 351 s.

Allah'a ve Resûlüne En Yakın Yol - Ahkâm-ı Kur'ân ve Zikr-i Müdâm *Siddîk Naci Eren*. Tûrdav Ofset Tesisleri, 1981, 552 s.

Allah'ın Anayasası Senin Şeref Kitabın Kur'ân Haber Veriyor *Hilâl* Matbaası, İzmir, 1963, 645 s.

Allah'ın Mezheplerle Mücadelesi (Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerle)

Mahmut Nedim Turhaner. Doğuş Matbaacılık ve Ticaret Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1966, 155+2 s.

Allahu Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de Mü'min Kullarına Hitabı M. Kemal Pilavoglu. 1975, 69 s.

Almanca Yapılmış Kur'an Çalışması Suat Mertoğlu. (dan. Suat Yıldırım) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992. (Y.L.T.)

Amme Ak Kitabevi Yayımları 12, İstanbul, 1957, 30 s.

Amme Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1931, 48 s.; Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1932, 28 s.

Amme İstanbul Maârif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1962, 28 s.

Amme İtimat Basımevi, İzmir, 1934, 32 s.

Amme Maârif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1958, 28 s.; Maârif Kitaphanesi, İstanbul, 1963, 28 s.

Amme Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1924, 32 s.

Amme Mektebetü'l-Maârif, İstanbul, 1943, 28 s.; Mektebetü'l-Maârif (Maârif Kitaphanesi), İstanbul, 1956, 16 s.

Amme Cüzü Ahmed Hüseyin Hayrât Vakfı, 1984, 24 s.

Amme Cüzü Bilgili Kitabevi, Kültür Sarayı, 1996, 30 s.

Amme Cüzü Mustafa Varlı. Esma Yayınları, trs., 32 s.

Amme Cüzü Yusuf Tavashi. Tavashi Yayınları, İstanbul, 1985, 32 s.

Amme Cüzü Tefsiri M. Ali Sabûnî. (çev. Ahmet İyibildiren) Uysal Kitabevi, Konya, 1997.

İçerik: Sâbûnî'nin 'Safvetü't-Tefâsîr' adlı tefsiri sonrasında yapmış olduğu Amme Cüzü Tefsiri'nin çevirisi.

Amme Cüzü Yorumu 1 Haluk Nurbâki. Damla Yayınevi, İstanbul, 1986, 143 s.; Damla Yayınevi, İstanbul, 1992, 143 s.

İçerik: Amme Cüzü'nün daha çok fizik, biyoloji ve astronomi açısından yorumu.

Amme Cüzü Yorumu 2 Haluk Nurbâki. Damla Yayınevi, İstanbul, 1986, 157 s.

İçerik: Amme Cüzü'nün daha çok fizik, biyoloji ve astronomi açısından yorumu.

Amme Cüzü'nün Mânâ ve Tefsiri ve Ondan Alınacak İbretler M.

Kemal Pilavoglu. San Matbaası, Ankara, 1969, 142 s.

Amme Cüzü'nün Terceme ve Tefsiri *Ebu'l-Leys es-Semerkandi Nasr b. Muhammed.* (sadı. Mustafa Küçük) Sezgin Neşriyat, İstanbul, 1984, 247 s.

Amme, Tebareke, Yasin-i Şerif ve Namaz Süreleri Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1932, 13 s.

Amme Türkçesi *Hasan Febmi.* Millet Kitaphanesi, İstanbul, 1932, 32 s.

Ana Konularıyla Kur'an Fazlurrahman. (çev. Alpaslan Açıkgöz) Fecr Yayınları, Ankara, 1993, 320 s.

İçerik: Kur'an'da Allah, peygamber, insan, ahiret, şeytan, İslâm toplumunun doğusu, ehl-i kitab, dinler ayrılığı vb. konular.

Anahatlarıyla Kur'an Tecvidi *Rabim Tuğral.* İzmir, 1989, 6+87 s.

Anlamın Buharlaşması ve Kur'an Dücane Cündioğlu. Tibyan Yayınları, İstanbul, 1997, 214 s.

İçerik: Kur'an'ı Anlamanın Anlamı, Lisan ve Kelâm, Nomos ve Physis, Dillerin Menşei, Söylem ve Dil, Varlık ve Dil, Kur'an'ı Anlamada Dil ve Anlam İlişkisi.

Anlamın Tarihi (Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e) *Dücane Cündioğlu.* Tibyan Yayınları, İstanbul, 1997, 304 s.

İçerik: Kur'an'ın Doğrudan Muhatabları, Kur'an'ın Dolaylı Muhatabları, Kur'an'ın Modern Muhatabları.

Anlayarak Okumak İçin Kur'an Lügati *Melihâ Zeynep Taçanoğlu.* Nil Yayınları, İzmir, 1990, 164 s.

İçerik: Kur'an'da sözlük anımları dışında kullanılan sözcüklerin, süre sıralı sisteme, Kur'an'ın kendi anlam örgüsü içinde karşılıklarının belirlenmesiyle oluşturulmuş sözlük.

Ansiklopedik Kur'an-ı Kerim Sözlüğü *Abdiilvebap Öztürk.* Şamil Yayınevi, İstanbul, 1995, 655 s.

İçerik: Rağıb el-İsfehânî'nin Müfredât'ı ve Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye tarafından yayınlanan Mu'cemü Elfâzî'l-Kur'anî'l-Kerîm esas alınarak hazırlanmış alfabetik sözlük.

Antikçağ'da, Kur'an'da ve Sadreddin Konevi'de Kozmoloji *Sükiyyü Memioğlu.* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1978, 25 s. (L.T.), G. 750; K. 965; M. 13579.

Ashab-ı Kehf (Mağara Arkadaşları) *Tevfik el-Hakîm.* (çev. Talat Koçyigit) Kayihan Yayınları, İstanbul, 1980, 15 + 28 s.

Âsim Kirâatı *Fatih Çollak.* Üsküdar Yayınevi, 1997, 96 s.

İçerik: Hafs rivayetinin muhtelif yönleri, Âsim kırâ'u ve huccetleri.

Âsim Kırâatının Hafs Rivayetinde Muhtelif Veciheleri ve Huccetleri
Fatih Çollak. İstanbul, 1989, 88 s.

Asır Süresi'nden Bazı Hakikatler *Mehmet Fazıl Sevilmiş*. Meşher Matbaası, İzmir, 1955, 16 s.

Aşr-ı Şerif - Dualı ve Tercümeli Yâsin-i Şerif ve Namaz Süreleri
Bozkurt Matbaası, İstanbul, 1938, 16 s.

Aşr-ı Şerif - Dualı ve Tercümeli Yâsin-i Şerif ve Namaz Süreleri
Emniyet Kitabevi, İstanbul, 1937, 16 s.

Aya Gitme Hadisesi (Kur'ân-ı Kerim'e Göre) *Necmeddin Güzel*. Baha Matbaası, İstanbul, 1970, 30 s.

Ayet Bulma Rehberi *M. Hulusi İşler*. İşler Kitabevi, Konya, 1981, 146 s.

Ayet Nedir? *A. Atilla Sözer*. Akran Matbaacılık, Ankara, 1978, 104 s.

Ayet ve Hadisler Işığında (Hutbeler) *Enver Baytan*. Mevsim Yayıncılık, İstanbul, 1992, 2 c.

Ayet ve Hadisler Işığında Zengin Olmanın Yolları *Enes Müşlimoğlu*. Damla Ofset, Konya, 1998, 158 s.

Ayet ve Hadislerde Peygamberlik ve Peygamberler *Muhittin Bahçeci*. İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü, İstanbul, 1977, 336 s. (Öğretim Üyeliği Tezi) Türdav Basın Yayımlar Ltd. Şti., İstanbul, 1977, 336 s. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1984. (Dr.T.)

Ayet ve Hadislerden Dua ve Zikirler *Seha Neşriyat*, trs., 272 s.

Ayet ve Hadislerle Cennet *Şeride el-Miavşerci*. (çev. Cemalettin Sancar) Damla Matbaacılık ve Tic., Konya, 1986, 53 s.

Ayet ve Hadislerle İslâm Akaidi *Seyyid Sabık*. (çev. İbrahim Sarmış) Hibaş Yayıncılık, Konya, 1982, 301 s.

Ayet ve Hadislerle İslâm Ölçüleri *Halil Beyhan*. İrşad Yayıncılık, İstanbul, 1986, 255 s. İrşad Yayıncılık, İstanbul, 1987, 2. bs., 255 s.

Ayet ve Hadislerle Kur'ân'ın ve Sürelerin Faziletleri *Mustafa Necati Bursalı*. Çile Yayıncılık, İstanbul, 1983, 244 s.

Ayet ve Hadisten Dersler *Hafız Mustafa Öztürk - Niyyazi Komut*. Selçuk Matbaası, Trabzon, 1964, 225 s.

Ayet Yorumları I *Ali Şeriatî*. (çev. Sabah Kara) Kiyam Yayıncılık, Ankara, 1990, 190 s.

İçerik: Ali Şeriatî'nin bütün kitaplarının taramarak, ayet açıklamalarının

bulunduğu yerlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmaya çalışılmış bir eser.

Ayete'l-Kürsî Tefsir ve Tercümesi *Mehmet Esat Erbili*. Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, trs., 16 s.

Ayete'l-Kürsî'nin Esrarı Hikmeti ve Fazileti *Arif Pamuk*. Nурdoğan Matbaası, İstanbul, 1976, 25+48 s. Nурdoğan Matbaası, İstanbul, 1977, 25+48 s.

Ayete'l-Kürsî'nin Fazileti *Yusuf Tavashi*. Tavaslı Yayınları, İstanbul, 1990, 46 s.

Ayetler - Türkçe Anlamı ve Açıklamalar *Elmalılı Hamdi Yazır*. (sadı. Şevki Dinçer) Karınca Matbaacılık ve Tic. Koll. Şti., İzmir, 1981, 168 s.

Ayetler Işığında Halilurrahman İbrahim Aleyhisselâm ve Urfa Tarihçesi *Sabri Yazar*. Özdemir Basımevi, İstanbul, 1980, 4. bs., 160 s. Mevlidi Halil Camii Onarma ve Güzelleştirme Derneği, Şanlıurfa, 1989, 157+10 s.

Ayetler Işığında Reçeteler *M. Said Çekmegal*. Nâbi-Nida Yayınları, Malatya, 1990, 160 s.

Ayetler ve Hadislerle İslâmî Hayat *İzzeddin Belik*. (çev. İbrahim Cülük, vd.) İklim Yayınları, İstanbul, trs., 4 c.

Ayetler ve Sûreler - Kur'an Ezberliyorum *Hasan Kaluç*. İslâmoğlu Yayınları, İstanbul, 1990, 46 s.

İçerik: Kur'an'dan ayetlerin Arapça metinlerini ve meâllerini içeren kart dizisi.

Ayetler ve Yetenekler *Necmeddin Şabinler*. Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, 144 s.

İçerik: Ayetlerin insanları Allah'a götüren işaretler olduğuna ve ayetleri okuyabilmek için insanda olması gereken genel ve özel yeteneklere ilişkin.

Ayetlerden İşaretler *Abdulkâdir es-Sûfi*. (çev. Ahmet Kot) Yeryüzü Yayınları, İstanbul, 1981, 80 s.

İçerik: Kur'an'in Temel Yapısı, Sükût, Hurûf, Kelâm, Ayetler, Âlem-Büyük İnsan, İnsan-Küçük Evren, Bilgi ve Şifrelenmiş İmge, Sûreler.

Ayetlerle Esmau'l-Hüsna *Said Köşk*. Anahtar Yayıncılık, 1993, 96 s.

Ayetlerle İnsan ve Yaratılış *Said Köşk*. Anahtar Yayıncılık, 1993, 90 s.

Ayetlerle Ölüm ve Diriliş *Said Köşk*. Anahtar Yayıncılık, 1993, 96 s.

Bakara Sûresi Tefsiri *Mahmud Sami Ramazanoğlu*. Erkam Yayınları, İstanbul, 1985, 391 s.

İçerik: Yazarın Rûhu'l-Beyân'dan özetleyerek oluşturduğu ve şifâhen tercüme ettiği tefsir.

Bakara Suresi Yorumu (İnfâk) İlk 7 Ayet *Haluk Nurbâki*. Damla Yayınevi, İstanbul, 1987, 119 s.

Bakara Suresi Yorumu (Münafıklar) 8-54. Ayetler *Haluk Nurbâki*. Damla Yayınevi, İstanbul, 1988, 104 s.

Başlangıçtan Hicri IX. Asra Kadar Kırâat İlminin Talimi Necati Tetik. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1981. (Dr.T.)

Batınılere Göre Tevbe Sûresi'nin Tefsirinin Tercemesi ve Türkçe Meâl ile Mükayesesî *Hüsameddin Durçeylan*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1969, 15 s. (L.T.)

Bazı Kur'an Ayetlerinden Latif Nükteler *Bediuzzaman Said Nursî*. Sözler Yayınevi, İstanbul, 1988, 66 s.

Bedir Gazvesi ve Enfal Sûresi Tefsiri *Mahmud Sami Ramazanoğlu*. Erkam Yayınevi, İstanbul, 1978, 168 s. Erkam Yayınevi ve Sanayi A.Ş., İstanbul, 1980, 217+2 s. "Bedir Gazvesi ve Sûre-i Enfâl Tefsiri" Fatih Gençlik Vakfı, İstanbul, 1980, 167 s. Erkam Yayınları, İstanbul, 1984, 2. bs., 217 s.

Belâğat ve Kur'an-ı Kerim *Adil Özdemir*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1981. (Öğretim Üyeliği Tezi)

Besmele Albümü *Ziya Bilgiç*. Osmanlı Yayınevi, 1992, 128 s. İçerik: Besmele hakkında bilgiler, besmele hat çeşitleri.

Besmele Tefsiri *Hacı Bektaş Veli*. (çev. Rüştü Şardağ) Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, 48 s.

İçerik: Besmele'nin anlamı ve kapsamı, tasavvuf bağlamında hikmetleri.

Besmele ve Ayetü'l-Kürsî'nin Esrarı *Arif Pamuk*. Pamuk Yayınları, İstanbul, 1988, 12. bs.

Besmele ve Fâtîha Tefsiri *Ebu'l-Leys es-Semerkandî*. (çev. Mehmet Karadeniz) Sezgin Neşriyat, İstanbul, 1986, 144 s.

Besmele-i Şerife ve Ayete'l-Kürsî'nin Esrarı, Hikmeti ve Fazileti (der. Arif Pamuk) Pamuk Yayınları, İstanbul, 1972, 6. bs., 32 s. Nурдоған Matbaası, İstanbul, 1976, 9. bs., 24 s.

Besmelenin Esrarı Sözler Neşriyat Anonim Şti. Yayınevi, İstanbul, 1985, 31 s.

Besmelenin Esrarı *Şemseddin Yeşil*. Marifet Basımevi, İstanbul, 1943, 395 s.

Beş Vakitte Namaz, Namazda Okunacak Sürelerin Türkçesi ve Arapçası *Mehmet Balcı*. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965, 87 s.

Beyzâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış "İthaf" ve "İs'af" Adlı Eserlerin Tahkiki *Mustafa Erkekli*. (dan. Suat Yıldırım) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990. (Y.L.T.)

Bilim Adamlarına Baş Eğdiren Kitap Kur'ân Haluk Akten. Uysal Kitabevi, Konya, 1998, 202 s.

İçerik: Kur'ân'in mucizevî boyutlarıyla, teknolojik gelişmelere işaret ettiği düşünülen ayetler ve yorumları.

Bilmek *Muhammed H. Bebeşti*. (çev. İbrahim Keskin) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1988, 200 s.

İçerik: Kur'ân'dan yararlanma yöntemi ve mülkiyet kavramı.

Bir Aşkın Analizi *Eyüp Aksoy*. Gençlik Yayımları, 1997, 160 s.

İçerik: Kur'ân'da yer alan Yusuf kıssasından hareketle, insan karakterlerinin analizi, aşkın sosyo-psikolojik kritikleri.

Bir Oku Bin Düşün *Zeynel Abidin*. (çev. Behlül Alemdar) Şelâle Yayınları, 1995, 32 s.

Bir Oku Bin Düşün *Halil Beyhan*. İrşad Yayınları, Ankara, 1975.

Bugünkü Tevrat, İncil ve Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hazreti İbrahim Veli Aldemir. Yeşilnur Matbaası, Eskişehir, 1967, 88 s.

Burhanuddin el-Bikaî'nın Hayatı, Eserleri, Tefsirdeki Metodu *Necati Kara*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1981. (Dr.T.)

Bütün Hâdisât Kur'ân Karşısında Nasıl Mağlup Oluyor? *Şemseddin Yeşil*. Bürhaneddin Basımevi, İstanbul, 1943, 30 s.

Bütün Mes'eleleriyle Kur'ân'da Çocuk *İbrahim Canan*. Cihan Yayınları, İstanbul, 1984, 230 s.

Büyük Kur'ân Tefsiri (Hulâsatü't-Teâfâsîr) *Ali Arslan*. Arslan Yayınları, İstanbul, trs., 16 c.

Büyük Kur'ân-ı Kerim Elîsbâsı ve Namaz Süreleri, Kur'ân-ı Kerim'i Öğrenmek İsteyenlere Kolaylık Maârif Kitaphanesi Matbaası, İstanbul, 1954, 32 s. Maârif Kitaphanesi Matbaası, İstanbul, 1956, 14 s. Anadolu Matbaası, Sivas, 1958, 18+14 s. İstanbul Maârif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1962, 18+14 s. Maârif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1963, 34 s. Naci Kasım Maârif Matbaası, İstanbul, 1964, 30 s. Naci Kasım Maârif Matbaası Kollektif Şti., İstanbul, 1966, 18+14 s.

Büyük Tefsir (1. Kitap, Allah Nedir?) *İsmayı'l Hakkı Baltacıoğlu*. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1961, 187+1 s.

Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatı'l-Müfessirîn) *Ömer Nasûhi Bilmen*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1955, 2 c. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1960, 2 c. Bilmen Yayınları, İstanbul, 1973, 2 c.

Büyük Tövbe ve İstigfar Dualı Yâsin-i Şerif-Namaz Sûreleri ve Duaları Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1952, 16 s.

Büyük Türk Bilgini Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu *Abdullah Aydemir*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1968. (Öğretim Üyeliği Tezî) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993, 2 bs., XV+272 s.

Cahiliye Şiirinde ve Kur'an-ı Kerim'de Benzetme *İsmail Durmuş*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1988. (Dr.T.)

"Câmiu'l-Beyân fi'l-Kıraâti's-Seb'i'l-Meşhure" ve Kıraât İlmi Yönünden Tahlili *M. Kemal Atik*. (dan. Sakib Yıldız) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1982. (Dr.T.)

Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'an'ı *Mevlüt Güngör*. Elif Matbaası, Ankara, 1989, 16+240 s.

İçerik: Cassâs'in hayatı, ilmî şahsiyeti, 'Ahkâmu'l-Kur'an' adlı fikhî tefsirinin kaynakları, tefsirinin rivâyet, rey, belâğat, nahn, lugat... vs. yönleri.

Celâleyn Tefsiri Tercümesi (çev. Ali Rıza Kaşeli) Fatih Enes Kitabevi, İstanbul, 1997, 3 c.

Celâleyn Tefsiri ve Nevehî Kırk Hadisi (der. Ali Özak) Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, 1967, 75 s.

Celâleyn'den Tefsir Notları *Halil Günenç, Necati Akdeniz, İbrahim Tüfekçi*. İlim Yayınları, İstanbul, 1987, 173 s.

Cemaleddin ed-Devvânî ve Tefsîr-u "Kul ya Eyyuhe'l-Kâfirûn" *Cevdet Akbay*. (dan. Sadrettin Gümüş) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987, 68+46 s. (Y.L.T.)

Cessâs ve Fıkħî Tefsiri *Mevlüt Güngör*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1981. (Dr.T.)

Cezerî İlaveli Karabaş Tecvidi *Necati Tetik*. İhtar Yayıncılık, 1993, 90 s.

Cihad Hakkında 40 Ayet ve 40 Hadis (Cihad, Sebebi, Kısımları, Merhaleleri) *Celâlu'd-Dîn Abdurrahman b. Ebî Bekr*. (çev. Rauf Pehlivan) Gonca Yayınevi, İstanbul, 1989, 40 s. Gonca Yayınevi, İstanbul, 1990, 40 s.

Cihan'a Koku Saçan Solmaz Gül *Muhamed Koç*. Fatih Gençlik Vakfı, İstanbul, 1975, 366 s.

Cuma Sûresi, Manası - Tefsiri ve Hikmeti *M. Kemal Pilavoglu*. Çağdaş Basım evi, Ankara, 1975, 35 s.

Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleri (Eleştirel Bir Yaklaşım) *Salih Akdemir*. Akid Yayıncılık, Ankara, 1989, 192 s.

İçerik: Cumhuriyet Döneminde Yayınlanan Türkçe Kur'an Tercümeleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme, Türkçe Kur'an Tercümelerindeki Mevcut Hatalar ve Sebepleri, Türk Diline Güvenilir Bir Kur'an-ı Kerim Tercümesi Kazandırılması İçin Uyulması Gereken Hususlar, Kur'an Tercümelerinde Uyulması Gereken Hususlar, Türkçe Kur'an Tercümelerindeki Hatalar.

Çağımızda Kur'an Bilgisi *M. Sadreddin Evrin*. Doğuş Matbaacılık ve Ticaret Ltd. Şti., Ankara, 1970, 3 c. Doğuş Matbaacılık ve Ticaret Ltd. Şti., Ankara, 1971, 3 c. Doğuş Matbaacılık ve Ticaret Ltd. Şti., Ankara, 1973, 3 c. Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara, 1973, 4 c.

Çağımızı Aydınlatan Kur'an Mu'cizeleri *Mehmet Eminoglu*. Eminoglu Yayınları, Konya, 1980, 2. bs., 348 s.

İçerik: Kur'an'da teknolojik gelişmelere işaret ettiği düşünülen konular, Kur'an'in teknik açıdan mucizevî yönleri.

Çöküntü Asrında Kur'an Kültürü ve Ehemmiyeti *Muzaffer Can*. Cantaş Yayınları, İstanbul, 1993, 344 s.

İçerik: Yeni neslin Kur'an kültürüne gereksinimi.

Davetçinin Tefsiri *Seyfuddin el-Muvahhidî*. (çev. İbrahim Özsoy) Hak Yayınları, İstanbul, 1993, 284 s.

İçerik: Fâtiha ve Bakara sûresinin 141. ayetine kadar tefsiri.

Din Edebiyatı ve İnsanlar (Kur'an'dan İlhamlar) *M. Necati Ak*. Ceyhan Basım evi, Ceyhan, 1948, 56 s.

Din İle Maddecilik Arasında Ezeli Savaş - Kehf Sûresi'nin Düşündürdükleri *Ebu'l-Hasan Ali el-Haseni*. (çev. Hüseyin Küçükkalay) İrfan Matbaası, Konya, 1975, 108 s.

Din ve Vicdan Özgürlüğü *Sadık Yılmaz*. Yeni Ufuklar Neşriyat, 1995, 45 s.

İçerik: Kur'an açısından din ve vicdan özgürlüğü.

Doğrudan Doğruya İslâm'dan Alıp İlhamı, Asırın İdrakine Söyledemiyiz Kur'anı *Nuri Akay*. Doğu Matbaacılık Kağıtçılık, İzmir, 1959.

Dört Halife Dönemi Sonuna Kadar Kur'ân Tarihi Arif Güneş. (dan. Salih Akdemir) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989. (Y.L.T.)

Dualı ve Tercemeli Yâsin-i Şerif ve Namaz Süreleri Bozkurt Matbaası, İstanbul, 1941, 16 s.

Dualı ve Tercemeli Yâsin-i Şerif ve Namaz Süreleri Ercan Matbaası, İstanbul, 1963, 16 s. Ercan Matbaası, İstanbul, 1964, 16 s.

Dualı ve Tercemeli Yâsin-i Şerif ve Namaz Süreleri İbsan Manavoğlu. Yusuf Ziya Balıkçıoğlu Kitabevi, İstanbul, 1938, 16 s. Ak Kitabevi, İstanbul, 1957, 15 s.

Dualı ve Tercemeli Yâsin-i Şerif ve Namaz Süreleri Kenan Basimevi, İstanbul, 1939, 16 s.

Dualı ve Tercemeli Yâsin-i Şerif ve Namaz Süreleri. Aşr-ı Şerif Yeni Yıldız Matbaası, İstanbul, 1953, 16 s.

Dualı Yâsin-i Şerif Yusuf Tavashi. Tavashi Yayınevi, İstanbul, trs., 256 s.

Dualı Yâsin-i Şerif ve Namaz Süreleri Emniyet Kitabevi, İstanbul, 1933, 16 s.

Dünya Gidişine Kur'ân Ne Diyor? Süleyman Çelik. Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1963, 15 s.

Dünya Gidişine Kur'ân Ne Diyor? Bütün Hâdisat Kur'ân Karşısında Nasıl Mağlup Oluyor? Süleyman Çelik. Ülkü ve Hergün Matbaası, İstanbul, 1962, 5. bs., 72 s.

Ebu Amr ed-Dâni Hayatı ve Eserleri ve "Câmiu'l-Beyân" Abdurrahman Çetin. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1980. (Dr.T.)

Ebu Bekir b. Mücahid ve "Kitâbu's-Seb'a" (Edisyon Kritik) Rabîm Tuğral. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1981. (Öğretim Üyeliği Tezi)

Ebu Bekir el-Arabi'nin Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu Abmet Baltacı. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1978. (Dr.T.)

Ebu Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî ve "Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Terceme ve Tahlili Abdulkadir Kaptan. (dan. M. Zeki Duman) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Y.L.T.)

Ebu Bekr İbnu'l Enbârî Hayatı ve Eserleriyle "İdâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği Emin Işık. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1973. (Dr.T.)

Ebu Hanife el-Endelûsi, Hayatı, Eserleri ve Tefsiri Abmet Çayırpinar. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1979. (L.T.), Ktp. Nu: Y.19945.

Ebu Mansur el-Mâturidî ve Te'vilâtu'l-Qur'an Muhammed Eroğlu. (dan. Salih Tuğ) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1984, VIII+45+526 s. (Dr.T.)

Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâturidî ve "Te'vilâtu'l-Kur'an"ından Mümtehine Sûresi Tefsiri Mehmet Baytaş. (dan. Muhammed Eroğlu) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990. (Y.L.T.)

Ebu Mansur Muhammed ibn Muhammed el-Mâturidî'nin Te'vilâtu'l-Kur'an'ından Sûretu'n-Nisâ (Tenkidli Metin) Ayşe Hümeysra Aslantürk. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989, 522 s. (Y.L.T.)

Ebu Said Muhammed el-Hâdimî ve "Risâletu Tehtifî'l-Kur'an" Yavuz Fırat. (dan. Suat Yıldırım) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992. (Y.L.T.)

Ebu Şâme el-Makdisî ve "el-Mûrşidü'l-Vecîz" Tayyar Altıkulaç. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1968. (Dr.T.)

Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyatında Tefsir ve Kur'an İlimleri M. Halil Çiçek. (dan. M. Sait Şimşek) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Dr.T.)

Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed en-Nesefî ve "Medâriku't-Tenzîl ve Hâkâiku't-Te'vil" Adlı Eseri Bedreddin Çetiner. (dan. Salih Tuğ) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1984. "Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsiri" Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995, 172 s.

Ebu'l-Leys Es-Semerkandî'nin Hayatı ve Eserleri ve Tefsirdeki Metodu İshak Yazıcı. (dan. Suat Yıldırım) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1983. (Dr.T.)

Ebu's-Senâ Mahmud b. Abdirrahman el-İsfahânî ve Tefsirdeki Metodu Mubsin Demirci. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Dr.T.)

Eğitim Açısından Kur'an'da Sorular ve Cevapları Yaşar Fersahoğlu. (dan. Muhammed Eroğlu) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Eğitim Kurumu Olarak Kur'an Kursları Üzerinde Bir Araştırma M. Faruk Bayraktar. Yıldız Matbaası, İstanbul, 1992, 158 s.

Ehlibeyt Muhibblerine Kelâm-ı Kadîm Kur'ân-ı Hakîm ve Öz Türkçesi Meâli Alevi Dedeleri. Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1995.

el-Beyân fî Tâlim-i Kûrâât el-Kur'ân Anadolu Matbaası, İstanbul, 1943, 28 s.

el-Câhîz ve Eserlerindeki Kur'ân ve Tefsire Ait Görüşleri M. Said Şimşek. (dan. İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1985, 222 s. (Dr.T.)

el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân İmam Kurtubî. (çev. M. Beşir Eryarsoy) Buruç Yayınları, 1997, 630 s., 1. cilt. Buruç Yayınları, 1997, 647 s., 2. cilt. Buruç Yayınları, 1997, 640 s., 3. cilt.

el-Cüz' Tebâreke Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1924, 30 s.

el-Esas fî't-Tefsîr Said Havva. (çev. Beşir Eryarsoy) Sufîe Yâinevi, İstanbul, trs., 8 c. Şamil Yâinevi, İstanbul, 1989. Şamil Yâinevi, İstanbul, 1992.

el-Fevzu'l-Kebîr fî Ulûmi't-Tefsîr Şâb Veliyullah ed-Deblevi. (çev. Mehmet Sofuoğlu) Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, 128 s.

el-Hâkka Sûresi Tefsîr Denemesi ve Bu Sûredeki Kiyamet Sahneleri Faruk Tuncer. (dan. Emin Işık) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991. (Y.L.T.)

el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân - Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi es-Suyûti, Celaleddin Abdurrahman. (çev. Sadık Yıldız, Hüseyin Avni Çelik) Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1987, 2 c.

Elkehîf ve'r-Râkîm fî Şerhi Bismillahirrahmanirrahim Abdurrahman b. İbrahim el-Cili. (çev. ve şerh. Melih Yuluğ) Geylani Ticaret, Uluçınar Yayınları, İstanbul, 1979, 224 s.

el-Kütübü's-Sitte'de Bulunan Tefsîr Bölümleri, Mahiyetleri ve Karşılaştırılmaları Hasan Güç. (dan. Ali Osman Koçkuzu) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1990. (Y.L.T.)

Ellibin Yıllık Bir Gün Beyza Bilgin. Akid Yayınları, 1992, 384 s. Gün Yayıncılık, 1992, 370 s.

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Felsefi Yönü ve Tefsirindeki Felsefi Unsurlar Coşkun Dikbîyik. (dan. Mustafa Çağrıci) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve "Hak Dini Kur'ân Dili" İsmet Ersöz. (dan. Orhan Karmış) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1986, III+200 s. (Dr.T.)

Emsâlu'l-Kur'ân Hasan Keskin. (dan. Sadreddin Gümüş) Marmara

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1986. (Y.L.T.)

En'am ve Â'raf Sürelerinin Tefsiri ve Dil Özellikleri Ahmet Kemal Bolaḡ. (dan. Hamza Zülfikar) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987. (Y.L.T.)

En Güzel Kissa ve Gerçekleşen Rüya Şemseddin Nuri. Nil A.Ş., İzmir, trs., 160 s.

İçerik: Yusuf süresi tefsiri.

En Mühim Mesaj Kur'an (Kur'an Hakkında Yeni Mütilaaalar) Muhammed A. Draz. (çev. Suat Yıldırım) Akçağ Yayınları, Ankara, 1985, 16 + 370 s.

İçerik: Kur'an'in insanlara edebî mucizevî mesajı.

En Son Mucize Kur'an-ı Kerim Yusuf Erbay. Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, 1982, 62 s.

en-Nesâî ve "Tefsir el-Kur'an el-Azîm"î Mustafa Meral Çörtü. (dan. Salih Tuğ) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990. (Dr.T.)

Errahman Süresi'nin Manası, Tefsiri ve Ondan Alınacak Ders-i İbretler M. Kemal Pilavoglu. Nüve Matbaası, Ankara, 1976.

Esbâb-ı Nüzûl (Kur'an Ayetlerinin İniş Sebepleri ve Tefsirleri) H. Tabsin Emiroğlu. Yenikitap Basımevi, Konya, 1965, 1. cilt (Fâtîha ve Bakara Süreleri). Yenikitap Basımevi, Konya, 1966, 2. cilt. Yenikitap Basımevi, Konya, 1968, 3. cilt. Yenikitap Basımevi, Konya, 1969, 4. cilt. Yenikitap Basımevi, Konya, 1971, 5. cilt. Yenikitap Basımevi, Konya, 1972, 6. cilt. Mustafa Naci Gücüyener Matbaası, Konya, 1974, 7. cilt. Mustafa Naci Gücüyener Matbaası, Konya, 1975, 8. cilt. Ülkü Basımevi, Konya, 1976, 9. cilt. Ülkü Basımevi, Konya, 1977, 10. cilt. Ülkü Basımevi, Konya, 1978, 11. cilt. Kuzucular Ofset, Konya, trs., 12. cilt. Kuzucular Ofset, Konya, 1982-1985, 13 ve 14. ciltler. Konya, trs., 16 c.

Esbâb-ı Nüzûl Abdiulfettah el-Kâdi. (çev. Salih Akdemir) Fecr Yayınevi, Ankara, 1986, 435 s. Fecr Yayınevi, Ankara, 1995, 452 s. Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, 452 s.

İçerik: Nüzûl sebeplerini bilmenin yararları, süre sıralı ayetler ve iniş sebepleri.

Esbâb-ı Nüzûl el-Vâhidî (çev. Necati Tetik, Necdet Çağıl) İhtar Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Esbâb-ı Nüzûl'un Tefsir İlmindeki Yeri Adnan Özkafa. (dan. Orhan Karmış) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Eshâb-ı Kehf (Kur'an-ı Kerim ve Tefsirlere Göre) *M. Şabin Menekşeoğlu*. İstanbul, 1985, 1986.

et-Tefsîru'l-Hadîs (Nüzûl Sırasına Göre Kur'an Tefsiri) *M. İzzet Derveze*. Ekin Yayınları, İstanbul, 1998, 7 c.

et-Tibyân fi Âdâb-ı Hameletî'l-Kur'ân (Kur'an-ı Kerim Hâmilinin Âdâbi) *İmam Nevevî* (çev. Mehmed Enis Kamer) Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1977, 151 s. Elif Ofset Tesisleri, İstanbul, 1980, 146 s.

Eûzü Besmelenin ve Fâtihanın İlginç Nükteleri *Eşref İba*. Şahsi Yayınlar, 1997, 64 s.

Ey Muhammed (Yâsin, Nâs, Felak, İhlâs ve Asr Sürelerinin Açıklamalı Türkçesi) *Fazıl Oyat*. Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1964, 16 s.

Ezanlı ve Kametli Aşr-ı Şerif Dualı ve Tercümeli Yâsin-i Şerif Gün Basımevi, İstanbul, 1953, 16 s.

Fahreddin Râzî'ye Göre Kur'an'da İcâz Sorunu *Ayhan Erdoğan*. (dan. Yasin Ceylan) Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993, 57 s. (Y.L.T.)

Fahru'd-din er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Ğayb Adlı Eserinin İşârî Tefsir Yönü *Abdulhakim Yüce*. (dan. Lütfullah Cebecî) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1992, 198 s. (Y.L.T.)

Fâtihâ İle Kur'an Arasındaki Münasebetler Orhan Kuntman. Sevinç Matbaası, Ankara, 1986, 156 s.

Fâtihâ Sûresi Eren Basımevi, İstanbul, 1980.

Fâtihâ Sûresi Tefsiri Mahmud Sami Ramazanoğlu. Erkam Yayınları, İstanbul, 1984, 1985, 53 s.

Fâtihâ Sûresi Tefsiri *Yaşar Nuri Öztürk*. Yeni Boyut, İstanbul, 1997, 5. bs., 80 s. (İlk Basım 1996)

Fâtihâ Sûresi ve Türkçe Namaz *Prof. Dr. M. Sait Şimşek*. Beyan Yayınları, İstanbul, 1998, 128 s.

İçerik: Fâtihâ Sûresi'nin meâli ve açıklaması, sûre bağlamında yahudi ve hristiyan sapması, dinden sapma ve ruhçu sapma; Türkçe namaz, Kur'an meâlleri ve Protestanlaşma iddiası.

Fâtihâ Sûresi'nin Manası ve Tefsiri ve Ondan Alınacak Dersi İbretler *M. Kemal Pilavoglu*. San Matbaası, Ankara, 1969, 32+1 s.

Fâtihâ Sûresi'nin Meâlen Tercemesi Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1963.

Fâtihâ Sûresi'nin Öğrettiği Yüksek Hakikatler *H. Mustafa Sak*. Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1960, 23 s.

Fâtiha Tefsiri *Mevlânâ Ebu'l-Kelam Âzâd.* (çev. Orhan Bekim) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1984, 312 s.

Fâtiha Üzerine Mülâhazalar *Hikmet İşık.* Nil A.Ş., İzmir, 1998, 3 + 237 s.

Fâtiha Üzerine Mülâhazalar *M. Fetullah Gülen.* Nil Yayınevi, İzmir, 1996, 266 s.

İçerik: Fâtiha sûresindeki aklî ve naklî ilimler, Kur'ân'da süre ve ayetler arasındaki bağlantı.

Fâtiha ve Bakara Sûreleri Tefsiri *Mahmud Sami Ramazanoğlu.* Erkam Yayınları, İstanbul, 1984.

Fâtiha ve En'am Sûrelerinin Tefsiri *Suat Yıldırım.* İstanbul, 1989, 228 s.

Fâtiha ve Kırk Yorumu *Haluk Nurbâki.* Arpaz Matbaacılık, İstanbul, 1982, 128 s. Otağ Yayınları, İstanbul, 1984, 149 s. Damla Yayınevi, İstanbul, 1986, 1990, 168 s.

Fâtiha-i Şerifenin Dizilmiş Türkçesi *Akif Salı.* Yeniyol Basımevi, İzmir, 1935, 15 s. "Fâtiha-i Şerife'nin Dizilmiş Türkçesi, Tanrıya Yalvarma". Ali Kadıoğlu-Akif Salı, Yeniyol Basımevi, İzmir, 1936, 19 s.

Fâtiha-i Şerifenin İzahlı Meâli *Abmet Hamdi Kaçar.* Meşher Matbaası, İzmir, 1963, 31 s.

Ferişteoglu'nun "Lugat-ı Kânûn-ı Îlâhî" Adlı Eserinin Garîbul-Kur'an Yönünden İncelenmesi *Ali Rıza Kenanoğlu.* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992. (Y.L.T.)

Fert ve Topluma Kur'an'ın Mesajı *Vehbe Zubaylı.* (çev. H. İbrahim Kutluay) Risale Yayınları, İstanbul, 1995, 222 s.

İçerik: Kur'an'ın insanlara sunduğu değerler ve kurallarla ideal toplumun oluşumu, Kur'an teşrifinin özellikleri, sünnetle ilişkisi, din ve akl arasında Kur'an'ın gözettiği ahenk, Kur'an'ın ilerleme ve medeniyete çağrısı, Kur'an'ın kadına bakış açısı vb. konular.

Fetih Sûresi Tefsiri *M. Kemal Pilavoglu.* Çağdaş Basımevi, 1975, 69 s.

Fî Zilâli'l-Kur'an *Seyyid Kutub.* (çev. M. Emin Sarataş, İsmail Hakkı Şengüler, Bekir Karlıga) Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1970, 558 s., 1. cilt. Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1971, 615 s., 2. cilt. Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1971, 516 s., 3. cilt. Fakih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1972, 504 s., 4. cilt. Hikmet Yayınları, İstanbul, 1979, 16 c. Araştırma, İstanbul, 16 c.

Fî Zilâli'l-Kur'an *Seyyid Kutub.* (çev. Salih Uçan, vd.) Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1988-1990, 10 c. Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1991, 10 c.

Fî Zilâlî'l-Kur'ân *Seyyid Kutub.* (çev. Yakup Çiçek, vd.) Hikmet Yayınları İstanbul, 1991, 6 c. Hikmet Yayınları İstanbul, 1992, 6 c.

Fî Zilâlî'l-Kur'ân'da Davet Yolu 1 *Abmet Fâiz.* (çev. Ubeydullah Dalar) Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 1986, 331 s.

Fî Zilâlî'l-Kur'ân'da Davet Yolu 2 *Abmet Fâiz.* (çev. Ubeydullah Dalar) Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 1988, 331 s.

Fî Zilâlî'l-Kur'ân'da Davet Yolu 3 *Abmet Fâiz.* (çev. Ubeydullah Dalar) Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 1989, 296 s.

Fûrkân Tefsiri *Muhammed Mâbmud Hicâzî.* (çev. Mehmet Keskin) İlim Yayınları, İstanbul, trs., 6 c.

Füyuzat. İlâhî Hakaykı Bildiren Kur'ân-ı Mübîn Tefsîri Sinan Basîmevi, İstanbul, 1954, 2. bs.

Füyuzat. İslâm Dîni'nin Bütün Dinlere Galebesinin Va'di Zikrolunan Sûre-i Feth'in Tefsiri Şemseddin Yeşil. Adil Ceylan Basîmevi, İstanbul, 1950, 56 s.

Füyuzat. Kur'ân-ı Mübinin Meâlen Tefsîri Şemseddin Yeşil. Nurgök Matbaası, İstanbul, 1964, 519 s. Sinan Matbaası, İstanbul, 1966, 671 s. Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1980, 672 s. Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1981, 672 s. Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1984, 672 s.

Füyuzat. Sûre-i Feth'in Tefsîri Şemseddin Yeşil. Adil Ceylan Basîmevi, İstanbul, 1950, 56 s.

Füyuzat. Sûre-i İnsan'ın Tefsîri Şemseddin Yeşil. Adil Ceylan Matbaası, İstanbul, 1950, 44 s.

Füyuzat. Sûre-i Meryem'in Tefsîri Şemseddin Yeşil. Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul, 1963.

Füyuzat. Sûre-i Mülk'ün Tefsîri Şemseddin Yeşil. Sinan Matbaası, İstanbul, 1954, 32 s.

Füyuzat. Sûre-i Necm'in Tefsîri Şemseddin Yeşil. Adil Ceylan Matbaası, İstanbul, 1950, 56 s.

Füyuzat. Sûre-i Ra'd'ın Tefsîri Şemseddin Yeşil. Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1959, 469 s.

Garp İlmînin Kur'ân-ı Kerîm Hayranlığı İsmail Hamî Danışmend. Hareket Yayınları, İstanbul, 1967. Hareket Yayınları, İstanbul, 1973. Dergâh Yayınları, İstanbul, 1978, 1980.

Garb Mütefekkirlerine Göre Kur'ân (Kur'ân'ın Azamet ve İhtişamı Hakkında Dünya Mütefekkirlerinin Şehadetleri) *Eşref Edip Fergan.* Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul, 1958, 63 s.

Garîbu'l-Kur'ân ve Amme Cüzü'ndeki Garîb Kelimelerin Tefsiri
Mubammed Bilgin. (dan. Selman Başaran) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1984. (Y.L.T.)

Giritli Sırı Paşa ve Tefsir İlminden Yeri *Ekrem Gülsen.* (dan. Suat Yıldırım) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992. (Y.L.T.)

Giritli Sırı Paşa ve Tefsirdeki Yeri (1844-1895) *A. Halim Koçkuzu.* (dan. Sait Şimşek) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Gözardı Edilen Kur'an Hükümleri *Cavit Yalçın.* Vural Yayınevi, İstanbul, 1996, 81 s.

Gözle Görülen Kiyamet *Muhamed Mahmud es-Sâvvâf.* (çev. Ramazan Nazlı) Hilal Yayınları, İstanbul, 1982, 182 s.

İçerik: Tekvir, İnfitâr ve İnsanıkâk süreleri tefsiri.

Gulam Sa'leb ve Yâkûtetu's-Sîrât fi Garîbi'l-Kur'ân *Bekir Kantarcı.* (dan. Bedrettin Çetiner) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991. (Y.L.T.)

Günümüz Meselelerine Kur'an'dan Cevaplar (Makaleler) *Sadrettin Yiğit.* Madve Yayınları, İstanbul, 1988, 91+141 s.

Günümüz Tefsir Problemleri *M. Said Şimşek.* Esra Yayınları, Konya, 1995, 305+6 s.

İçerik: Günümüz Tefsir Ekoller, Kur'an'in Anlaşılmasına Dair Problemler, Modernizmin Etkisinde Bazı Problemler.

Hadis-i Şeriflerin Işığında Sûre-i Yâsin ve Fazileti *Arif Pamuk.* Pamuk Yayınları, İstanbul, 1976, 64 s. Pamuk Yayınları, İstanbul, 1977, 64 s.

Hadis-i Şerifler Işığında İlâhî Kelâm'ın Müdafaası *Ebu Abdillâh Mubammed b. İsmail el-Buhârî.* (çev. Yusuf Özbek) İz Yayıncılık, İstanbul, 1992, 226 s.

İçerik: Buhârî'nin "Halku Efâli'l İbâd" adlı eserinin çevirisi.

Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri *İbn Kesir.* (çev. Bekir Karlıga, Bedrettin Çetiner) Çağrı Yayınları, İstanbul, 1984-1989. Çağrı Yayınları, İstanbul, 1991. Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, 16 c.

Hak Dini Kur'an Dili *Elmalılı Hamdi Yazır.* (sadî. İsmail Karaçam, vd.) Azim Yayıncılık, İstanbul, 1992.

Hak Dini Kur'an Dili *Elmalılı Hamdi Yazır.* (Selahattin Kaya, vd.) Eser Neşriyat, İstanbul, trs.

Hak Dini Kur'ân Dili *Elmalîh Muhammed Hamdi Yazır.* (sadı. M. Nur Çetin, vd.) Şura-Çelik, İstanbul, trs., 9 c.

Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirinde Tabii İlimlerin Yeri Ünal Üneş. Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 1985, 37 s. (L.T.)

Hak Dini Kur'ân Dili Yeni Meâlli Türkçe Tefsir *Elmalîh Muhammed Hamdi Yazır.* Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, İstanbul, 1935, 1. cilt. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, İstanbul, 1936, 2, 3, 4, 5, 6, 7. ciltler. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, İstanbul, 1938, 8. cilt. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, İstanbul, 1939, 9. cilt. Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1979, 9 c.

Hakâik-i İslâmiyye (Kur'ân Hakkatları) *M. Ali Özkardeş.* Kardeşler Basımevi, İstanbul, 1951, 288 s.

Hakimiyet Allah'ındır *Ziyauddin el-Kutsî.* Hak Yayınları, İstanbul, 1992, 106 s.

Hâkimşah el-Kazvînî ve "Kitâbu'r-Rabt beyne's-Suveri ve'l-Âyât" *Eyüp Sabri Fani.* (dan. Yakub Çiçek) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991. (Y.L.T.)

Hamamîzâde Yâsin Tefsiri *Halil Urfâlı.* (çev. H. Mustafa Özcan) Endüstri Basım ve Yayımevi, İzmir, 1969, 82 s.

Hamd İmâm Humeyni. (çev. M. Kerim Seçkin) Endîse Yayınları, 1990, 144 s.

İçerik: Fâtiha sûresi tefsiri.

Hasan-ı Basrî ve Tefsir İlmindeki Yeri *Etbem Levent.* Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1978. (Dr.T.)

Hasan b. Hüseyin b. Tulâni ve "Lugatü'l-Kur'âni'l-Azîz ve mâ Vâfeka Lugate'l-Arab"ı *Mustafa Öztürk.* (dan. Ali Turgut) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991. (Y.L.T.)

Hâşıye Şeyhzâde alâ Tefsir el-Kâdî Beyzâvî *Şeyhzâde Muhammed b. Muslibiddin Mustafa.* İhlas Vakfı, İstanbul, 1990. İhlas Vakfı, İstanbul, 1991.

Hatim Dualı Yâsin-i Şerif, Amme, Tebâreke ve Namaz Sûreleri Ege Kitabevi, İzmir, 1937, 24 s.

Hazin Tefsiri'nde İsrâiliyyât *Abmet Çelik.* (dan. Ali Osman Koçkuzu) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1989. (Y.L.T.)

Hazreti Adem ve Havva, Evrenin Yaratılışı (Kur'ân-ı Kerim'e, Hadis-i Şerîflere, Tefsirlere, İslâm İnançlarına ve Tasavvufa Göre) *Kadircan Kaflî.* Çeltüt Kollektif Şti., İstanbul, 1966, 94 s.

Hazreti Kur'ân Radyoda Okunabilir mi? *H. Ali Riza Sağman.* Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1969, 72 s.

Hazreti Muhammed ve Kur'ân-ı Kerim *John Davenport.* Arar Yayınları, Ankara, 1967, 120 s.

Hazreti Muhammed'in Hayatı, Kur'ân Tarihi ve Dinî Ahlâkî Musahabeler *Ragıp Akyavaş.* Baylan Basım ve Ciltevi, Ankara, 1970, 430 s.

Hazreti Nuh ve Tufan (Kur'ân-ı Kerim'e, Hadis-i Şeriflere, Tefsirlere, İslâm İnançlarına ve Tasavvufa Göre) Kadircan Kaflı. Çeltüt Kollektif Şirketi, İstanbul, 1966, 81+2 s.

Helâller ve Haramlar (Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân Açısından Bir İnceleme) *Muhammed Karataş.* (dan. Osman Cilacı) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1989. (Y.L.T.)

Her Harfi Bir Mucize Olan Kur'ân-ı Kerim'in Yüce Hikmetlerini Bu Kitap İnsanlara Duyurur *M. Kemal Pilavoglu.* Nüve Matbaası, Ankara, 1976, 21 s.

Hıristiyan Kaynaklara ve Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hz. İsa *Salih Akdemir.* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992. (Dr.T.)

Hicri III. Asırda Tefsir Çalışmaları ve İbn Kuteybe'nin Tefsir Anlayışı *Mustafa Kurt.* (dan. Ali Özek) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990. (Dr.T.)

Hizbu'l-Kur'ân *Hamit Aytaç.* Hizmet Vakfı Yayınları, 1978, 155 s.

İçerik: Risâle-i Nûr'da yer alan imana ilişkin âyetler.

Hucurât Sûresi Manası ve Tefsiri *M. Kemal Pilavoglu.* Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 72 s.

Huruf-i Mukattaa ve Peygamber Efendimizin Yedi İsmi Üzerinde Bir İnceleme *O. Mevlevi.* Denizkuşları Matbaası, Konya, 1980, 101 s.

Hüâsatü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân *Mehmed Vebbi Çelik.* Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1928, 1, 2 ve 3. ciltler (Osmanlıca). Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1341, 4, 5 ve 6. ciltler. Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1342, 7 ve 8. ciltler. Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1343, 9, 10, 11, 12, 13, 14 ve 15. ciltler. Ahmet Sait Matbaası, 1966, 1. cilt. Ahmet Sait Matbaası, 1967, 2, 3, ve 4. ciltler. Ahmet Sait Matbaası, 1968, 5, 6, 7, 8, 9, 10, ve 11. ciltler. Ahmet Sait Matbaası, 1969, 12, 13, 14, ve 15. ciltler. Tan Matbaası, İstanbul, 1971, 16. cilt. Üçdal Yayınları, İstanbul, trs., 16 c. (İki Cilt Bir Arada)

Hümanist Düşüncenin Kökleri ve Kur'ân'da Bir Hümanizm

Tartışması Hatice Nur Beyaz. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İzmir, trs. (L.T.) Ktp. Nu: 26.

Hüsran ve Kurtuluş M. Ali Karabasanoğlu. Hizmet Yayınları, 1990, 80 s.
İçerik: Asr süresi tefsiri.

**Hz. Adem'den Hatemü'l Enbiya'ya Kadar Kur'an'ın Tanıtıağı
Peygamberler 1** Ahmet Lütfullâ Kazancı. Nil Yayınları, İzmir, 1990, 299 s.

**Hz. Adem'den Hatemü'l Enbiya'ya Kadar Kur'an'ın Tanıtığı
Peygamberler 2** Ahmet Lütfullâ Kazancı. Nil Yayınları, İzmir, 1990, 287 s.

**Hz. Adem'den Hatemü'l Enbiya'ya Kadar Kur'an'ın Tanıtığı
Peygamberler 3** Ahmet Lütfullâ Kazancı. Nil Yayınları, İzmir, 1990, 234 s.

**Hz. Muhammed Aleyhisselam Sûresi'nin Tefsiri ve Alacağımız
Kıssalar** M. Kemal Pilavoğlu. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 53 s.

İbn Cezeri ve Tayyibetu'n-Neşr Ali Osman Yiğit. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996.

İbn Kemâl ve "Risale fi İcâzi'l-Kur'an" Adlı Eserinin Tahkiki M. Mâfuz Ata. (dan. Sadrettin Gümüş) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992. (Y.L.T.)

İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı Mustafa Kurt. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996.

İbn Vesîk ve Resm-i Kur'an Hakkındaki Eseri Mustafa Göl. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1970. (Dr.T.)

İbn-i Kemâl, Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu Mustafa Kılıç. Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1982, 313 s. (Dr.T.)

İbnu'l-Müneyyir ve "et-Teysîru'l-Acîb fi Tefsîri'l-Garîb" Sîleyman Mollaibrâbîmoğlu. (dan. Muhammed Eroğlu) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990. (Dr.T.)

İbnu'l-Yezîdî'nin "Garîbu'l-Kur'an"ı Şükrü Arslan. (dan. Nazif Şahinoğlu) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1982. (Dr.T.)

İ'caz-ı Kur'an Muallim Naci. (yay. ve sadl. Ümit Şimşek) Mariset Yayınları, İstanbul, 1997, 126+1 s.

İçerik: Lügat-ı Nâci ve İslâhât-ı Edebiye gibi eserlerin yazarı Muallim Naci'nin Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde yayınladığı makalenin günümüz Türkçesine aktarımı ve tıpkıbasımı.

İhlâs Sûresi Metni, Dil Özellikleri ve Sözlük Absen Esatoğlu. (dan. Hamza Zülfikar) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987. (Y.L.T.)

İhlâs Sûresi Tefsîri (el-Mevridu'l-Has bi'l-Havâs fi Tefsîr-i Sûreti'l-İhlâs)
Harîrzâde. (hz. Yakup Çiçek) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yayınları, İstanbul, 1996, 75+176 s.

İçerik: Tasavvuf ve İşârî Tefsir, Harîrzâde Mehmed Kemaleddin Efendi,
Tibyânî Vesâili'l-Hakâyık, el-Mevridu'l-Hâs bi'l-Havâs fi Tefsîrî Sûreti'l-İhlâs
ve Eserin Arapça Metni.

**İhlâs-ı Şerifin Yüce Manaları Nihayetsiz Faziletleri Hakkında Her
Mü'minin Bilmesi Lazım Gelen Resûlullah'ın Hitapları ve Âyetel
Kürsü, Mânâları** M. Kemal Pilavoğlu. Çağdaş Basımevi, 1975, 15+5 s.

İkbâl ve Kur'anî Hikmet Muhammed Münevver. (çev. M. Ali Özkan)
İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 214 s.

İki Ayet Tefsiri Mustafa Çakırca. Aksaray Yenilik Matbaası, İstanbul,
1963.

İki Kur'an Sözlüğü, Luğat-ı Ferîsteoğlu ve Luğat-ı Kanûn-ı İlhâhî
Cemal Mubtar. M.U. İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul, 1993.

İçerik: Ferîsteoğulları, Abdullatif ibn Melek, İbn Melek'in Eserleri,
Ferîsteoğlu Lügati, Ferîsteoğlu Lügati'nın Özellikleri, Ferîsteoğlu Lügati'nın
Nûshaları, Ferîsteoğlu Lügati'nın Şerh ve Nazireleri, Ferîsteoğlu Lügati,
Lügat-ı Kanûn-ı İlhâhî.

İki Süre İki Yorum Ali Şerîati. (çev. Selim Naci Karaarslan) Endişe
Yayınları, Ankara, 1990, 104 + 3 s.

İçerik: Enbiyâ ve Rûm sûresinden bazı ayetlerin tefsiri.

İlhâhî Dinlerin Kutsal Kitaplarında Peygamberlik Anlayışı Bekir
Bozdağ. (dan. Günay Tümer) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Bursa, 1991. (Y.L.T.)

İlhâhî Kanunların Hikmetleri (Sünnetullah) Abdiülkerim Zeydan.
(çev. Nizameddin Saltan) İhtar Yayıncılık, İstanbul, 1997, 376 s.

İçerik: Sebebiyet Kanunu, Hidayet ve Dalâlet Kanunu, Mücadele Kanunu,
İmtihan Kanunu, Zulüm Kanunu, İhtilaf Kanunu, Benzeşme ve Zıdlar
Kanunu, Nimetle Şimarıklık Kanunu, Tuğyan ve Tuğyan Edenler Kanunu,
Nimetler ve Nimetlerin Değiştirilmesinde Kanun, Günahlar ve Kötülükler
Kanunu; İman, Tâkîâ ve Salih Amel Kanunları, İstidrac Kanunu, Mehr
Kanunu, Dünya ve Ahireti Taleb Kanunu, Rızık Kanunu; Sertlik, Kabâlik ve
Yumuşaklık Kanunu.

İlâveli Amme Cüzü Siîleyman Tevfîk Zorluoğlu. Güneş Matbaası,
İstanbul, 1933, 24 s.

İlâveli Amme Cüzü Namaz Sûreleri ve Duaları Maârif Kitaphanesi,
İstanbul, 1939, 32 s. Maârif Kitaphanesi, İstanbul, 1947, 22 s. Maârif

Kitaphanesi, İstanbul, 1956, 23 s. Maârif Kitaphanesi, İstanbul, 1958, 23 s.

İlâveli Yâsin-i Şerif, Amme, Din-i İslâm ve Şurûtu's-Salât Siileyman Tevfik Özzorluoğlu. Güneş Matbaası, 1933, 56 s.

İlâveli Yâsin-i Şerif, Amme, Din-i İslâm, Büyük Şurûtu's-Salât Yusuf Ziya Balçık. İstanbul, 1938, 47 s.

İlâveli Yâsin-i Şerif, Dualı ve Tercümeli Aşr-ı Şerifler, Namaz Sûreleri ve Duaları Maârif Kitaphanesi, İstanbul, 1943, 16 s. Maârif Kitaphanesi, İstanbul, 1956, 16 s. Maârif Kitaphanesi, İstanbul, 1958, 16 s. Maârif Kitaphanesi, İstanbul, 1961, 16 s. Maârif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul, 1976, 15 s.

İlaveli Yeni Sağman Tecvidi Ali Rıza Sağman. Bahar Yayınları, İstanbul, 1974, 48 s.

İlâveli ve Tercümeli Amme Siileyman Tevfik Özzorluoğlu. Güneş Matbaası, İstanbul, 1933, 69 s.

İlim, Felsefe ve Kur'ân Işığında İman A. Nedim el-Cîsr. (çev. Remzi Barışık) Çağ Yayınları, İstanbul, 1974, 2 c. Hikmet Yayınları, İstanbul, 1981.

İlk Mesajlar, Fâtiha, Alâk, Kalem, Müzzemmil M. Ali Baltaşı. Peyam Yayınları, Ankara, 1984, 136 s. Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1993, 216 s. (Bu baskiya Beled Süresi de eklenmiştir.)

İlkiya el-Harrasi ve "Ahkâmu'l-Kur'ân"ındaki Metodu Abdiülkerim Ünalan. (dan. Abdullah Aydemir) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990. (Y.L.T.)

İlmî Tefsir Hareketi (Kur'ân-ı Kerim ve Modern İlimler) Celal Kirca. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1980. (Öğretim Üyeliği Tezi)

İlm-i Kırâat Kitabiyatı (Başlangıçtan Hicri VII. Asırın Başına Kadar) Durnmuş Sert. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1972. (Öğretim Üyeliği Tezi)

İlm-i Tecvid Bursali Hilmi Cansal. Gün Basımevi, İstanbul, 1953, 38 s.

İlmîn Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri Celal Yıldırım. Anadolu Yayınları, İzmir, 1986, 1987, 1988, 10 c. Anadolu Yayınları, İzmir, 1991, 14 c.

İmam Asım ve Asım Kırâatı Mebmet Ali Sarı. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1970. (Öğretim Üyeliği Tezi)

İmam Birgivî ve Tefsirdeki Metodu Yaşar Düzenli. (dan. Emin İşik) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987, 185 s. (Y.L.T.)

İmam Ebû Mansur el-Mâturidî ve "Te'vîlâtu'l-Kur'ân"daki Tefsir

Metodu *M. Ragıp İnamoğlu.* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1973, 149 s. (Dr.T.)

İمام Maturidî ve Te'vîlatu'l-Kur'ân (Al-i İmrân 1-95. Ayetlerin Tefsiri) Edisyon Kritik *Ramazan Demir.* (dan. Emin Işık) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988, 21+130 s. (Y.L.T.)

İmamiye Şîâsının Tefsir Anlayışı *Süleyman Ateş.* Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998, 30 s.

İمام-ı Gazalî'nin Duaları ve Kur'ân'daki Âyetler *Mustafa Arslan.* Yeni Savaş Matbaası, İstanbul, 1967, 16 s.

İman Hayatı Açısından Kur'ân-ı Kerim'de Sevgi ve Korku *Hatrice Kelpetin.* (dan. Bekir Topaloğlu) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992, 99 s. (Y.L.T.)

İnanç ve Amelde Kur'ânî Kavramlar *Muhammed el-Bebiy.* (çev. Ali Turgut) Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988, 308 s. Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988, 308 s., 2. bs. Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1995, 308 s., 3. bs. Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, 304 s., 4. bs.

İçerik: İnanç Konuları, Peygamberlik ve Peygamber, Yaratıklar, İnsan, Ahiret Hayatı, İnsan Davranışı, Dosdoğru Yol, Sapma-Bozgunculuk ve Aile ana başlıklarında Kur'ânî kavramlardaki anlam kaymaları, kavramların ana kaynağa döndürülmesi.

İncilerden Üç Sure Prof. *Muhammed Mâmid es-Sâvvâf.* Emin Yayın-Dağıtım, Ankara, 1989, 75 s.

İçerik: Duha, İnşirah ve Kevser süreleri tefsiri.

İncillerde ve Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Isa *İsmail Lütfi Şolpan.* (dan. Osman Cilacı) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1990. (Y.L.T.)

İniş Sırasına Göre Kur'ân-ı Kerim Meâli *Yaşar Nuri Öztürk.* Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1994, 622 s.

İnsanlar da Kayar *Emine Şenlikoğlu.* Mektup Yayınları, İstanbul, 1992.

İçerik: Kur'ân'da 19 Konusunu Gündeme Getiren Edip Yüksel'e 19 Cevap.

İrfan Kürsüsünden Kur'ân Sesi *Hafız Hüseyin Soncul.* Kardeş Matbaası, Ankara, 1964, 128 s.

İslâm Açısından Tabâbet ("Ve lâ Tulkû bi Eydîküm ile't-Tehlîketi" Âyetinin Tabâbet Açısından İncelenmesi) *Abdürrâhim Sağlam.* Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1978. (L.T.), Ktp. Nu: Y.19722.

İslâm Aile Yapısı Açısından Ahzab Sûresi'nin Tefsiri *Ergun Çapan.* (dan. Emin Işık) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul,

1992. (Y.L.T)

İslâm Büyükerinin Büyüüğü Tefsir İlminin Kurucusu Sahabe-i Kirâm'dan Abdullah İbni Abbas Vâhib Danışman. Doğuş Matbaacılık ve Ticaret Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1966, 42 s.

İslâm Ruhu Kur'an-ı Kerîm'i Tercüme Hakkında ve Tavzih Enver Yavuzcan. Hergün Matbaası, Ankara, 1961, 22 s.

İslâm Tefsir Ekollerî Ignaz Goldziber. (Arapça'ya çeviren: Abdulhalim en-Neccâr, Arapça'dan Türkçe'ye çeviren ve notlandıran: Mustafa İslamoğlu) Denge Yayınları, İstanbul, 1997, 391+15 s.

İçerik: Tefsirde îkel Mervâde, Kur'an Kırâatları, Kırâat-ı Seb'a, Şâz Kırâatler, Rivâyet Tefsiri, Rivâyet Tefsirinin Doğusu, Tefsirde İbn Abbas, Taberî ve Tefsiri, Kelâmî Tefsir (Rey Ekolü), Mu'tezile ve Tefsir Ekolü, Zemahşeri ve Tefsîr-i Keşşaf, Mu'tezile'nin Kelâmî Problemlere Yaklaşımı, Kelâmî Problemlere Çekimserlik Ekolü, Tasavvûf Tefsir Ekolü, Teosofik Sufizm, İhvânî's-Safa, Gazâlî ve Simgesel Tefsir, Vahdet-i Vücûd Öğretisinin Pratik Yansımaları, Filon'un Teosofik Sufizme Etkisi, İbn Arabî ve Tefsir Yöntemi, Mezhepçi Tefsir Ekolü, Mezhepçi Tefsir, Şî'â'nın Resmi Osman Mushafına Yaklaşımı, Şî'â Tefsir Okulu, Mezhepçi Tefsire Bir Örnek: Kummî Tefsiri, Kur'an'daki Mübhêmâtın Tesbiti, Modernist Tefsir Ekolü, Hindî İslâm Modernistleri, Mısır İslâm Modernistleri, Menâr Okulu ve Tefsir Yöntemi.

İslâm ve Hristiyan Alemi Arasında Samimi Konuşmalar, Hazreti Muhammed ve Kur'an-ı Kerim Hakkında Kısa Bilgi D. Tanrıöven. Yeni Güler Basımevi, İstanbul, 1978, 81 s.

İslâm'a İtirazlar ve Kur'an'dan Cevaplar Siileyman Ateş. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10078. Yeni Desen Ticaret Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1966, XII+288 s.

İslâm'da Bilginin Temelleri Şakir Kocabâş. İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, 222 s.

İçerik: Kur'an'da yer alan "emr, kadr, izn, sahhara, sultan, akl ve ruh" kavramlarının açıklamaları.

İslâm'da İki Ana Kaynak Kitap ve Sünnet Mustafa Asım Köksal. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

İslâm'da Kur'an Seyyid Muhammed Hüseyin Tabatabâî. (çev. Ahmed Erdiç) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1988, 152 s.

İçerik: İslâm dünyasında ve müslümanlar arasında Kur'an'ın yeri, Kur'an'ın nitelikleri, Kur'an'ın vahiy olduğunun isbatı, Kur'an'ın bilimlerle ilişkisi, vahiy düzeni ve Kur'an ilimlerinin ortaya çıkış süreci.

İslâm'da Kur'an Öğretimi ve Reisû'l-Kurrâ Gönenli Mehmed

Efendi Recep Akakuş, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul, trs., 204 s.

İslâm'ın Kutsal Kitabı Kur'an-ı Kerim, Türkçe Tercüme ve Tefsiri
Hacı Murad Sertoğlu, Hareket Yayınevi, İstanbul, 1955, 620 s.

İslâm'ın Özü ve Kur'an'ın Ruhu Ömer Rıza Doğrul, Yüksel Matbaası, İstanbul, 1946, VIII + 247 s.

İslâmî Hakikatler ('Kur'an'da Hikmet Tarih'te Hakikat' Adlı Esere Karşı) İsmail Hatip Erzen, Güneş Matbaası, Malatya, 1956, 6+152 s.

İslâmî Vahdet'e Kur'anî Bakışımız Şeyh Said Şaban, (çev. İrfan Keser) Endişe Yayınları, 1991, 141 s.

İçerik: Kur'an ışığında şii ve sünnî ayrımcılığının nedenleri, yersizliği ve birliğin gerekliliği.

İslâmiyet'in Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in Eğitim İle İlgili Ayetlerinin Tahlili Nevzat Ayazbeyoğlu, Talim ve Terbiye Dairesi Yayınları, İstanbul, 1968, 3 + 144 s.

İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbû ve Yazma Fâtiha Tefsirleri Ziya Demir, (dan. Muhammed Eroğlu) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

İşârâtu'l-İcâz (Tefsir Başlangıcı) Bediuzzaman Said Nursî, Risale-i Nûr Külliyatından, Sözler Yayınevi, İstanbul, 1975, 268 s. Sözler Yayınevi, İstanbul, 1978, 268 s. Sözler Neşriyat, İstanbul, 1989. Envar Neşriyat, İstanbul, 1990. Envar Neşriyat, İstanbul, 1994.

İçerik: Bakara Sûresi'nin ilk 32 ayetinin tefsiri.

İşârî Tefsir Ekolü Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Ankara, 1974, 359 s. (Doç. T.) Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998, 2 bs., 359 s.

İtham Ediyorum Kemaleddin Şenocak, Sancak Yayınevi, İstanbul, 1968.

İzahî Karabaş Tecvîdi Sağlam Yayınları, 1991, 48 s.

İzahî Telaffuzlu Kur'an-ı Kerim, Tecvit ve Kırâat Alfabesi Ak Kitabevi, İstanbul, 1957, 31 s. Ak Kitabevi, İstanbul, 1960, 8. bs.

Kabasât-ı İlmîyye mine'l-Kur'an el-Kerim Haluk Nurbâki, (çev. Tahir Rıza Enver) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1985, 112 s.

Kâdî Abdü'l-Cebbâr ve Mu'tezile Tefsirindeki Yeri Mustafa Sabri Ak, (dan. Yusuf Işıkçı) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Kâdî Abdu'l-Cebbâr ve Tefsiri "Tenzîhu'l-Kur'an anî'l-Metâin" Metin Bozkuş, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1990, 75 s.

(Y.L.T.)

Kâinatı Aydınlatan Kur'an-ı Kerim'den İnciler - 1 *Mehmet Fikri Seyhan*. Şahsi Yayınlar, 1991, 450 s.

İçerik: Kur'an açısından din, iman, ahiret, kadın, takva, giybet vb. konular.

Karabaş Tecvidi *Ali Özek*. Hisar Yayınları, 1985, 50 s.

Karabaş Tecvidi Fazilet Neşriyat, 1992, 80 s.

Karabaş Tecvidi *İlyas Tekin*. Esma Yayınları, İstanbul, 1990, 80 s.

Karabaş Tecvidi *Molla Abdurrahman Karabaş*. Gonca Yayınevi, İstanbul, 1990, 40 s.

Karabaş Tecvidi *Ramazan Yıldız*. Demir Kitabevi, 1986, 64 s.

Karabaş Tecvidi *Selabattin Sağlam*. Saadet Yayınevi, İstanbul, 1996, 64 s.

Karabaş Tecvidi Temel Neşriyat, 1990, 250 s.

Karabaş Tecvidi *Yakup İskender*. Yeni İlahiyat Kitabevi, 1990, 61 s.

Karabaş Tecvidi'nin Şerhi *S. Hüseyin Hamdi*. Osmanlı Yayınevi, İstanbul, 1991, 210 s.

Kasem Cüzü Bilgili Kitabevi Kültür Sarayı, 1996, 30 s.

Katađe İbn Di'ame ve Tefsiri *Fabri Gökcan*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1977. (Doçentlik Tezi)

Kavimlerin Helâki *Cavit Yalçın*. Vural Yayıncılık, 1995, 120 s.

İçerik: Kur'an'da yer alan yıkıma uğratılmış kavimler ve dinlerin dejenerasyonu.

Kayseri Kütüphanesi'ndeki Arapça Tefsirler *Mehmet Çetinkaya*. (dan. M. Zeki Duman) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Y.L.T.)

Kazerûnî ve Tefsirdeki Metodu *Yusuf İşıcık*. (dan. Orhan Karmış) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1986, XVI+191 s. (Dr.T.)

Kehf Sûresinin Tercüme, Tefsiri, Ondan Alınacak Ders-i İbretler ve Hikmetler *M. Kemal Pilavoğlu*. Pilavoğlu Kitabevi, trs.

Kelime Manalı Kur'an Meâli (Amme Cüzü) *Mubammed Recep Akkemik*. Faruk Yayınları, 1995, 268 s.

İçerik: Amme cüzünün kelime ve toplu anlamı, fikhî hükümler, nüzûl sebepleri.

Kelime ve Konularına Göre Alfabetik Kur'an Fıhristi *Recep Aykan*.

Pınar Yayınları, İstanbul, 1997, 1105 s.

İçerik: Eser sahibinin ifadesine göre, binlerce konuyu, yaklaşık 50.000 âyeti kapsayan alfabetik bir fihrist.

Kendi Kendine Kur'ân-ı Kerim Okumaya Hazırlık Yusuf Tavashi. Nurettin Uyan Matbaası, İstanbul, 1971, 16 s.

Kerbelâ Faciasından Evvel Şam'da Halifeliğini İlan Eden Muaviye'den Kayserrum'un Kur'ân-ı Kerim'den Sorduğu ve Muaviye'nin Cevap Veremediği 100 Sual ve Ayetleri ile Cevapları Ayyıldız Kitabevi, İstanbul, 1958, 96 s. Ayyıldız Kitabevi, İstanbul, 1984, 96 s. Ayyıldız Kitabevi, İstanbul, 1989, 97 s.

Keşşâf ve Nesefi Tefsirlerinde Hz. Musa ile İlgili İslâmiyyat Halis Ören. (dan. Muhammed Eroğlu) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988. (Y.L.T.)

Kevser Sûresi'nden Bazı Hakikatler Mehmet Fevzi Sevilmiş. Ticaret Basımevi, Bandırma, 1956, 28 s.

Kıraat Âdâbı Abmet Madazlı. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1973. (Dr.T.)

Kıraat Ekollerî (Başlangıçtan VII. Hicri Asrın Başına Kadar) Dürmuş Sert. (dan. A. Baki Turan) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Dr.T.)

Kıraat İlminde İbnu'l-Cezerî (Hayati, Eserleri ve "Tayyibetu'n-Neşr") Ali Osman Yiğit. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1982. (Dr.T.)

Kıraat İlminde İmam Şâtîbî ve Şâtîbiyye Fatih Çollak. (dan. İsmail Karaçam) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992. (Dr.T.)

Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi İsmail Karaçam. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, 242 s.

Kıraat İlminin Talimi (Başlangıçtan 9. Hicri Asra Kadar) Necati Tetik. İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, 224 s.

Kıraatlerin Tevâtürü Meselesi Musa Akpinar. (dan. Kemal Atik) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Y.L.T.)

Kıraat ve Tecvid İstilahları Nihat Temel. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, 158 s.

İçerik: Alfabetik kıraat ve tecvid istilahları sözlüğü.

Kıraat-ı Aşere Kitabı Esat Sezai Sümbüllük. Aydınlık Matbaası, İstanbul,

1947, 315 s.

Kıraat-ı Kur'ân Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1958, 19+3 s.

Kırk Ayet-i Kerime ve Tefsiri Hüseyin Aşk. Ahmet Sait Matbaası, Ankara, 1967, 55+1 s.

Kırmızı Karaağaç Bilgesu Erenus. Mitos Yayınları, 1996, 83 s.

İçerik: Ayetler çerçevesinde Hz. Muhammed.

Kıyâmet Sûresi'nin Manası ve Tefsiri M. Kemal Pilavoğlu. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 60 s.

Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim Açısından Ad, Semud ve Lut Kavimleri Mubarrem Yıldız. (dan. Osman Cilacı) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1988. (Y.L.T.)

Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim'de Nübûvet Mustafa Sinanoğlu. (dan. Bekir Topaloğlu) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, VI+438 s. (Dr.T.)

Kitabu't Teysîr fi Kavâidi İlmî't-Tefsîr el-Kâfiyeci Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Haneffî. (çev. İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974 ve 1989, 96+56 s.

Kitap ve Sünnette Zulüm Kavramı Mustafa Meşbur. (çev. M. Ahmet Varol) Vahdet Kitap Kulübü, İstanbul, 1990, 96 s.

Kolayca Kur'ân Öğretmenin Yolu Hasan Numan Öner. B. Erenler Matbaası, İstanbul, 1949, 32 s.

Konularına Göre Kur'ân Ömer Özsoy, İlhami Güler. Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, 884 s. "Konularına Göre Kur'ân (Sistematik Kur'ân Fıhrısı)" Fecr Yayınevi, Ankara, 1997, 888 s. "Konularına Göre Kur'ân (Sistematik Kur'ân Fıhrısı)" Fecr Yayınevi, Ankara, 1997, 885 s.

İçerik: Yaratılış ve Varlıklar, Bilgi, Din, İtikad, İbadet, Ahlâk, Toplumsal Düzen ve Hukuk, Hz. Muhammed, Tarih ve Kissalar, Meseller ana başlıklar altında, nüzûl sıralı ayetler ve meâlleri.

Konularına Göre Kur'ân Açısından Kadın - Nûr Suresi Ebû'l-Alâ Mevdûdî. (çev. Necmeddin Gevri) Fikir Yayınları, İstanbul, 1974, 304 s. Fikir Yayınları, İstanbul, 1985, 304 s.

Konularına Göre Kur'ân-ı Kerim Fıhrısı Nevzat Yiğit. Muvahhid Yayınları, Trabzon, trs., 416 s. Bayrak Yayınları, İstanbul, 1995, 8. bs., 416 s.

İçerik: Yaratılış, İman, Temizlik ve İbadet, Ahlâk, Dua, Tebliğ ve İşrat, Cihad, Aile ve Aile Hayati, Devlet ve İdare, İlim ve Teknik, Ekonomi, Tarih,

Kıyamet ve Hesap Günü ana başlıklar altında, süre ve âyet numaraları.

Kopacağı Muhakkak Olan Kıyametin Kur'an-ı Kerim'de Allahu Teâlâ'nın Bildirdiği Ayeti Kerimeler, Ondan Alınacak Dersi İbretler M. Kemal Pilavoglu. Lâtif Matbaası, Ankara, 1975, 167 s.

Kur'an Arkin Kitabevi, İstanbul, 1959, 512+1 s.

Kur'an Okat ve Burhan Yayınevleri, İstanbul, 1961, 2. bs., 392 s. Okat ve Burhan Yayınevleri, İstanbul, 1963, 3. bs., 342+1 s. Okat Yayınevi, İstanbul, 1964, 4. bs., 376 s. Okat Yayınevi, İstanbul, 1965, 5. bs., 380+1 s. Okat Yayınevi, İstanbul, 1966, 6. bs., 418+2 s. Okat Yayınevi, İstanbul, 1968, 7. bs., 480 s. Okat Yayınevi, İstanbul, 1969, 8. bs., 346+2 s. Okat Yayınevi, İstanbul, 1970, 9. bs., 346+3 s.

Kur'an Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu. Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.S., Ankara, 1957, 526+8 s.

Kur'an Turan Dursun. Kaynak Yayınları, 1992.

İçerik: Kur'an sözcüğünün tanımı, kapsamı, herhangi bir sözcükten türeyip türemediği, Kur'an'ın tedvini ve diğer adları ile ilgili yaklaşımalar.

Kur'an - İslamiyet, Atatürk ve 19 Mucizesi Cenk Koray. Altın Kitaplar Yayınevi, 1996.

Kur'an - Sünnet Bütünlüğü Necati Kara. İhtar Yayıncılık, Erzurum, 1995, 311 s.

Kur'an Açısından Kadın Ebu'l-Alâ Mevdûdi. (çev. Necmettin Gevrî) Fikir Yayınları, İstanbul, 1985, 2. bs.

İçerik: Nûr Sûresi'nin Tefsiri, zina ve cezası, kadının örtünmesi, namuslu kadına iftira ile ilgili.

Kur'an Ahkâmu ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları Celal Yıldırım. Bahar Yayınevi, İstanbul, 1971, 480 s. Bahar Yayınevi, İstanbul, 1985, 480 s.

Kur'an Ahlâkı Cavit Yalçın. Vural Yayıncılık, İstanbul, 1996, 75 s.

İçerik: Kur'an ayetleri bağlamında ahlâk ilkeleri.

Kur'an Ahlâkı M. Abdullah Draz. (çev. Emrullah Yüksel - Ünver Günay) İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.

İçerik: Kur'an ahlâkı, Kur'an'la ahlâklanmak vb.

Kur'an Ahlâkı Nedir? Samîha Ayverdi. Renkler Matbaacılık, İstanbul, 1986.

Kur'an Ahlâkı ve 54 Farz Mustafa Özkul. Hikmet Gazetecilik Ltd. Şti., İstanbul, 1969, 4. bs., 80 s.

Kur'ân Ahlâkı ve Peygamberimizin Duaları *Mustafa Özkul*. Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık A.Ş. Matbaası, İstanbul, 1962, 8 s. Yenilik Matbaası, İstanbul, 1965, 16 s.

Kur'ân Ailesi *Musa Kazım Yılmaz*. Hilal Yayınları, Şanlıurfa, 1994, 343 s.

İçerik: Kur'ân çerçevesinde, İslâm ailesinin oluşum biçimi, aile bireylerinin hak ve yükümlülüklerine ilişkin.

Kur'ân Alfabesi, Din Dersleri, Namaz Hocası *Ali Rıza Abay, Şerife Abay*. Beka Yayınları, 1980.

İçerik: İtikad, ibadet, siyer, ahlâk, namaz, abdest, gusûl, namaz süreleri ve Kur'ân alfabesi hakkında bilgiler.

Kur'ân Anahtarları *Hüseyin Karagözoglu*. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1948, 55 s. Ahmet Sait Matbaası, 1955, 42 s. "Miftâhu'l-Kur'ân" adıyla. Ercan Matbaası, İstanbul, 1963, 5. bs., 56 s. "Miftâhu'l-Kur'ân" adıyla. Fatih Matbaası, İstanbul, 1966, 8. bs., 56 s. "Miftâhu'l-Kur'ân" adıyla. Fatih Matbaası, İstanbul, 1967, 9. bs., 56 s. Fatih Matbaası, İstanbul, 1968. Baytan Yayınları, İstanbul, 1990.

Kur'ân Ansiklopedisi *Süleyman Ateş*. Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, 1998, 560 s., 1. cilt.

İçerik: 20 cilt olarak planlanan alfabetik sıralı konulu tefsirin ilk cildi. Abartma, Abdest, Abese Süresi, Acbu'z-Zeneb, Acelecelik, Acem, Acıma-Yumuşak Huyluluk, Açık Kanıt, Adak, Adalet, Adam Öldürme, Âd Kavmi, Âdem, Âdem Oğulları, Âdet ve Âdetli Kadınla İlişki, Âdiyât Süresi, Âfak ve Enfîüs Âyetleri, Af ve Hoşgörü, Allah'ın Af ve Mağfireti, Ağlâl, Âhiret ana başlıklar altında ayetler, meâlleri ve tefsirleri.

Kur'ân Araştırmaları - 1 (Mekkî Ayetler) *Muhammed Kutub*. (çev. Akif Nuri) Fikir Yayınları, İstanbul, 1981, XX+5+480 s.

İçerik: Mekke'de inen süre ve ayetler, bu ayetlerin içerikleri ve özellikleri.

Kur'ân Araştırmaları - 2 (Medenî Ayetler) *Muhammed Kutub*. (çev. Mehmet Ün) Fikir Yayınları, İstanbul, 1984, 223 s.

İçerik: Medine'de inen süre ve ayetler, Bakara, Âl-i İmrân ve Nisâ süreleri.

Kur'ân Araştırmaları 1 *Mevlüüt Güngör*. Kur'ân Kitaplığı, İstanbul, 1995, 127 s. İçerik: Tefsirde Konulu Tefsir Metodu, Kur'ân'ın Peyderpey İndirilmesindeki Hikmetler, Kur'ân'a Göre Hz. Lokman'ın Şahsiyeti, Şevkânî ve Tefsirindeki Metodu.

Kur'ân Araştırmaları 2 *Mevlüüt Güngör*. Kur'ân Kitaplığı, İstanbul, 1996, 253 s.

İçerik: Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in Sünnetine Verdiği Değer, Hz.

Peygamber'in Kur'ân'ın Dışında da Vahiy Aldığının Kur'ân'dan Delilleri, Kur'ân'ın Nüzûlü, Yazılması, Toplanması ve Çoğaltıması, Kur'ân'da 'Kelime' Sözcüğünün Anımları, Ayetlerde Geçen 'Allah Dilediğini Saptırır, Dilediğine Hidayet Eder' İfadelerinin Anlamı.

Kur'ân Aydınlığında Seyahat Ali Akpınar. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, 147 s.

İçerik: Kur'ân-ı Kerim'de Seyahat, Kur'ân'da Ulaşım ve Ulaşımı Verilen Değer, Sünnette Seyahat, Amaçlarına Göre Seyahat, Sosyal Seyahat, Siyasal Seyahat, Ekonomik Seyahat, Seyahatin Kazandırdıkları, Yolculara Tanınan Kolaylıklar, İslâm'da Seyahat Kuralları, Seyahatin Önündeki Engeller, İslâmî Seyahat Politikasının Oluşturulmasına Yönelik Tesbit ve Teklifler.

Kur'ân Ayet ve Remizlerinden İncelemeler Cemil Conk. Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961, 20 s.

Kur'ân Ayetleri Halim Hilmi Birsel. Dur Ofset, İstanbul, 1987, 223 s.

Kur'ân Bilgisi A. Şerif Önay. Kardeş Matbaası, Ankara, 1970, 57 s.

Kur'ân Bilgisi Cavit Yalçın. Ferşat Yayınevi, İstanbul, trs., 312 s. Vural Yayınları, İstanbul, 1995. İçerik: Kur'ân ve Kavram Dizini.

Kur'ân Bilgisi M. Sadettin Ervin. Doğuş Matbaacılık Şirketi, Ankara, 1971, 88 s.

Kur'ân Bilim 70 M. Harun Osmanoğlu. Gül-San, 1996. İçerik: Fen ve Sosyal Bilimlerle İlgili 70 ayetin incelenmesi.

Kur'ân Bilimi Babaüddin Hürremşahî. (çev. Hasan Almas) İhtar Yayıncılık, İstanbul, 1998, 341 s.

İçerik: Kur'ân'ın Kültür Yaratıcılığı, Vahiy ve Nüzûl, Kur'ân'ın Cem' ve Tedvini, Kur'ânî İlimler ve Fenler, Kur'ân-ı Kerim Konusunda 101 Nokta, Kur'ân'ın Bugünkü Yaşamımızdaki Etki ve Nüfûzu, Kur'ân İsimleri Sözlüğü, Kur'ân Süreleri Sözlüğü, En Seçkin Kur'ân Araştırmaları Eserleri, Alfabetik Siraya Göre Sürelerin Fihristi, Bazı Sürelerin Gayr-i Resmi İsimleri Fihristi.

Kur'ân Bilinci Abdullâh Ali. Denge Yayınları, İstanbul, 1994, 87 s. Denge Yayınları, İstanbul, 1997, 87 s.

İçerik: Kainat Kitabını Okuyarak Kitab-ı Mübin'e Ulaşmak, İnsanlık Tarihi İçerisinde Kitab-ı Mübin'in Günümüze Değin Geliş, Kitab-ı Mübin'e Yaklaşırmken Yaptıklarımız, Yapmamız Gerekenler, Yapmamamız Gerekenler.

Kur'ân Bize Ne Diyor? Hikmet Taşkın. Madve Yayınları, İstanbul, 1989, 565 s.

İçerik: Konularına göre düzenlenmiş Kur'ân meâli.

Kur'ân Cevap Veriyor *Izzet Derveze*. (çev. Abdullah Baykal) Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988, 458 s. İçerik: Kur'ân, vahiy ve diğer bazı konular hakkında insanları şüpheye düşürmeye çalışanlara verilmiş cevaplar.

Kur'ân Çalışmalarında Yöntem *Mustafa Miâslîm*. (çev. Salih Özer) Fecr Yayınevi, Ankara, 1993, 142 s.

İçerik: Konulu Tefsir, Konulu Tefsire Göre Araştırma Yöntemleri, Bağlam Bilgisi ve Konulu Tefsir.

Kur'ân Çerçeveşinde *Haşimi Rafsancânî*. (çev. M. Hamdi Hocagil) Endişe Yayınları, 1990.

İçerik: Nisak ayetinin içerdiği iftira ile ilgili hükümler, insanın değeri ve nereden geldiği.

Kur'ân Çevirilerinin Dünyası *Düicane Cündioğlu*. Kitabevi, İstanbul, 1999, 223 s.

İçerik: Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu, Kur'ân'ı Anlama'da Deyimsel İfadelerin Rolü ve Önemi, "Kur'ân Çevirileri" Üzerine Notlar, "Parantezsiz Meâl"in Eleştirişi, "Türkçe Anlam"in Eleştirişi.

Kur'ân Davet Ediyor *S. Hayri Bolay*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1984, 4. bs., 132 s. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

İçerik: İman, ibadet ve ahlâka ilişkin konuların Kur'ân âyetlerine dayandırılarak açıklanması ve konuya ilgili âyetler arasındaki münasebetler.

Kur'ân Devleti *Abdullah Suriûr*. (çev. Mehmet Keskin) Çığır Yayınları, İstanbul, 1977, 331 s. Özgü Yayınları, İstanbul, 318 s.

İçerik: İslâm devletinin nitelikleri, hükümet şekli, devlet başkanının görev ve sorumlulukları, halkın devlete karşı görevleri vb.

Kur'ân, Dil ve Siyaset Üzerine Söylesiler *Düicane Cündioğlu*. Kitabevi, 1998, 152 s.

İçerik: Yazارın 1995-1998 yılları arasında farklı gazete ve dergilerde yayınlanan söyleşileri.

Kur'ân Dili *Yusuf Tavâshî*. Tavâshî Yayınları, 1990.

İçerik: Tecvid ve özet dini bilgiler, namaz süreleri, dualar, Yâsin sûresinin tercüme ve açıklaması.

Kur'ân Dili *Hüsnü Aykaç*. Hisar Yayınları, 1989.

İçerik: Eski ve yeni harflerle Kur'ân okuma rehberi.

Kur'ân Dili Alfabesi ve Okuma Kaideleri *Münif Çelebi*. Kanaat

Matbaası, İstanbul, 1945, 64 s. Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1946, 2. bs., 64 s. Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1947, 3. bs., 80 s. Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1947, 19 s. 2. Kısm. Yeni Matbaa, Ankara, 1952, 112 s. Yeni Matbaa, Ankara, 1954, 80 s. Çeltüt Mütbaası, İstanbul, 1958, 80 s. Kardeş Matbaası, Ankara, 1963, 80 s. Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1967, 80 s.

Kur'an Dili Arapça *Hüseyin Küçükkalay*. Manevî Değerleri Koruma ve İlim Yayıma Cemiyeti, Konya, 1969, 379 s.

İçerik: Dilin Tarifi, Dillerin Doğusu, Sâmi Kavimler ve Arap Dili.

Kur'an Dili Elifbası *Arif Erkan*. Sağlam Yayınları, 1990.

Kur'an Dili Kur'an-ı Kerim'i Okuma Kaidelesi *Hüseyin Akgül*. Gaye Matbaası, Ankara, 1982, 80 s. Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, 1984, 80 s.

Kur'an Dili ve Tecvid *Hattat Mustafa Acet*. Akçağ Yayınları, İstanbul, 1991.

Kur'an Dili Yeni Meâlli Türkçe Tefsir *M. Hamdi Yazır*. Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1935, 1. cilt. Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1936, 2. cilt. Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1936, 3. cilt. Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1936, 4. cilt. Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1936, 5. cilt. Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1936, 6. cilt. Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1938, 7. cilt. Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1938, 8. cilt. Ebuzziya Basımevi, İstanbul, 1939. Kur'an dili yeni meâlli Türkçe tefsirin hica harfleri ile fihrisi. bkz. **Hak Dini Kur'an Dili**

Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu *Said Ramazan el-Bûti*. (çev. Şükrü Özen) Madve Yayınları, İstanbul, 1987, 98 s.

İçerik: Kur'an ve insanları eğitim yöntemi.

Kur'an Ehline Rehber *İmam Nevehî*. (çev. Ahmet İnce) Baytan Kitabevi, İstanbul, 1973, 224 s.

Kur'an Elifbası *Ali Haydar*. Alem Yayınları, 1990.

Kur'an Elifbası *B. Ahmet Sami*. İslâmoğlu Yayınları, 1989.

Kur'an Elifbası *Mehmet Ali Ensârî*. Hayrât Vakfı, 1983.

Kur'an Elifbası ve İlmihal Bilgileri *Muzaffer Ecevit*. Feza Yayınları, 1992.

Kur'an Elifbası ve Osmanlıca Rehberi *Fuad Başar, Ayhan Yalçın*. Eser Neşriyat, 1985.

Kur'an En Büyük Mucize *Abmed Deedat*. (çev. Edip Yüksel) İnkılاب Yayınları, İstanbul, 1984, 6. bs., 191 s. İnkılab Yayınları, İstanbul, 1985, 9. bs., 205 s. İnkılab Yayınları, İstanbul, 1988, 16. bs., 204 s.

Kur'ân Felsefesi Ahmet Demirci. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1975. (L.T.) Ktp. Nu: Y.19291.

Kur'ân Fihristi Harun Yahya. Vural Yayıncılık, İstanbul, 1998, genişletilmiş 2. bs., 804+8 s.

İçerik: Alfabetik sıralı, konulara göre düzenlenmiş ayet meâlleri.

Kur'ân Görülen Mucize Halife Reşat-Edip Yüksel. Timas Yayınları, İstanbul, 1985.

Kur'ân Hadis ve Aklın Işığında İbadetin 199 Faydası Ergüder Aksoy. Seha Neşriyat, İstanbul, 1991, 128 s.

Kur'ân Hadis ve İslâm Filozoflarına Göre Allah'ın Subûti Sifatları Mustafa Zaman. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.18670.

Kur'ân Harf ve Harekeleri (Kur'ân-ı Kerim'i En Kısa Zamanda Öğreten Yepyeni Bir Tertip ve Usûl) Süleyman Hilmi Tunaban. Ahmed Sait Matbaası, İstanbul, 1958, 6 s. Ekspres Matbaası, İstanbul, 1965, 6 s. Ekspres Matbaası, İstanbul, 1967, 6 s. Ekspres Matbaası, İstanbul, 1968, 6 s. Ekspres Matbaası, İstanbul, 1969, 6 s. Ata Ofset, İstanbul, 1971, 6 s. Fazilet Neşriyat, 1995.

Kur'ân Hocası Hüsnü Aykaç. Fatih Yaynevi Matbaası, İstanbul, 1969, 95+1 s.

Kur'ân Işığında Cihad ve Savaş Şadi Eren. Nesil Yayınları, İstanbul, 1996, 288 s.

İçerik: Kur'ân'da cihad ve savaş kavramları, cihad ve savaşa ilişkin konular.

Kur'ân Işığında Düşünmek Ebu Haşim Hicâzî. (çev. Celaleddin Yılmaz) Fırat Yayınları, İstanbul, 1986, 140 s.

İçerik: Kur'ân'ı tanımanın yollarına, Kur'ân'ı düşüncenin yöntemlerine vb. ilişkin.

Kur'ân Işığında İnsanoğlunun Serüveni Muhammed Han Kayani. el-Ummah Neşriyat, İstanbul, 1991, 60 s. İnkılap Yayınları, İstanbul, 1991, 60 s.

İçerik: İnsanlığın başlangıcına, Ad ve Semud kavimlerine, Nuh tufanına ilişkin.

Kur'ân Işığında Kader ve Özgürlük Ömer Aydin. Beyan Yayınları, İstanbul, 1998, 151 s.

İçerik: Kazâ ve Kader, Kelâm Ekollerinde Özgürlük, Fiilin Oluşumu ve Özgürlük.

Kur'an Işığında Kainat ve Göklerin Fethi *Mehmet Eminoglu.*
Eminoglu Yayınları, Konya, 1987, 2. bs., 200 s. Eminoglu Yayınları, Konya,
1981, 4. bs., 240 s. Can Kitabevi, Konya, 1987, gnş. 5. bs.

Kur'an Işığında Kültür ve Medeniyet *Seyyid Kutub.* (der. İsmail Hakkı
Şengüler) Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1988, 299 s.

Kur'an Işığında Müslüman *S. Çavuşoğlu.* Şelale Yayınları, İstanbul,
1990, 3. bs., 80 s.

Kur'an Işığında Peygamberlik ve Peygamberler *Ebu'l-Hasen
en-Nedîvî.* (çev. Ahmet Lütfi Kazancı) İslâmi Neşriyat Yayınları, İstanbul,
1974, 186 s.

Kur'an Işığında Tevhid ve Akid *Muhammed Karaca.* Güney Ofset,
Konya, 1992, 294 s.

Kur'an Işığında Yaratılış Konuları *Sakıp Yıldız.* Fatih Gençlik Vakfı
Matbaa İşletmesi, İstanbul, 1987, 71 s.

Kur'an İfadelerine Göre Hz. Muhammed'in Peygamberliği *Ömür
Türkmen.* (dan. Avni İlhan) Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İzmir, trs. (Dr.T.)

Kur'an İlâveli Amme Cüzü, Namaz Süreleri ve Duâları İstanbul
Maârif Kitaphanesi, İstanbul, 1966, 23 s.

**Kur'an ile Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil) Arasında
Karşılaştırmalı Bir İnceleme** *John Gilchrist.* Müjde Yayıncılık, trs., 64 s.

Kur'an İlimleri *Muhammed Ali Sabûnî.* (çev. Zeynel Abidin Tatlıoğlu)
İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, 293 s.

İçerik: Kur'an İlimlerine Giriş, Kur'an'ın İniş Sebepleri, Kur'an'ın Parça
Parça İnmesinin Hikmeti, Kur'an'ın Cem' Edilmesi, Kur'an-ı Kerim'de
Nesih ve Neshin Meşrû Külnûmasının Hikmeti, Tefsir ve Mufessirler,
Tâbiîinden Olan Mufessirler, Kur'an'ın İlmî Mucizeleri, İşârî Tefsir ve
Garâîb-i Tefsir, Kur'an Sürelerinin Fazileti Hakkında Uydurulmuş Hadisler,
Kur'an'ın Yedi Harf Üzerine İndirilmiş Olması ve Meşhur Kırâatler.

Kur'an İlimleri *Subbi es-Sâlib.* (çev. M. Said Şimşek) Hibaş Yayınları,
Konya, 1982, 109 s. Esra Yayınları, Konya, 1994, 363 s.

İçerik: Kur'an ve Vahiy, Kur'an Tarihi, Kur'an İlimleri, Tefsit ve İ'câz.

Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi *Abdurrahman Çetin.* Dergâh
Yayinları, İstanbul, 1982, 309 s.

İçerik: Kur'an-ı Kerim ve Faziletleri, Kur'an-ı Kerim'in Tarihi, Kur'an-ı
Kerim'in Özellikleri, Kur'an İlimleri.

Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Gelişmesi *Veli Kayhan.* (dan. Ali Özek)

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991. (Dr.T.)

Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni Muazzez İlmiye Çığ. Kaynak Yayınları, 1995, 88 s.

İçerik: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın Sümer dinlerinden etkilendikleri tezine ilişkin.

Kur'an Karşısında T.C. Anayasası Faruk Köse. Marifet Yayınları, İstanbul, 1994, 142 s.

Kur'an Kaynaklı Tasavvufi Kavramlar Hızır Hilmi Yılmaz. (dan. Yaşa Nuri Öztürk) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993, 226 s. (Y.L.T.)

Kur'an Kelimeleri Sözlüğü Hasan Hüseyin Özkançgil. Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 1990, 279 s.

İçerik: Muhammed Mahlûf'un 'Kelimâtu'l-Kur'an' adlı eseri esas alınarak süre sıralı sistemle oluşturulmuş sözlük.

Kur'an Kendisini Nasıl Tarif Ediyor? Saffet Bakırçı. (dan. Sadreddin Gümüş) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1986. (Y.L.T.)

Kur'an Kissaları Babaeddin Sağlam. Tebliğ Yayınları, İstanbul, 1985, 157 s.

Kur'an Kissaları Üzerine İdris Şengül. Işık Yayınları, 1995, 346 s.

Kur'an Kissalarına Giriş M. Said Şimşek. Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993, 230 s. Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, 230 s.

İçerik: Kur'an'daki Kissaların Kaynağı, Kur'an'daki Kissaların Gaye ve Hedefleri, İslailiyat, Hz. Adem Kissası.

Kur'an Kissalarının Anlam ve Değeri 4. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu 17-18 Ocak 98 Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, 253 s.

İçerik: Anlam Bakımından Kur'an Kissaları, Tarihsel Olarak Kur'an Kissaları.

Kur'an Kur'anı Tanımlıyor Mubammed Çelik. Şule Yayınları, İstanbul, 1998, 347 s.

İçerik: Kur'an'ın Kur'an'daki İsimleri ve Sıfatları, Kur'an'ı Tanımlayan Ayetler.

Kur'an Kursları ve Başlıca Sorunları M. Babaeddin Onursal. Eskin Matbaası, İstanbul, 1970, 15 s.

Kur'an Lügati Zeliba Topaloğlu. Nil A.Ş., İzmir, trs., 164 s.

Kur'an Meâli Ahmet Varol. Ozan Yayınları, 1995, 480 s.

Kur'an Medhiyesi Tabir Yıldırım. Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1949, 10 s. İleri Matbaası, Giresun, 1952, 2. bs., 10 s.

Kur'an Medhiyesi ve Kible Rehberi M. H. Demir. Temizîş Basımevi, İstanbul, 1937, 3. bs.

Kur'an Mesajı Muhammed Esed. (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk) İşaret Yayınları, İstanbul, 1996, 3. c. İşaret Yayınları, İstanbul, 1997, 1375 s. İçerik: Meâl - Tefsir.

Kur'an Meselesi Yusuf Yurt. (dan. Orhan Karmış) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1991. (Y.L.T.)

Kur'an Metodu Muhammed Şedid. (çev. Ahmet Yüksel) Risale Yayınları, İstanbul, 1989, 223+3 s.

Kur'an Muallimi Mehmet Halit. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1951, 43 s.

Kur'an Mucizeleri Haluk Nurbâki. Mayaş Yayınları, Ankara, 1984, 140 s. Damla Yayınevi, İstanbul, 1985, 2. bs., 120 s.

Kur'an Mucizesi Faruk Yılmaz. Furkan Yayınevi, İstanbul, 1983, 159 s.

Kur'an Mucizesi Muhammed M. Şaravi. (çev. Prof. Dr. M. Sait Şimşek) Esra Yayınları, Konya, 1993, 575 s.

Kur'an Nasihatları H. Rabmi Şenses. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1951, 43 s.

Kur'an Nazarında İyi İnsan Sami Erdinç. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10084.

Kur'an Nedir? Ahmet Nedim Serinsu. Şule Yayınları, İstanbul, 1996, 136 s.

İçerik: Kur'an'ın insan yaşamındaki yerine ilişkin.

Kur'an Nedir? Hüseyin Avni Aral. Arslan Matbaası, İstanbul, 1985, 96 s.

Kur'an Nedir? Mehmet Paksu. Nesil Basım Yayın, 1991, 190 s.

İçerik: Kur'an'ı öğrenme, okuma ve dinleme âdâbına ilişkin.

Kur'an Nedir? Ömer Rıza Doğrul. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1967, 150 s.

Kur'an Nedir? O Büyük Bir Haberdir (760 Ayet Meâli) Mehmet Emin Akyüz. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1962, 94 s. Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1966, 152 s.

Kur'an Niçin İndirildi? Muhammed Ahmed Abdu's-Selâm. (çev. H. Acar) Feer Yayınları, İstanbul, 1989, 92+2 s.

Kur'ân Niçin ve Nasıl Okunmalı *Ali Akpinar*. Uysal Kitabevi, Konya, 1998, 138 s.

İçerik: Kur'ân Nedit?, Kur'ân-ı Kerim'in İniş Gayesi, Kur'ân'ı Anlamamın Gerekliği, Kur'ân'ı Anlamada Amaç Nedir?, Hz. Peygamber'in Kur'ân Okuyuşu, Ashab'ın Kur'ân Anlayışı, Kur'ân'ı Anlarken İzlenecek Yol, Tefsir Kitaplarından Yararlanırken Dikkat Edilecek Hususlar, Kur'ân'ı Okuma Âdabı, Kur'ân'da Geçen Okuma Lafızları, Kur'ân'ı Anlamadan Okumanın Hükmü, Arapça Bilmeyenlerin Kur'ân'ı Anlama Problemi, Şifâ İçin Kur'ân Okumak, Ölünün Ardından Kur'ân Okumak, Kabirde Kur'ân Okumak.

Kur'ân Nizamı *Süleyman Ateş*. Dergâh Yayınları, İstanbul, 1979, 84 s. Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985, 84 s. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1995, 96 s.

İçerik: Kur'ân-ı Kerim'in İnişi, Yazılıp Muhofaza Edilmesi, Vahiy, Kur'ân'ın Toplanması, Kur'ân-ı Kerim'in Fazileti ve İlmî İcâzi, Kur'ân-ı Kerim'in Getirdiği İnanç Sistemi ve Bu Sistemin Diğer Dinlerle Karşılaştırılması, Kur'ân-ı Kerim'in Getirdiği İktisadî Nizam, Kur'ân-ı Kerim'in Getirdiği Ahlâk.

Kur'ân Oku (Manzum Tefsir) *Rıza Çiloğlu*. Ar Klîsecilik Matbaası, İstanbul, 1966, 104 s.

İçerik: Fâtîha, Bakara, Âl-i İmrân sûrelerinin açıklaması.

Kur'ân Okulu Hanif Yayınları, 1992, 1536 s.

İçerik: Kur'ân'ın meâl ve tefsiri.

Kur'ân Okulu *Muhammed Bakır es-Sadr*. (çev. Mehmet Yolcu) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987. Fecr Yayınevi, Ankara, 1995, 2. bs. Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, 3. bs., 264 s.

İçerik: Kur'ân-ı Kerim'in Atomcu ve Bütünsel Tefsiri, Kur'ân-ı Kerim'de Tarihin Yasaları, Kur'ân'da Toplumun Unsurları.

Kur'ân Okuma Usûlü ve Hatîm Duası *Recep Balkan*. Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1958, 8 s.

Kur'ân Okumak ve Okutmanın Faziletleri *Recep Aktaş*. Görpınar Matbaası, Adana, 1970, 102 s.

Kur'ân Okumaları *Metin Karabaşoğlu*. Karakalem Yayınları, 1996, 176 s. Karakalem Yayınları, 1997, 176 s.

İçerik: Kur'ân Okumalarına Giriş, Kissalarla Gelen, Kur'ân Ülkesine Kısa Yolculuklar, Kısa Sürelerin Sınırsız Dünyaları.

Kur'ân Okumaları *Muhammed Arkoun*. (çev. Ahmet Zeki Ünal) İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 313 s.

İçerik: Kur'ân'ı Nasıl Okumalı?, Kur'ân'ın İlâhi Sahihliği Sorunu, Fâtiha'nın Okunuşu, 18. Sûre'nin Okunuşu, Kur'ân'da Olağanüstüden Söz Edilebilir mi?, İslâm ve Siyaset Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Çalışmaya Giriş, İslâm Düşüncesinde Hac, İctihaddan İslâmî Aklın Eleştirisine.

Kur'ân Okumanın Edebleri ve Hafız Osman'ın Sorumlulukları Ali Muhammed ed-Debbâ. (çev. Ali Osman Yüksel) Hamaloğlu Yayınları, İstanbul, 1985, 77+4 Y.

Kur'ân Okumanın Mükafatı ve Sürelerin Fazileti Bayram Altan. Kılıç Kitabevi, Ankara, 1989, 349 s.

Kur'ân Okumaya Giriş Muhammed Abdûb, M. Reşit Rıza. (çev. Yusuf Aydin) Ekin Yayınevi, İstanbul, 1996, 124 s.

Kur'ân Okumaya Giriş Tayyar Altıkulaç, S. Özkan, D. Ünlü. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990, 68 s.

Kur'ân Öğrenenler İçin Açıklamalı Sorulu Cevaplı Tam Karabaş Tecvidi Kitsan Yayınları, İstanbul, 1988, 65 s.

Kur'ân Öğreniyorum Hüseyin Kutlu. Hamaloğlu Yayınları, İstanbul, 1985, 32 s.

Kur'ân Ölülerine Göre Mü'min Kâfir Münafık Ahmet Taşgetiren. Büşra Yayınları, İstanbul, 1992, 2. bs., 100 s.

Kur'ân Pencesinden İman-Amel-Hayat-Ahiret ve Kâinat'a Bakış Mevlüt Güngör. Kur'ân Kitaplığı, İstanbul, 1995, 240 s. Kur'ân Kitaplığı, İstanbul, 1997, 253 s.

Kur'ân Prensipleri Süleyman Ateş. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1996, 446 s.

Kur'ân Rehberi Ali Kemal Belviranlı. Selçuk Yayınları, İstanbul, 1965, 2. bs., 107+4 s. Selçuk Yayınları, İstanbul, 1965, 3. bs., 107+3 s. Selçuk Yayınları, İstanbul, 1966, 4. bs., 113+3 s. Selçuk Yayınları, İstanbul, 1967, 5. bs., 113+3 s. Selçuk Yayınları, İstanbul, 1968, 6. bs., 113+3 s. Ahmet Sait Matbaası, 1970, 7. bs., 113 s. Ahmet Sait Matbaası, 1971, 8. bs., 113 s.

Kur'ân Sahnede Süre-i Mubareke-i Hamd Ayetullah Humeyni. (çev. M. Kerim Seçkin) Endişe Yayınları, Ankara, 1990, 144 s.

Kur'ân Sembolizmi Sadık Kılıç. Kılıç Yayınevi, 1991, 202 s.

İçerik: Renklerin ve şekillerin Kur'ân dilinde ifade ettikleri anamlar.

Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar H. Mebmet Soysal. Çağlayan Yayınları, 1997, 212 s.

İçerik: Kur'ân sözcüklerinin zaman içindeki anlamsal değişimleri ve inançla ilgili temel kavramlardaki değişimeler.

Kur'an Sempozyumu Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1989, 200 s.

İçerik: Zaman Gazetesi tarafından düzenlenen Kur'an Sempozyumu'nda sunulan tebliğlerin kitaplaşmış şekli.

Kur'an Şakirtlerinin Hizmet Rehberi Bediuzzaman Said Nursî. İstanbul, 1977, 224 s.

Kur'an Talebelerine Sualli Cevaplı Tecvid Dersleri Hafız Yusuf Tavası. Ekin Matbaası, İstanbul, 1974, 48 s. Hattat Tavası Neşriyat, İstanbul, 1976.

Kur'an Tarihi İsmet Ersöz. Ravza Yayınları, 1996, 144 s.

Kur'an Tarihi Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally. (çev. Muammer Sencer) İlke Yayınevi, İstanbul, 1970, 144 s.

Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler Osman Keskioglu. Nebioğlu Yayınları, İstanbul, 1959, 373 s.

Kur'an Tarihi ve Kur'an Okumanın Edepleri Abmet Cevdet Paşa, Ali Muhammed ed-Dabbâ. (çev. Ali Osman Yüksel) Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1989, gnş. 2. bs., 260+4 s.

Kur'an Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir Mevlüt Güngör. Kur'an Kitaplığı, İstanbul, 1996, 175 s.

İçerik: Kur'an'ın İbadet ve Hukuk Yönünü Konu Alan Tefsir Çalışmalarının Toplu Değerlendirmesi, Fikhî Tefsir Hareketinin Hz. Peygamber, Sahabe, Tâbiûn, Tebe-i Tâbiûn ve Mezheplerin Teşekkülü Devirlerindeki Durumu, Mevcut İlk Fikhî Tefsir Mukatil b. Süleyman'ın 'Tefsîru'l-Hamsi Mie Âye Mine'l-Kur'an' Adlı Eserinin Tanıtımı, Fikhî Tefsirlerin Kronolojik Listesi.

Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod Emîn el-Hûlî. (çev. Mevlüt Güngör) Kur'an Kitaplığı, İstanbul, 1995, 112 s.

İçerik: Tefsirin Tarihsel Seyri, Tefsir Ekollerî, Tefsir Akımları, Tefsirde Edebi Yöntem, Psikolojik Tefsir, Tefsir ve Sosyoloji İldi.

Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller İsmail Cerraboglu. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1960. (Dr.T.) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, 198 s.

Kur'an Tefsirinin Kaynakları Sadrettin Gümuş. Kayihan Yayınları, İstanbul, 1990, 160 s.

Kur'an "Temel İlkeler" T. Ballantine Irving, Khursid Ahmad, M. Manazir Absan. (haz. Cemil Polat) İlke Yayınları, İstanbul, 1992, 214 s.

İçerik: Açılmış (Fatihâ), Kitap, Allah Fikri, Gayb, Yaradılış Hikayesi, Dünya ve Ahiret, Peygamberler, Bazi Önemli Peygamberler, Son Peygamber Muhammed, Akide ve Gerekleri, Müslüman Kimdir?, İbadet, Bazi Önemli

Görevler, Ahlâki Değerler, Toplumsal Davranışa Ait Kistaslar, Üç Büyük Ölümcul Günah, Suç ve Ahlâkî Bozulmalar, Aile ve Toplum, Ekonomik Hayat, Hukuk ve Devlet, İslâm Toplumu ve Misyonu.

Kur'an Tercüme Edilebilir mi? Ve Yeni Vadide Fâtiha Tercüme ve Tefsiri İsmail Hakkı Izmirli. Hukuk Matbaası, İstanbul, 1917, 15 s. Hilal Matbaası, İstanbul, 1926, 2. bs., 15 s.

Kur'an Tercümesi Muhammed b. Hamza-Abmet Topaloğlu. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976-1978, 2 c.

İçerik: XV. yüzyıl başlarında yapılmış satır arası Kur'an tercümesi. 1. Cilt: Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri, Muhammed b. Hamza'nın Kur'an Tercümesi, Kur'an-ı Kerim Hakkında Umûmî Bilgi, Hazreti Muhammed'in Hayatı, Kur'an Tercümesinin Metni, 2. cilt: Kur'an Tercümesi Metninin Sözlüğü, Kur'an Sözlüğü.

Kur'an Tercümesi Bir Heyet Tarafından Tercüme Edilmiştir. Okat Yayınevi, İstanbul, 1970, 9. bs., 346 s.

Kur'an Tercümesi İsmayıllı Hakkı Baltacıoğlu. Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik A.Ş., Ankara, 1957, 526+8 s.

Kur'an Tercümesi Meselesi Mustafa Sabri Efendi. (çev. Süleyman Çelik) Bedir Yayınları, 1993, 214 s.

İçerik: 1930'larda önemli gündem maddelerinden olan Türkçe Kur'an ve Türkçe İbadet konulatının, Mısır bağlamında yansımaları, Kur'an'ın yabancı bir dile çevrilmesi çerçevesindeki tartışmalar ve Mustafa Sabri Efendi'nin konu hakkındaki görüşleri.

Kur'an Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Lut Abmet Nuri Kinay. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10275.

Kur'an Türkçe Çeviri Hüseyin Atay. Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık, İstanbul, 1998, 627 s.

Kur'an Uyarıyor Yaşar Nuri Öztürk. Yeni Boyut, İstanbul, 1998, 3. bs., 382 s.

İçerik: Daha Önce "Tevhit Mücadelesi" adıyla yayınlanmış olan eserin, yazarın Hürriyet Gazetesinde yayımlanmış olduğu bazı yazılarının eklenmesiyle oluşturulmuş yeni şekli.

Kur'an Üzerine Makaleler Rudi Paret. (der. ve çev. Ömer Özsoy) Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, 192 s.

İçerik: Alman Şarkiyatçı Rudi Paret'in makaleleri.

Kur'an ve Açıklamalı Meâli Nesil Basım Yayın, 1989, 604 s.

Kur'an ve Âsiler Muhammed Abdullah es-Senman. (çev. Ömer

Dönmez) Hisar Neşriyat, İstanbul, 1970, 86 s.

İçerik: Kur'ân tarafından insana yapılan ihtar örnekleri.

Kur'ân ve Bilim Celal Kirca. Marifet Yayınları, 1996, 287 s. Marifet Yayınları, 1997, 2. bs., 287 s.

İçerik: Kur'ân ve Bilimsel Yöneliş, Kur'ân-İnsan ve Bilim.

Kur'ân ve Esâtîr Cemil Conk. Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1963, 16 s.

Kur'ân ve Hadis Işığında Gayb Haberleri Yavuz Fırat. Meriç Matbaası, İzmir, 1988, 50 s.

Kur'ân ve Hadise Göre Ahir Zaman Fitnesi ve Anarşî İbrahim Canan. Kit-San Matbaası, İstanbul, 1982, 512 s.

Kur'ân ve Hadise Göre Bid'at Harun Ünal. Petek Yayınları, İstanbul, 1983, 202 s.

Kur'ân ve Hadisin Işığında Mü'minlere Öğütler Arif Erkan. İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, 109 s.

Kur'ân ve Hadislerde Âdab ve Âdab-ı Muâşeret Necdet Özturan. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.8554.

Kur'ân ve Hadislerde Günüümüzde Ortaya Çıkan İlmi Gerçekler Hasan Günaydın. Tûrdav, İstanbul, 1998, 176 s.

İçerik: Parmak İzlerindeki İlâhî Sır, Peygamberimiz Yorgun İnsanları Neden Koşturdu?, Salgın Hastalıklara Karşı Peygamberimizden Çağdaş Bir Önlem, Evde Hayvan Beslemenin Sakincaları Neler?, Hadisteki Yedi Bağırsak Ne Demek?, Kur'ân Niçin Sinekten Bahsediyor?, Ayet ve Hadislerdeki Günüümüzde Ortaya Çıkan Tibbi Mucizeler ve İlmi Gerçekler.

Kur'ân ve Hadislerde Ümit ve Korku Dengesi Ahmet Özvarinli. (dan. Cihat Tunç) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, trs. (Y.L.T.)

Kur'ân ve Hadislere Göre Cinler - Büyü Ali Osman Ateş. Beyan Yayınları, İstanbul, 1995, 368 s.

Kur'ân ve Hadislere Göre Şeytan Ali Osman Ateş. Beyan Yayınları, İstanbul, 1995, 448 s.

Kur'ân ve Hadislere Göre Şirk ve Müşrik Toplum Nedim Macit. Ribat Basım Yayın, Konya, 1996, 484 s.

Kur'ân ve Hadis'te İman Esasları Hüseyin Atay. Diyanet İşleri Yayınları, Ankara, 1959, 95 s. bkz. Kur'ân'da İman Esasları

Kur'ân ve Hadiste Ru'yet Meselesi Talat Koçyiğit. Ankara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, 112 s.

Kur'ân ve Hayat Celalettin Vatandaş. Pınar Yayınları, Ankara, 1997, 229

s.

İçerik: Gerçek rehberin Kur'ân olması, Kur'ân'ın yaşamın her aşamasına yön vermesi gerektiğine ilişkin.

Kur'ân ve Hayat Seyyid Kutub. (der. İsmail Hakkı Şengüler) Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1987, 357+3 s. Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1989, 357+3 s.

Kur'ân ve Hedefi (Radyo Konuşmaları ve Makalelerim) Ahmet Yiizendağ. Nefaset Matbaası, İzmir, 1959, 96 s.

Kur'ân ve İlimler Safvet Senib. Nil Yayınları, İzmir, 1989, 78 s. Nil Yayınları, İzmir, 1991, 82 s.

İçerik: Kur'ân'da müsbet ilimlere işaretler.

Kur'ân ve İncil'de Hazreti Meryem H. Gültén Öztekin. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.9572.

Kur'ân ve İncil'de Hz. Isa İ. Gönül Öztekin. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.9771.

Kur'ân ve İncil'de Mesih Abdiülbâdî. (çev. Hamdi Çiftçi) Ankara, 1987, 84 s.

Kur'ân ve İnsan Celal Kirca. Marifet Yayınları, 1995, 360 s.

İçerik: Kur'ân ve Yorumu, Kur'ân-İnsan ve Bilgi, Kur'ân ve Eğitim.

Kur'ân ve İnsan Şerafeddin Gölcük. Esra Yayınları, Konya, 1996, 295 s.

İçerik: İnsanın Yaratılışı, Manevî Yapı Olarak İnsan, İnsanın Manevî Dünyası, Allah Hakkında Kur'ân Delilleri, Allah, Toplum İçinde İnsan, Toplum Yasaları, İnanç Olarak İnsan, Amel, İş, Eylem, Davranış Olarak İnsan, İnsanın Ölümü ve Dirilişi.

Kur'ân ve İnsan Hakları Mustafa Yıldız. Ekol Yayıncılık, G. Antep, 1997, 174 s. İçerik: Modern Bir Fenomen "İnsan Hakları", Batı ve İnsan Hakları, Kur'ân ve İnsan Hakları/Kuramsal Bir Çerçeve, Kur'ân'da İnsan Hakları.

Kur'ân ve İnsan Psikolojisi Recep Erdoğan. İlkadım, Ankara, 1998, 203 s.

İçerik: Kur'ân'da İnsanın Yaratılış Özellikleri, İslâm ve Ahlâk, Dini-Ahlâkî Tutumlar.

Kur'ân ve Kadın Amine Vedûd-Muhsin. (çev. Nazife Şişman) İz Yayıncılık, İstanbul, trs., 188 s.

İçerik: Kur'ân'da İnsanın Yaratılışı, Kur'ân'ın Kadının Bu Dünyadaki Konumuyla İlgili Görüşü, Ceza ve Mükâfatta Eşitlik: Kur'ân'da Ahiret, Kadınların Hak ve Görevleri: Bazı Çelişkiler.

Kur'ân ve Kâinat Ayetleri *Fethullah Han*. (çev. Safiye Gülen) İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1988, 178+6 s.

İçerik: Kâinatın ve insanın yaratılışı konusunda Kur'ân'ın ifadeleri ve ilmî araştırmaların sonuçları.

Kur'ân ve Kiyâmet *Ömer Faruk Yavuz*. Marifet Yayınları, 1997, 254 s.

İçerik: Cahiliye Toplumunda Kiyamet Anlayışı, Kur'ân'a Göre Kiyamet, Kiyamet Alâmetleri, Kiyametin Sosyal Hayatımıza Etkileri.

Kur'ân ve Medeniyet *Erdogan Pazarbaşı*. Pınar Yayınları, İstanbul, 1996, 405 s.

İçerik: Medeniyet Kavramı, Kur'ân'a Göre Medeniyetin Menşei, Kur'ân'ın Tarihî Verilerine Göre Medeniyetlerin Seyri, Kur'ân'a Göre Medeniyetlerin Yıkılışı.

Kur'ân ve Mesajı *John Davenport*. (çev. Ahmet Taha) Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1988, 128 s.

Kur'ân ve Modern İlim *Abdulfettah Tabbara*. (çev. Celâl Yıldırım) Garanti Bankası, İstanbul, 1973, 320 s. Uysal Kitabevi, Konya, trs.

Kur'ân ve Sünnet Üzerine *Hikmet Zeyveli*. Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, 190 s.

İçerik: Yazarın Kur'ân ve Sünnet'e ilişkin yayımlanmış makaleleri.

Kur'ân ve Sünnete Göre İnsan ve Mükellefiyetleri *Said Havva*. (çev. M. Abdussamed Görmez) Server Yayınları, Ankara, 1990, 160 s.

Kur'ân ve Sünnete Göre Tasavvuf *Yaşar Nuri Öztürk*. Yeni Boyut, İstanbul, 1998, 368 s. (Birinci Basım 1979)

İçerik: Tasavvufa Genel Bakış, Tasavvufun Fert ve Topluma Bakışı, Tasavvufun Varlık ve Kainat Anlayışı, Sistemin Ana Kavramları.

Kur'ân ve Sünnete Uygun İnanç *Muhammed b. Cemil*. Tekin Kitabevi, Konya, 1988, 48 s.

Kur'ân ve Sünnet'te Emr-i Ma'ruf Nehy-i Münker *Celâhuddin el-Umerî*. (çev. Mehmet Karabulut) İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, 275 s.

İçerik: Hayra Davet ve Hükmü, Ma'rufu Emr Münkeri Nehiy Görevinin Farziyeti ve Önemi; Ma'rufu Emr, Münkeri Nehyetmeye Çalışmanın Hükümü, Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Mahiyeti ve Ne İfade Ettikleri, Ma'ruf ve Münker Sahasının Genişliği ve Kapsamı, Ma'rufu Emredip

Münkeri Nehyetmenin Şartları, Ma'rufu Emredip Münkeri Nehyetmenin Yol ve Vasıtaları, Ma'rufu Emretme ve Nehyetmenin Sınırları, Usûl ve Kâideleri, Ma'ruf ve Münker Görevini Yapanlardan İstenen Vasiflar.

Kur'an ve Sünnet'te Evlilik Muhammed Ebu'n-Nur. (çev. M. Said Şimşek) Uysal Kitabevi, Konya, 1995, 421 s.

Kur'an ve Sünnet'te Hilafet Metin Mergen. (dan. Hakkı Dursun Yıldız) İstanbul Üniversitesi, Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992, 47 s. (Y.L.T.)

Kur'an ve Sünnet'te İtikad-İbadet ve Ruh Terbiyesi Ebu'l-Hasen en-Nedvî. (çev. Mehmet Ali Seraceddin) Risale Yayınları, İstanbul, 1986, 2. bs., 200 s.

Kur'an ve Sünnet'te Müslüman Şahsiyeti Muhammed Ali Hâsimî. (çev. Resul Tosun) Risale Yayınları, İstanbul, 1986. Risale Yayınları, İstanbul, 1987. Risale Yayınları, İstanbul, 1988. Risale Yayınları, İstanbul, 1989. Risale Yayınları, İstanbul, 1992.

Kur'an ve Sünnet'te Şefaat Kavramı İsmet Uçma. (dan. Bekir Topaloğlu) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1986, IX+70 s. (Y.L.T.)

Kur'an ve Sünnet'te Zulüm Kavramı Mustafa Meşbur. (çev. M. Ahmet Varol) Vahdet Yayınları, İstanbul, 1990, 96 s.

Kur'an ve Tarih Önünde Türk'ün Muhasebesi Mehmed Doğan. Emel Matbaacılık Sanayii, Ankara, 1983, 4. bs., 416 s.

Kur'an ve Tasavvuf (Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı) Dilaver Selvi. Şule Yayınları, İstanbul, 1997, 574 s.

İçerik: Tasavvufun Tarif, Tarih ve Temel Problemleri Hakkında Genel Bilgiler, Velâyet ve Veli, Mânevî Verâset ve İntisab, Seyr u Sülük ve İrşâd Metodları.

Kur'an ve Tecvid (Kendi Kendine Kur'an Okumayı Öğretir) Ali Tombul. Fâtih Matbaası, İstanbul, 1967, 112 s.

Kur'an ve Tevrat'a Göre Hz. Yakub İsmail Özén. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.15779.

Kur'an ve Tevrat'a Göre Hz. Yusuf Fahreddin Uçarcı. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10276.

Kur'an ve Toplum Muhammed el-Bebîj. (çev. M. Beşir Eryarsoy) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1986, 415 s.

Kur'an ve Toplum Şadi Eren. Zafer Yayınları, İstanbul, 1998, 147 s.

Kur'an ve Türkler A. Zeki Velidi Togan. Ahmed Sait Matbaası, İstanbul, 1971, 62 s.

Kur'an Yolu *Halit Varol*. Bakış Matbaası, İstanbul, 1949, 14 s.

Kur'an Yolu *Sami Akbul*. Vicdansesi Matbaası, Samsun, 1957.

Kur'an Yolunda *Osman Keskioglu*. Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976, 304 s.

Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönetimler *J. M. S. Baljon*. (çev. Şaban Ali Düzgün) Fecr Yayınevi, Ankara, 1994, 159 s.

İçerik: Tefsir Tarzları, Kur'an'ın Temel Özellikleri, Kelâmî Problemler, Kur'an ve Modern Zaman.

Kur'an'a Bakış *Ali Şeriati*. (çev. Ali Seyyidoğlu) Fecr Yayınları, Ankara, 1988. Fecr Yayınları, Ankara, 1989, 2. bs. Fecr Yayınları, Ankara, 1992, 3. bs. Fecr Yayınları, Ankara, 1996, 4. bs., 112 s.

İçerik: Kur'anı Tanıma Zemini, Kur'anı Tanıma ve İnceleme Metodu, Kur'an'da Anlamların Yeri, Kur'an'ın Ebedîliği, Mi'râc, Kur'an'ın Bir Ayetinin Şerhi, Enbiyâ Sûresi'nden Birkaç Ayetin Tahlili, Kur'an'ın Beyan Metodu, Kur'an'da Tabii İlimler, Rûm Sûresi'nin Önemi.

Kur'an'a Doğru *Mahmud Şeltut*. (çev. Beşir Eryarsoy) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987, 343 s.

İçerik: Yirmibeş sûrenin kısa tefsiri.

Kur'an'a Giriş *Hasan el-Benna*. (çev. Salih Parlak) İslâmoğlu Yayınları, İstanbul, 1990, 104 s.

Kur'an'a Giriş *W. Montgomery Watt*. (çev. Süleyman Kalkan) Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998, 271 s.

İçerik: Tarihî Bağlam, Hz. Muhammed'in Peygamberlik Tecrübesi, Metnin Tarihi, Kur'an'ın Hârici Şekli, Kur'an Üslûbunun Özellikleri, Kur'an'ın Sekillenmesi, Kur'an'ın Kronolojisi, Vahyedilen Mesajın İsimleri, Kur'an'ın Doktrinleri, Müslümanların İlmî Çalışmaları ve Kur'an, Kur'an ve Batılı İlmî Çalışmalar.

Kur'an'a Göre Allah ve Ahiret İnançının Ahlâk ile İlişkisi *İlbâmi Güler*. (dan. M. Sait Yazıcıoğlu) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1990, XV+163 s. (Dr.T.)

Kur'an'a Göre Araştırmalar I-II-III-IV-V *Hüseyin Atay*. Ankara, 1993-1995. "Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III" Atay Yayınevi, Ankara, 1997, 310+9 s.

İçerik: Doğrudan Kur'an'a Başvurduğumuzda Düzeltilebilecek Fıkıh Hükümleri, Kur'anı Anlamanın İlkeleri, Kur'an'a Hangi Yöntemle, Nasıl Yaklaşmalı?, Din Mantığı, Şahsiyet Buhranının Nedenleri, Yüksek Din Öğretimi Projesi, Din Hürriyeti, Dogma - Teokrasi, Medine Antlaşması, Türkiye'nin Din Eğitimi Sorunu, Hayırlı Kadının Tavaftı, Cuma Hutbeleri

Nasıl Olmalıdır? İslâm'ı Anlama ve Anlatma Metodu, Modern İlim ve Kur'an-ı Kerim İlişkisinde Metod, Kur'an'a Göre İnanç İlkeleri, Ne Mutlu Müslümanım Diyene, Kur'an'in Toplum Felsefesi.

Kur'an'a Göre Büyü Süleyman Ateş. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs.

Kur'an'a Göre Din ve Ahlâk Kuralları Salib Münir Paşa. (sadı. Taha Toros) Milliyet Tesisleri, İstanbul, 1986, 32 s.

Kur'an'a Göre Dostluk ve Arkadaşlık Hidayet Aydar. (dan. İsmail Karaçam) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Kur'an'a Göre Dört Terim Ebu'l A'la el-Mevdüdî. (çev. Osman Cilacı, İsmail Kaya) Beyan Yayınları, İstanbul, 1983, 128 s. Beyan Yayınları, İstanbul, 1984, 128 s. Beyan Yayınları, İstanbul, 1991, 21. bs., 117 s.

İçerik: Kur'an bağlamında İlâh, Rab, İbadet ve Din kavramlarının açılımı.

Kur'an'a Göre Hazreti İsa'nın Babası İsmail Hakkı Milash. Ankara Matbaası, İstanbul, 1934, 88 s.

Kur'an'a Göre Hıristiyanlık Nuri Ünlü. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.8571.

Kur'an'a Göre Hidayet ve Dalâlet Ramazan Altıntaş. (dan. Süleyman Toprak) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993, 328 s. (Dr.T.)

Kur'an'a Göre Hidayet ve Dalâlet Ramazan Karşılı. (dan. Süleyman Toprak) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993, 328 s. (Dr.T.)

Kur'an'a Göre Hikmet Nedir ve Nasıl Elde Edilir? A. Rıza Köksal. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.7735.

Kur'an'a Göre Hz. Adem Seyfi Demirel. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.9571.

Kur'an'a Göre Hz. İsa Mevlüt Koyuncu. Tavaslı Yayınları, 1995, 80 s.

Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı I-II-III İzzet Derveze. (çev. Mehmet Yolcu) Yönetiş Yayınları, İstanbul, 1989, 3 c.

İçerik: Üç ciltten oluşan kitabın ilk cildinde, İslâm öncesi Mekke dönemi, ikinci cildinde Mekke ve üçüncü cildinde Medine dönemi yer almaktadır.

Kur'an'a Göre İman Esaslarının Tesbiti ve Müdafası Hüseyin Atay. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1961, II+114+VIII s. (Dr.T.)

Kur'an'a Göre İnsan Nazım Köksal. Ankara Üniversitesi, İlahiyat

Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14525.

Kur'an'a Göre İnsan Hayatında Denge *Tahir Dağaslanı*. (dan. Celal Kirca) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyet ve Mesuliyeti *S. Saib Tuncel*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.12707.

Kur'an'a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev *İsmail Karagöz*. Çelik Yayınevi, İstanbul, 1996, 320 s.

İçerik: Kur'an çerçevesinde Allah, insan, insana verilen değer, insanın görevi, bu görevin yerine getirilmesi.

Kur'an'a Göre İnsanları Tefrikaya Düşüren Faktörler *Mabmut Balci*. İhtar Yayıncılık, Erzurum, 1992, 124 s.

Kur'an'a Göre İslâm'ın Temel Kuralları *Hüseyin Atay*. Gelişim Matbaası, Ankara, 1981, 15+160 s. Gelişim Matbaası, Ankara, 1985, 15+160 s.

Kur'an'a Göre Kadın *Şabin Cansever*. (dan. M. Zeki Duman) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an'a Göre Kainatın Yaratılışı *Şaban Arslan*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1975. (L.T.) Ktp. Nu: Y.18904.

Kur'an'a Göre Kainatın Yaratılmasında "Zaman" *Hasan İşlek*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.18034.

Kur'an'a Göre Kavimlerini Eğitmede Peygamberlerin Takındıkları Ortak Tavrılar *H. Avni Yıldırım*. (dan. Abdullah Özbek) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1991.

Kur'an'a Göre Melek Cin Şeytan *Lütfullab Cebeci*. Şüle Yayınları, İstanbul, 1998, 405 s.

İçerik: Meleklerin Mahiyeti ve Meleklerle İman, Meleklerin İbadeti ve Kiymeti, Meleklerin Çokluğu ve Çeşitleri, Kur'an-ı Kerim'e Göre Cin - Şeytan.

Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum *İsmail Karagöz*. Çelik Yayınevi, İstanbul, 1996, 220 s.

Kur'an'a Göre Münafıklık *Hüseyin Atay*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10148.

Kur'an'a Göre Müsâmaha *Fevzi Arıkan*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.12708.

Kur'an'a Göre Müslümanın Şahsiyeti *Mustafa Abdulvahid*. (çev. M.

Selim Köse) Sönmez Neşriyat, 1971, 272 s.

Kur'ân'a Göre Nifak Sadık Kılıç. Furkan Yayınları, İstanbul, 1982, 151 s.

Kur'ân'a Göre Ölüm ve Ötesi Aziz Üstün. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.9601.

Kur'ân'a Göre Şeytan ve İnsanla İlişkisi Halil İbrahim Karşılı. (dan. Mevlüt Güngör) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1993, 328 s. (Dr.T.)

Kur'ân'a Göre Şirk Nadim Macit. (dan. Şerafettin Gölcük) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1991, 379 s. (Dr.T.)

Kur'ân'a Göre Takva Lütfüllâb Cebeci. Seha Neşriyat, İstanbul, 1991, 221 s.

İçerik: Kur'ân-ı Kerim'de Takvâ'nın Önemi, İttikâ ve Takvâ'nın Kur'ânî Anlamı, Allah'tan İttikâ, Takvâ'nın Mertebeleri, Muttakîlerin Bellibaşlı Vasıfları, İttikâ Edilmesi Gereken Ahkâm, İttikâ'nın Dünyadaki Faydaları, İttikâ'nın Ahiret'teki Faydaları.

Kur'ân'a Göre Uzayda Hayat Var Raif Peblivan Gür. Gonca Yayınları, 1987, 59 s.

Kur'ân'a Göre Yahudilik ve Yahudiler Beyhan Yörükan. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.8300.

Kur'ân'a Göre Yaratılış ve İnsanoğlu Osman Zümru. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.12709.

Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı Veli Ulutürk. İstişare Yayınları, Kayseri, 1993, 93 s.

İçerik: Ayetler ışığında zulmün boyutları.

Kur'ân'a Göre Zulüm Açısından Allah ve İnsan İsmail Karagöz: Çelik Yayınevi, İstanbul, 1996, 336 s.

Kur'ân'a Göre Zulüm ve Zalim Saime İzerdem. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14340.

Kur'ân'a Muhatap Olmak ve Engelleri M. Sait Çekmeköylü. Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, 344 s.

İçerik: Toplumun Kur'ân'ı anamasının önündeki engeller ve öneriler.

Kur'ân'a (Bilimsel, Filolojik, Pratik) Yaklaşımalar J. J. G. Jansen. (çev. Halilrahman Açıar) Fecr Yayınevi, Ankara, 1993, 356 s.

İçerik: Kur'ân ve Yorumlanması, Muhammed Abdûh'un Kur'ân'ı Yorumlayışı, Kur'ân'ın Yorumlanması ve Doğa Bilgisi, Kur'ân'ın Yorumlanması ve Filoloji, Uygulamaya Yönelik Kur'ân'ın Yorumlanması.

Kur'an'a Yönelirken *Mehmed Alagaş*. İnsan Dergisi Yayıncıları, İzmir, 1992, 189 s.

İçerik: Kur'an'a yönelişe ilişkin Kur'anî prensipler.

Kur'an'a Yönelişler *Celal Kırca*. Tuğra Yayıncıları, 1993, 324 s.

İçerik: Kur'an-Bilgi ilişkisi, Kur'an'a Yöneliş Farklılıklar ve Sebepleri, Kur'an'a Yönelişler, Fikhî Yönelişler, Kelâmî Yönelişler, Şîî Yönelişler, Hâricî Yöneliş, Cebriyyeci Yöneliş, Mutezîlî Yöneliş, Sûnnî Yöneliş, Tasavvûfî Yöneliş, Felsefî Yöneliş, Filolojîk Yöneliş, Edebiî Yöneliş, Kissaci Yöneliş, Etnik Yöneliş, Bilimsel Yöneliş, Sosyolojîk Yöneliş, Îlhâdî Yöneliş, Psikolojîk Yöneliş, İktisadî Yöneliş, Kavrâmsal Yöneliş.

Kur'an'da Afv ve Bağıslama *Veysel Çolak*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.18671.

Kur'an'da Ahirete İman *Saim Özen*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.12710.

Kur'an'da Ahlâk *Zekeriya Ökten*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.12711.

Kur'an'da Ahlâk *Elmas Kasap*. Mirfak Yayıncılık, 1996, 274.

İçerik: Ali Bulaç'ın "Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı" adlı eseri esas alınarak hazırlanan aile ve aile hayatına ilişkin ayet meâlleri.

Kur'an'da Ahlâk Psikolojisi *Abdurrahman Kasapoğlu*. Yalnızkurt Yayıncıları, İstanbul, 1997, 176 s.

İçerik: İman ve ahlâk ilişkisi. Aslında bir kulluk görevi olan ibadetlerimizin ahlâkımızı güzelleştirmede oynadığı roller, ahlâkî karakterler, temizliğin psikolojik ve taabbudî boyutları, nezâket kurallarının psiko-sosyal temelleri, sözlu davranışların psikolojik ve psiko-sosyal boyutları, sosyal psikoloji açısından aile ahlâkı, cinsel ahlâk ve ticaret ahlâkı.

Kur'an'da Akıl *Nevzad Ayazbeyoğlu*. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1964.

Kur'an'da Akıl-Vahiy İlişkisi *Hilmi Demir*. (dan. M. Sait Yazıcıoğlu) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996. (Y.L.T.)

Kur'an'da "Allah Korkusu" Kavramı *İdris Terzi*. (dan. Sakıp Yıldız) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1989, 91 s. (Y.L.T.)

Kur'an'da Allah ve İnsan *Toshibiko Izutsu*. (çev. Süleyman Ateş) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayıncıları, Ankara, 1975, 231 s. Kevser Yayıncıları, Ankara, 1983, 231 s. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1995, 312 s.

İçerik: Kur'an semantiği çerçevesinde, dokuz bölümde Kur'an kavramlarının zaman içinde geçirdiği anlam değişiklikleri ve kazandığı yeni

anlamalar.

Kur'an'da Allah'ın Sevdikleri ve Sevmedikleri M. Fatih Karaman.
(dan. Orhan Karmış) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya,
1992. (Y.L.T.)

Kur'an'da Anlamı Kapalı Ayetler Hüseyin Yaşar. Beyan Yayınları,
İstanbul, 1997, 295+6 s.

İçerik: Mübhem'in Sözlük Anlamı, Delâleti Açık Lafızlar, Manaya Delâleti
Yönüyle Kapalı Lafızlar, Kapsam Bakımından Lafızlar, Nazım Yönüyle
Lafızlar, Mübhem Çeşitleri.

Kur'an'da Ashab Terimine Muzâfun İleyh Olan Topluluklar
Bayram Honamlioğlu. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Ankara, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an'da Bilgi Meselesi Hüdai Vural. (dan. Fahrettin Olguner) Selçuk
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993, 45 s. (Y.L.T.)

Kur'an'da Bilgi Teorisi Hüseyin Atay. Furkan Yayınları, İstanbul, 1982,
47 s.

Kur'an'da Davet ve Çağdaş Davet Eğilimleri Mustafa Çatlı. Esra
Yayınları, Konya, 1996, 211 s.

İçerik: Tebliğle İlgili Terimler, Dava Açısından Kur'an-ı Kerim, Davetçi ve
Davetin Üslûbu, Çağdaş Davet Hareketlerinden Örnekler.

Kur'an'da Demirin Esrarı Edip Yiğit. Timas Yayınları, İstanbul, 1985.

Kur'an'da Denge Faruk Gürbüz. Denge Yayınları, İstanbul, 1997, 272 s.

İçerik: Kur'an'da Denge Kavramları, Kur'an'da Denge Olarak
Yorumlanabilecek Davranış ve Mevkûflar, Ümmet-i Vasat, Adil ve
Dengeleyen Bir Ümmet ve Bu Münasebetle Beynemilel Denge, İnsanlığı
Dengeleme ve Kontrol Etmede İki Temel Mekanizma.

Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar Toshibiko Izutsu. (çev. Selahattin
Ayaz) Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1984, 330 s. Pınar Yayınları, İstanbul,
336 s.

İçerik: Semantik Tahlil İlkeleri, Dil ve Kültür, Aşiret Yasasından İslâm
Ahlâkına, Kavramlar Analizi.

Kur'an'da Dua Cavit Yalçın. Vural Yayıncılık, İstanbul, 1998, 65 s.

İçerik: Kur'an Duayı Nasıl Anlatıyor?, Duanın Yeri ve Zamanı, Duanın
Kabul Edilmeyeceğinden Endişe Etmek, Sözlü Dua ve Fiili Dua, Allah'tan
Başkasına Dua Edilmez, Cahiliyyenin Dua Anlayışı, Kur'an'da Peygamber
Duaları.

Kur'an'da Edebi Tasvir *Seyyid Kutub.* (çev. Mehmet Yolcu) Çizgi Yayınları, İstanbul, 1991, 302 s.

Kur'an'da Edebi Tasvir *Seyyid Kutub.* (çev. Süleyman Ateş) Hilal Yayınları, İstanbul, 1969. Hilal Yayınları, İstanbul, 1978. Hilal Yayınları, İstanbul, 1987.

Kur'an'da Edebi Veche *Safvet Senib.* Nil Yayınları, İzmir, 1989, 214 s. Yeni Asya Gazetesi Neşriyatı, İstanbul, 1990, 120 s.

İçerik: Kur'an'ın ifade, üslûb ve beyân açısından mucizevî yönleri.

Kur'an'da Ehl-i Kitap *M. Fatih Kesler.* (dan. İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991. (Dr.T.)

Kur'an'da Ehl-i Kitap *Veli Ulutürk.* İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, 122 s.

İçerik: Ehl-i Kitab'ın İnanç ve İddialarıyla İslâm'a Aykırılıkları, Hz. Peygamber'in Önceki Kitaplarda Müjdelenisi.

Kur'an'da Estetik Anlayışı *Narime Atalay.* (dan. Fahreddin Olguner) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, 176 s. (Y.L.T.)

Kur'an'da Evrim ve Yaratılış *Bebaeddin Sağlam.* Teblîg Yayınları, İstanbul, 1986, 141 s.

Kur'an'da Felsefi Antropoloji *Kasım Turban.* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1977, 39 s. (L.T.) G. 715; K. 915; M. 12932.

Kur'an'da Firavun Mevdûdî. (çev. Ömer Turan) Çizgi Yayınları, İstanbul, 1993, 256 s.

Not: Eser, Ahmed İdris tarafından Kur'an'da Hz. Musa ve Firavun kisisiyle ilgili ayetlerin Mevdûdî'nin "Tefhîmu'l-Kur'an"ından çevrilmesi ve İbn Kesîr, Şevkânî, Beyzâvî ve Alûsî'nin tefsirleriyle karşılaştırılmıştır.

Kur'an'da Günah Kavramı *Sadık Kılıç.* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1982. (Dr.T.)

Kur'an'da Günah Kavramı *Sadık Kılıç.* Hibaş Yayınları, Konya, 1984, 429 s.

Kur'an'da Hac *Muhammed Hüseyin Bebeşti.* (çev. İbrahim Keskin) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987, 144 s.

Kur'an'da Hicret *Cavit Yalçın.* Vural Yayıncılık, İstanbul, 1997, 84 s.

İçerik: Cahiliye ve İman, Rasulullah'ın Hicreti, Dünyayı Terk Etmek, Allah'a Hicret Etmek, Helâk ya da Fetih.

Kur'an'da Hidâyet *Abdullah Cevâdî Âmûli.* (çev. Said Okumuş) İnsan Yayınları, İstanbul, trs., 122 s.

- İçerik: Hidâyet'in Genel Çerçevesi, Hidâyet ve Dalâlet, Kur'an'da İnsan Hidâyetinin Keyfiyeti, Hidâyet ve Dalâlete İlişkin İtirazlar, Bilgi Problemi Bakımından Hidâyet.

Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet *Ramazan Altıntaş*. Pınar Yayıncılık, İstanbul, 1995, 432 s.

İçerik: Kur'an'da Hidayet Kavramı ve Semantik Yapısı, Hidâyet Çeşitleri, Hidâyetin Mertebeleri, Hidâyete Ulaşmada Engeller, Hidâyete Götörücü Salih Ameller, İtikadî Mezheplere Göre Hidâyet, Kur'an'da Dalâlet Kavramı ve Semantik Yapısı, Dalâletin Mecaz Yönüyle Kullandığı, Kur'an'a Göre Saptırıcı Âmiller, Kur'an'a Göre Dalâlet Sahaları, Kur'an'a Göre Dalâlet Ehli, Kur'an'a Göre Saptırıcı Ameller, Sapıklığın Patolojik Açıdan Tezahürleri, İtikadî Mezheplere Göre Dalâlet.

Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet Kavramı *Aytekîn Yılmaz*. (dan. Celal Kırca) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1993, 161 s. (Y.L.T.)

Kur'an'da Hikmet Tarihte Hakikat (Alevilerde Namaz) *Halil Öztoprak*. Emek Basımevi, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1953, 16 s., 1. Kitap. Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1953, 2. bs. İdeal Matbaası, Ankara, 1955, 3. bs., 63 s. Ekonomi Matbaası, İstanbul, 1960, 112 s., 2. Kitap. Can Yayıncılık, İstanbul, 1990, 190 s.

Kur'an'da Hükmün Allah'a Mahsus Olma Meselesi *Topal Polat*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.18036.

Kur'an'da Hz. Musa Ali Sayı. (dan. Abdullah Aydemir) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990. (Dr.T.)

Kur'an'da Hz. Nuh ve Hz. İbrahim Kissaları *M. Salib Öğün*. (dan. Orhan Karmış) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an'da İbadet Kavramı *Ismail Karagöz*. Şule Yayıncılık, İstanbul, 1997, 106 s.

İçerik: Kur'an'da 256 kez yer alan ibadet kavramına ilişkin.

Kur'an'da İbadet *Karl Optiz*. (çev. Feridun Nafiz Uzluk) Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971, 111 s.

Kur'an'da İbadet Müslüman Saadet *Halil Öztoprak, Hüseyin Erdogan*. Sinan Matbaası, İstanbul, 1963, 110 s.

Kur'an'da İbrahim (a.s.) *Abmet İybıldiren*. (dan. Abdülbaki Turan) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1990. (Dr.T.)

Kur'an'da İki Mesele, Müteşabih - Nesh *M. Said Şimşek*. Selam Yayınevi, Konya, 1987, 125 s.

Kur'an'da İlmî Mesajlar (Ayetlerin Sırlar Zinciri) *Süleyman Aksoy*. İstanbul, 1991, 220 s.

Kur'an'da İlmî Mucizeler *Abdulmecid Zindâni*. (çev. Resul Tosun) Kayihan Yayınları, İstanbul, 1990, 123 s.

İçerik: Kur'an ve ilme yol gösterdiği düşünülen ayetler.

Kur'an'da İman *Veysel Özcan*. Mirfak Yayınları, 1996, 47 s.

İçerik: Ayetler çerçevesinde iman ve imanın insana kazandırdıkları.

Kur'an'da İman Esasları *Hüseyin Atay*. Atay Yayınevi, Ankara, 1998, 190 s.

İçerik: "Bu kitabın özgün adı "Kur'an'a Göre İman Esaslarının Tespiti ve Müdafaası"dır. İman Esaslarının tespit edilmesi hususunda kendime özgü yeni bir yöntem ortaya koydum ve müslümanları birbirine karşı hasmâne davranışmaya sevk eden 'Kadere İman' etmenin Kur'an'da olmadığını açıkça ve cesaretle savundum. Böylece ilk defa İslâm Dini tarihinde 1400 sene sonra Kur'an'a başvurarak yanlış bir inancın düzeltilmesi örneğini verdim ve Kur'an'ın nasıl anlaşılması gerektiği yöntemini gösterdim." (Prof. Dr. Hüseyin Atay) bkz. **Kur'an ve Hadis'te İman Esasları**

Kur'an'da İmanî Mesajlar *Müseyibe Korkmaz*. Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1990, 107 s.

Kur'an'da İnkâr ve Sebepleri *Cafer Kayıscı*. (dan. Süleyman Toprak) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1991. (Y.L.T.)

Kur'an'da İnsan (İslâmî Dünya Görüşüne Giriş) *Murtaza Mutabbari*. (çev. Abdullah Rezevi) Kadıoğlu Matbaası, Ankara, 1984, 78 s.

Kur'an'da İnsan - Gayb İlişkisi *Hâlis Albayrak*. Şüle Yayınları, İstanbul, 1996, 2. bs., 300 s.

İçerik: İnsanlık ve Gayb, Kur'an'da Gayb, İnsan - Gayb İlişkisi.

Kur'an'da İnsan Hürriyeti *Sait Polat*. (dan. Hüsamettin Erdem) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, 176 s. (Y.L.T.)

Kur'an'da İnsan İman ve Ahiret *Ayetullah Murtaza Mutabbari*. (çev. M. Selahaddin Silahtar) Endişe Yayınları, Ankara, 1990, 260 s.

Kur'an'da İnsan ve Medeniyet *Muhammed Said Ramazan el-Büti*. (çev. Resul Tosun) Risale Yayınları, İstanbul, 1987, 204 s.

Kur'an'da İnsan ve Toplum *Ekrem Sağiroğlu*. Pınar Yayınları, İstanbul, 1993, 268 s.

İçerik: Mü'min kimdir?, Hangi özelliklere sahiptir?, Nasıl inanmalı ve yaşamalıdır?, Kafir, Müşrik, Münafık, Ehl-i Kitap kimdir?, Özellikleri

nelerdir?, Düşünce ve yaşama biçimleri nasıldır? vb. sorulara Kur'ân işliğinde yanıtlar.

Kur'ân'da İnsanın Değeri *Serafettin Gölcük*. Pınar Yayınları, İstanbul, 1983, 104 s.

Kur'ân'da İnsanın Yaratılışı *Süleyman Koyuncu*. (dan. Süleyman Toprak) Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, 255 s. (Dr.T.)

Kur'ân'da İslâmî Düşüncenin Genel Yapısı *S. Ali*. (çev. Orhan Zeynoloğlu) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985, 79 s.

Kur'ân'da Kadın Hakları *Abbas Mabmud Akkad*. (çev. Ahmet Demirci) Çığır Yayınları, İstanbul, 1975, 208 s.

Kur'ân'da Keramet *Abdullah Cevâdi Amûlî*. (çev. Hicabi Kırlangıç) İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 183 s.

İçerik: Kerâmet kavramını eksen alan bir Kur'ân çalışması. Kerâmeti başka dillerde tek bir kelimeyle karşılığı olmayan bir kavram olarak tanıtan eser, on iki dersten oluşmakta. Her yeni derste, daha önce ele alınan konular özetlenmekte ve kerâmet kavramı çerçevesinde yeni konulara geçilmekte. İlk dersten başlayarak kerâmet okuyucuya tanıtılmakta, Kur'ân dayanak alınarak kerâmetin niteliği ve çerçevesi belirginleştirilmeye çalışılmakta.

Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri *Said Köşk*. Anahtar Yayıncılık, 1993, 96 s.

Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri *Seyyid Kutub*. (çev. Süleyman Ateş) Hilal Yayınevi, İstanbul, 1971, 408 s. Ankara, 1980, 408 s. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs., 406 s.

Kur'ân'da Kötülük - Terim ve Tasvirler *H. Hüseyin Bircan*. (dan. Fahreddin Olguner) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993, 95 s. (Y.L.T.)

Kur'ân'da Kur'ân Ejder Okumuş. Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1990, 192 s.

Kur'ân'da Mahlukâtmın Yaratılmasındaki Kudret ve Zihin Yorumu *Abdullah Yüceer*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.18039.

Kur'ân'da Mele' *İbrâhim Çelik*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1981. (Dr.T.)

Kur'ân'da Muhammed *Veysel Özcan*. Mirfak Yayınları, 1995, 125 s.

Kur'ân'da Mustaz'af *Bebeşti*. (çev. Serdar İslâm) Objektif Yayınları, İstanbul, 1992, 222 s.

Kur'ân'da Münafık Karakteri *Cavit Yalçın*. Vural Yayıncılık, İstanbul, 1996, 60 s.

İçerik: Kitapta yer alan konular: Münafıkların Temel Özellikleri, Mü'minleri Aldatmaya Çabalamaları, İçinde Bulundukları Ruh Hali, Münafıkların Akılsız Oluşları, Fitne Çıkarma Özellikleri, Fitnenin Ardından Mü'minlere Karşı Girişikleri Eylemler, Allah Münafıkları Ortaya Çıkartacak ve Azaplandıracaktır.

Kur'an'da Mü'minlerin Özellikleri *Beşir İslamoğlu*. Pınar Yayıncıları, Ankara, 1992, 216 s.

Kur'an'da Müsbet İlim ve Kişi Bilmediğinin Düşmanıdır *Mehmet Şükrü Sözer*. Eşber Yayıncıları, Ankara, 1964.

Kur'an'da Nasih ve Mensuh *Mer'i İbn Yusuf el-Kerim*. (çev. Eyüp Aslan) Hak Yayıncıları, İstanbul, 1991, 342 s.

Kur'an'da Nefs Kavramı *Abmet Ögke*. (dan. Şerafettin Gölcük) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1994. (Y.L.T.). İnsan Yayıncıları, İstanbul, 1997, 122 s.

İçerik: Kur'an-ı Kerim'de Nefs, Nefs'in Mahiyeti, Sifat ve Özellikleri, Nefs'in Mertebeleri ve Nefs'e Karşı Takınılacak Tavrı.

Kur'an'da Neler Var? *Abdullah Korunan*. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1940, 47 s., 5 ila 8. Dersler. Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1940, 95+11 s., 12. Ders. Evrensel Basımevi, 1941, 32 s., 11. Ders. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1948, 38 s.

Kur'an'da Neler Var? *Ömer Nasubi Bilmen*. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1947, 104 s. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1949, 2. bs., 2. Kitap. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1950, 3. bs., 3. Kitap.

Kur'an'da Nesh Meselesi *Süleyman Ateş*. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs.

Kur'an'da Nifak Olayı *Gülbeddin Hikmetyar*. (çev. Mehmed Kafadaroğlu) Düşünce Yayıncıları, İstanbul, 1981, 176 s. Gümüş Yayıncıları, İstanbul, 1986, 2. bs., 176 s.

Kur'an'da Olumsuz Liderler *Fikri Özdemir*. (dan. Mevlüt Güngör) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1993, 85 s. (Y.L.T.)

Kur'an'da Ölçü ve Ahenk *Abdurrezzak Nevfel*. (çev. Muzaffer Kalaycıoğlu) İnkılاب Yayıncıları, İstanbul, 1988, 190 s.

İçerik: Kur'an metni, kelimelerin düzeni, kelime ve ayetlerin tekrarı vb. konularda ölçü ve ahenk, Kur'an'ın mucizevî yönleri.

Kur'an'da Peygamber Duaları *Necmettin Şabinler*. Beyan Yayıncıları, İstanbul, trs., 119 s.

Kur'an'da Peygamberler Tarihi Şakir Berki. Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1957, 108 s.

Kur'an'da Peygamberler ve Peygamberimiz (Hayatlarından Kissalar, Dersler ve İbretler) Aşif Abdulfettah Tabbara. (çev. Ali Rıza Temel, Yahya Akin) Gonca Yayınevi, İstanbul, 1982, 624 s.

Kur'an'da Resulullah M. Ali Hâsimî. (çev. Nureddin Yıldız) Risale Yayınları, İstanbul, 1987, 125 s.

İçerik: Beşerî Kişiliği, Risalete Hazırlanış, Peygamberlik Yönü, Resulullah (s.) İnsanlarla.

Kur'an'da Sembolik Anlatımlar Necmettin Şabinler. Beyan Yayınları, İstanbul, 1995, 343 s.

Kur'an'da Siyasi Kavramlar Vecdi Akyüz. Kitabevi, İstanbul, 1998, 516 s.

İçerik: Siyaset, İktidar ve Egemenlikle İlgili Kavramlar, Yönetim İlkeleriyle İlgili Kavramlar, Siyasi Önderlikle İlgili Kavramlar, Sosyal-Siyasal Gruplaşmayla İlgili Kavramlar, Siyasi Davranışla İlgili Kavramlar, Şiddet ve Başkaldırıyla İlgili Kavramlar, Fitne, Bozgunculuk ve Sapkınlıkla İlgili Kavramlar, Din'le İlgili Kavramlar, Siyasetin Coğrafi Boyutuya İlgili Kavramlar, Barış, Cihad ve Fetihle İlgili Kavramlar ana başlıklar altında siyasal içerikli ya da böyle bir içerik yüklenmiş kavramlar.

Kur'an'da Sosyal Psikoloji Abdulkadir Etöz. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1988. (Dr.T.)

Kur'an'da Sünnetullah Kavramı Ömer Özsoy. (dan. İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1991. (Dr.T.)

Kur'an'da Sünnetullah ve Helâk Edilen Kavimler Nuri Tok. Etüt Yayınları, Samsun, 1998, 132 s.

İçerik: Kavramlar, Kur'an'da Sünnetullahlar, Sünnetullah Gereği Helâk Edilen Kavimler.

Kur'an'da Şer Problemi Lütfüllah Cebeci. Akçağ Yayınları, Ankara, 1985, 15+320 s.

Kur'an'da Şirk Kavramı M. H. Surti. (çev. Ali Zengin) Akabe Yayınları, İstanbul, 1985, 60 s.

Kur'an'da Şirk Kavramı Muhammed Bilgin. (dan. Sakıp Yıldız) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1993. (Dr.T.)

Kur'an'da Şirk ve Müşrikler Mikdat Öccii. (dan. M. Zeki Duman) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an'da Tarih Kavramı Mazbaru'd-Din Siddiki. (çev. Süleyman Kalkan) Pınar Yayınları, İstanbul, 1982, 230 s. Pınar Yayınları, İstanbul,

1990, 2. bs., 232 s.

İçerik: Kur'ân ve Tarihsel Değişim, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân'da Tarih Kavramları, Eski Arap Tarihi Üzerine Kur'ân'ın Yorumları, Yahudi Tarihi Üzerine Kur'ân'ın Yorumları, Yahudilerin Hayatları Konusunda Kur'ân'ın Genel Açıklamaları, Kur'ân'ın Hristiyan Tarihi Üzerine Yorumları, Kur'ân'ın Tarih Anlayışı ve Bazı Çağdaş Tarih Felsefeleri.

Kur'ân'da Tartışma Metodları *Zabir b. Avad el-Elmâî*. (çev. Ercan Elbinsoy) Pınar Yayınları, İstanbul, 1984, 512 s.

İçerik: Tebliğci her an karşılaşma olasılığı olan tartışma olgusu karşısında nasıl davranış olacaktır?, İslâm'ın tebliğinde öncelikle ikna etmek esas olduğuna göre, karşısındakini nasıl ikna edecektir?, Sözlerini ve davranışlarını hangi ölçüye göre ayarlayacaktır? vb. sorulara Kur'ân ve Sünnet'ten yanıtlar.

Kur'ân'da Tekvin ve Adem (İman Külliyatı) *M. Emin Akyüz*. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1962, 71 s.

Kur'ân'da Temel Kavramlar *Ali Ünal*. Beyan Yayınları, İstanbul, 1986, 592 s. Kırkambur Yayınları, İstanbul, 1998, 540 s.

İçerik: Kur'ân ve Kur'ân İlimleriyle İlgili Kavramlar, Genel, Kevnî ve Teşrifî Kavramlar, İnsanın Amellerinin Kategorilendirilmesi ve Şirk - Küfür - Cahiliye Kategorisiyle İlgili Kavramlar, İnsanın Amellerinde İslâm - İman Kategorisiyle İlgili Kavramlar, İnsanın Hayatında Önderlik Kurumuya İlgili Kavramlar ana başlıklar altında, Kur'ânî kavramlar ve anlam bağlantıları.

Kur'ân'da Temel Kavramlar *Cavit Yalçın*. Vural Yayıncılık, İstanbul, 1997, 184 s.

İçerik: Şirk, Fitne, Nefsin İki Yönü, İstek ve Tutkularını İlah Edinenler, Vicdan ve Ruh, Kalp, Akıl ve Zekâ, Akıl Sahipleri ve Aklı Örten Etkenler, Akıl ve Duygusallık, Aklın Kaynakları, Gaflet Hali ve Dikkat, Zanna ve Tahmine Uymak, Sadakat ve İtaat, Kararlılık, Sabretmek, Salih Amel, Şükür, Çıkar Gözetmemek, Kardeşlik ve Beraberlik, Alçakgönüllülük ve Kibir, Allah'a Güven ve Teslimiyet, Bağışlanma ve Tevbe.

Kur'ân'da Temsili Anlatım *Veli Ulutürk*. İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 93 s.

İçerik: Mesel Nedit?, Kur'ân'da Meselin Yeri, Kur'ân'da Meseller.

Kur'ân'da Tevhid *Mehmet Kubat*. (dan. Şerafettin Gölcük) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993, 225 s. (Dr.T.) Şafak Yayınları, İstanbul, 1994, 272 s.

İçerik: Kur'ân'da Allah'ın Varlığı, Kur'ân'da Allah'ın Birliği, Peygamberlerin Ortak Çağrısı ya da Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi, Kur'ân'a Göre Şirk,

Kur'an'da Tağut, Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın İsim ve Sifatları.

Kur'an'da Toplumsal Çöküş Ejder Okumuş. İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 208 s.

Kur'an'da Toplumsal Değişim Celaleddin Çelik. İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, 163 s.

Kur'an'da Uluhiyet Suat Yıldırım. Atatürk Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Erzurum, 1977, 362 s. (Doç. T.) Kayihan Yayınevi, İstanbul, 1987, 16+399 s.

Kur'an'da Vahdaniyyetin Delilleri Celal Karaklıç. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.7709.

Kur'an'da Vahiy Abdulgaffar Aslan. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1997. (Dr.T.)

Kur'an'da Veli ve Velâyet Mikdat Öcciü. Suffe Yayınları, İstanbul, 1997, 158 s.

Kur'an'da Veraset Sistemi - Ferâiz Sadreddin Berki. Binbirdirek Yayınları, İstanbul, 1990, 80 s.

Kur'an'da Yahudiler ve Hıristiyanlar M. Fatih Kesler. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, 280 s.

İçerik: Yahudi ve hıristiyanların İslâm'a yönelik iddiaları ve Kur'an'in bu iddialara yanıtları.

Kur'an'da Yedi Kat Semanın Pozitif İlimlere Göre İzahı Ali Gözütok. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.9574.

Kur'an'da Yeminler (Aksâmu'l-Kur'an) *Mehmet Refîi Kileci.* (dan. Ali Özek) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988. (Y.L.T.)

Kur'an'da Zihin Eğitimi Yaşar Fersaboglu. Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, 648 s.

İçerik: İnsanın Yaratılışının Nihâî Amacı, Zihin Eğitimi ile İlgili Kavramlar, Kur'an'ın Zihin Eğitimi Yöntemi, Kur'an'ın Zihni Eğitim İlkeleri, Kur'an'ın Eğitiminden Geçen İnsanın Portresi.

Kur'an'da Zikredilen Kavimlerin Tarih Süreci İçinde Değerlendirilmesi Ali Rıza Yılmaz. (dan. Kemal Atik) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an'da Zulüm Kavramı Abmet Şışman. Beyan Yayınları, İstanbul, 1983, 120 s. Beyan Yayınları, İstanbul, 1984.

Kur'an'da Zulüm Kavramı *Musa Özzybek.* (dan. M. Sait Şimşek) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, 110 s. (Y.L.T.)

Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı *Mehmet Paçacı.* (dan. Salih Akdemir) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1989, V+259 s. (Dr.T.)

Kur'an'daki İktibaslar *Muhammed Ali - Ömer Rıza.* Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi, İstanbul, 1954.

Kur'an'daki İslâm *Yaşar Nuri Öztürk.* Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1992, 2. bs., 735 s.

Kur'an'daki Tekrarlar ve Sırları *Ali Erbaş.* (dan. İsmail Karaçam) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Kur'an'dan Alınan Kalkınma ve Huzur Yolu *Fabri Demir.* Eksigil Matbaası, İstanbul, 1952, 15 s.

Kur'an'dan Ayetler ve Nesirler *M. Akif Ersoy.* Yüksel Matbaası, İstanbul, 1944, 375 s.

Kur'an'dan Cevaplar *Cavit Yalçın.* Vural Yayıncılık, İstanbul, 1994, 108 s.
İçerik: Dinle ve mü'minlerle yeni tanışanların aklına gelebilecek olası sorulara Kur'an'dan cevaplar.

Kur'an'dan Cevherler *İmam Gazâlî.* (çev. H. Suudi Erdoğan) Hisar Cilt ve Yayınevi, İstanbul, 1970, 230 s. Hisar Neşriyat, İstanbul, 1977, 239 s.

Kur'an'dan Fenne İşaretler *İbrahim Demirkan.* Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1948, 32 s.

Kur'an'dan Hikmetler *Ali Osman Tatlısu.* Örnek Matbaası, Eskişehir, 1953, 16 s.

Kur'an'dan Hikmetler *Cemil Conk.* Gayret Kitabevi, Ankara, 1955, 66 s.

Kur'an'dan İbret Verici Kissalar Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1987.

Kur'an'dan İcatlara *Şaban Dögen.* Nesil Matbaacılık Yayıncılık ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1985, 2. bs., 96 s. Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1987, 96 s.

İçerik: Teknolojik gelişmelere işaret ettiği düşünülen ayetler.

Kur'an'dan İktibaslar *Muhammed Ali.* (çev. Ömer Rıza Doğrul) Âsâr-ı İlmiyye Kitaphanesi, İstanbul, 1934, 158 s. Can Kitabevi, İstanbul, 1982, 158 s. bkz. Kur'an'daki İktibaslar.

Kur'an'dan İlhamla Din Edebiyatı ve İnsanlık *M. Necati Ak.* Ahmet Ak Kitabevi, İstanbul, 1950, 3. bs., 76 s.

Kur'an'dan İlhamla Nuh Gemisine *M. Necati Ak.* Ahmet Ak Kitabevi,

İstanbul, 1951, 22 s.

Kur'an'dan İlhamla Vesile-i Necat Mustafa Necati Ak. Resimli Posta Matbaası Ltd. Şti., Ankara, 1962, 202 s.

Kur'an'dan İlhamlar Rauf Denktaş. Seçil Ofset, İstanbul, 1986, 137 s. Yeni Asya Gazetesi Neşriyatı, İstanbul, 1990, 137 s.

Kur'an'dan İlmi Mesajlar. Ayetlerin Sırlar Zinciri Süleyman Aksøy. İstanbul, 1991, 219 s.

Kur'an'dan Kainata Şaban Dögen. Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1985, 93 s.

Kur'an'dan Kissalar Muhammed Kutub. (çev. M. Selim Bilge) Ünlem Yayınları, İstanbul, 1991, 172 s. Selamet Yayınları, 1995, 168 s. İklim Yayınları, 1996, 167 s.

Kur'an'dan Mucizeler Hadisten Hikmetler M. Kemal Şallı. Haşim Ofset Matbaası, İstanbul, 1956, 1966, 88 s.

Kur'an'dan Nasıl Yararlanılır Ebu'l-Hasen en-Nedvî. (çev. Yusuf Karaca) Şüle Yayınları, İstanbul, 1995, 143 s.

İçerik: Kendi İfadeleriyle Kur'an-ı Kerim'i Tanıma, Kur'an-ı Kerim'in Eşsizliği, Kur'an-ı Kerim'le Diğer Semavi Kitapların Farkı, Kur'an-ı Kerim'den Yararlanmanın Şartları.

Kur'an'dan Seçmeler Emek Basım Yayınevi, Ankara, 1952, 15 s. Emek Basım Yayınevi, Ankara, 1957, 15 s.

Kur'an'dan Sureler Yaşar Nuri Öztürk. Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1989, 32 s.

Kur'an'dan Tekniğe Şaban Dögen. Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1983, 94 s. Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1986, 94+2 s. Yeni Asya Gazetesi Neşriyatı, İstanbul, 1990, 142 s./Nesil Basım Yayın, 1990, 142 s.

İçerik: Kur'an'ın günümüz teknik gelişmelerine işaret ettiği düşünülen yönleri.

Kur'an'ı Anlama Metodu Bebeşî. (çev. Sabah Kara) Kiyam Yayınları, Ankara, 1989, 75 s.

Kur'an'ı Anlama Yolu Mahmut Toptaş. Cantaş Yayınları, İstanbul, 1988, 1989, 48 s.

Kur'an'ı Anlamada Siyâkin Rolü Mustafa Ünver. Sidre Yayınları, Ankara, 1996, 237 s.

İçerik: Kur'an ayetlerine atomistik yaklaşımın ortaya çıkardığı öznel ve keyfi tutumlar, siyak-bağlam konusunun önemi, siyak bilgisinin Kur'an'ın

anlaşılmasındaki rolü.

Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem Te'vil Yusuf Işık. Esra Yayınları, Konya, 1997, 103 s.

İçerik: İlk Dönem Kur'an Tefsirinin Temel Özelliği ve Günümüzde Bu Özelliğe Olan İhtiyaç, Lügatte, Kur'an-ı Kerim'de ve İstilahta Te'vil Kelimesi, Kur'an'da Anlaşılmayan veya Tefsiri Mümkün Olmayan Ayetler Var mıdır?

Kur'an'ı Anlamada Temel İlkeler Yusuf Işık. Esra Yayınları, Konya, 1997, 139 s.

İçerik: Kur'an Tefsirinde Meşruiyet Çizgisinin Önemi, Kur'an'ın Anlaşılması Konusuna Genel Bir Bakış, Kur'an-ı Sağlıklı Anlamak İçin Dikkat Edilmesi Gereken Belli Başlı Prensipler.

Kur'an'ı Anlamada Yöntem Muhammed Gazali. Sor Yayıncılık, Ankara, 1993, 364 s.

Kur'an'ı Anlamak 1 - 3 İsmail Kazdal. Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996.

İçerik: Nüzül sıralı meâl yorum.

Kur'an'ı Anlamak (Tefsir İlminin Temel Meseleleri) *Cemaleddin el-Kâsimî*. (çev. Sezai Özel) İz Yayıncılık, İstanbul, 1990, 298 s.

İçerik: 12 cıltlik 'Mehâsinu't-Te'vîl' adlı tefsirin Tefsir Usûlü niteligideki giriş bölümü.

Kur'an'ı Anlamak Farzdır Abdullah Yıldız - Şemseddin Özdemir. Pınar Yayınları, İstanbul, 1997, 216 s.

İçerik: Kur'an Nasıl Bir Kitaptır, Kur'anı Anlamak Farzdır, Kur'an-ı Gereği Gibi Okumak, Yeniden Kur'an'a Dönmek.

Kur'an'ı Anlamak İçin "Yaradan Rabbinin Adıyla" Oku Bilger Duruman. AD Yayıncılık, İstanbul, 1995, 158 s.

İçerik: Kur'an-ı Kerim Bilgisi, Kur'an-ı Kerim'de İnanç, Kur'an-ı Kerim'de İbadet, Kur'an-ı Kerim'de Yaşam ana başlıklarını altında ayet meâlleri.

Kur'an'ı Anlamak ve Yaşamak Muhammed es-Sâvvâf. (çev. Davud Aydüz) İşık Yayınları, 1996, 82 s.

İçerik: Kur'an mucizesi, Kur'an'ın faziletleri, Kur'an ümmetinin faziletleri, Kur'an'ın hatmi.

Kur'an'ı Anlamadan Anlamı Dütçane Cündioğlu. Tibyan Yayınları, İstanbul, 1995, 136 s.

İçerik: Anlama ve Yorumlama'nın Mahiyeti, Anlama Faaliyeti'nin Kavramsal Araçları, Anlama Faaliyeti'nin İstikâməti, Anlamlar'ın Anlamsızlığı,

Anlamlar'dan Anlam'a, Çokanlamlılık, Kelime-Cümle İlişkisi, Anlam'ın Doğruluğu, Yazı Dili - Konuşma Dili.

Kur'ân'ı Anlamaya Doğru Yaşar Nuri Öztürk. Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1998, 9. bs., 280 s. (İlk Basım 1990)

İçerik: Yazarın haftalık köşe yazılarının derlenmesiyle oluşturulmuş bir eser.

Kur'ân'ı Anlamaya Giriş Ebu'l-A'la Mevdûdî. (çev. Bayram Kolsuz) Furkan Yayınları, İstanbul, 1983, 64 s.

Kur'ân'ı Anlamaya ve Yaşamaya Doğru Salâb Abdiülfettah el-Hâlidî. (çev. Yusuf Işıkçı) 2 Kaynak Yayıncılık, Ankara, 1998, 160 s.

İçerik: Kur'ân'ın Tanımı, Kur'ân'ı Okuma ve Anlamada Dikkat Edilecek Hususlar, Kur'ân'a Yaklaşım ve Onunla İletişimde Bazı Temel Prensipler.

Kur'ân'ı Kolayca Öğrenmenin Yolu, Usûl-i Tâlimî'l-Kur'ân Hasan Febmi Öner. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1957, 34 s.

Kur'ân'ı Nasıl Anlayalım Ebu'l-Ala el-Mevdiûdî. (çev. Bekir Karlıga) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983. Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985. Bir Yayıncılık, İstanbul, 1988.

Kur'ân'ı Nasıl Okumalı ve Okutmalı Osman Zümrüt. Ankara, 1983.

Kur'ân'ı Nasıl Okuyalım Muhammed Kutub. (çev. Bekir Karlıga) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983, 119 s. Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983, 2. bs., 119 s. Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985, 3. bs., 133 s. Bir Yayıncılık, İstanbul, 1988, 4. bs., 102 s. İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, 120 s.

Kur'ân'ın 20. Asra Göre Anlamı M. Kazım Öztürk. Ayyıldız Matbaası, İzmir, 1974, 381 s., 1. cilt. Ayyıldız Matbaası, İzmir, 1976, 392 s., 2. cilt. Ayyıldız Matbaası, İzmir, 1980, 220 s., 3. cilt.

Kur'ân'ın 20. Asra Göre Anlamı, Fâtîha ve Amme Cüzü Okunuşu, Tercümesi ve Açıklanışı M. Kazım Öztürk. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974, 381 s.

Kur'ân'ın 20. Asra Göre Anlamı. Kâf, Hucurât, Fetih ve Muhammed Sûreleri Okunuşu, Tercümesi ve Açıklaması M. Kazım Öztürk. Karınca Matbaacılık ve Tic. Ort., İzmir, 1958, 10+150 s.

Kur'ân'ın 20. Asra Göre Anlamı. Kehf ve Îsrâ Sûreleri, Okunuşu, Tercümesi ve Açıklaması M. Kazım Öztürk. Ayyıldız Matbaası, İzmir, 1980, 220 s.

Kur'ân'ın 20. Asra Göre Anlamı. Tebâreke Cüzü, Okunuşu, Tercümesi ve Açıklaması M. Kazım Öztürk. Ayyıldız Matbaası, İzmir, 1976, 392 s.

Kur'an'ın Anahtarı (Fatiha Tefsiri) *Gülbeddin Hikmetyar*. (çev. Mustafa Çoban) Gümüş Yayınları, İstanbul, 1986, 126 s.

Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri *Ebu'l-A'la Mevdûdî*. (çev. Muhammed Han Kayani, vd.) İnsan Yayınları, İstanbul, 1986-1987, 7 c.

Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru *Muhammed Abdullah Draz*. (çev. Salih Akdemir) Mim Yayınları, Ankara, 1983, XIVIII+200 s.

Kur'an'ın Anlaşılmasında Aklın Rolü *Abdullah Manaz*. (dan. İbrahim Agah Çubukçu) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1990, 377 s. (Dr.T.)

Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü *Dr. Abmet Nedim Serinsu*. Şule Yayınları, İstanbul, 1994, 380 s.

İçerik: Kur'an İlimleri ve Esbâb-ı Nüzûl İldi, Kur'an-ı Kerim'in Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûl Rivayetlerinin Değerlendirilmesinin Sonuçları ve Esbâb-ı Nüzûle Yeni Bir Yaklaşım.

Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele *M. Said Şimşek*. Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1991, 175 s.

İçerik: Müteşâbih ve Te'vil, Kur'an'da Nesh Meselesi.

Kur'an'ın Aydınlığında İlk Adım Namaz Duaları ve Sureleri *Ali Akpmar*. Sufie Yayınları, İstanbul, 1997, 194 s.

Kur'an'ın Bugünkü Ulûmu Tabiiye ve Fennîye Tatbiki *Malik Gök*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.7650.

Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri *Halis Albayrak*. Şule Yayınları, İstanbul, 1991, 2. bs., 167 s.

İçerik: Kur'an'ın bütünsel anlamı, metni oluşturan kelime, deyiş ve cümlelerin birbirleriyle bağlantıları.

Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri *Janes Eckmann*. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1975.

Kur'an'ın Dünya Hayatına Bakışı *Abdiulkadir Karakuş*. (dan. İsmet Ersöz) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an'ın Emirleri *Teyfik Ülema*. Nasreddin Matbaası, Akşehir, 1959, 45 s.

Kur'an'ın Evrenselliği ve Kur'an Sembollerinin Dili *Babaeddin Sağlam*. Teblig Yayınları, İstanbul, 1997, 350 s.

İçerik: Bakara Sûresinin Ana Teması, Cihad İle İlgili Yedi Giriş, Enfâl Sûresi, Tevbe Sûresi, İsrâ Sûresinin Tefsiri, Başka Bir Açıdan Nûr Sûresinin Tefsiri, Makâmât-ı Haşriye ve Delilleri, Ankebût Sûresi ile İlgili Birkaç Not,

İhbarat Sûresi, Saff Sûresi.

Kur'an'ın Faziletleri *İbn Kesir, İmaduddin Ebu'l-Fidâ İsmail.* (çev. Mehmet Sofuoğlu) Tûrdav Basım Yayım Ltd. Şti., İstanbul, 1978, 184 s.

Kur'an'ın Getirdiği *Emin Işık.* Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, 296 s.

Kur'an'ın Gölgesinde Kadın *Seyyid Kutup.* Ravza Yayınları, 1995, 387 s.

Kur'an'ın Güncel Soruları (Yanıtlayan Bir Derlemesi. Bu Konuda Kur'an Ne Der?) *Yüksel Yiçelen.* Ufuk Basımevi, İstanbul, 1986, 157 s.

Kur'an'ın Harika Mesajları 1 *Haluk Nurbâki.* Damla Yayınevi, İstanbul, 1992, 1998.

Kur'an'ın Harika Mesajları 2 *Haluk Nurbâki.* Damla Yayınevi, İstanbul, 1992, 116 s.

Kur'an'ın Işığında Müslim - Gayrimüslim Münasebetleri *Hüseyin Yılmaz.* Kayhan Yayınları, İstanbul, 1997, 214 s.

Kur'an'ın Işığında Peygamberlik ve Peygamberler *Muhamed Ali Sâbûni.* (çev. Suat Cebeci, Bilal Delice) Dilek Matbaası, İstanbul, 1984, 400 s.

Kur'an'ın İkna Hususiyeti *Muhamed Çelik.* Çağlayan Yayınları, 1996, 402 s.

Kur'an'ın İlmî Sırları *Süleyman Aksoy.* Sir Yayınları, 1994, 173 s.

İçerik: Teknolojik bilimlerle tefsir edilen Kur'an ayetlerine ilişkin.

Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili *Nedim Macit.* Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, 208 s.

İçerik: Kur'an dilindeki teşbihli anlatımın farklı anlam boyutları.

Kur'an'ın İrabi ve İbn Haleveyh'in Bu Sahaya Katkıları *Ismail Güler.* (dan. Erol Ayyıldız) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991. (Y.L.T.)

Kur'an'ın Kalbi Süre-i Yâsin'in Tefsiri *Şemseddin Yeşil.* Yenidevîr Basımevi, İstanbul, 1940, 48 s. Adil Ceyhan Basımevi, İstanbul, 1950, 6. bs., 63 s.

Kur'an'ın Korunmuşluğu Üzerine *Hasan Elik.* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, 228 s.

İçerik: Kur'an'ın Korunmuşluğu, İslâm Bilginlerine Göre Korunmuşluğun Boyutları, Kur'an'ın Korunmasına Yönelik Beşerî Önlemler.

Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri *Halis Albayrak.* (dan. Salih Akdemir) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988. (Dr.T.)

- Kur'an'ın Matematik Sırları** *Haluk Nurbâki*. Damla Yayınevi, İstanbul, 1987, 1992, 135 s.
- Kur'an'ın Meraklılarına Hediye** *Numan Kurtulmuş*. Bozkurt Kitaphanesi, İstanbul, 1946, 199 s.
- Kur'an'ın Mesajı** (Medine Devri) *Seyyid Kutub*. (der. İsmail Hakkı Şengüler) Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1988, 399 s.
- Kur'an'ın Mesajı** (Mekke Devri) *Seyyid Kutub*. (der. İsmail Hakkı Şengüler) Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1987, 424 s.
- Kur'an'ın Mesuliyet Telakkisi** *Ömer Ali Yümsel*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.8558.
- Kur'an'ın Mucizeleri ve Müteşabih Ayetlerin Tefsiri** *İsmail Hakkı Izmirli*. Türkiye Basımevi, İstanbul, 1935, 165 s.
- Kur'an'ın Nüzûl Süreci** *Mehdi Bâzergan*. (çev. Yasin Demirkiran, Melâ Muhammed Feyzullah) Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, 400 s.
- İçerik: Kur'an'ın Lafzî Gelişim Süreci, Kur'an'ın Konusal Gelişim Süreci, Kur'an'ın İçeriksel Gelişim Süreci.
- Kur'an'ın Öngördüğü İnsan** *Vahidiiddin Han*. (çev. İbrahim Şahin) Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987, 115+5 s.
- Kur'an'ın Övdüğü İnsan** *Sadık Unutmaz*. Elif Matbaacılık Komandit Şti., Ankara, 1986, 46 s.
- Kur'an'ın Özü Fâtîha Sûresi** *Mustafa Efe*. Kandil Matbaası ve Yayınları, Ankara, 1986, 54 s.
- Kur'an'ın Sesî** *Muhsin Yalçınkaya*. Arpaç Matbaası Tesisleri, İstanbul, 1982, 207 s.
- Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu** (haz. *Mevlüüt Uyanık*) Fecr Yayınevi, Ankara, 1997, 268 s.
- İçerik: Modernitenin İslâm Üzerindeki Tesiri, Kur'an'ın Muhofazakar ve Liberal Anlaşılması, Eyüp Han Döneminde Bazı İslâmî Meseleler, Modern Dünyanın Meydan Okumaları ve Geleneksel İslâm, Hükümlerin Değişmesi İlkesi, Çağdaş İslâm Düşüncesinde Tarihsellik ve Evrensellik Sorunu, İslâmî Uyanışın Bilgisel Zemini, Muhammed İkbal'e Göre Çağdaşlık Kavramı, Nass ve Maslahat, İnsan ve Medeniyetin Geleceği.
- Kur'an'ın Temel Kavramları** *Yaşar Nuri Öztürk*. Yeni Boyut, İstanbul, 1991, 743 s. Yeni Boyut, İstanbul, 1997, 7. bs., 696 s.
- İçerik: 170'in üzerinde alfabetik sıralı Kur'anî kavramın ilâhî kitabın verileri ve vahyin tebliğcisi Hz. Muhammed'in söz ve fiilleri temelinde açıklanması.

Kur'an'ın Temel Buyrukları Yaşar Nuri Öztürk. Yeni Boyut, İstanbul, 1997, 310 s. İçerik: Kur'an'ın 113 Emri ve 62 Yasağı.

Kur'an'ın Temel Prensipleri Işığında Kissaların Tahsil ve Değerlendirilmesi İdris Şengül. (dan. İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1990. (Dr.T.)

Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi Halil Altuntaş. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, 208 s.

İçerik: Tercüme kavramı ve Kur'an'ın tercüme edilmesi konusu, Kur'an'ın tercüme edilmesinin fıkıh yönü, yirminci yüzyılda Kur'an'ın tercümesi problemi, Kur'an'ın başka dillere çevrilmesinin Türkiye ve Misir bağlamı, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde hazırlanan bazı Kur'an tercümeleri.

Kur'an'ın Türkçeye Tercümesi Karşısında Üç Profesör Ali Rıza Sağman. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1957, 16 s.

Kur'an'ın Vasıfları ve İslâm Esasları Nazif Göksü. Ülkü Basımevi, Konya, 1953.

Kur'an'ın Yerdeği İnsan Sadık Unutmaz. Elif Matbaacılık, Ankara, 1986, 56 s.

Kur'an'ın Zihni İnşası Seyyid Abdüllatif. (çev. M. Kürşat Atalay) Pınar Yayınları, Ankara, 1995, 150 s.

İçerik: Kur'an'daki İslâm ile günümüzde yaşanan İslâm arasındaki farklar, Kur'an'ın evrenselliği ve bugünün müslümanının parçası din anlayışına ilişkin.

Kur'an'ın ve Peygamberimizin Çağımızı Aşan Mesajları M. Avni Özmannur. Altıncı Yayınları, 1991, 188 s.

İçerik: Ayet ve hadislerde yer alan ilim, fen ve teknolojiye ait olduğu düşünülen delillere ilişkin.

Kur'an'ı Güzel Okuyabilme Kılavuzu Mehmet Hâlimi Şenbabaoğlu. Zafer Matbaası, Afyon, 1966, 20 s.

Kur'an-ı Hakim Elifbâsı Yusuf Tavashi. Uycan Matbaası, İstanbul, 1970, 32 s. Eskin Matbaası, İstanbul, 1970, 32 s.

Kur'an-ı Hakim ve Açıklamalı Meâli Suat Yıldırım. Zaman Gazetesi, İstanbul, 1998.

Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim Hasan Basri Çantay. İsmail Akgün Matbaası, 1952, 1. cilt. İsmail Akgün Matbaası, 1953, 2. cilt. İsmail Akgün Matbaası, 1953, 3. cilt. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1957, 2. bs, 1. cilt. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1957, 2. bs, 2. cilt. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1958, 2. bs, 3. cilt. Burhaneddin Erenler - Ahmet Sait Matbaası,

İstanbul, 1959, 3. bs., 3 c. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1962, 4. bs., 3 c. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1965, 5. bs., 3 c. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1969, 6. bs., 3 c. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1972-73, 7. bs., 3 c. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1974, 8. bs., 3 c. Elif Ofset Tesisleri, İstanbul, 1980, 11. bs., 3 c. Elif Ofset Tesisleri, İstanbul, 1980, 12. bs., 3 c. Furkan Yayınları, 1980, 2. bs., 3 c. Elif Ofset Tesisleri, İstanbul, 1984, 13. bs., 3 c. Milsan Basım Sanayi A.Ş. Web Ofset tesisleri, 1985, 13. bs., 3 c. Çantay Kitabevi, İstanbul, 1989, 14. bs., 3 c. Elif Ofset, İstanbul, 1990, 15. bs., 3 c. Risâle Basın Yayın Ltd. Şti. 1993, tek cilt.

Kur'an-ı Kerim Besim Atalay. Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş. Matbaası, İstanbul, 1962, 756+7. Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş. Matbaası, İstanbul, 1965, 756+7.

Kur'an-ı Kerim Süleyman Tevfik Öztorluoğlu. Cihan Kitaphanesi, İstanbul, 1932, 719+4 s. Ayrıca, bkz. Kur'an-ı Kerim Tercümesi. Türkçe Mushaf-ı Şerif.

Kur'an-ı Kerim (Türkçe-Şiir) *Bedri Noyan*. Ardıç Yayınları, Ankara, 1997, 766 s.

Kur'an-ı Kerim, Tasnifli ve Fihristli Türkçesi *Ömer Fevzi Mardin*. Acun Basımevi, İstanbul, 1950, 2. bs., 824+1 s. Yelken Matbaası, İstanbul, 1976, 535 s.

Kur'an-ı Kerim, Tevrat, İncil ve Bilim (Çağdaş Bilimlerin Işığında Kutsal Kitapların İncelenmesi) *Maurice Bucaille*. (çev. Enver Tahir, Rıza Hamit Kemal) 1986, 239 s.

Kur'an-ı Kerim Açıklaması *M. Sadreddin Evrin*. Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1962, 50 s.

İçerik: Fatiha ve Bakara süreleri tefsiri.

Kur'an-ı Kerim Açılarından İslâm Dışı Dinler *Mehmet Esgin*. (dan. Osman Cilacı) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1990. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor? *Veli Ulutürk*. Nil A.Ş. Yayınları, İzmir, 1988, 10+326 s.

İçerik: Kur'an'a dayalı Allah inancı, müslümanın kulluguunu tam anlamıyla eksiksiz yerine getirebilmesinde Allah inancının yeri, önemi ve niteliği.

Kur'an-ı Kerim Anlamı *Abdulbaki Gölpınarlı*. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, 680 s.

Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1988.

Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi *Yaşar Nuri Öztürk*. Hürriyet Gazetesi, İstanbul, 1990, 347+5 s.

Kur'ân-ı Kerim Ayetlerine Göre Ye'cûc-Me'cûc, Hârut-Mârut Ömer Faruk Kutay. Şaka Matbaası, İstanbul, 1950, 34 s.

Kur'ân-ı Kerim Beş Vakit Namazı İnkâr Eden Alevilere ve Yandaşlarına Cevap Veriyor Abdüsselam Erzen. Terazi Yayınları, İstanbul, 1991, 379 s.

Kur'ân-ı Kerim Bütün İnsanlara Gönderilen Vahyi İlâhî, Kelâmı İlâhîdir M. Kemal Pilavoglu. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 127 s.

Kur'ân-ı Kerim Elifbaşı ve Namaz Sûreleri Anadolu Matbaası, İstanbul, 1955, 32 s.

Kur'ân-ı Kerim Elifbaşı Abmet Edip, Veled Çelebi İzbudak. Kitaphane-i İslâm, İstanbul, 1923. İki cilt bir arada. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1927, 3. bs., 36 s.

Kur'ân-ı Kerim Elifbaşı Ali Haydar Taner. Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1927, 3. bs., 32 s. Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1955, 7. bs., 32 s. Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1956, 8. bs., 32 s. Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1957, 9. bs., 32 s. Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1958, 10. bs., 32 s. Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1958, 11. bs., 32 s. Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1962, 15. bs., 32 s. Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1963, 32 s. Doğan Güneş Yayınevi, İstanbul, 1963, 32 s. Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964, 32 s. Gür Kitabevi, İstanbul, 1965, 32 s. Gür Kitabevi, İstanbul, 1969, 32 s. Gür Kitabevi, İstanbul, 1971, 32 s. Bahar Yayınevi, İstanbul, 1971, 32 s.

Kur'ân-ı Kerim Elifbaşı Numan Kurtulmuş. Ahmet Sait Basımevi, İstanbul, 1951, 32 s.

Kur'ân-ı Kerim Esaslı Tatbikat Dersleri Mehmet Demir. Aydinlik Matbaası, İstanbul, 1946, 5. bs., 32 s. Aydinlik Matbaası, İstanbul, 1947, 6. bs., 32 s. Sinan Matbaası, İstanbul, 1948, 7. bs., 32 s.

Kur'ân-ı Kerim Fihristi Abdülvehhab ÖzTÜRK. Timaş Yayınları, İstanbul, 1993, 396 s.

İçerik: Alfabetik, Türkçe, kelime ve konu fihristi.

Kur'ân-ı Kerim Hakkında Ayet ve Hadis Meâilleriyle Kısaca Tecvid Kaïdeleri Çeltüt Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1985.

Kur'ân-ı Kerim Hakkında Bilgi H. Rabmi Şenses. Hamle Matbaası, İstanbul, 1962, 48 s.

Kur'ân-ı Kerim Hakkında Bilmediklerimiz Arif Arslan. Adım Yayınları, 1990, 148 s.

Kur'ân-ı Kerim Hatm-i Şerif Kasetler Hakkında Açıklama Bakış Matbaacılık, İstanbul, 1985.

Kur'an-ı Kerim Hıristiyanlık ve Yahudilik Hakkında Ne Diyor?

İbrahim H. Kurt. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, 200 s.

İçerik: Kur'an'ın Yahudi ve hıristiyanlara ilişkin ayetleri ve yorumları.

Kur'an-ı Kerim Işığında Peygamberlere İman Absen Sağlam. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.19740.

Kur'an-ı Kerim İçin Çiçekli Alfabe Yusuf Ararat. Zerafet Basımevi, İstanbul, 1953, 15 s.

Kur'an-ı Kerim ile Yeni Mana Kazanan İstilaşların Cahiliye Dönemindeki Kullanışları Abmet Çelik. (dan. Nasuhi Ünal Karaaslan) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1991. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim Lügati Mahmut Çanga. Timas Basım Ticaret ve Anonim Şti., İstanbul, 1986, 725 s. Timas Yayınları, İstanbul, 1989, 725 s. Timas Yayınları, İstanbul, 1991, 725 s.

Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri c. 1 Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, 1985, 580 s.

Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri Celal Yıldırım. Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1982, 647 s.

Kur'an-ı Kerim Meâli (Türkçe Anlamı) *Ziya Kazıcı, Necip Taylan.* Çığır Yayınları, İstanbul, 1977, 496 s. Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, 375 s.

Kur'an-ı Kerim Meâli İsmail Kurt. Huzur Yayınevi, İstanbul, 1990, 5. bs., 658 s.

Kur'an-ı Kerim Meâli Süleyman Ateş. Yüksel Matbaası, İstanbul, 1975, 592 s.

Kur'an-ı Kerim Meâli Yaşar Nuri Öztürk. Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1994, 623 s. Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1997, 606+18 s.

Kur'an-ı Kerim Meâli ve Tefsir-i Tibyan Tefsiri Muhammed et-Tefsîri, Ayıntıbî, Debbağzâde. (çev. Samim Gürün, Sadık Özaygen) Dizerkonca Matbaası, 1956-1957, 4 c. Doyuran Matbaası, İstanbul, 1980-1981, 4 c. Ayrıca, bkz. Tibyan Tefsiri, Terceme-i Tefsîri Tibyân.

Kur'an-ı Kerim Meâli Şerif Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1985.

Kur'an-ı Kerim Meâlinden Özetler, Hadisler, Güzel Sözler Hüseyin Avni Erdemir. Ankara, 1989, 223 s.

Kur'an-ı Kerim Meleğin Vahyidir Sadık Yılma. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1995, 48 s.

İçerik: Süleyman Ateş'in eserlerinden alıntılar yapılarak oluşturulmuş, orta dereceli okul öğrencilerine yönelik eser.

Kur'ân-ı Kerim Meş'alesi M. Metin İrşadı. Yeni Ankara Basımevi, Bursa, 1952, 3. bs., 13 s.

Kur'ân-ı Kerim Methiyesi Hamza Yılmaz. Kader Matbaası, Eskişehir, 1960.

Kur'ân-ı Kerim Mucizesi Malik b. Nebi. (çev. Ergun Göze) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, 233 s.

İçerik: Din Vakıası, Peygamberlik Hareketi, Kaynakların İncelenmesi, Haberci, Vahyin Keyfiyeti, Peygamberin Şahsi Kanaati, Vahiy Vaktası İçinde Hz. Muhammed'in Benliğinin Durumu, Muhammedî Mefhum, Haber, Vahyin Vâkıâ Hususiyetleri, Belli Başlı Kur'ânî Mefhumlar.

Kur'ân-ı Kerim Nasıl Bir Kitaptır? İsmail Cerraboğlu. Altunkalem Yayınları, 1993, 56 s. İçerik: Kur'ân'ı nasıl anlıyoruz?, Nasıl anlamalıyız?

Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Öğrenme Rehberi Yaşar Sabri Göktaş, İsmail Coşar, Mustafa Acet. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970, 80 s. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1971, 79 s. Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara, 1977, 79 s. Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara, 1978, 79 s.

Kur'ân-ı Kerim Rehberi ve İlmihali M. Ali Kirıcı. Hizmet Neşriyat, 1995, 128 s.

Kur'ân-ı Kerim Şifa Tefsiri Mabmut Toptaş. Cantaş Yayınları, İstanbul, 1993, 551 s. (Bakara Sûresi)

Kur'ân-ı Kerim Tarihi Mubammed Hamidullah. (çev. Salih Tuğ) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993, 222 s.

İçerik: Kur'ân-ı Kerim ve Özellikleri, Tedvin Hareketleri, Kur'ân-ı Kerim Tercümeleri, Avrupa Dillerine Yapılan Kur'ân-ı Kerim Tercümeleri.

Kur'ân-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tercümeler Bibliyografyası Mubammed Hamidullah. (çev. Mehmet Sait Mutlu) Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1965, 169+6 s.

Kur'ân-ı Kerim Tasavvufu Salib Tanrıbuşruğu. Müslüman Sesi Tesisleri, İzmir, 1977, 36 s.

Kur'ân-ı Kerim Tefsiri İstişâri Toplantı Notları Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1995, 160 s.

Kur'ân-ı Kerim Tefsirine Göre Ye'cüb ve Me'cüb Hasan Şakir Sancaktar. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14347.

Kur'ân-ı Kerim Tefsirlerinde Hurafe ve Bid'atler Mubammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî. (çev. Nurettin Demir) Saba Yayınları, İstanbul, 1984, 96 s.

Kur'ân-ı Kerim Tercümesi *Besim Atalay*. Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş. Matbaası, İstanbul, 1962, 756+7 s. Doğan Matbaacılık A.Ş. Matbaası, İstanbul, 1965, 2. bs.

Kur'ân-ı Kerim Tercümesi *Cemil Said*. Şems Matbaası, 1924, 8+720+2 s.

Kur'ân-ı Kerim Tercümesi *Seyyid Süleyman Tevfik el-Hüseynî*. Âmidi Matbaası, İstanbul, 1924 -1926.

İçerik: Fâtiha, Bakara ve Âl-i İmran sûreleri tefsiri.

Kur'ân-ı Kerim Tercümesi. Türkçe Mushaf-ı Şerif Süleyman Tevfik Özzorluoğlu. Suhulet Kütüphanesi, İstanbul, 1927, 4+719 s. Ayrıca, bkz. Kur'ân-ı Kerim.

Kur'ân-ı Kerim Tilaveti *Abdürrazzak Nevfel*. (çev. Harun Ünal) Sönmez Neşriyat, 1994, 65 s.

Kur'ân-ı Kerim Tilavetinde Edeb *M. Besim İsmailfendioğlu*. (dan. İsmail Karaçam) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Kur'ân-ı Kerim Türkçe Anlamı (Meâl) Milliyet Gazetesi, İstanbul, 1962-1963, 494 s. Milliyet Gazetesi, İstanbul, 1980, 463 s. Milliyet Yayıncıları, İstanbul, 1982, 140+309 s.

Kur'ân-ı Kerim Türkçe Anlamı Yeni İstanbul Gazetesi, İstanbul, 1969, 455 s., 2 c. Yeni İstanbul Gazetesi, İstanbul, 1972, 558+2 s. Yeni İstanbul Gazetesi'nin Ramazan armagânı.

Kur'ân-ı Kerim Türkçe Anlamı Aksaray, 1986.

Kur'ân-ı Kerim ve 19 Efsanesi *Mahmut Toptaş, H. Zeyveli, O. Kuntman*. İnkılâb Yayıncıları, İstanbul, 1988.

İçerik: 'Kur'ân En Büyük Mucize' adlı kitapta iddia edilen "Kur'ân'ın Gizli Sayısal Şifresi, 19" tezine reddiye.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli Ali Özek, vd. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayıncıları, İstanbul, 1985, 6+604+3y+29 s. Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncıları, Ankara, 1993, 604+33 s.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli Bebaeddin Sağlam. Teblîg Yayıncıları, İstanbul, trs., 605+30 s.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli İlmi Neşriyat, İstanbul, 1990, 3. bs., 632 s.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli Ismail Mutlu, Şaban Dögen. Yeni Asya Gazetesi Neşriyatı, İstanbul, 1991, 5+604+8+17 s. Nesil Basım Yayın Dağıtım, 1991, 620 s. İçerik: Risâle-i Nûr'dan yararlanılarak yapılan bazı

açıklamalarla, nüzül sebepli meâl.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1989, 604+17 s.

Kur'ân-ı Kerim ve Besmele-i Şerife, Ayetel Kürsi, Amenerrasûlü'nün Fazileti, Sırrı, Şifâsı ve Bereketi Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (haz. Şevket Gürel) Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1985, 61 s.

Kur'ân-ı Kerim ve Bugünkü İnciller ve Hazreti Muhammed'in Mucizeleri Hakikat Matbaası, İstanbul, 1981, 3. bs., 128 s.

Kur'ân-ı Kerim ve Fenni Keşifler Suat Yıldırım. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990, 36 s.

İçerik: Kur'ân'daki ilmî keşiflerden örnekler.

Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflere Göre Kıyamet ve Ahiret Hikmet Kuş Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.9538.

Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şerifte Aile Planlamasına Ait Bir Tetkik Hüseyin Atalay. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973.

Kur'ân-ı Kerim ve Hadislerde Tıp Dr. Mahmud Denizkuşları. Marifet Yayınları, İstanbul, 1982, 2. bs., 184 s. Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, 4. bs., 184 s.

İçerik: Cahiliye Devri Araplarında Tıp İlmi, Hz. Peygamber'in Tıp Konularıyla İlgisi, Tibbî Hadislerin Değeri ve Kaynakları, Hadislere Göre İnsanın Yaratılışı, Kur'ân-ı Kerim'e Göre İnsanın Yaratılışı, Kur'ân-ı Kerim'de Tıp, Koruyucu Hekimlik, Hastalık ve Tedavi, Tibb-i Nebevî Konusunda Yazılan Eserler.

Kur'ân-ı Kerim ve Hazreti Muhammed Mubammed Marmaduke William Pickthall. (çev. Şinasi Siber) Diyanet İşleri Reisiği Yayınları, Ankara, 1958, 40 s. Diyanet İşleri Reisiği Yayınları, Ankara, 1959, 2. bs., 40 s.

Kur'ân-ı Kerim ve İlim Cevheri Tantavî Cevheri. (çev. Abidin Sönmez) Nizam Yayınevi, İstanbul, 1974, 352 s.

Kur'ân-ı Kerim ve İzahlı Meâl-i Alisi A. Fikri Yavuz. Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1967, 607+28 s. Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1970, 4. bs., 2+606+30 s. Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1972, 5. bs., 1+606+1+28 s. Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1973, 6. bs., 606+28 s. Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1974, 1+606+2+28 s. Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1976, 1+606+2+28 s. Sönmez Yayıncılık, İstanbul, 1989.

Kur'ân-ı Kerim ve İzahlı Meâli (Türkçe Anlam) Ahmet Davudoğlu.

Merve Yayın Pazarlama, 1981, 610 s. Çile Yayıncıları, İstanbul, 1988, 600 s. Çelik Yayınevi, İstanbul, 1992, 2. bs., 606+33 s. Timaş Yayıncıları, İstanbul, 1993, 602 s.

Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meâli Nedim Yılmaz. Hisar Yayınevi, 1996, 604+XXI s.

Kur'an-ı Kerim ve Kainatta Şer Problemi Lütfullah Cebeci. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1981, 165 s. (Dr.T.)

Kur'an-ı Kerim ve Kazak Şivesinde Mana ve Açıklaması Halife Altay. İrcica Matbaası, İstanbul, 1990, 608+4 s.

Kur'an-ı Kerim ve Kelime Meâli Medine Balci. Ebrar Yayınları, İstanbul, 1991, 2 c.

Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'e Göre Hz. Davud Tabir Kaymak. (dan. Osman Cilacı) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993, 110 s. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'e Göre Hz. İsmail İsmail Erdin. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14995.

Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'e Göre Hz. Musa Mehmet Erol. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.15784.

Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'e Göre Hz. Zekeriyya Ali Müşlümanoğlu. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.15754.

Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'e Göre Yusuf Peygamber Durmuş Öz. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.18043.

Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddeste Peygamberlerin İsmeti Mustafa Sinanoğlu. (dan. Ahmet Saim Kılavuz) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1989, 105 s. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş Suat Yıldırım. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1989. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1990, 240 s.

İçerik: Kur'an-ı Kerim'in Mahiyeti, Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Metninin İntikâli, Kur'an İlimleri, Kur'an-ı Kerim'in Üslûbu, Kur'an'ın İ'câzi.

Kur'an-ı Kerim ve Kürtçe Meâli Abdullab Varlı. trs., 604 s.

Kur'an-ı Kerim ve Meâl-i Celilesi Abdullab Aydin. Aydin Yayınevi, İstanbul, 1979, 606+28 s.

Kur'an-ı Kerim ve Meâli Abdiulbaki Gölpinarlı. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1955, 743+CXXXVIII s. bkz. Kur'an-ı Kerim Anlamı.

Kur'an-ı Kerim ve Meâli Ali Arslan. Okusan Yayıncılık, İstanbul, 1990. Okusan Yayıncılık, İstanbul, 1991. Devran Yayıncılık Sanayi ve Tic., İstanbul, 1992, 608+3 s.

Kur'an-ı Kerim ve Meâli İsmail Kurt. Akpınar Yayınları, İstanbul, 1985, LI+8+604 s. Akpınar Yayınları, İstanbul, 1988, LI+8+604 s.

Kur'an-ı Kerim ve Meâli (Açıklamalı) Ayımtabi Mehmed Efendi. (Tas. İsmail Kurt) Huzur Yayın-Dağıtım, İstanbul, 1989, 605+52 s. Akpınar Yayın Dağıtım, İstanbul, 604+52 s.

Kur'an-ı Kerim ve Meâli Mevâkib Tefsiri İsmail Ferrub. (cev. Süleyman Fahir) Büttün Kitabevi, İstanbul, 1959, 692+3 s.

Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler (Münasebeti-Yorumu-Yorumcuları) Celal Kirca. Marifet Yayınları, İstanbul, 1981, 287 s.

Kur'an-ı Kerim ve Müsbet İlim Fabri Demir. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990, 34 s.

Kur'an-ı Kerim ve Nüzûl Sebebi Türkçe Meâli Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy. Fikir Yayınları, İstanbul, 1987, 656 s. Şafak Yayınları, İstanbul, 1992, 604+27 s.

Kur'an-ı Kerim ve Özellikleri İsmail Özcan. Ufuk Matbaası, İstanbul, 1982, 1985.

Kur'an-ı Kerim ve Su Gerçekliği Hüseyin Deri. (dan. Süleyman Toprak) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1990. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf Yaşar Nuri Öztürk. Esma Yayınları, İstanbul, 1985, 526 s.

Kur'an-ı Kerim ve Tefsirlere Göre Ashab-ı Kehf M. Şahin Menekşeoglu. Güney Matbaası, Ankara, 1963, 24 s. Fatih Matbaası, İstanbul, 1967, 32 s.

Kur'an-ı Kerim ve Tevrat'ta Hz. Eyyub İsmet Sönmez. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10278.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklaması Osman Keskioglu. Eren Yayınları, 1988, 665 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl) Yaşar Kutluay, Hüseyin Atay. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1961, 3 c. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973, 2. bs., 32+608 s., 1 c. Diyanet İşleri

Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979, 4. bs. 604+32 s. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980, 5. bs., 34+604 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı Güçlü Gazetecilik Yayıncılık ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 1982, 6+981+9 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı Güneş Kültür Kurulu. Güçlü Gazetecilik Yayıncılık ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 1982, 2 c. Güçlü Gazetecilik Yayıncılık ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 1983, 2 c. Güçlü Gazetecilik Yayıncılık ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 1985, 2 c.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı *Ismail Hakkı Izmirli*. Eren Yayınları, İstanbul, 1977, 21+4+605+21 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı *S. Taba, M. Hizmetli, K. Çelik*. Birleşik Dağıtım, Ankara, 1995, 427 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı Yeni İstanbul Gazetesi, İstanbul, 1969.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlatımı *Bekir Sadak*. Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989, 624 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli *Abdullah Atif Tüziiner*. Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1970, 605+22 s. Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1973, 628 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli *Hasan Karakaya, vd.* Kenan Seyithanoğlu Renk Matbaası, İstanbul, 1981. Renk Matbaası, İstanbul, 1985. Hikmet Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1990, 32+606 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli Hikmet Yayınları, İstanbul, 1985, 32+606 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli *Talat Koçyiğit*. Kılıç Kitabevi Yayın ve Dağıtım, Ankara, trs., 604+30 s.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Tefsirli Meâli Alisi *Enver Baytan*. Baytan Kitabevi, İstanbul, 1987, 606+22 s.

Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli *Süleyman Ateş*. Yüksel Matbaası, 1975, 592 s. Kılıç Kitabevi, Ankara, 1977, 2+604+3+XXX s. Kılıç Kitabevi, Ankara, 1983, XXX+604 s. Kılıç Kitabevi, Ankara, 1988, XXX+604 s. Kılıç Kitabevi, Ankara, 1990, XXX+5+605+4 s. Yeni Ufuklar, İstanbul, 30+604 s.

Kur'an-ı Kerim Yüce Meâli *Abdullah Aydin*. Aydın Yayınevi, İstanbul, 1979.

Kur'an-ı Kerim'de Adab-ı Muâseret *M. Zeki Duman*. Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü, Kayseri, 1981, 355 s. (Öğretim Üyeliği Tezi)

Kur'an-ı Kerim'de Adı Geçen Dinler *Halil Hayit*. (dan. Günay Tümer)

Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1991. (Dr.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Aklın Değeri Meselesi *Naim Şahin*. (dan. Hüsameddin Erdem) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1989, 67 s. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Akıl ve Kalp Kavramları ve Bunların Birbirile Münasebetleri *Hatice Cerrahoğlu*. (dan. Mevlüt Güngör) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993, 146 s. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Azimet ve Ruhsat *Mehmet Özbek*. (dan. Ahmet Coşkun) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Besinler ve Şifa *Davud Aydüz*. Timas Yayınları, İstanbul, 1997, 176 s.

İçerik: Kur'an'da anılan besinler ve şifâ özelliklerine ilişkin.

Kur'an-ı Kerim'de Beş Vakit Namaz Yoktur Diyenlere Cevap ve Eba Eyyüb-i Ensarı Hazretlerinin Menâkib ve Tercüme-i Hâli Osman Akfirat. *Ahmet Sait Matbaası*, İstanbul, 1959, 30 s.

Kur'an-ı Kerim'de Bilimsel Gerçekler. İslâm ve Çağdaş Bilim İzafiyet Teorisi ve Kur'an İlkeleri Yusuf Müriüvvet. (çev. Recep Çalı) *Aydın Matbaası*, Ankara, 1979, 64 s.

Kur'an-ı Kerim'de Doğrudan İnsan Aklına Hitabeden Ayetler *Niyazi Baloglu*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10152.

Kur'an-ı Kerim'de Dört Terim *Ebu'l-A'la el-Mevdîdî*. (çev. Cahit Koytak) *Seçkin Yayıncılık*, İstanbul, 1989, 174 s.

Kur'an-ı Kerim'de Düşüncenin Önemi *Sami Uykulu*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14341.

Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri *Celal Kırca*. Marifet Yayınları, İstanbul, 1984, 240 s. Marifet Yayınları, İstanbul, 1989, 336 s.

İçerik: Kur'an ve astronomi, jeoloji, fizik, biyoloji, tıp, antropoloji bilimleri arasındaki ilişki.

Kur'an-ı Kerim'de Firavun Hakkında Ayet-i Kerimeler ve Ondan Alınacak Dersi İbretler *M. Kemal Pılavoğlu*. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 166 s.

Kur'an-ı Kerim'de Gayb *Ebhem Levent*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14342.

Kur'an-ı Kerim'de Gayb Kavramı *Abmet Bildiren*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1986. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Gayb Kavramı Ahmet İyibildiren. (dan. A. Baki Turan) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Geçen (Adaletle İlgili) Ayetlerin Tefsiri Ömer Faruk Çalık. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.7656.

Kur'an-ı Kerim'de Helâl ve Haram M. Kemal Pilavoğlu. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 57 s.

Kur'an-ı Kerim'de Hidayet Kelimesinin Manaları Zarif Zeyret. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14933.

Kur'an-ı Kerim'de Hile Kavramı Zekeriya Yılmaz. (dan. İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1989, 116 s. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in Savaşları Bilgi Canpolat. (dan. Mustafa Fayda) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman Mevlid Akçay. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14931.

Kur'an-ı Kerim'de İlim - İman İlişkisi Mustafa Bilgin. (dan. Selman Başaran) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1984. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de İman - İbadet Esasları ve İslâm'ın Hayat Bahçesi Mevlüt Uysal, Ölçü Yayınları, trs.

Kur'an-ı Kerim'de İnsan Tipleri M. Fatih Kesler. Akçağ Yayınları, İstanbul, 1995, 110 s.

İçerik: Kur'an'da insan tipleri bağlamında Mâun ve Kevser süreleri.

Kur'an-ı Kerim'de Kıyamet ve Ahiret İmam Gazâlî. (çev. Mehmet Gavşı) Ergin Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1957, 96 s.

Kur'an-ı Kerim'de Kıyamet ve Ahiret İmam Gazâlî. (çev. Ömer Beğ) İhlas A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1983, 424 s. İhlas A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1985, 400 s. İhlas A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1986, 3. bs., 400 s. İhlas A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1988, 4. bs., 399 s. İhlas A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1989, 5. bs., 399 s. İhlas A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1991, 6. bs., 384 s.

Kur'an-ı Kerim'de Kıyamet ve Ahiret İmam-i Gazâlî. (hz. Hüseyin Hilmi İşık) Beha Matbaası, İstanbul, 1966, 95 s. Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1973, 128 s. İhlas Vakfı Yayınları, İstanbul, 1980, 128 s. İhlas Vakfı Yayınları, İstanbul, 1981, 160 s.

Kur'an-ı Kerim'de Küfr Kâfir ve Vasıfları Safa Firmaci. Ankara

Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.15787.

Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker Ömer Dumlu. Ravza Yayınları, trs.

Kur'an-ı Kerim'de Mecaz Necat Akdeniz. (dan. Sadreddin Gümüş) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Muhkem ve Müteşabih M. Fatih Kesler. Osmanlı Yayınevi, İstanbul, 1996, 86 s.

İçerik: Kur'an ve sünnet ışığında muhkem ve müteşâbihin tanımı, çeşitleri.

Kur'an-ı Kerim'de Muhkem ve Müteşabih Mahmut Kafes. (dan. Abdülbaki Turan) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1988. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Müşrikler Abdiulgaffar Çayan. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.12712.

Kur'an-ı Kerim'de Müşriklerle Mücadele Metodu Mübin Şaban Toz. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.9598.

Kur'an-ı Kerim'de Namaz Hakkında Ayetler M. Kemal Pilavoğlu. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 81 s.

Kur'an-ı Kerim'de Nasih Mensuh Ayetlerin Tesbiti Remzi Kaya. (dan. Selman Başaran) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1986. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Nesh Mustafa Kaygısız. (dan. Abdülbaki Turan) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1989. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Nuh Suresi ve Nuh Aleyhisselam Hakkında Ayet-i Kerimeler ve Ondan Alınacak Ders M. Kemal Pilavoğlu. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 36 s.

Kur'an-ı Kerim'de Rızık Abmet Coşkun. (dan. Hüseyin Aydın) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1986. (Dr.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Salah Meselesi Ömer Dumlu. (dan. Abdullah Aydemir) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990. (Dr.T.) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, 154+27 s. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997, 183 s.

İçerik: Amelle İrtibatlı Olarak Salah Kavramı, Fert ve Toplum Açısından Salah, Salah'in Sonuçları.

Kur'an-ı Kerim'de Salih Peygamber Azmi Turan. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.15785.

Kur'an-ı Kerim'de Sosyal Münasebetler Âdâb-ı Muşeret M. Zeki Duman. Dilek Matbaası, 1982, 355 s. Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1986, 443 s.

Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1989, 443 s. Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1992, 443 s.

Kur'an-ı Kerim'de Tebşir ve İnzar Kavramları *Bilal Temiz*. (dan. Abdullah Aydemir) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu *Yusuf Sevki Yavuz*. (dan. Salih Tuğ) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1985, 200 s. (Dr.T.) İlim ve Kültür Yayınları, İstanbul, 1983, 15+208 s.

Kur'an-ı Kerim'de Tevhid Esasları *Muhammed Salih Ali Mustafa*. (çev. Ali Nar) Ölçü Yayınları, İstanbul, 1996, 133 s.

Kur'an-ı Kerim'de Uluhiyetin Tanıtılışı *Veli Ulutürk*. Atatürk Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi, Erzurum, 1982, 242 s. (Dr.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Ümid ve Ye's *Musa Karabacak*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14937.

Kur'an-ı Kerim'de Vahiy *Vehbi Toprak*. (dan. A. Baki. Turan) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Velâyet ve Kerâmet *Dilaver Selvi*. (dan. Ali Özak) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1988, 386 s. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de ve Kitab-ı Mukaddes'te Hz. Davud *N. Mehmet Solmaz*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10283.

Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı *Veli Ulutürk*. Bayrak Yayınları Matbaası, İstanbul, 1987, 176 s. İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 168 s.

İçerik: Yaratma Kavramı ile İlgili Tabirler, Yaratma Kavramının Yayıldığı Alan, Yaratma Kavramının Allah'ı Tanıtmazı.

Kur'an-ı Kerim'de Yeme İçme Hakkında Ayet-i Kerimeler, Ondan Alınacak Ders-i İbretler *M. Kemal Pilavoglu*. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975.

Kur'an-ı Kerim'de Zikir Kavramı ve Mutasavvıfların Anlayışı *Ali Özkaya*. (dan. Hasan Şahin) Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1988. (L.T.)

Kur'an-ı Kerim'de Zülkarneyn *M. Said Akdoğan*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14528.

Kur'an-ı Kerim'deki Mana Yönünden Müteşabih Ayetler ve Bunlarla İlgili Görüşler *Şükrü Özbağday*. (dan. Sadreddin Gümüş) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'den Ayetler *Mehmet Akif Ersoy*. (der. Ömer Rıza Doğrul) Yüksel Yaynevi, İstanbul, 1944, 375 s. Nakışlar Yaynevi, İstanbul, 1976, 333 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler *Enver Tuncalp*. Hilal Yayınevi, İstanbul, 1960, 80 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler *Yusuf Ziya Yörüukan*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1935, 46 s. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1953, 2. bs., 45 s. Maatîf Vekaleti Yayınları, İstanbul, 1956, 3. bs., 45 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler (meâl-tefsir) *Mehmet Akif Ersoy*. (der. Suat Zühtü Özalp) Sevinç Matbaası, Ankara, 1968, 237 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler 1 *Haluk Nurbâki*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1983. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1983, 2. bs. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1985, 4. bs., 96 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler 2 Haluk Nurbâki. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1984. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1985. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, 94 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler 3 Haluk Nurbâki. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1984. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, 93 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler 4 Haluk Nurbâki. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1984. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1985, 93 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler 5 Haluk Nurbâki. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1985. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1986, 118 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler 6 Haluk Nurbâki. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1986. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1987. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989.

Kur'ân-ı Kerim'den Bir Nurlu Yaprak (Ayetelkürsi Tercümesi) *Mehmet Vehbi Ersezen*. Akça Matbaası, İstanbul, 1948, 32 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler *Ömer Nasubi Bilmen*. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1947, 104 s. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1949. 2. bs., 2. kitap. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1950. 3. bs., 3. kitap.

Kur'ân-ı Kerim'den Dinî Hikayeler *Abdülbâmid Cîide's-Sebbar*. (çev. Seyfettin Oğuz) Kültür Yayınları, İstanbul, 1983, 32 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Hakikatler *Beşir Akınal*. Nesil Yayınları, İstanbul, 1982, 1984, 1986.

İçerik: Müsbet ilimler ve Kur'ân'ın müsbet ilimlere işaret ettiği düşünülen ayetleri arasındaki paralellikler.

Kur'ân-ı Kerim'den İlhamlar *Bebçet Kemal Çağlar*. Minnetoğlu Yayınevi, İstanbul, 1966, 112 s. Minnetoğlu Yayınevi, İstanbul, 1968, 2. bs., 112 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Mucizeler Hikmetler Öğütler *Sabit İslakoğlu, A. Fikri Yavuz*. Elif Ofset Tesisleri, İstanbul, 1984, 174 s. Elif Ofset Tesisleri, İstanbul, 1990, 174 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Nasiplenme *Nail Çivrilli*. Şahsi Yayınlar, 1993, 92 s.

Kur'ân-ı Kerim'den Seçme Mevzular ve İlgili Ayetler *A. Kadir Demircan*. Karakoç Yayınları, 1994, 196 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Ahlâk Esasları *Ali Turgut*. (dan. Salih Tuğ) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1980, 185 s. (Dr.T.) Şamil Yayınevi, İstanbul, 1980, 185 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Ahlâk İlkeleri *Hasan Akgün*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14528.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Allah'ın Bilgisi *Şamil Öcal*. (dan. Ahmet Akbulut) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993, 80 s. (Y.L.T.)

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Cihad (Savaş) *Mehmet Kemal Pilavoğlu*. Güven Matbaası, Ankara, 1965, 44 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Cihad *Abmet Halıcı*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993, 108 s. (Y.L.T.)

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Cihad *Abdüllaziz Hatip*. (dan. Sadreddin Gümüş) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991. (Y.L.T.)

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Cin ve Şeytan *Ferhat Koç*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.18042.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Cin - Şeytan *Lütfullah Cebeci*. İstişare Yayınları, Kayseri, 1989, 124 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Cinlerin Yaratılışı ve Cinler *M. Kemal Pilavoğlu*. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 68 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Çocuk Eğitimi *Abdurrahman Dodurgali*. (dan. Fahrettin Atar) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1984. (Y.L.T.)

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Diğergânlık *Hasan Alkan*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14344.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Dua *Mubammed Çelik*. (dan. İsmail Karaçam)

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Dua *H. Mebmet Soysalı*. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1996, 101 s.

İçerik: Dua Kavramı, Kur'ân-ı Kerim'de Dua Kavramı, Kur'ân-ı Kerim'den Dualar.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Ehl-i Kitap *Remzi Kaya*. (dan. Günay Tümer) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1993, 267 s. (Dr.T.)

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Fesad ve Sulh *Mebmet Çakmak*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.15781.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Gayb Bilgisi *Sadi Eren*. Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzurum, trs. (Dr.T.)

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Gericilik ve Yobazlık *Mustafa Özçelik*. Nizam Yayınevi, İstanbul, 1984, 224 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Her Müslümanın Bilmesi Lazım Gelen Hakikatler *M. Kemal Pilavoğlu*. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1974, 32 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hz. Peygamber'in Mucizeleri *Fatma Balbudak*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10154.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre İftira *Mehmet Kervancı*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10284.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre İman ve Amel-i Salih *M. Kemal Pilavoğlu*. Güven Matbaası, Ankara, 1966, 47 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre İman-Ahlâk-Dua *M. Kemal Pilavoğlu*. Güven Matbaası, Ankara, 1966, 96 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre İnsan *M. Kemal Pilavoğlu*. San Matbaası, Ankara, 1968, 96 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre İnsan Yaratılışının Gayesi *Şevki Saka*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14996.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre İnsanoğlu ve Yaratılışı *İbrahim Ceylan*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10325.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Kibir *Mebmet Asım Ünsal*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.12714.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Melekler *Lütfullâb Cebeci*. İstîşare Yayınları, Kayseri, 1989, 136 s. İstîşare Yayınları, Kayseri, 1990, 136 s.

Kur'ân-ı Kerim'e Göre Münafıklar *Fabri Gökcan*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10085.

- Kur'an-ı Kerim'e Göre Müslümanın Şahsiyeti** Mustafa Abdülvahid. (çev. Selim Köse) Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1971, 271 s.
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Nebilik ve Nebiler** M. Kemal Pilavoğlu. Trs.
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Nefs ve Nefs ile İlgili Bazı Konular** Şerafettin Dülger. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14529.
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberin Dindeki Konumu** Hulya Alper. (dan. Bekir Topaloğlu) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993, 86 s. (Y.L.T.)
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi 1 N.** Mehmet Solmaz, İsmail Lütfi Çakan. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1974, 8+278 s. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1988, 8+278 s.
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi 2 N.** Mehmet Solmaz, İsmail Lütfi Çakan. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1988.
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi 3 N.** Mehmet Solmaz, İsmail Lütfi Çakan. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985. Ensar Neşriyat, İstanbul, 1988, 360 s.
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Takva** Ali Acar. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10285.
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Takva** Lütfullab Cebeci. Seha Neşriyat, İstanbul, 1985, 221 s.
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Tevessül ve Vesile Kavramı** İsmail Çalışkan. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1983, 138 s. (Y.L.T.)
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Toplumların Helâk Oluş Sebepleri** Muhlis Ar. (dan. İsmail Karaçam) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1986. (Y.L.T.)
- Kur'an-ı Kerim'e Göre Uhuvvet** Kemal Diindar. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10086.
- Kur'an-ı Kerim'e Göre "Var Olmanın" Gayesi** Mehmet Babı. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.15786.
- Kur'an-ı Kerim'e Hizmet Feragat Öğretmekle Mümkündür** Nuri Akay. Ar Matbaası, İzmir, 1960.
- Kur'an-ı Kerim'i Doğru Okuyabilmek İçin Tecvid** H. Ahmet Günay. Doğanlar Matbaası, İzmir, 1948, 24 s.
- Kur'an-ı Kerim'i Okuma Adabı** Rasim Şeker. Haşmet Matbaası, İstanbul, 1974, 79 s.

- Kur'an-ı Kerim'i ve Dinini Öğrenmek İsteyen İslâm Yavrularına**
Pratik Rehber Hüseyin Demircioğlu. Eskin Matbaası, İstanbul, 1971, 48 s.
- Kur'an-ı Kerim'in 30. Cüzünün Şiir İle Yorumu, Dinî ve Ahlâkî Şiirler** Mehmet Nafiz Akınoglu. Nüve Matbaası, Ankara, 1977, 296 s.
- Kur'an-ı Kerim'in Açıklamalı Türkçe Anlamı** Mustafa Varlı. Esma Yayınları Şakir Hoca Kitabevi, İstanbul, 1992, 638 s.
- Kur'an-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri** Muhamed Ali Sâbûnî. (çev. Mazhar Taşkesenlioğlu) Şamil Yayınevi, İstanbul, 1984, 2 c.
İçerik: "Revai'u'l-Beyân min Tefsîri Âyât'il-Ahkâm"ın çevirisi.
- Kur'an-ı Kerim'in Alfabesi** İshak Muammer Fındıkgil. Bozkurt Kitabevi, İstanbul, 1947, 32 s.
- Kur'an-ı Kerim'in Beyan Ettiği Müşrikler, Allah'a Ortak Koşanlar Hakkında Ayeti Kerimeler** M. Kemal Pilavoğlu. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1974, 96 s.
- Kur'an-ı Kerim'in Evrensel Mesajına Çağrı** Süleyman Ateş. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990, 270 s.
İçerik: İslâm'ın diğer dinleri neshetmediği teziyle ilgili düşünceler.
- Kur'an-ı Kerim'in Evrensel Mesajı Yeniden İslâm'a 1-2** Süleyman Ateş. Kur'an Okulu Yayıncılık, trs.
- Kur'an-ı Kerim'in Evrenselliği** M. Fatih Kesler. Esra Yayınları, Konya, 1996, 389 s.
İçerik: Kur'an-ı Kerim'den Önce Gönderilen Kitapların Tahrif Edilmesi, Kur'an-ı Kerim'in Evrensel Özellikleri, Hz. Muhammed ve Kur'an-ı Kerim'in Evrenselliği, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in Davetinde İslâm.
- Kur'an-ı Kerim'in Fazileti Hakkında Kırk Hadis** Aliyyü'l-Kârî. (çev. Durak Pusmaz) Bahar Yayınları, İstanbul, 1988, 192 s.
- Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri** Abdullâh Aydemir. Akyol Neşriyat, İzmir, 1981.
- Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri** Ismail Karaçam. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984, 565 s. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996, 501 s., 6. bs.
İçerik: Kur'an-ı Kerim hakkında tarihî ve teorik bilgiler, Kur'an-ı Kerim'in faziletlerine ait konular, tecvid bahisleri, Kur'an-ı Kerim'i okuma adabı.
- Kur'an-ı Kerim'in Hakikî Tercümesi Olamaz ve Başka Harflerle Yazılamaz** Ekrem Köker. Yeşilnur Matbaası, Eskişehir, 1961, 84 s.
- Kur'an-ı Kerim'in Havas ve Esrarı** Hâmi Erin. Pamuk Yayınları,

İstanbul, 1987, 567 s.

Kur'an-ı Kerim'in Havas ve Esrarı İmam Yâfiî. (çev. Hami Erin) Pamuk Yayınları, İstanbul, 1989, 567 s.

Kur'an-ı Kerim'in Hedefleri Sadık Yılmaz. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1995, 485 s.

İçerik: Süleyman Ateş'in eserlerinden alıntılar yapılarak oluşturulmuş, orta dereceli okul öğrencilerine yönelik eser.

Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber'in Sünnetine Verdiği Değer Mevlüt Giängör. Kur'an Kitaplığı, İstanbul, 1996, 35 s.

Kur'an-ı Kerim'in İlmi ve Felsefi Mucizeleri Muhammed Sadık Öztür. Nuruosmaniye Matbaası, İstanbul, 1964.

Kur'an-ı Kerim'in Konularına Göre Ayrılmış Türkçe Anlamı Abmet Okutan. Arif Polat Kitabevi, İstanbul, 1967, 729 s.

İçerik: Allah, Melekler, Kur'an-ı Kerim, Peygamberler, Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. Hûd, Hz. Salih, Hz. İbrahim, Hz. Lut, Hz. Yakub, Hz. Yusuf, Hz. Eyyub, Hz. Şuayb, Hz. Musa ve Harun, Hz. Davud ve Oğlu Süleyman, Hz. Üzeyir, Hz. Lokman, Hz. İlyas, Hz. Yunus, Hz. Zekeriya ve Oğlu Yahya, Hz. İsa, Hz. Muhammed, Ahiret Hayatu, Kiyamet Günü, Kader, İman, Mü'minler, Münâfikler, Kâfirler, Müşrikler, Tevhid Kelimesi, Namaz, Oruç, Hacc, Zekât, İbadet, Din, Ahlâk, Hukuk, İnsan, Kainat ve Tabiat Düzeni, Savaş ve Savaştan, Tarihî Kissalar ana başlıklar altında süre sıralı âyet meâlleri führisti.

Kur'an-ı Kerim'in Manaları Muhammed Marmaduke Pickthal. (çev. M. Sevki Alay, Ali Katiboğlu) Hadise Yayınları, İstanbul, 1958, 98 s.

Kur'an-ı Kerim'in Meâlen Manzum Açıklaması A. Adnan Sütmen. Üçdal Yayınları, İstanbul, 1984, 428 s.

Kur'an-ı Kerim'in Mevzularına Göre Tasnifli Şerhli Türkçesi Ömer Fevzi Mardin. İstanbul, 1976.

Kur'an-ı Kerim'in Nüzülü ve Kıraati, Kur'an-ı Kerim'in İndiği Yedi Harf ve Okunduğu Yedi Kıraat İsmail Karaçam. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1969. (Dr.T.) "Kur'an-ı Kerim'in Nüzülü ve Kıraati" Nedye Yayınları, İstanbul, 1974, 438 s.

Kur'an-ı Kerim'in Okunmasında Harf, Kıraat, Yazı Kavramı ve İlişkileri Arif Güneş. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992. (Dr.T.)

Kur'an-ı Kerim'in Okunuş Usûl Cetveli Salih Tanrıbuşruğu. İzmir, 1959, 16 s. Taraklı Matbaası, İzmir, 1963, 16 s.

Kur'an-ı Kerim'in Özellik ve Üstünlükleri Sûrelerin Faziletleri Ali Turgut. Gümüş Basımevi, İstanbul, 1983, 219 s.

Kur'an-ı Kerim'in Özeti Açıklaması ve Huruf-i Mukatta ile Bazı Ayetlerin Bilimsel Yorumu Orban Kuntman. Kariyer Matbaası, Ankara, 1997, 724 s.

Kur'an-ı Kerim'in Sûreleri Orban Parlak. (dan. Abdülbaki Turan) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1988. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'in Tabiatı Bakışı ve Allah'a İman Jan İ. Farab. (dan. İ. Agah Çubukçu) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987, 134 s. (Dr.T.)

Kur'an-ı Kerim'in Tarihi Halil Bedir Fırat. Karınca Matbaacılık Koll. Şti., İzmir, 1965, 15 s. Karınca Matbaacılık Koll. Şti., İzmir, 1965, 2. bs., 15 s. İstiklal Matbaası, İzmir, 1966, 4. bs., 15 s.

Kur'an-ı Kerim'in Tarihî Verilerine Göre Medeniyetin Menşei Erdoğan Pazarbaşı. (dan. Celal Kırca) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Dr.T.)

Kur'an-ı Kerim'in Tecvidi Demirhan Ünlü. Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, 1984, 191 s.

Kur'an-ı Kerim'in Tefsirine İhtiyaç Var mı? Ali Akpınar. (dan. B. Karamağaralı) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi Hidayet Aydar. Kur'an Okulu Yayıncılık, İstanbul, 1996, 464 s.

İçerik: Tercüme Tarihi, Kitab-ı Mukaddes Tercümleri, Yapısı ve Anlamı İtibarıyle Tercüme Kelimesi, Tercümeye Mukârin Kelimeler, Tasavvufî Bir Terim Olarak Tercüme, Hukukî Bir Terim Olarak Tercüme, Siyâsî Bir Terim Olarak Tercüme, Kur'an-ı Kerim'in Tercüme Tarihi, Kur'an-ı Kerim'in Tercümesine Duyulan İhtiyaç, Tercüme Teknikleri, Tercümenin Fıkîhî Yönü.

Kur'an-ı Kerim'in Tetkikine Giriş Mirza Beşiruddin Mabmut Ahmed. (çev. Şinasi Siber) Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1960, 106 s.

Kur'an-ı Kerim Tilavetine Edebi M. Besim İsmailoğlu. (dan. İsmail Karaçam) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meâl ve Sözlük) Ali Bulaç. Pınar Yayınları, İstanbul, 1983, 735 s. Cihan Neşriyat ve Matbaacılık, İstanbul, 1993, 605+LVIII s.

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı İstanbul, 1963, 495 s. Milliyet

Gazetesi, İstanbul, 1980, 463 s. Milliyet Gazetesi'nin özel ilavesidir.

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri Ömer Nasubi Bilmen. Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1963. Hâşim Ofset, İstanbul, 1963, 2. cilt. Bilmen Basımevi, İstanbul, 1964, 3. cilt. Bilmen Basımevi, İstanbul, 1964, 4. cilt. Bilmen Basımevi, İstanbul, 1964, 5. cilt. Bilmen Basımevi, İstanbul, 1965, 6. cilt. Bilmen Basımevi, İstanbul, 1965, 7. cilt. Bilmen Basımevi, İstanbul, 1966, 8. cilt. Bilmen Basımevi, İstanbul, 1985, 8 c. Bilmen Basımevi, İstanbul, 1990, 8 c. Bilmen Basımevi, İstanbul, 1991, 8 c. Akçağ Yayınları, İstanbul, 1991, 8 c.

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Açıklamalı İhsan Atasoy. Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1989, X+746 s.

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Alisi Ömer Nasubi Bilmen. Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1982, 606 s. Akçağ Yayınları, İstanbul, 1989, 1990, 610 s.

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme Abdüllâkâdir İnan. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1961, 55 s.

İçerik: Kur'an'ın Türkçe'ye ilk çevirileri, birbirleriyle karşılaştırılmaları, çevirilerin dilsel özellikleri, Anadolu Beyliklerinde ve Osmanlı'da Oğuz Türkçesiyle Kur'an çevirileri, Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan Kur'an-ı Kerim ve Tercemesi'nin ilk cüzünün tipki basımı.

Kur'an-ı Kerim'in Üslûb ve Kırâati M. Tayyib Okic. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1963.

Kur'anî Araştırmalar Murtaza Mutabbarî. Tuba Basın Yayın, 1997, 146 s.

İçerik: Kur'an'ı Tanıma, Kur'an'ı Tanımanın Aşamaları, Kur'an'ın Kendisini Tanıtımı, Kur'an'ın Muhatapları, Kur'an ve Akıl, Fâtîha Tefsiri, Teorik ve Pratik Tevhid vb.

Kur'anî Çizgide Sünnet (Sünnet İnkarcılarına Cevap) Abdüllâh b. Zeyd Ali Mahmud. (çev. Mustafa Kubat) Esra Yayınları, Konya, 1990, 93 s.

Kur'anî Kavramlar Ramazan Yılmaz. Mücahede Yayınları, Ankara, 1998, 206 s.

Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü Mustansır Mîr. (çev. Murat Çiftkaya) İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1996, 224 s.

İçerik: Kur'an'da yer alan kavram ve terimlerin Kur'an bağlamında anlamsal çözümlemeleri.

Kur'an-la Birlikte Düşünmek İsmail Kazdal. Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1995, 208 s.

İçerik: Kur'an'a Muhatap Olmak, Eylem, Amel, Hareket, Adalet ve

Hükmetme, İnsan, Kaderi ve İradesi, İnsanın Sorumluluğu, Tarih, Hürriyet ve Siyaset.

Kur'ân'la Parıldayan Gerçekler Nuray Oktay. Zariflik Birliktür Yayınları, 1996, 759 s.

İçerik: Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide sûrelerinin anlamları.

Kur'ânü'l Mecid (Kur'ân'ı Anlamada Bir Yöntem Çalışması) İzzet Derveze. (çev. Vahdettin İnce) Ekin Yayınları, İstanbul, 1997, 263 s.

İçerik: Kur'ân'ın Üslûbu, Vahyedilişi ve Tesiri, Kur'ân'ın Cem'i, Tedvini, Okunuşu, Mashafların İmlâsi ve Düzenlenmesi, Kur'ân'ı Anlamanın ve Tefsir Etmenin İdeal Yöntemi, Müfessirlerin Kitaplarına ve Metodlarına İlişkin Yorum ve Görüşler.

Kurrâ-i Muhammedî (Peygamber Efendimizin Husûsî Hafızları) Haci Cemal Öğüt. Hamle Matbaası, İstanbul, 1965, 16 s.

Kutsal Kur'ân Türkçe Meâli Sadi Irmak. Akşam Matbaası, İstanbul, 1962-3, 492 s.

Lafz-ı Metin ve Meâl-i Mübin Kur'ân-ı Kerim'in Doğru Okunuşu ve Açık Meâli Midhat Sertoglu. Ekin Matbaası, İstanbul, 1963.

Lokman'ı Dinlerken Necmettin Şabinler. Beyan Yayınları, İstanbul, 1993, 167 s.

İçerik: Lokman Süresi tefsiri.

Maddî Manevî Kurtuluş Yolu (İman Esasları ve Kur'ân'ın Sosyal Hükümlerinden Bazıları) Osman Karaçögür. Yeni Matbaa, İstanbul, 1963, 95 s.

Mansur Sibtu Nasîruddîn et-Tablâvî'nin Hayatı ve Ayetü'l-Kürsi Tefsirinin Tahkiki Adem Ergül. (dan. Yakup Çiçek) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991. (Y.L.T.)

Mâturidî ve İbn Teymiyye'de Metod Anlayışı ve Kur'ân H. Sabri Erdem. Şüle Yayınları, İstanbul, 1998, 72 s.

İçerik: Mâturidî ve İbn Teymiyye'de Bilgi ve Varlık Anlayışı, Kelâm ile Karşılaştırmalı Olarak Ashabu'l-Hadîs, Metod ve Konu Yönünden Kur'ân'a Bir Bakış.

Mâverdî ve Tefsirdeki Metodu Orhan Karmış. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1981. (Doçentlik Tezi)

Meâlimu't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri Saffet Bakırıcı. (dan. Abdülbaki Turan) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1990. (Dr.T.)

Meâni-i Kur'ân. Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi İsmail Hakkı Izmirli. Milli Matbaa, İstanbul, 1927, 2 c. Ayrıca, bkz. Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercümesi, Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı.

Meâni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc Mubarrem Çelebi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1976. (Dr.T.)

Meâric Süresi M. Kemal Pilavoğlu. Lâtif Matbaası, Ankara, 1975, 71 s.

Mehmet Akifin Kur'ân-ı Kerim Tefsiri (Mev'iza ve Hutbe) Abdulkerim-Nuran Abdulkadiroğlu. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, 187+44 s.

Mekkî İbnu Ebî Tâlib el-Kâysi (Astı, Hayatı ve Eserleri) D. Ali Kayapmar. (dan. Orhan Karmış) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Dr.T.)

Mekkî ve Medenî Sürelerin Özellikleri Abdülkerim Çomçe. (dan. Orhan Karmış) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Merağî ve Tefsirdeki Metodu Cemalettin Sancar. (dan. M. Sait Şimşek) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Mevizeli Yâsin-ı Şerif Tefsiri M. Sabit Kenlik. Ege Matbaası, İstanbul, 1952, 28 s.

Mevzularına Göre Ayet-i Kerîmeler ve Meâilleri M. Fuad Abdulbâki. (çev. Bekir Karlığa) Şamil Yayınevi, İstanbul, 1988, 2. bs., 1112 s.

Mevzularına Göre Tertiplenmiş Kur'ân-ı Kerim Fihristi Mubammedî'l-Arabi ez-Zuzi. (çev. M. Emin Esatoğlu) Hikmet Gazetecilik Şirketi, İstanbul, 1969, 318 s. Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1969, 318 s. Şehir Matbaası, İstanbul, 1971, 356 s.

İçerik: Tevhid, İman, İlim, Allah'a Sığınma, Taharet, Namaz, Zekât, Oruç, Hac, Nikâh, Boşanma, Nafaka, Ticaret, Miras, Devlet İdaresi, Hakimler, Şahitler ve Cezalar, Yemek İçmek, Aylar ve Zebîhalar, Giyim ve Kıyafet, Tib, Riyâ, Cihad, Hakâik, Ahlâk, Tarhîb, Kâfirler, Münafıklar ve Müşriklerden Bahseden Ayetler, Va'z ve Misaller, Dil İyilikleri İyi Sözler, Dil Afetleri, Mahlukâtın Yaratılışı, Peygamberler ve Rasûller, Tarih, Kitap Gonderilen Milletler, Rasûlullah Efendimize Ait Bahis, Fitnelerin Zuhuru ve Kiyamet Alametleri, Kiyamet ana başlıklar altında süre ve âyet numaraları.

Milletler Ne Zaman Helâk Olur? Kur'ân'da Bildirilen İlâhi Prencipler. Huzurun Şartları M. Emin Akyüz. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1962, 128 s.

Min Vahyi'l-Kur'ân (Tefsir Dersleri) 1 - 10 Mubammed Hüseyin

Fadlullah. (çev. Mehmet Yolcu, Cuma Ağaç, Muhamrem Tan) Akademi Yayınları, İstanbul, 1989-1991.

Mitoloji, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim Sadık Kılıç. Nil Yayınları, İzmir, 1993, 294.

Modern Dünyada İslâm Vahyi W.M.Watt. (çev. Mehmet S. Aydin) Hülbe Yayınları, Ankara, 1982, 180 s.

İçerik: Hz. Muhammed'in Vahiy Tecrübesi, Kur'ân Vahyinin Gözönünde Bulundurulduğu Hususlar, Kur'ân'ın Muhtevasında Yenilik, Vahyin Kabulü, Vahy'in Yorumlanması, "Diyagramatik" Olarak Vahiy, Vahyin Etkisi, Vahiy ile İlgili Kelâmî Görüşler, Geleceğin Dünyasında İslâm.

Molla Gûranî ve Tefsiri Sakıp Yıldız. Sahhaflar Kitap Sarayı Yayınları, İstanbul, 1985, 362 s.

Molla Halil es-Sî'irdî ve Tefsirdeki Metodu Ömer Pakış. (dan. Muhsin Demirci) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, VI+157 s. (Y.L.T.)

Mollaazâde Kur'ân-ı Kerim Tecvidi M. T. Mollaabmetoğlu. Aksiseda Matbaası, İstanbul, 1970, 80 s.

Mu'cizat-ı Kur'âniyye Bediuzzaman Said Nursî. (çev. İhsan K. Salihî) Sözler Neşriyat, İstanbul, 1989, 208 s.

Mucizeler Mucizesi Kur'ân Ahmed Deedat. (çev. Yusuf Balcı) İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1992, 100 s.

İçerik: Mucize Nedir?, Bilim ve Kur'ânî Vahiy, Kur'ân: Eşsiz Bir Kayıt, Telgraf Gibi Harikulade Kitap, Allah'ın Zatına Mahsus Sifatları, Kur'ân'ı Anlamak İçin Gerekli Vasıtalar, Kur'ân'daki Kelime Tekrarları Arasındaki Benzerlik, Eşitlik ve Uyum.

Muhammed Aleyhisselâm Sûresi'nin Tefsiri ve Ondan Alınacak Dersli İbretler M. Kemal Pilavoglu. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 53 s.

Muhammed b. Ahmed el-İskenderanî'nin (ö. 1888) "Keşfû'l-Esrarı'n-Nûraniyyeti'l-Kur'âniyye" Adlı Eserinin Tahlili ve Tanıtımı A. Kadir Kaptan. (dan. Kemal Atik) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992. (Y.L.T.)

Muhammed b. Akile ve "ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi Ulûmi'l-Kur'ân"ı Abdülhamit Birışık. (dan. Ali Özak) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990. (Y.L.T.)

Muhammed b. Ali el-Kerecî ve "Nüketü'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili Davut Aydüz. (dan. Suat Yıldırım) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992. (Dr.T.)

- Muhammed b. Bedreddin el-Münşî, Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu** Hayrettin Öztürk. (dan. İshak Yazıcı) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993. (Y.L.T.)
- Muhammed b. Ebu Bekr b. Abdu'l-Kadir er-Râzî ve "Mesailu'r-Râzî an Ayeti't-Tenzîl Adlı Eserinin Tahlili** İbrahim Görener. (dan. Celal Kırca) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1990. (Y.L.T.)
- Muhammed b. Ebi Bekr er-Râzî ve "Tefsir Garib el-Kur'ân"** Hüseyin Elmalı. (dan. M. Nazif Şahinoğlu) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1986. (Dr.T.)
- Muhammed b. el-Cezerî ve "et-Temhîd fi İlmi't-Tecvid"** Mustafa Öztürk. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1981. (Dr.T.)
- Muhammed bin Hamza'nın Kur'ân Tercümesi** Ahmet Topaloglu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1973, 2 c.
- Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şîrvânî'nin Hayatı ve Fetih Süresi Tefsirinin Tahkiki** Ömer Çelik. (dan. Yakup Çiçek) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992. (Y.L.T.)
- Muhammed Ferid Vecdî ve el-Mushafu'l-Mûfesser İsimli Eserinin Tahlili** H. Mehmet Soysal. (dan. Celal Kırca) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1990, 84 s. (Y.L.T.)
- Muhammed Sûresi'nin Tefsiri ve Fetih Sûresi'nin Tefsiri** Burhaneddin Muhakkik Tirmizî. (çev. Abdülbaki Gölpinarlı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1973, 106 s.
- Muhammedî Vahiy M. Reşit Rıza.** (çev. Salih Özer) Fecr Yayınevi, Ankara, 1991, 376 s.
- İçerik: Vahy'in ispatı, Kur'an'ın Hedefleri, Kur'an'ın mucize oluşu ve amaçları.
- Muhasibî ve "Fehmü'l-Kur'ân"ı** Emrullah İşler. (dan. İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1989, 144 s. (Y.L.T.)
- Muhtasar İbn Kesir Tefsiri** (Kur'an-ı Kerim'in Hadislerle Tefsiri) *İbni Kesîr*. (çev. Arif Erkan) Sağlam Yayın-Pazarlama, İstanbul, 1992, 6 c.
- Muhtasar Kur'an Tarihi** Abmet Cevdet Paşa. (çev. Ali Osman Yüksel) Hamamoğlu Yayınevi, İstanbul, 1985, 85+26 s.
- Muhtasar Kur'an-ı Kerim Tefsiri** *İbni Kesîr*. (İhtisar eden, Muhammed Ali Sâbûnî) (çev. Bekir Karlığa) Çağrı Yayınları, İstanbul, 1990, 5 c.

Mukaddes Kitabımız Kur'ân-ı Kerim'in Yolundan Gidelim Hüseyin Sezer. Eskin Matbaası, İstanbul, 1978.

Musannî Kiyamında Yol Arkası Zebra Rabneverd. Endişe Yayıncıları, Ankara 1990, 115 s.

İçerik: Kur'ân'da Hz. Musa ve İsrailoğulları.

Mushaf Hattatlığı ve Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Hakkında Türklerce Yapılan İlk Çalışmalara Dair Emel Esin. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1984.

Mutlak Vahyin Sönmez Işığı Refik Edebali. 1963.

Mübhemâtü'l-Kur'ân Mevlüt Erten. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992. (Y.L.T.)

Mûfessîr Bağâvî, Hayatı ve Tefsirdeki Metodu Ali Eroğlu. (dan. Sadık Kılıç) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1987. (Dr.T.)

Mûfessîr el-Vâhidî ve Fedâîlu's-Suver Adlı Kitabı Mustafa Altundağ. (dan. Ali Özek) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988. (Y.L.T.)

Mûfessîr Fahru'd-din er-Râzî ve Ba'zı Suver-i Kur'âniyyenin Esrarına Dair Risalesi Babattin Dartma. (dan. Ali Özek) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988, 168 s. (Y.L.T.)

Mûfessîr İlkiya el-Harrasi'nin "Ahkâmu'l-Kur'ân" Adlı Eserine Göre, Kirâat Farklarının Hukuki Ayetlerin Tefsirindeki Rolü Zeki Yıldırım. (dan. Sadık Kılıç) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1990.

Mûfessîr Taberî ve Tefsirdeki Metodu A. Hamdi Savlu. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1971. (Dr.T.)

Mûfessirlere Göre Haşr'ın Cismânî ve Ruhânî Olarak Vukû Bulacağı Keyfiyetlerinin İzahî ve İsbati Münteba Polat. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.14357.

Mü'min Tomurcuklara Kur'ân Hikayeleri Mubammed Muwaffak Süleyeme. (çev. Taceddin Uzun) Uysal Kitabevi, Konya, 1994, 294 s.

Mü'minler Arası Beşeri Münasebetler (Hucurât Sûresi Tefsiri) M. Erdoğan Baş. Erkam Yayıncıları, İstanbul, 1998, 197 s.

İçerik: Mustakil sûre tefsirleri hakkında açıklamalar, Hucurât sûresinin genel muhtevası, sûre bağlamında inananlar arası ilişkiler.

Münâcâtü'l-Kur'ân Celtüt Matbaası, İstanbul, 1958, 46 s.

Münâfikun (Münâfiklar Sûresi) *M. Kemal Pilâvoğlu*. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 47 s.

Müsbet İlim Metodlarıyla Kur'ân-ı Kerim'i Tetkik *M. Şükrîi Sözen*. Eşber Yayınları, Ankara, 1964, 152 s.

Müsbet İlim Metoduyla Kur'ân'ın Açıklanması *M. Nazif Akinoğlu*. Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1965, 239 s.

Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İncil ve Kur'ân *Maurice Bucaille*. (çev. Mehmet Ali Sönmez) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Müsbet İlimlerde Kur'ân Mucizesi *Hikmet Özdemir*. Gonca Yayınevi, İstanbul, 1983, 120 s.

Müslümanlar İçin Kur'ân Tarihi *Vahap Okay*. Okay Yayınevi Neşriyatı, İstanbul, 1960, 64 s.

Mütevâtir Kırâatlerin Tefsir İlminden Yeri *Abdullah Yücel*. (dan. İsmail Karaçam) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989. (Y.L.T.)

Müzzemmil Sûresi, Manası, Tefsiri ve Hikmetleri *M. Kemal Pilavoğlu*. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 70 s.

Namaz Hocalı Kur'ân Dili *A. Nurettin Ünlü*. Ülkü Basımevi, Konya, 1970, 44 s.

Namaz Süreleri ve Tefsiri *Mahmut Toptaş*. Cantaş Yayınları, İstanbul, 1988. Cantaş Yayınları, İstanbul, 1989.

Namaz Süreleri Yorumu *Haluk Nurbâki*. Damla Yayınevi, İstanbul, 1986, 114 s. Damla Yayınevi, İstanbul, 1992, 114 s.

Namaz Sürelerinin Türkçe Tercümesi ve Tefsiri *Abmet Hamdi Akseki*. Hilal Kirtasiye Kitabevi, Ankara, 1949, 48 s. Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1954, 3. bs., 61 s. Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1964, 4. bs., 63 s. Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974, 7. bs., 64 s. Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1977, 8. bs., 64 s. Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992, 64 s. Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997, 14. bs., 64 s.

Namaz Sürelerinin ve Fâtiha-ı Şerifenin Manası, Esrar-ı Salat ve Esrar-ı Hilkat *Şemseddin Yeşil*. H. Yeşil Kitabevi, İstanbul, 1944, 51 s. Nurgök Matbaası, İstanbul, 1967, 4. bs. İstanbul, Fatih Yayınevi, 1974, 5. bs. Yayılcık Matbaası, 1987.

Namaz'da Okunan Kısa Sürelerin Mana ve Esrarı *M. Kemal Pilavoğlu*. Güven Matbaası, Ankara, 1964, 52 s.

Namazda Okunan Sûrelerin Tefsiri Süleyman Ateş. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997, 304 s.

Nasayihi Kur'âniyye, Kur'ân-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler Ömer Nasubi Bilmen. Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1990, 256 s.

Nasr Sûresi'nden Bazı Hakikatler Mehmet Fevzi Sevilmiş. Meşher Matbaası, İzmir, 1956, 20 s.

Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri Mehmet Okuyan. (dan. Süleyman Ateş) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, trs. (Dr.T.)

Nicolai Hartmann ve Kur'an'da Teleologie Hüseyin Aydin. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1970, 25 s. (L.T.) G. 128; K. 300; M. 7318.

Nuğbetu'r-Râşṣaf Min Hutbeti'l-Keşşâfın Tahkiki Mehmet Selman Malkoç. (dan. Ali Özak) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990. (Y.L.T.)

Nûh Sûresi Mana ve Tefsiri M. Kemal Pilavoglu. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 65 s.

Nûru'l-Beyân Anonim. Matbaai Âmire, İstanbul, 1340/1921-1922, 2 c.

Not: Çalışmamız her ne kadar 1923-1998 yılları arası kapsıyorsa da "Nûru'l-Beyân", Cumhuriyet'in hemen öncesinde yayınlanması ve önemli tartışmalara neden olması yönüyle çalışmada yer almıştır.

Çevirinin öncesinde "Müteaddid tefsirlere müracaatla bir heyet tarafından yazılmıştır" açıklaması yer almaktaysa da, birinci cildin başında Şeyh Muhsin-i Fânî imzalı bir önsöz bulunmaktadır. Şeyh Muhsin-i Fânî adı, Hüseyin Kazım Kadri'nin bazı eserlerinde kullandığı müsteâr adıdır. Hüseyin Kazım Kadri, önsözde, Eski Adliye Nazırı Ayıntıbâ Mustafa Bey'in himmetiyle, belli başlı tefsirler elden geçirilerek bu tercümenin ortaya çıktığını, Demiryolları ve Limanlar Eski Umûm Müdürü Mustafa Bey'in ve Mûlgâ Sadaret Mektûbâ Kalemi Müdür Muavini Seyfeddin Bey'in de yardımları dokunduğunu belirtmektedir.

Nûzûl Sırasına Göre Kur'ân-ı Kerim Meâli Mesut Okumuş. Birleşik Dağıtım, Ankara, 1994, 463 s.

Nûzûlden İtibaren Kur'ân-ı Kerim Bilgileri Osman Keskioglu. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989, 2. bs., 336 s.

İçerik: Vahyin Başlaması, İslâm'da Davet Başlayınca Kur'ân-ı Kerim'in Tesiri Karşısında Müşrikler, Mekke ve Medine Devrinde Kur'ân'ın Nazil Olması, Mukataât-ı Süver, Hz. Peygamber'in En Büyük Mucizesi, Kur'ân-ı Kerim'in Mushaf Halinde Cem'i, Sûre ve Âyetlerin Tertibi, Sûrelerin İsim ve

Başlangıç Âyetlerine Göre Fihristi, Harekelerin Sayısı, Yazma ve Basılmış Kur'ân'lar, Mushaf Yazısı ve Bu Yazının Gelişmesi, Kırâat İlmi ve Kurrâ, Yedi Harf Üzere Nüzûl, Kur'ân Înkârcılara Meydan Okuyor, Kur'ân-ı Kerim'in İ'cazi, Tefsir Bahsi, Kur'ân Dinin Esasıdır, Kur'ân ve İlimler, İslâm'da Din ve İlim Nizâî Yoktur, Tahrif İddiaları, Kur'ân ve İslâm Hakkında Bazı Batılıların Görüşleri.

Nüzûlünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar Zeki Duman. Fecr Yayınları, Ankara, 1996, 204 s.

İçerik: Kur'ân'ın müslümanlarca anlaşılması ve yaşanmasının gerekliliği.

Okunuş ve Meâlliye Yâsin Tebâreke Amme Namaz Sûreleri Salavatlar ve Dualar Yeni Asya Gazetesi Neşriyat, trs.

On Derste Kur'ân Alfabesi H. Fikri Aksoy. Sahaflar Kitap Sarayı, trs.

On Derste Kur'ân Alfabesi ve "Kısaca Din, Ahlâk, İbadet ve Tevhid Dersleri" H. Fikri Aksoy. Din Kültürü Yayınları, 1963, 48 s. Din Kültürü Yayınları, 1965, 7. bs., 48 s. Din Kültürü Yayınları, 1965, 8. bs., 48 s. Din Kültürü Yayınları, 1966, 9. bs., 48 s. Din Kültürü Yayınları, 1966, 10. bs., 48 s. Din Kültürü Yayınları, 1967, 11 bs., 48 s. Din Kültürü Yayınları, 1968, 48 s. Yayılcık Matbaası, İstanbul, 1971, 48 s.

Orijinal Metodlu Kur'ân Dili Muhammed Güner. Haşmet Matbaası, İstanbul, 1970, 55 s.

Osman Nebioğlu'nun İlk Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercümesi Hakkında Meşhur Din Adamlarımızın, Ediplerimizin Düşünceleri Nebioğlu Yaynevi, İstanbul, 1957.

Ölümden Sonra Diriliş. Ayet ve Hadislerle Cennet-Cehennem Subbi es-Sâlib. (çev. Şerafettin Gölcük) Kayihan Yaynevi, İstanbul, 1981, 3+227+4 s.

Ölümsüz Gerçek (Modern İlim, Allah ve Kur'ân) Mustafa Yazgan. Çile Yaynevi, İstanbul, 1977, 176 s.

Öz Türkçe Amme Cüzü ve Kur'ân'ın İç Yüzü Ahmet Hayyat. Anadolu Türk Kitabevi, İstanbul, 1937, 60 s.

Parlayan Nur İbrahim b. İdris Sünûsi. (çev. Ali Kemal Belviranlı) Ankara, 1969.

Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri Suat Yıldırım. Kayihan Yaynevi, İstanbul, 1983, 352 s.

Ragîb el-Îsfahânî ve "Mukaddimetu't-Tefsîr'i Taner Tuncer. (dan. Abdülbaki Turan) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992. (Y.L.T.)

Rahman Ayetleri Karşısında Atasoy Müftüoğlu. Nehir Yayınları, İstanbul, 1988, 157 s.

Rahmet Ayetleri Said Kösk. Anahtar Yayıncılık, 1993, 96 s.

Rasûlullah'ın Dilinden Sürelerin Esrarı Hikmeti ve Fazileti Arif Pamuk. Aksıeda Matbaası, İstanbul, 1968. Pamuk Yayınları, İstanbul, 1974. Pamuk Yayınları, İstanbul, 1975. Pamuk Yayınları, İstanbul, 1981.

Resimli Kur'ân Hikayeleri Faruk Ülkü, Adnan Semih Yazıcıoğlu. Başak Yayınevi, İstanbul, 1965, 159 s., 1. cilt. Başak Yayınevi, İstanbul, 1966, 159 s., 2. cilt.

Resullerin Mücadelesi Cavit Yalçın. Vural Yayıncılık, İstanbul, 1995, 78 s.

İçerik: Kur'ân'da yer alan peygamberlerin tevhid mücadelesi.

Risale-i Cezerî ve Tercümesi (Kur'ân-ı Kerim'i Okuyan ve Okutanlara Rehber. Mukaddimetü'l-Cezerî) Muhamed b. Muhamed el-Cezerî. (çev. Hüseyin Harputoğlu) Metinler Matbaacılık, İstanbul, 1983, 112 s.

Risale-i Nûr'da Kur'ân Mucizesi Mehmet Kileci. İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, 354 s.

İçerik: Nursî ve İ'caz'ı Kur'ân, Kur'ân-ı Kerim ve Nursî, İ'caz Vecihlerine Giriş, İ'caz Vecihleri.

Ruhçuluğa Göre Kur'ân Öğretisi Soruları ve Cevapları Sadi Çaycı. Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1986, 133 s.

Rûh-u Kur'ân'dan bir Sahife-i Nûr Midhat Bebarî Beydur. Feyz-i Cumhuriyet Kütüphanesi, İstanbul, 1926, 40 s.

İçerik: Fatiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Enâm, A'râf, Enfâl, Tevbe, Tâhâ, Şûrâ, Feth, Necm, Kalem, Tekvîr, Duhâ sûrelerinden bazı ayetlerin çeviri ve açıklamaları.

Rûhu'l-Furkan Tefsiri Mabmud Ustaosmanoğlu. Sıraç Kitabevi, İstanbul, 1991, 1992.

Sa'lebe Kissası Ahmet Nedim Serinsu. Şule Yayınları, İstanbul, 1995, 56 s.

İçerik: Sa'lebe kissasından hareketle nüzül sebeplerinin tefsir ilmindeki yerine yeni bir yaklaşım.

Safvetü't-Tefâsîr (Bütün Tefsirlerin Özü) M. Ali Sâbûnî. İhya Yayınları, İstanbul, 1986. (çev. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz) Ensar Neşriyat, İstanbul, 1990, 1993.

Sağman Tecvidi. Kur'ân Nasıl Okunur? Ali Rıza Sağman. Ahmet Sait

Matbaası, İstanbul, 1955, 92+4 s.

Said b. Cubeyr ve Tefsirdeki Yeri Sezai Özel. (dan. Salih Tuğ) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1982. (Dr.T.)

Saltanat-ı Muhammediye'nin Kuruluşu-Muhammed Süresi'nin Türkçesi Esat Sezai Sümbülliük. Önan Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1950, 18 s. Önan Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1958, 2. bs., 18 s.

Sehl b. Abdullah Tusterî ve Tasavvufî Tefsiri Sebahattin Siyambaş. (dan. Süleyman Uludağ) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, trs. (Y.L.T.)

Semantik Açıdan Kur'an'da Hilafet Kavramı A. Bülent Ünal. (dan. Ethem Ruhi Fıglalı) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990, 94 s. (Y.L.T.)

Sırlar Hazinesi Seyyid Muhamed Hakkı. (çev. Celal Yıldırım) Demir Kitabevi, 1988, 680 s.

İçerik: Manevî tedavide Kur'an, süre ve ayetlerin etkileri ve özellikleri.

Sohbetler Mahmut Ustaosmanoğlu. Sıraç Kitabevi, 1995, 528 s.

Son Hutbede Okunan Ayetin Esrarı İsmail Çetin. Dilara Yayınları, Ankara, 1985, 151 s.

Son İlahi Kitap Kur'an Kur'an-ı Kerim Osman Keskioglu. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983, 1987.

Sonsuz Mucize Kur'an İsmail Karaçam. Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, 559 s.

Sorularla Fatihâ Süresi Zabit Durmuş - Ali İçipak. Yenda, İstanbul, 1998, 223 s.

Soruşturma II, Kur'an ve Sünnet Sor Yayıncılık, Ankara, 1987, 302 s.

Sözün Özü (Kelâm-ı İlâhînin Tabiatına Dair) Dülçane Cündioğlu. Tibyan Yayınları, İstanbul, 1996, 192 s.

İçerik: Allah ve Kelâm, Akıl ve Vahiy, Vahyin İniş Şekilleri.

Sualli Cevaplı Karabaş Tecvidi Nazmi Temelcan. Akpınar Yayınevi, İstanbul, 1982, 58+22 s.

Sualli Cevaplı Sağman Tecvidi Ali Riza Sağman. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1965, 20 s.

Sualli Cevaplı Tecvid Hafız Ferid. (sad. Muhammed Alptekin) Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, 1984, 24 s.

Sualli Cevaplı Tecvid Yakup İskender. Yeni İlahiyat Kitabevi, Ankara,

1974, 1980, 1985.

Sûre-i Feth'in Türkçe Tefsiri. İttilâyi İslâm ile İstanbul Tarihçesi (ve Fetih) Ömer Nasûbi Bîlmen. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1953, 337 s. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1953, 2. bs., 337 s. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1972, 3. bs., 336 s.

Sûre-i Fetih Tefsiri ve İstanbul'un Tarihçesi Ömer Nasûbi Bîlmen. Bîlmen Yayınevi, İstanbul, 1972, 336 s.

Sûre-i İhlâs ve Alâk Tefsiri Musa Kâzım (Şeybulislâm). Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1918, 16 s.

Sûre-i Rahmân'ın Nazmen Beyanı Mehmet Demir. Temizîş Basîmevi, İstanbul, 1935, 7 s.

Sûre-i Tekvîr'in Yorumu Haluk Nurbâki. Damla Yayınevi, İstanbul, 1992, 110 s.

Sûre-i Yâsîn ve Cüz-i Tebâreke Anadolu Matbaası, Ankara, 1967, 28 s.

Sûre-i Yâsîn ve Cüz-i Tebâreke Maârif Kitaphanesi ve Matbaası, İstanbul, trs.

Sûre-i Yâsîn ve Cüz-i Tebâreke Mektebetü'l-Maarif, İstanbul, 1943, 30s.

Sûre-i Yusuf Ali Fuad Azak. 1988, XVI+271 s.

Sûre-i Yusuf'un Yorumu Haluk Nurbâki. Damla Yayınevi, İstanbul, 1985, 1987.

Sûreler ve Dualar Yâsin, Amme, Tebârake Sûreleri, Abdest, Namaz, Gusûl, Sûreler ve Dualar M. Saim Gürdil. Tayfun Pazarlama, İstanbul, 1989, 79 s.

Sûreler ve Ehl-i Beyt'ten Dualar H. Şeyh Şirâti Bayat. Sekaleyn Yayınları, 1996, 152 s.

Sûrelerin Yorumu Haluk Nurbâki. Damla Yayınevi, İstanbul, 1991, 119 s.

Sûreyi Haşır'ın Manâsı, Tefsiri ve Ondan Alınacak Dersi İbretler M. Kemal Pilavoglu. Trs.

Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri Siileyman Ateş. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1968, IV+208. (Dr.T.) Sönmez Yayıncılık, İstanbul, 1969, 288 s.

Sünnet-Kur'an İlişkisi Saffet Sacaklı. (dan. Selman Başaran) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1989. (Y.L.T.)

Sünneti Terk Kur'an'la Amel Meselesi Mahmut Denizkuşları. Ribat Yayınevi, Konya, 1991, 199 s.

İçerik: Kur'an-ı Kerim ve Bazı Terimler, Sünnet ve Bazı Terimler, Vahiy ve Sünnet İlişkileri. Sadece Kur'an-la Amel, Peygamberlerin Durumu, Mezheb İmamları ve Hadis, İtikadî ve Siyâsi Fırkaların Hadise Bakışları, Şarkiyatçıların Hadise İtirazları.

Sünnetullah Ömer Özsoy. Fecr Yayınevi, Ankara, 1994, 208 s.

Sünnetullahta Davet Metodu ve Evrensel Mesaj Ramazan Yılmaz. Mücâhede Yayınları, Ankara, 1995, 245 s.

Şairler Süresi Türkçesi Esat Sezai Siimbülliük. Bozkurt ve Yunus Ziya Kitabevi, İstanbul, 1943, 47 s.

Şerhli Tercümesi ile Yâsin-i Şerif, Namaz Süreleri ve Duaları Mehmet Baki. İstanbul, 1955, 40 s.

Şia'da ve Sünnî Kaynaklarda Kur'an Tarihi Şaban Karataş. Ekin Yayınları, İstanbul, 1996, 262 s.

İçerik: Genel Olarak Şia, Şia ve Tahrif.

Şia'nın Kur'an, İmamet ve Takiyye Anlayışı İhsan İlabi Zabir. (çev. Sabri Hizmetli, Hasan Onat) Alşaroğlu Matbaası, Ankara, 1984, VIII+206 s.

Taberî Tefsiri Taberî. (İht. tah. Muhammed Ali Sâbûnî, Salih Ahmed Rıza) (çev. Mehmet Keskin) Şule Yayınları, İstanbul, trs., 6 c.

Taberî Tefsiri'nin Nüzûl Sebepleri Açısından İncelenmesi Ahmet Yaşar. (dan. Abdullah Aydemir) Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1987. (Y.L.T.)

Tabresî ve Tabatabâî de İmamiye Tefsiri Musa K. Yılmaz. (dan. İsmail Cerrahoğlu) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1985, X+295 s. (Dr.T.)

Tam İlâveli Yâsin-i Şerif ve Amme Cüzü Can Kitabevi, Konya, 1970, 32 s.

Tam ve Mükemmeli Karabaş Tecvidi Ramazan Yıldız. Buhara Yayınları, İstanbul, 1980. Buhara Yayınları, İstanbul, 1982. Buhara Yayınları, İstanbul, 1983. Buhara Yayınları, İstanbul, 1984.

Tanrı Buyruğu (Türkçe Kur'an-ı Kerim) Ticaret Basımevi, İzmir, 1934, 16 s.

Tanrı Buyruğu Oku Kur'an Nazım Çeviri Rıza Çiloğlu. Oku Yayınevi, İstanbul, 1987, 5+725 s.

Tanrı Buyruğu. Kur'an-ı Kerim Tecvidi (Kur'an-ı Kerim Okunuş Usulleri. Muhîtü'l-Tecvid) M. Salib. Ticaret Matbaacılık T.A.Ş., İzmir, 1965, 2. bs., 30 s.

Tanrı Buyruğu. Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri Şerifi Ömer Rıza
Doğrul. A. Halit Kitabevi, İstanbul, 1934, LX+924 s., 2 c. Ahmet Halit
Kitabevi, 1947, 2 c. A. Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık T.L.Ş., 1955, 3.
bs., 2 c. İnkılâp ve Aka Basım ve Kitabevleri Koll. Şti., İstanbul, 1980, 4. bs.

Tanrı Öğütleri Osman Nebioğlu. Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1946, 104
s.

Tarifli Kur'ân-ı Kerim Alfabesi Celal Âşık. Burhaneddin Erenler
Matbaası, İstanbul, 1948, 94 s.

Tarîfu'l Kur'ân Risalesi Mustafa Çelik. Mîsâk Yayınları, Ankara, 1997, 3.
bs.

İçerik: Tarîsu'l Kur'ân, Kur'ân-ı Kerim Arabîdir, Kur'ân-ı Kerim Ebedîdir,
Tefhîmu'l Kur'ân, Ulûmu'l Kur'ân, İcâzu'l Kur'ân, Üslûbu'l Kur'ân,
Tilavetu'l Kur'ân, Kur'ân-ı Kerim Hayat Rehberidir, Kur'ân-ı Kerim Hayat
Programıdır, Kur'ân-ı Kerim Hayat Mektebidir, Kur'ân-ı Kerim Hayat
Eczanesidir, Kur'ân-ı Kerim Hayat Kaynağıdır.

Tarih-i Kur'ân İsmail Hakkı İzmirîli. Böre Yayınevi, İstanbul, 1955, 3. bs.,
24 s.

Tarih-i Tefsir Cevdet Bergamalı. Darülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe
Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1924, 142 s.

Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl Dr. Ahmet Nedim Serinsu. Şule Yayınları,
İstanbul, 1996, 91 s.

İçerik: Tarihsellik Kavramının Temellendirilmesi, Tarihsellik ve Esbâb-ı
Nüzûl.

Tasavvuf Ehline Göre Besmele-i Şerife Şerhi Ebu Said Mubammed
b. Mustafa Hâdîmi. (çev. Abdulkadir Akçicek) Çınar Matbaası, İstanbul,
1964, 1965.

Tasavvufun Kur'ân-ı Kerim'deki Kökleri İskender Ali Mibr. 1988, 110
s.

Tasnîflî Kur'ân-ı Kerim Kemal Samancıgil. Renk Yayınevi, İstanbul,
1965, 160 s., 1. cilt.

Tebârake Cüzzü Bilgili Kitabevi Kültür Sarayı, 1996, 30 s.

Tebârake Cüzzü Yusuf Tavashî. Tavash Yayınları, 1985, 32 s.

**Tebârake Sûresi'nin Manası, Tefsiri ve Ondan Alınacak Ders-i
İbretler** M. Kemal Pilavoglu. Nüve Matbaası, Ankara, 1972, 55 s.

Tecvid Ali Kemal Belviranlı. Selçuk Yayınları, İstanbul, 1965. Ahmet Sait
Matbaası, İstanbul, 1967. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1970. Ahmet Sait
Matbaası, İstanbul, 1975. Şamil Matbaacılık, İstanbul, 1983. Şuur Yayınları,

Konya, 1985.

Tecvid Bilimi Süleyman Fabir. Eser Yayınları, İstanbul, 1967, 40 s.

Tecvid İlimi Kur'an-ı Kerim Okuma Kaideleri Celaleddin Karakılıç. Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1977, 204 s. Doğuş Ltd. Şti., Ankara, 1982, 204 s.

Tecvid İlimi ve Kur'an Kirâatı İle İlgili Meseleler Ahmet Madazlı. Kandil Matbaası, Ankara, 1985, 239 s.

Tecvid Kuralları İbrâhim Ateş. Bizim Büro Basimevi, Ankara, 1984, 47 s.

Tecvidli Kur'an Dili Yakup İskender. Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1991, 64 s.

Tecvidli Yâsin-i Şerif, Âyete'l-Kürsî ve Namaz Sûreleri Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1931, 16 s.

Tecvidü'l-Kur'an Tayyar Altıkulaç. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1981. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1982. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, 46 s.

Tefhimü'l-Kur'an Ebu'l A'la Mevdûdî. (çev. Ali Bulaç (ed.) vd.) İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, 7 c. İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, 2. bs.

Tefsir Hadis Fıkıh Kaynaklarımızda Sahur Vakti ve Ru'yet-i Hilal Meselesi Yakup Çiçek. Furkan Yayınları, İstanbul, 1983, 150 s.

Tefsîr-i Kur'an Tercümesi, Tefsîr-i Necâti Eskişehirli Osman Necati. Mühendishane-i Berri-i Hümâyün Matbaası, İstanbul, 1871, 427 s.

Tefsîr-i Mevâkîb (Terceme-i Tefsîr-i Mevâhib) İsmail Ferruh. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1865, 2 c. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1870, 2 c. Matbaa-i Osmâniye, İstanbul, 1879, 604 s. Ahter Matbaası, Dersaadet, 1899, 4 c. Şirket-i Sahafîye-i Osmâniye Matbaası, İstanbul, 1902-1903, 4 c. Bahriye Matbaası, İstanbul, 1905. Ârif Efendi Matbaası, İstanbul, 1905-1906, 4 c. Bütün Kitabevi, İstanbul, 1959. "Mevâkîb Tefsîri" adıyla. Ayrıca, b.kz. Kur'an-ı Kerim ve Meâli Mevâkîb Tefsiri.

Tefsir İlimi ve Fâtîha Sûresi Tefsiri Hasan el-Benna. (çev. Murat Albayrak) Şura Yayınları, İstanbul, 1990, 1991.

Tefsir İlminden Te'vil'in Yeri ve Önemi Orhan Karmış. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1975. (Dr.T.)

Tefsir Tarihi İsmail Cerraboglu. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988, 2 c. Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, 2 c.

İçerik: Kur'an-ı Kerim Nasıl Bir Kitaptır, Tefsir ve Te'vil Kelimelerinin Anlamı, Tefsir ve Terceme Arasındaki Fark, Kur'an-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç, Hz. Peygamber Zamanında Tefsir, Sahabe Devrinde

Tefsir, Tâbiüler Devrinde Tefsir, Tâbiüler Devrinden Sonraki Tefsir Hareketleri, Lugatçılara Göre Tefsir, Fırka Tefsirleri, Tasavvufî (Sûfi) Tefsirler, Felsefi Tefsirler, Fikhî Tefsirler, Rivâyet ve Dirâyet Yönünden Tefsirler, Günümüzdeki Tefsir Hareketleri.

Tefsir Tarihi Müdderris Cevdet Ferid. Darülfünün İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neştiyatı, İstanbul, 1927, 152+5 s.

Tefsir Usûlü Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler Hâlis Albayrak. Şüle Yayınları, İstanbul, 1998, 179 s.

Tefsir Usûlü İsmail Cerrahoğlu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1976, 352 s. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, 320+32 s. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, 10. bs., 352 s.

İçerik: Kur'an Tarihi, Kur'anî İlimler (Kur'an-ı Kerim Tefsiriyle Alâkası Olan İlimler), Tefsir Tarihi.

Tefsir Usûlü ve Kaynakları Ali Turgut. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, 317+37 s.

İçerik: Tefsir Usûlü Kaynakları, Kur'an Tarihi, Konulu Tefsir Usûlü Çalışmaları, Tefsir Tarihi.

Tefsir Usûlü ve Tarihi Muhsin Demirci. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, 314 s.

İçerik: Kur'an Tarihi, Tefsir Usûlü, Tefsir Tarihi.

Tefsir Usûlune Giriş İbn Teymiye. (çev. Yusuf İşçik) Esra Yayınları, Konya, 1997, 130 s.

İçerik: Hz. Peygamber'in Kur'an'ın Manalarını Ashabına Açıklaması ve Tâbiilerin Sahabe'den Tefsir Öğrenmeleri, Selefîn Tefsirdeki İhtilaflarının Mahiyet ve Sebepleri, Tefsirde Nakil ve Reyden Doğan İhtilaflar, Tefsirde Rey ve İstidlâlden Doğan İhtilaflar, Tefsirde En Doğru Metod Nedir?, Tâbiûn Sözleriyle Kur'an'ı Tefsir Etmek.

Tefsir Üzerine İbn Teymiye. (şerh. Adnan Zerzur. çev. Harun Ünal) Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, 158 s.

Tefsir-i Ayeti'r-Riba Seyyid Kutub. İslâmoğlu Yayınları, İstanbul, 1986, 67 s.

Tefsir-i Kebîr. Mefâtihu'l-Ğayb Fabruddin er-Râzî. (çev. Suat Yıldırım, vd.) Akçağ Yayınları, Ankara, 1988. Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.

Tefsirde İslâiliyat (Hicri 6. Asrin Başına Kadar) Abdullâh Aydemir. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1974. (Dr.T.) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980. Diyanet İşleri Başkanlığı

Yayınları, Ankara, 1982. Beyan Yayınları, İstanbul, 1992.

Tefsirde İsra ve Mirac Telakkisi *Süleyman Mollaibrabimoğlu*. (dan. Emin Işık) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. (Y.L.T.)

Tefsire Giriş *Mehmet Sofuoğlu*. Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

Tefsirin Dünü Bugünü Sempozyumu Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun, 1992.

Tefsirlerden Anladığım Manzum Kur'an Açıklaması *Mehmet Ziya Örmeci*. Ay-Sun Matbaası, İstanbul, 1983, XIII+525 s.

Tefsirli Kur'an-ı Kerim Meâli *Celâl Yıldırım*. Anadolu Yayınları, İstanbul, 1981. Anadolu Yayınları, İstanbul, 1984. Anadolu Dağıtım, İzmir, 1995.

Tefsirli Yâsîn *Cevdet Paşa*. Türk Neşriyat Yurdu Şark ve Maarif Kütüphanesi, İstanbul, 1932, 16 s.

Tefsiru'd-Daiye (Davetçinin Tefsiri) *Seyfuddin El-Muwabbid*. (çev. İbrahim Özsoy) Hak Yayınları, İstanbul, 1993.

Tefsiru'l-Kur'anî'l-Azîm *İbn Kesîr*. Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, 8 c. Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985, 8 c.

Tefsiru'l-Merâğı ve Tercümesi *M. Ali el-Merağı*. (çev. A. Fikri Yavuz, vd.) Aydınlar Yayınevi, İstanbul, trs., 3 c.

Tefsiru'n-Nesefî (Medârikü't-Tenzîl ve Hâkâiku't-Te'vîl) *Abdullah b. Ahmed b. Mubâmmad en-Nesefî*. Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, 4 c. Pamuk Yayınları, İstanbul, 4 c.

Teğâbün Sûresi (Kusurların Meydana Çıkması Aldanış Sûresi) *M. Kemal Pilavoğlu*. Çağdaş Basımevi, Ankara, 1975, 61 s.

Temel Kaynaklardan Yararlanmada Yöntem *Hüseyin Hatemi*. İşaret Yayınları, İstanbul, 1988, 104 s.

Temel Konularda Kur'an Öğretisi *Mehmed Alagaş*. İnsan Dergisi Yayınları, İstanbul, 1997, 813 s.

İçerik: Kur'an-ı Kerim'in Genel Tanımlaması, Kur'an-ı Kerim Nedir?, Kur'an-ı Kerim'in İndiriliş Gayesi, İlâhî Kitaplara Karşı Cahîlî Yaklaşımalar, İlâhî Kitaplara Karşı Rabbanî Yaklaşımalar, Allah'a Karşı Cahîlî Yaklaşımalar, Allah'a Karşı Rabbanî Yaklaşımalar, Peygamberler'e Karşı Cahîlî Yaklaşımalar, Peygamberler'e Karşı Rabbanî Yaklaşımalar, Müslümanlara Karşı Cahîlî Yaklaşımalar, Müslümanlara Karşı Özel Rabbanî Yaklaşımalar, Müslümanlara Karşı Genel Rabbanî Yaklaşımalar, Şeytana Karşı Cahîlî Yaklaşımalar, Şeytana Karşı Rabbanî Yaklaşımalar, Nefs ve Sorumluluklarıyla İlgili Genel

Tanımlama, Nefse Karşı Cahilî Yaklaşımalar, Nefse Karşı Rabbanî Yaklaşımalar, Aile ve Akrabaya Karşı Genel Rabbanî Yaklaşımalar, İnsanın Genel Tanımlaması, İnsanlara Karşı Cahilî Yaklaşımalar, İnsanlara Karşı Özel Rabbanî Yaklaşımalar, İnsanlara Karşı Genel Rabbanî Yaklaşımalar, Müstekbirlere Karşı Cahilî Yaklaşımalar, Müstekbirlere Karşı Özel Rabbanî Yaklaşımalar, Müstekbirlere Karşı Genel Rabbanî Yaklaşımalar, Ehl-i Kitab İçindeki Müsbet Kimselerin Özellikleri, Ehl-i Kitab İçindeki Menfi Kimselerin Özellikleri, Rabbimizin Ehl-i Kitab'a Yaklaşımı, Ehl-i Kitab'a Karşı Özel Rabbanî Yaklaşımalar, Ehl-i Kitab'a Karşı Genel Rabbanî Yaklaşımalar, Fâsik ve Münâfiklارın Genel Tanımlanması, Fâsik ve Münâfiklara Karşı Özel Rabbanî Yaklaşımalar, Fâsik ve Münâfiklara Karşı Genel Rabbanî Yaklaşımalar, Dünya ve Ahirete Karşı Cahilî Yaklaşımalar, Dünya ve Ahirete Karşı Rabbanî Yaklaşımalar, İslâm Dininin Genel Tanımlanması, Dîne Karşı Cahilî Yaklaşımalar, Dîne Karşı Rabbanî Yaklaşımalar, Amellere Karşı Cahilî Yaklaşımalar, Amellere Karşı Rabbanî Yaklaşımalar genel başlıklar altında âyet metinleri ve meâlleri.

Tercüme-i Şerife. Türkçe Kur'an-ı Kerim İstanbul. Suhulet Kütüphanesi, 1926, 6+771 s.

Tercümeleriyle Namaz Süreleri ve Duaları M. Nibat Çetin. Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1954, 16 s.

Tercümeli Amme Cüzü Hâsim Veli. Kırîmî Ziya Efendi Matbaası, 1926, 39+1 s.

Tercümeli Amme Cüzü Meşher Basımevi, İzmir, 1937, 24 s.

Tercümeli Amme ve Cüzü A. Karaarslan. Meşher Basımevi, İzmir, 1937, 23 s.

Tercümeli Amme Süleyman Tevfik Zorluoğlu. Güneş Matbaası, İstanbul, 1933, 69 s.

Tercümeli Amme Cüzü, Namaz Sureleri Türkçe Ezan ve Kamet Ege Kitaphanesi, İzmir, 1937, 24 s.

Tercümeli Kur'an-ı Kerim Maarif Kütüphanesi, 1927, 8+576+15 s.

Tercümeli Namaz Süreleri ve Tercümeli Aşr-ı Şerifler Mehmed Şakir. İktisat Matbaası, İstanbul, 1932, 24 s.

Tercümeli Namaz Süreleri ve Yasin-i Şerif Abmet Nuri. Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1934, 23 s.

Tercümeli Namaz Süreleri ve Yasin-i Şerif Mehmet Şakir. İktisat Basımevi, İstanbul, 1931, 24 s. Mehmet Şakir Kitabevi, İstanbul, 1932. Bozkurt Basımevi, İstanbul, 1934.

Tercümeli ve İlaveli Yasin, Tebâreke Mehmet Şakir. Güneş Matbaası,

İstanbul, 1934, 32 s.

Tercümelî ve İlaveli Yâsin-i Şerif, Tebâreke, Amme ve Namaz Sûreleri *Mehmet Şakir*. İktisat Basımevi, İstanbul, 1932, 32 s. Güneş Matbaası, İstanbul, 1933, 32 s.

Tercümelî ve Tecvitli Namaz Sûreleri ve Yâsin-i Şerif *Mehmet Şakir*. Bozkurt Basımevi, İstanbul, 1934, 16 s.

Tercümelî Yâsin-i Şerif *Hasan Basri Çantay*. İstanbul, 1932.

Tercümelî Yâsin-i Şerif *Haşim Veli*. Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul, 1932, 24+8 s.

Tevafuklu Kur'an'a Dair *Abdurrahman Yardımcı*. Dilek Matbaası, Sivas, 1985, 50 s.

Tevbe Ayetleri *Said Köşk*. Anahtar Yayıncılık, 1993, 96 s.

Te'vîlat-ı Kâşaniyye, Kur'an-ı Kerîm'in Öz Tefsiri *Kemalüddin Abdurrezzak el-Kâşaniyyiis Semerkandî*. (çev. Ali Rıza Doksanlı) Kadıoğlu Matbaası, Ankara, 1987, 1988, 5 c.

Tevrat ve Kur'an'a Göre Hz. Adem *Ahmet Özcan*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1987. (Y.L.T.)

Tevrat ve Kur'an'a Göre Hz. Adem ve Havva *Ahmet Özcan*. Selam Yayınevi, Konya, 1988, 149 s.

Tevrat ve Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Süleyman *Mehmet Saklan*. (dan. Osman Cilacı) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, 282 s. (Y.L.T.)

Tevrat, İncil ve Kur'an *Jacques Jomier*. (çev. Sakıp Yıldırım) Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, 179 s.

Tevrat, İncil ve Kur'an'a Göre Hz. İbrahim *Veli Aydemir*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.10305.

Tevrat, İncil ve Kur'an'a Göre Hz. İbrahim *İbrahim Çelen*. Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1975, (L.T.) Ktp. Nu: Y.19302.

Tevrat, İncil ve Kur'an'a Göre İnsan Hakları *Şerafettin Atasoy*. (dan. Şaban Kuzgun) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1992, 155 s. (Y.L.T.)

Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerîm'de İrk Kavramı *Zekeriya Şabin*. (dan. Şaban Kuzgun) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1993, 141 s. (Y.L.T.)

Tevrat, İnciller, Kur'an-ı Kerîm ve Bilim (Çağdaş Tabiat Bilimlerinin Vardığı Sonuçların Işığında Kutsal Kitapların İncelenmesi) *Maurice*

Bucaille. (çev. Suat Yıldırım) Türkiye Öğretmenler Vakfı Yayınları, İzmir, 1988, XIV+401 s.

Tibyan Tefsiri Ayımtabi Mebmed Efendi. (sad. Süleyman Fahri, düz. Ahmed Davudoğlu) Sağlam Kitabevi, İstanbul, 1980, 3 c. Saadet Yayınevi, İstanbul, 1981, 4 c. Saadet Yayınevi, İstanbul, 1986, 4 c. Ayrıca, bkz. Terceme-i Tefsiri Tibyân, Kur'ân-ı Kerim Meâli ve Tefsir-i Tibyan Tefsiri.

Türkçe Açıklamalı Fetih ve Rahman Süreleri İle Ayetü'l-Kürsi ve Amene'r-Rasûlü Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1974, 12 s.

Türkçe Açıklamalı Namaz Süreleri Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973, 16 s.

Türkçe Açıklamalı Yâsin ve Mâlik Süreleri Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1974, 12 s.

Türkçe Anlamlı Bazı Namaz Süreleri ve Duaları Kanaat Matbaası, Afyon, 1966, 20 s.

Türkçe Kur'ân Çevirilerindeki Hatalar Edip Yüksel. Gösterge Yayınları, İstanbul, 1992, 163 s. "Kur'ân Çevirilerindeki Hatalar" Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998, 2. bs., 182 s.

İçerik: Bazı Türkçe meâllerdeki hatalara ilişkin.

Türkçe Kur'ân Okunamaz Mîl'mîn Çevik. Sinan Matbaası, İstanbul, 1958, 63 s.

Türkçe Kur'ân ve Cumhuriyet İdeolojisi Dücane Cündioğlu. Kitabevi, İstanbul, 1998, 328 s. Kitabevi, İstanbul, 1998, 328 s., 2. bs.

İçerik: 1932 Ramazanı ve Türkçe Kur'ân, 1932 Ramazanı Kronolojisi, 1932 Ramazanı'na Dâir Metinler, Hatıralar Etrafindaki Münâkaşalar.

Türkçe Kur'ân ve Namaz Davasının Butlunu Hakkında İlmî Bir Araştırma İhsan Ozanoğlu. Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1949, 3+105+2 s.

Türkçe Kur'ân-ı Kerim Osman Nebioğlu. Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1957, 346+1 s. Nebioğlu Yayınları, 1982, 385 s.

Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercümesi İsmail Hakkı İzmirli. İbrahim Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1932, 2 c. Ayrıca, bkz. Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı, Meâni-i Kur'ân.

Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercümesi Marifet Matbaası, İstanbul, 1925-1926, 944 s.

Türkçe Manzum Kur'ân Muharrem Zeki Korgunal. İstanbul, 1932, 15 s.

Türkçe Manzum Kur'ân Yâsin Tercümesi M. Zeki Togay. Numune

Bâsim evi, İstanbul, 1932, 15 s.

Türkçe Okunuşu ve Anlamı ile Kur'an Virdi M. İbsan. Oğuz Vakfı
Oğuz Yayınları, trs.

Türkçe Tefsirler Anahtarı H. Fikri Yazıcıoğlu. Konya, 1960.

Türkçeye Çevrilmiş Amme Cüz-i Şerifi Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1931,
48 s.

Türkçeye Çevrilmiş Amme Cüzü İsmail Hakki Izmirli. Marifet
Bâsim evi, İstanbul, 1931, 48 s.

Türkçeye Çevrilmiş Kadsemia Cüz-i Şerifi Hilmi Kitabevi, İstanbul,
1931, 42 s.

Türkçeye Çevrilmiş Tebâreke Cüz-i Şerifi Hilmi Kitabevi, İstanbul,
1931, 51 s.

Türkçeye Çevrilmiş Vezzariyati Cüz-i Şerifi Hilmi Kitabevi, İstanbul,
1931, 52 s.

Uzay Ayetleri Tefsiri Celal Yeniçeri. Erkam Yayınları, İstanbul, 1995, 500
s.

Uzay Çağında İnanç, Kur'an ve Mistisizm Haluk Cemil Tansu. Bayrak
Matbaacılık Yayıncılık, İstanbul, 1986, 294 s.

Übey b. Ka'b ve Tefsirdeki Yeri Osman Pusmaz. (dan. Ali Osman
Yüksel) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.
(Dr.T.)

Üç Kutsal Kitapta Allah Anlayışı Ömer Özügüll. Ankara Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Ankara, trs. (L.T.) Ktp. Nu: Y.15229.

Ümid'e Kur'an'dan İbretler Kemal Pilavoğlu. Doğuş Matbaası, Ankara,
1951, 62 s.

Ümmü'l-Kur'an ve Üç Üstün Süre Şeyh Mubammed Mahmud
es-Sâvvâf. (çev. Cuma Ağaç) Emin Yayın Dağıtım, İstanbul, 1989, 102 s.

İçerik: Fâtiha, İhlâs, Felâk ve Nâs sûreleri tefsiri.

Vahiy Gerçeği M. Zeki Duman. Fecr Yâminevi, Ankara, 1997, 224 s.

Vahiy Gerçeği Muhsin Demirci. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, 256 s.

İçerik: Vahyin Mahiyeti ve Anlaşılabilitiği, Vahyin Nitelikleri, İlâhi Dinlerde
Vahiy Telakkileri, İslâm Vahyi ve Geliş Şekilleri, Vahyin Tesbiti Meselesi.

Vahiyden Kültüre Celaleddin Vatandaş. Pınar Yayınları, İstanbul, 1991,
366 s. Pınar Yayınları, İstanbul, trs. 2. bs., 366 s. Pınar Yayınları, İstanbul,

1993, 3. bs. 366 s.

İçerik: Vahiy'den Kültür'e Geçişin Şartları, Kültür İslâmının Oluşum Süreci ve Temel Dinamikleri, Değişim Sürecinde Sosyal Hayat.

Vâni Mehmet Efendi ve Arâisü'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahlili
Erdoğan Pazarbaşı. (dan. Celal Kırca) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1988. (Y.L.T.)

Ve'l-Asr Süresi'nin Tefsiri *Hasan Arıcı*. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1963, 31 s.

Ve'l-Asr Süresi'nin Tefsiri *Yusuf Ziyaeddin Ersal (Ezberi)*. Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1960, 63 s.

Ve'l-Asr Tefsiri *Abmet Hamdi Akseki*. Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, 87 s.

Vezzariyat Cüzü Bilgili Kitabevi Kültür Sarayı, 1996, 30 s.

Virdü'l-Müfid fi Şerhi't-Tecvid (Karabaş Tecvidi'nin Şerhi) *Muhammed Esad Hüseynî*. (sad. Abdulkadir Dedeoğlu) Osmanlı Yayınevi, İstanbul, 1977, 92 s.

Yahudilikte On Emir ve Kur'an-ı Kerim'in Bu Emirler Karısındaki Tutumu *Emin Sezen*. (dan. Günay Tümer) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1993, 180 s. (Y.L.T.)

Yahya ibn Sellâm ve Tefsirdeki Metodu *İsmail Cerraboglu*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970, 224 s.

Yaratılış ve Ötesi *Gazi Abmet Mubtar Paşa*. (çev. Ali Turgut) Kültür Basın Yayın Birliği, 1989, 296 s.

İçerik: Kur'an'da yaratılış ve müsbat ilimlerin sonuçları.

Yâsin Temel Neşriyat, 1990, 32 s.

Yâsin - Amme - Tebâreke *Mustafa Acet*. Akçağ Yayınları, Ankara, trs.

Yâsin - Tebâreke - Amme Sağlam Yayınevi, trs.

Yâsin-Tebâreke-Amme Namaz Süreleri ve Çeşitli Dualar Selahaddin Saadet Yayınları, trs.

Yâsin - Tebâreke - Amme - Seçde - Tâhâ - Tevbe - Munafıkûn - Kalem Süreleri ve Dualar Hazinesi *Arif Pamuk*. Pamuk Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-Tebâreke-Amme-Vâkı'a-Cuma-Duhan Süreleri ve Hacet Duaları *Arif Pamuk*. Pamuk Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-Tebâreke-Amme-Vâkı'a Süreleri ve Dualar (Renkli) *Arif*

Pamuk. Pamuk Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-Tebâreke-Amme-Vâkıâ ve Namaz Sûreleri Arif Pamuk. Pamuk Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-Tebâreke-Amme Sûreleri (Latin Harfleri ile) Tavaslı Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-Tebâreke-Amme Sûreleri, Cevşen-i Kebir Duası ve Sırları Arif Pamuk. Pamuk Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin Cüzü Hamid Aytaç. Hizmet Vakfı Yayınları, 1990, 48 s.

Yâsin Sûresi ve Tebâreke Cüzü Abdullah Şenyıldız. Şenyıldız Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin Sûresi ve Tefsiri Mahmut Toptaş. Cantaş Yayınları, İstanbul, 1989, 48 s.

Yâsin Sûresi ve Türkçe Anlamı Yaşar Giirdil. Divan Matbaası, İstanbul, 1972, 16 s.

Yâsin Sûresi Yorumu Haluk Nurbâki. Damla Yayınevi, İstanbul, 1985, 135 s.

Yâsin Tefsiri Hammami. Selahaddin Demirtaş ve Ali Bilici Kitabevi, İstanbul, 1963, 48 s. Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, 1967, 48 s.

Yâsin, Mübiyn Duası ve Türkçe Okunuşları Arif Pamuk. Pamuk Yayınları, İstanbul, trs., 32 s.

Yâsin, Tebâreke, Amme, Namaz Sûreleri, Kabir, Karınca, Salat-ı Tefriciye, Berat Gecesi, İsmi A'zam, Hacet Duaları, Veda Hutbesi, 114 Surenin Sırları Arif Pamuk. Pamuk Yayınları, İstanbul, 1988, 127 s.

Yâsin, Tebâreke, Amme, Vâkıâ Sûreleri ve Dualar Arif Pamuk. Pamuk Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-i Mübîn Duası ve Türkçe Okunuşları Arif Pamuk. Pamuk Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-i Şerif Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1932, 24 s.

Yâsin-i Şerif Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1932, 3. bs., 32 s.

Yâsin-i Şerif Mehmet Şakir. Marifet Matbaası, İstanbul, 1931, 24+8 s.

Yâsin-i Şerif Namaz Sûreleri ve Duaları Şenyıldız Yayınevi, İstanbul, 1991, 32 s.

Yâsin-i Şerif-Tebâreke-Amme Abdullah Şenyıldız. Şenyıldız Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-i Şerif-Tebâreke Amme Sûreleri ve Şifali Dualar Arif Pamuk.

Pamuk Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-i Şerif-Tebâreke Amme Süreleri Arif Pamuk. Pamuk Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-i Şerif-Tebâreke ve Amme Süreleri, Namaz Süreleri Yusuf Tavash. Tavash Yayınları, İstanbul, trs.

Yâsin-i Şerif-Tebâreke ve Amme Süreleri Yusuf Tavash. Tavash Yayınları, İstanbul, trs.

Yâsin-i Şerif Tebâreke ve Amme Sürelerinin Faziletleri ve Önemli Dualar Ebubekir Siddîk Korkmaz. İslâmoglu Yayıncılık, İstanbul, 1989, 94 s.

Yâsin-i Şerif Tercüme ve Tefsiri Hammâmîzâde. (çev. Hasan Çelikkaya) Nizam Yayınları, İstanbul, 1973, 117 s.

Yâsin-i Şerif Tercüme ve Tefsiri M. Kemal Pilavoğlu. San Matbaası, Ankara, 1972, 152 s. Çile Yayınevi, İstanbul, 1976, 2. bs., 184 s. Çile Yayınevi, İstanbul, 1980, 5. bs., 176 s.

Yâsin-i Şerif ve Küçük Süreler Mebmet Özçay. Tenvir Neşriyat, trs.

Yâsin-i Şerif ve Namaz Süreleri M. Şakir Kitabevi, İstanbul, 1932.

Yâsin-i Şerif ve Salat-i Tefriciye Abdullâh Şenyıldız. Şenyıldız Yayınevi, İstanbul, trs.

Yâsin-i Şerif ve Tercümeli Namaz Süreleri Mebmet Şakir. Güneş Matbaası, İstanbul, 1934, 16 s.

Yasin-i Şerifin Meâl Tefsir Esrar ve Havası Emir Sultan, Mehmed Şemseddin. (Osmanlıca'ya çev. Hasanü'l-Halebî. Günümüz Türkçesi'ne çev. Melih Yuluğ) Meral Yayınevi, İstanbul, 1984, 512 s.

Yeni Karabaş Tecvidi Hasan Hüseyin Varol. Hayra Hizmet Vakfı Neşriyatı, Konya, 1978, 192.

Yeni Kur'an Dili Hamza Ayan. Kılıç Kitabevi, 1995, 79 s.

Yeni Türkiye'de Kur'an-ı Kerim Dersleri Gotthard Juschke. (çev. Nimet Arslan) Edebiyat Fakültesi Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1973.

Yeniden Kur'an'a Dönüş Salib Çavuşoğlu. Hanif Yayınları, 1993, 144 s.

Yeryüzüne İnen En Büyük Nur Allah'ın Kitabı Kur'an-ı Kerim'in Nâzil Oluşu ve Dünyaya Yayılışı Ragib Şevki Yeşim. Yeşim Yayınevi, İstanbul, 1965, 2 c. Tokerler Matbaası, İstanbul, 1966, 307 s.

Yolların En Güzeli Kur'an Yolu Ziibeyir Koç. Toprak Yayınları, İstanbul, 1961, 40 s.

Yunus ve Hud Süreleri Tefsiri *Mahmud Sami Ramazanoğlu*. Erkam Yayınları, İstanbul, 1981, 166 s.

Yusufun Hicretiyle Adım Adım *Zebra Rabneverd*. Endişe Yayınları, Ankara, 1990, 116 s.

İçerik: Yusuf süresi tefsiri.

Yüce Kitabımız Hz. Kur'an Tayyar Altıkulaç. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1982. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1986. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989.

Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri *Süleyman Ateş*. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1989, 12 c. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991, 12 c.

Yükseliş Yengimiz İçin Kur'an'da Atatürkçülük ve Kızıl Elma Arm Engin. Gün Matbaası, İstanbul, 1971, 174 s.

Yüz Ondört Süre İsimleri ve Anlamları *Ziya Bilgiç*. Şema Basım ve Cilt Tesisleri, 1985, 320 s.

Zaman Zihniyeti İle Kur'an ve İslâm *Cemil Conk*. Gayret Kitabevi, İstanbul, 1953, 48 s.

Zeyd b. Sabit ve Kur'an İlimlerindeki Yeri *Durak Pusmaz*. (dan. Sadreddin Gümüş) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1986. (Y.L.T.)

KAYNAKLAR

Esra Karabacak, Tahsin Ö. Tahaoğlu, *Arap Dili, Edebiyatı, Kültürü, Sanatı ve Taribi Üzerine Yapılan Bilimsel Çalışmalar Bibliyografyası I*, İstanbul, 1993.

Harun Anay, "İslam Düşüncesi Alanında Türkiye'de Yapılan Tezler", *Divan IV*, İstanbul, 1998.

İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Öğretim Elemanları ve İldi Çalışmaları, Konya, 1997.

Internet.

Mehmet Bayığit, "S.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Elemanlarının İldi Çalışmaları", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, III, Konya, 1990.

Mehmet Bayığit, "S.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Elemanlarının İldi Çalışmaları", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, IV, Konya, 1991.

Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Taribi*, İstanbul, 1993.

Mustafa Usta, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye Üniversitelerinde Din Eğitimi ve İlahiyat Sahasında Yapılan Lisansüstü Tezler ve Bunların Eğitim Açısından Değerlendirilmesi (YLT)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1984.

Osman Öztürk - Bekir Topaloğlu, *Cumhuriyet Devrinde Yayımlanan İslami Eserler Bibliyografyası*, Ankara, 1975.

Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Kur'ân İlimleri Sahasında Neşredilen Eserler (1923-1992) ve Yapılan Tezler*, İstanbul, 1993.

Süleyman Sayar, "U.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Elemanlarının Yaptıkları Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, II, Bursa, 1989.

Türkiye Kitap Kataloğu, Konya, 1996.

Türkiye Tez Kataloğu (1987-1988), Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, Ankara, 1990.

Türkiye Tez Kataloğu (1989), Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, Ankara, 1992.

Türkiye Tez Kataloğu (1990), Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, Ankara, 1992.

Türkiye Tez Kataloğu (1991), Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, Ankara, 1995.

Türkiye Tez Kataloğu (1992), Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, Ankara, 1997.

Türkiye Tez Kataloğu (1993), Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi, Ankara, 1997.

World Bibliography of the Qur'an (WOB), IRCICA, İstanbul, 1986.

ALİ OSMAN KOÇKUZU*

ILE...

Saffet KÖSE

Mehmet HARMANCI

Halil UYSAL

M. Harmancı: *İlim tabsilinde bulunduğunuz dönem, yaınız itibariyle, bir geçiş dönemiyydi. Medrese kökenli hocaların yeni eğitim sistemine ve uygulamalarına ayak uydurmaya çalışıkları bir dönem yani...*

Bu konuda neler söylemek istersiniz? Böyle bir dönemin avantaj ve dezavantajları nelerdir sizce?

Konya İmam-Hatip okulu olarak, diğer altı imam-hatip okulundan -belki İstanbul hariç tutulabilir- oldukça iyi durumumuz vardı. "Medrese kökenli hocalar" deyimi, kısmen bizim öğretmenlerimiz için geçerli idi. Hepsine rahmet dilediğim bu zatlardan, ismini unuttuklarım olursa aflarını dilerim. Hepsine çok çok borçlu bulunmaktayız. En az iki hocamız vardı ki, onlar: Tahir Elliuki ve Fatih Göktay beylerdi; bunlar, modern medrese -devletin İslah projelerinden sonraki medrese- mezunu idiler. Bu zatlar aynı zamanda, İstanbul Dâru'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesini bitirmişlerdi. Okudukları medresede ise; yabancı dil, matematik ve teknik bilimler, felsefi disiplinler okumuş insanlardı. Bunların dezavantajı, 1935-1951 yılları arasında, ya ilkokul öğretmenliği yaparak köylerde kalmış olmaları veya eğitim-öğretim dışında kalarak, ilk yapılarını nispeten yitirmiş olmaları idi. Fakat onlar okulumuza gelince, yaşları elliinin üstünde olmasına rağmen çok güzel çalışıtlar ve çok faydalı oldular.

Bir başka hoca grubu, Müftü Abdullah Ulubay gibi, Kuzât mezunu olan; Osmanlı öğretim kurumlarında din bilgini ve hukukçu olarak yetişen kimselerdi. Bunların yaşları yetmişin üstünde idi. Onların bulunması bizim açısından dezavantaj idi, çünkü onlar, çok üst düzey Osmanlı din ve medeniyet kültürüne, bilim an'ane ve ahlâkına sahip idiler. Dilleri nispeten daha ağır idi. Başlangıç halindeki öğrenciden çok, imam-hatibe girmeden, bir şeyle öğrenmiş olanlara daha faydalı idiler. İki hocamız vardı: Mevlit Özer ve Ömer Budak efendiler, yaşları yetmişin üzerinde olmasına rağmen bu zatlar, el-Ezher çıkışlı oldukları için pratik Arapçayı da mükemmel bilen kişilerdi. Öğretim kurumlarından en az kırk yıl aralı kalmaları, onları da nispeten etkilememiştir. Bir tane Saraybosnalı en az

Prof. Dr. Ali Osman KOÇKUZU

1936'da Konya'da doğdu.

1963 Y.L.E.'yi bitirdi.

1972'de doktorasını tamamladı.

1985'de doçent, 1988 yılında da profesör oldu.

Eserleri:

1- *Hadis İlimleri ve Hadis Taribi*,
İstanbul, 1983.

2- *Hadis'te Nasib-Mensub Meselesi*,
İstanbul, 1985.

3- *Rivayet İlimlerinde Haber-i
Vahidlerin İtikad ve Tesyi Yönünden
Değerî*, Ankara, 1988.

dört/beş dil bilen modern öğretimi çok iyi yürüten, Hamit Özyakuk bey vardı. O da çok yaşlı idi. Fakat, pedagojik formasyonu çok yüksek olduğu için; Arapça, Farsça, Fransızca derslerinde öğrencilerin rehberi olmuştu.

1956'lı yıllarda, Hüseyin ve İbrahim Atay kardeşler, Bağdat mezunları olarak okulumuza geldiler. Bu da öğretim kadrosunu güçlendirdi. Genç hocalardan büyüğü, çok kısa bir müddet sonra Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kelâm Kürsüsü'ne asistan olarak ayrıldı. Rahmetli İbrahim Bey'den çok yararlandık. Allah onu güzel ahlâkına uygun cennetine koysun. Pederleri ve validelerine rahmet etsin.

'Sarı İmam' olarak anılan Bayezit imam-hatiplerinden bir zat idi pederleri. Sınıf arkadaşımız Mustafa dahil, üç kardeşi de iyi yetiştirmiştir hoca efendi. En zayıfları Mustafa Atay da, en azından çelik hafız idi.

Bu kadro, daha sonraki yıllarda, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi mezunu hocalarla yürüdü. 1963'ten itibaren de, artık bu okullarda okumuş olanlar, kendi kurumlarına hoca olarak döndüler. Kadrolar gelişti. Yüksekokul mezunu olmamakla beraber, Arap dili ve edebiyatında öğretmen olarak görev yapan Mehmet Ulucan, genç hocalar içinde en faydalı öğretmenlerdendi.

1951-1958 İmam Hatip okulu, Konya'da, kültür derslerini asker kökenli öğretmenlerin verdiği çok sağlam bir yapıya sahipti. Liselerden gelen hocalar da, bizleri iyi yetiştirmek için gayret etmekteydi.

Bu dönemi şöyle değerlendirebiliriz; büyük imkansızlıklara rağmen, çok

başarılı bir öğretim dönemi. Öğretim kadrosu, bu tarihten sonra bu düzeye hiç erişmemiştir. Okullar coğalınca, Türkiye'de vasıflı öğretmenlik yara almıştır.

Yaşı itibarıyle medreseye yakın olmayan Fars Dili ve Edebiyatı

öğretmenimiz, merhum hocamız Arif Etik, geniş kitabiyyat birikimi ve Türk ve Fars edebiyatlarına derin ve aşk derecesindeki nüfuzu ile, hem İmam-Hatip okulunda, hem de Yüksek İslâm Enstitüsünde, öğrencilerinin muallimi ve rehberi olmuştur.

M. Harmancı: *İlim yoluna girmenizde ne ya da kim etkili olmuştur? Hangi düşünceler sizi bu yöne doğrultmuştur?*

Ben ilkokula sekiz yaşında gittim. O vakit, ilkokul döneminde, okullar ikili öğretim yapmazlardı. Bu dönemde, Konya'nın Durakfakih mahallesinde, Mahmut Şevket Paşa ilkokulunun doğusunda bir evde oturduk. 'Çukur Mektep' adıyla anılan bu kurum bugün çocuk bahçesidir. Bu mahalle aynı zamanda büyük âlim ve ahlâk mürşidimiz Hacıveyiszâde Hacı Mustafa Kurucu Efendimizin de mahallesidir. İlkokul süresince öğrenciler ikindi namazlarına Sultan Selim Câmiî'ne gidip, orada imkânlar elverdiği ölçüde Kur'an-ı Kerîm okurları. İmkân ile kastım, okutacak kişinin bulunması. Çünkü bu, resmen suç idi ve herkes de buna cesaret edemezdi. Biz, câmiîn müezzinî rahmetli hocam ve büyüğüm Süleyman Gülderen eliyle Kur'an'ı öğrendik. Bu zat Mustafa Efendi hocanın damadı oldu daha sonra. Belki de Hoca Efendi'nin isteği üzerine bizleri okuttu. İlk defa, daha uygun olur düşüncesiyle Pirî Mehmet Paşa Câmiî'ne gidiyorduk. Orada müezzin olan Enver Efendi, bizi namaz sonu, Siyavuş Paşa türbesine alıyor, biraz okutuyor, sonra "siz biraz çalışın, ben gelirim" diyerek gidiyordu. Biz de iki kardeş -ağabeyim Hasan Koçkuzu ile- sandukaya bakarak korkuyorduk. Daha sonra babamıza durumu anlattık ve Sultan Selim Câmiî'ne geçtik. Orada usûl şu idi; ikindi namazını orada kılacaksınız. Eğer durum müsait ise hoca sizi okutacak, değilse, o türbe etrafındaki kapıdan kaçacak, sizi polisler biraz korkutacak, okumadan evinize doneceksiniz. Bazan da takip azalacak, rahat okuyacaksınız. Bu beş yıl sürdürdü. En az üç/beş hatim yaptı. Hâurlayabildiğim üç ağabey daha vardı orada, hocanın ahbâbinin çocuklar: Muammer Öztabak, Hanefî Çınar ve Muzaffer Kirtış.

İlkokul böyle faydalı geçti. Hatta bir ara hocamız Kapı Câmiî'ne müezzin oldu. Altı/sekiz ay sabah namazında Kapı Câmiî'ne gittik okumak için. Bugün bunu yapacak durumda değilim. Demek ki o zaman daha azimli ve daha inançlı ímisiiz.

Bulgur Tekkesi'ne hafız olmak için yazıldık. Öyle zannediyorum ki, ağabeyimle kendimiz, fotoğrafları çekirdik, belgeleri hazırladık. Onu aldılar, beni de, "yazları gelebilir" deyip kabul etmediler. 1949-1952 yılları arasında Kur'an Hafız Kursunda hafız oldum. Hakkı Özçimi başkanlığında bize şu zatlar emek çektiler: Âmil Sütdede, Sadırlarlı Mustafa Efendi Hoca, Hüseyin Tekinbaş, Şaban Haksever, Ahmet Atıcı ağabeyler, Mehmet Şeker, Haydar Albayrak, Ahmet ve Hasan Küçük kardeşler, müftülük katibi Mehmet Efendi ve bir müddet Derbentli Hacı Mustafa Efendi. Bunların ö-

teki âleme göçenlerini rahmetle, sağ olanlarını da sağlık dileklerimle anarım. İsmimi unuttuklarımıza da her türlü iyi dileklerimizi arz ederim.

Hatırladığımı göre bir akşam eve gazete getiren babam, "İmam-Hatip Okulları" isimli bir tür mektebin açılacağı haberini verdi. Gazete 1948'lerde bu haberi yazmıştı. Haber 1951'de tahakkuk etti. Ben tam Kur'an hafızlığının yansımı biraz geçmiştim. 1934 doğumlu olanların bir bölümü, işi yanında bırakıp okula yazıldılar. Mecbur idiler. Biz de ertesi sene gittik. Yönlendirme böyle oldu. Okulun mahiyetini de bilmiyor idik o zamanlarda. Okuduğumuz yedi yılda: "İstikbâliniz yok, niçin o okula gittiniz" ikazı, birçok arkadaş gibi bana da yapıldı. Son yılın yarısını Uluırmak İlkokulu'nda bitirdim. Müdürümüz -ölmüşse Allah rahmet etsin- Nedim Ülgen Bey: "Dilenci mi olacaksın, niçin o okula gittin?.." yollu uyarılarında bulundu. Bu uyarı elli yıllık dönemde maşaallah pek çok gence yapıldı. Fakat, aradan yedi yıl geçti, bir ikindi üzeri, İplikçi Câmiî'nin önünde rastladım kendisine. Kucaklıdı ve, "Çok iyi bir seçim yaptınız İmam-Hatibe gitmekle..." yollu hislerini belirttiler. Ben de hem onun, hem de kendi adıma çok sevindim, hâlâ de sevinirim.

Keşke o dönemde bizim gibi, geliri az olan aile çocukları yanında, üst düzey kazancı olan, eşraf çocuklar da bu nöbete omuz verse idiler. Sonuç toplumumuz açısından daha farklı olacaktı.

Hadis anabilim dalını seçmem, evvelce de bir vesile ile arzettiğim gibi, evimizdeki bir toplantıda, büyük mürşid Fahreddin Kulu efendimizi, Sadrettin Konevî'den yaptığı bir tercümenin okunuşu sırasında duyduğum birkaç cümle ile oldu. Sadreddin Konevî vasiyetnâmesinde: "Beni fâkihlerin değil, muhaddislerin açıkladığı gibi gasledin; cenâzemi yıkayın..." buyurmuş. Çocuk aklımla ben bu kısımdan olmayı diledim. Çay bile dağıtamayacak kadar küçük idik. Veya büyükler bu işi yaptığı için, odanın bir köşesinde bu sözlerin okunduğunu işittim. Ben Sadrettin Konevî kimdir bilmiyordum. Ama Fahreddin Kulu (bizlerin deyişi ile Hoca Dedemiz) büyük bir âlim, veli-*fillâh* idi bizim aklımızda öyle yer etmişti. Küçük yaşılan beri biz öyle bir terbiye ile büyümüşük. Onun yazdığı bir yazıda böyle bir cümle vardı ve Allahu a'lem beni hadise o yönlendirdi. Fahreddin Kulu efendi hazırları, Hacıveyiszâde'den on yaş büyük, aynı terbiye ve öğretim kurumlarında yetişmiş ve orada görev yapmış bir zatti. 26 Temmuz 1950 yılında öteki âleme göç ettiler.

Bütün bu hatıra notlardan önce şunu belirtmem daha doğru olacaktır. Konya İmam-Hatip okulu, ağabey/öğrencilerin bulunduğu bir okuldı. Öyle zannediyorum ki, o tarihte birçok okul öyle idi. Ağabey-öğrenci, bugünkü frenk tabiri ile, karizması olan bir kişi idi. O, tenefüslerden tutunuz, yaz tatillerine kadar, durmadan yeni öğrenciklerini ve tecrübelerini, öğrenci arkadaşlarına aktarır ve önemli bir tesir meydana getirirdi. Birçok ağabeyimizin üzerinde etkisi olduğunu kabul etmekteyim. Kendi emsalleri dahil, değerli ağabeyim ve hocam Profesör

Doktor Hayreddin Karaman'dan, o gün ve o günden bugüne etkilenmeyen arkadaşım hemen hemen yok gibidir. Onun varlığı, gerek orta dereceli öğrenim hayatımızda ve gerekse yüksek tıhsil ve görev hayatımızda bizim öümüzde ışık olmuştur. Zaman zaman onu üzduğumuz anlar mutlaka olmuştur. Ama ondan gördüğümüz istifadeyi, hiçbirimiz inkar edemeyiz. Devamlı yâdettiğimiz bir husustur bu. Allah sıhhat ve âsiyetli ömürlerini uzun etsin.

"İlim yoluna girdik mi, girmedik mi?" o da ayrı bir konudur. Onun açıklaması ise uzun zaman alır. Burada sizin deyiminizi ben, resmi görev ve öğrenim-öğretim hayatınız olarak anlamaktayım.

M. Harmancı: *Uzun yıllarımı ilme, öğrenmeye, öğretmeye vermiş birisi olarak geçmişe dönüp baktığınızda bayılmanız, "keşke şunu da söyle yapsaydım" dediğiniz busus/bususlar var mıdır?*

Böyle bir pişmanlık duydugum husus şimdî hatırlamıyorum. Hayatında vukua gelen olaylar, "öyle olması uygun görülmüş ki, Allah tarafından öylece yaratılmış; biz bunların hatalı olanlarında kusur sahibiyiz. Ama başarı sadece Allah'a aittir. Pişmanlık yok da, hayatı daha iyi değerlendirme noktasında, vakti daha iyi değerlendirme yolunda, hayıflanma demesek bile; "acaba daha iyi nasıl olabilirdi?" şeklinde düşünmeler olabilmektedir.

Bunlara birkaç örnek vermek isterim: Meselâ, orta öğrenimde, Prof. Dr. Muhammed Hamidullah ve Prof. Dr. Muhammed Tayyib Okiç beylerin imkânları gibi, gerek aile ve gerekse muhit ortamları bakımından; bize çok sayıda doğu ve batı dili öğretebilecek bir vasati arzu ederdim. Prof. Dr. I. Goldziher, Prof. Dr. H. Ritter gibi; her üç kitabı dini de iyi bilen; onların ilâhiyatlarını çok iyi tanıyan, İbranca, Süryanca, Klasik Yunanca bilen, ama Muhammed aleyhisselâmın yolunda olan, mü'min, muvahhid bir öğretim üyesi olarak, bu iki kitabı dinin saliklerine İslâm'ın fezâilini ve iman esaslarını öğretmeyi isterdim. Bu mübarek mekanları görmeyi, oralarda görev yapmak isterdim. Asıl en büyük isteğimin yerine gelmesini Allah'tan isterdim; her üç kitabı dini çok iyi bilen, onların dillerine vâkıf, polat gibi İslam imanı taşıyan; sayıları yüzleri bulan, Tel-Aviv'de az önce Musevî gençlere Tevrat'ın tefsirini okuturken, odasında Mescid-i Haram'a dönerek, Duha namazını edâ eden Müslüman-Türk ilim adamı. Böyle bir projenin tahakkuku, İslâmın, özellikle de müslümanların, kitabı din mensuplarına barış adına en büyük iyiliği olacaktır. Salahaddin-i Eyyûbî'den, Osmanlı yönetiminden gördükleri barış dünyasını Kudüs ve civarındaki kutsal mekanlar ve oraların sakinleri tekrar görecektir. Buna her zaman: aaah, keşke... derim, denilmesini isterim.

Yüksek dinî tıhsil ve İmam-Hatip liselerinin elimizden çıktıgı şu günlerde; "aaah...kırk yıllık imkânı daha iyi kullanısaydık..." derim elbette. Bana öyle geliyor ki, bugün beğenmediğimiz görev hayatımız, emeklilikten sonra, gözümüzde daha da azizleşecek ve "daha iyi geçirebilirdik bu zamanları"

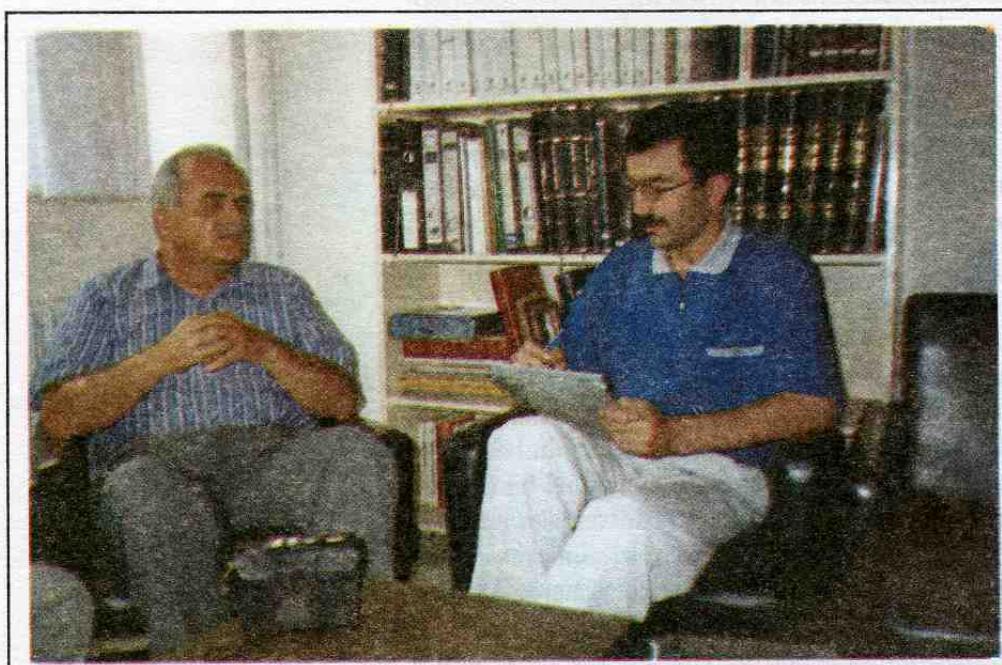
isteği, daha derinden duyulacaktır. Ne var ki, kötülige yardım etmemeye çalıştık, iyi bir şeyler yapmayı istedik, ama başarabildiğimiz işte bu kadar. Kusurlarımız vardır şüphesiz. Ama niyetimizin kötü olduğunu kimse iddia edemez. Çünkü biz kendimizi bilmektedir. İslâma dost olmayanlara da merhamet edecek kişiler, yine müslümanlardır. Bu nokta hiç unutulmamalıdır.

M. Harmancı: *Hayatınızda dönüm noktası olmuş kişiler veya olaylar var mıdır, anlatır misiniz?*

Bu etkilerin mahiyetlerini, derecelerini ve sınırlarını bilmemekle beraber, ülkede yaşanan hayat, 1940'lı yillardan beri bize de etki etmiştir. Fakirliğin verdiği değişik izdiraplar, şehirlerdeki imkansızlık, 1940'lı yılların kitliği, polis korkusu, ilk öğrenim döneminde; önlük, yakalık takma zorunluluğu,

ayakkabıların boyalı olması, çevrenin etkisi, ailede büyüklerin otoriteleri, mahalledeki olumlu olumsuz her şey...

Ama, ailemin ve oturdugum
muhîtin, sûfi ve
din alimi
insanların etkileri
altında olması,
bende çok büyük
etkiler yapmıştır.
Bir zamanlar,
Fahreddin Kulu,
Hacı Mustafa
Kurucu

efendilerimizi, bugünden çok daha etki altında sever sayardık; o sevgilerimiz hasbî idi, öyle zannediyorum ihlâslı idi, şimdiki gibi, lüzumlu lüzumsuz "neden? niçin? kaygilarımız" yoktu. Ondan huzur da duyarındı. Bu iki zatin evlatları, özellikle de Fahri efendi dedemin kız ve erkek evlatları; abla ve ağabeylerim, cömert, nüktedan, doğuştan hazır cevap, arif kişilerdi. Onların çenelerinin altında sohbetlerini dinlemek, elbette bizde müthiş etkiler yaptı. Bunların büyük bir kısmı olumlu ve gerçekten sevilecek etkilerdir. Yüksek İslâm Enstitüsü yıllarında İstanbul'da, Prof. Dr. Muhammed Hamidullah beyin etkisi çok ağır oldu. Zâhid, âlim, ârif ve hüsn-i ahlâk sahibi bir zat olarak bizi etkisi altına aldı. Sadece cuma ve salı derslerine, dinleyici olarak gidiyorduk, hem de bizi okutan hocalardan bir

bölümünün tenkidi ve azarı pahasına. Nihayet Prof. Muhammed Tayyib Okiç, birlikte olduğumuz 15 yılda, bilerek bilmeyerek etkilendiğim kimselerdir. Etkilenisi, "temessül anlamında" ele alırsak, elbette bu kişilerin überimizde büyük tesirleri olmuştur. Eskiler, "çok büyük insanlar gördük, fakat kendimiz adam olamadık" derler ve büyük bir alçakgönüllülük sergilerlerdi. Alçakgönüllülük anlamında olmadan, aynı sözü söylememiz mümkün değildir. Eski çağlarda, bir öğrencinin binlerce üstâdi olmuştu, ama bizim günümüzde bu sayılar olmadı.

Bütün bunların yanında, öğrencilik yıllarda ve bugün de, hatta bu etkileşimlerde, şerik olduğum ağabeyimin etkisi daha fazla olmuştur. Ben de, uzun yıllar beraber olmama rağmen, Hayreddin Karaman'ın azmi, ilmi, ahlaklı, hilmî ve ağabeylik vasifları tecelli etmedi belki ama, kendi kimliğim içinde, Allah ondan istifâde imkanları bahsetti bana, buna da şükür ve hamd borçluyum.

Olaylar çoktur. Hieran vardır, sevgi vardır, istiraya uğramak vardır... vardır, vardır. Onları mîrsad-ı ibretten seyredebilmışsek, hûnümüz az oldu, acele etmişsek kendimizi yıprattık. Ama, yaptığımız işlerde, bilerek hayatı yüklenmemeye gayret ettik, hatasızlık tafrası yerine: "Dostların hatalarını yüklemeyi de elhamdüllâh öğrendik."

M. Harmancı: *Günümüzde "badis" ilminin problemleri nelerdir? Çözüm nelerde aranmalıdır?*

Bu soru çok ihatâlı, büyük bir sorudur. Hadis ilmi ile, hadise bağlı ilim ve disiplinlerin tamamını; problem ile de açmazları, çikmaz sokakları ve çözülmesi gereken meseleleri anlaysak, diyebiliriz ki, bu soru bizden çok komşu ilimlere sorulmalıdır. Hadisin kendi iç problemleri vardır. Bunlar, dallara göre değişir. Klasik olanları vardır, günümüz ve gelecek için problem karakterli olan zuhûrat vardır. Hadisin amelî hayatı dönüşmesinin güçlükleri vardır. Hadis âlimlerine düşen -çözülmlesi onların gayretlerine bağlı- problemler vardır. Mü'minlere düşen problemler vardır. Bir de, hadisi kullanan diğer İslâmî ilim mensuplarının, sıkıntuları vardır, bizden bekledikleri vardır. Ayrıca dünya insanlığının, hadisten bulmaları gereken hayır ve istifade etmeleri gereken rahmet vardır. Dolayısıyla, büyük bir ekip, böyle bir soruya oldukça doyurucu cevap verebilir.

Hadisi okuyup okutanlar, müslüman halka bilgi ve becerilerini iletemeyen kimselerdir. İlim ile, bu ilmi yaşamak arzu eden arasında kırk tane aracı vardır ve bunların aşılması da çok zordur. Hadisi okutanlar, yaklaşık elli yıldan bu yana; ilmî usûlle basılmış kitap ve hadisi, hedefini ve muhtevasını iyi anlayan, birinci sınıf anlayış gücü aramaktadırlar. Hatta benim görebildiğim, birinci sınıf akıl, anlayış gücü yanında, en az o kadar güzel kalp, his ve irfan da aramaktadırlar. Çünkü, efendimizin kasdının anlaşılması bu değerli insanların baş hedefidir. Ben, yeni eski, bütün gayretleri bu vasıta görmekteyim. Yani, herkes iyi niyetle, kendi kapasitesi

nispetinde Efendimizi anlamak, anlatmak, onun hedyinden yararlanmak ve yararlandırmak istemektedir. Çünkü Efendimizin, birilerini elinden totup bir yerlere götürmesi (hedyi veya hüdâsi, en iyi hedy veya hüdâdir). Rahmet âlemine gidenlerin değerli çalışmaları vardır, hataları da vardır, her iki mesâiden de faydalananmamız mümkündür. Bu yönden onlar bizim muktedâ-bih'lerimizdir.

Türkiye'de ve dünyada değerli çalışmalar görmekteyiz. Bunların elbette eksiklikleri bulunmaktadır. Eskiyi, zarif bir tarzda tenkit eden, bazan haddi aşan, yeniler de mevcuttur. Bunların çalışmaları da tebçile layıktır. Probleme daha içten, daha uzmanca bakmak, daha iyi anlamak, daha az hatalı olmak onların şâridir, tuttukları yoldur. Zamanla bu gelişecek, eksikler meydana çıkacak, oturacak tekâfler, artık klasik olacak ve bilime katkıları kökleşecektir. Bu arada, uygun görülmenden yok olan mesâiler de bulunacaktır. Bunları da tabii karşılaşmak gerekmektedir. Çünkü bu da bir ilâhi kanundur: Yaşayan kendi belgesi ile yaşayacak, hücceti olmayan da vefat edecek, ilim dünyasından silinecektir. Teennî, sabır, olgunlukla sonuçları beklemek, çok ifsetli bir dil kullanmak, tenkidlerde zerafeti elden kaçırılmamak iyi olur zannederiz.

1956'larda, okul dönüsü, Konya hükümet meydanında, kitlelere en güzel hitabetle konuşan, Kırşehirli adaşım A. Osman Böyükbaş'ından dinlemiştim. Diyordu ki: "Yaşlı bir kavağın yanında bir sarmaşık boy atmış, kavağın bedenine sarılmış, hatta onun boyunu öteye geçip, aşağıda kalan yaşlı kavağa biraz da kötü bir ıslupla sormuş: "Dayı kaç yıllıksin?" Kavak cevap vermiş: "Elli sene oldu." Genç sarmaşık şöyle bir havâlı gülüp; bizim ömrümüzün tamamı iki ay, gördüğün gibi, sizi geçtiğ." Kavak esnemiş ve: "Güz gelsin bakalım (tavuçun cüccüğü gütün sayılır), o zaman seninle konuşuruz" demiş. Böyükbaş'ının söylediğine göre, sarmaşık güne varmadan, sararmış ve aynı hızla, kavağın ayakları arasına düşüp kaybolmuş. Bunu anlaturken Böyükbaş: "Bizim Kırşehir'de tavuçun yavrusuna 'cüccük' derler" demeyi de unutmamıştı. Kissadan hisse murad olundukta: Kimseyi kavak, kimseyi sarmaşık görmeden diyebiliriz ki, fertler, görüşler, kitaplar, tefekkür tarzları... üzerinden, zahmetli güzler geçtikten sonra, oturur ve ömrülerini pekiştirir, faydalalarını artırırlar. Özellikle Türkiye'deki Hadis çalışmaları, iyi niyetle yapılan çalışmalardır. Sahiplerini yakından tanımaktayız. Bunlar, zaman içinde mükemmelleşecek, gayret sahipleri öteki âleme gitseler bile, sadaka-i câriye hükmündeki ilim evlatları, eserleri, görüşleri, gözyaşları ve hisleri, kalb rikkâtleri inşaallah, müslüman topluma çok şeyler verecektir.

Hadise yabancı olan kimseleri, çok çabuk parlayan yıldızlarına aldanmamak da müslüman halkımıza düşecektir. Onların da, iyi kötüyü, haklıyı haksızı, ihlâlı hareket ile şovu ayırmak için, bir şeyler öğrenmeleri, en azından dünyadaki işlerine verdikleri zamanı ilme harcamaları gerekecektir.

Düger bilim dallarının mensuplarıyla hadisçilerin, birlikte çalışmaları, beraber ürün vermeleri; felsefi, fıkıhî, insanî bilimler dahil; sayısal adıyla anılan alanlarda dahi, hadisçinin rehberliğinden faydalananları iyi neticeler verecektir. Burada kastımız, elbette ki hadisçinin kendi alanlarındaki müşavirliğidir.

Bugün, ülke çapında, değişik merkezlerde, kitaba, araç-gerece, dökümantasyon merkezlerine, maddî ihtiyaçları kolayca halledilmiş, devamlı akmakta olan yayın sirkülasyonuna ihtiyaç duymaktayız. Dünyadaki, alanla ilgili âlimleri, sık sık ülkemizde toplayıp, yapılacak ortak çalışmaların ürünlerini müslüman halkımıza arzetmek eksikliğimiz vardır. Bu işlerin yapılmasını planlayacak, maddî sıkıntularını yüklenecek himmet erbâbına çok muhtaç durumdayız.

M. Harmancı: *Sosyal bilimlerin de, gözardı edilemeyecek bir gerçeklik olarak karşımıza çıktığı çağımızda "hadis" ile diğer ilim/bilim disiplinleri arasında bir ilişkiyi nasıl değerlendirdirsiniz? Disiplinler arası ilişkiler konusunda fikriniz nedir?*

Peygamber Efendimiz'in hayatı, kendi çağında, bugünün insanının karşılaştığı her şey ile karşılaşarıya idi. İnsan hayatının ortak yanları çoktur. Peygamberimizin hayatının, sahabे ve onlardan sonraki nesillerin yaşayışının, ister dinî, ister başka alanlarda olsun akışlerini hadislerde görmek mümkündür. Durum böyle olunca, hayatı ortak kucaklayan her bilim dalı ve disiplinle, hadis aliminin ilgilenmesi, o bilimlerin mensuplarıyla fikir ve mesâî ortaklığında bulunması normaldir. Hatta zarûridir. Komşu ilim dallarının müşkillerinin hadis yoluyla çözümünde ortak tefakkür faydalı olduğu gibi, bizim düşünce dünyamızın derinleşmesinde, güzelleşmesinde de elbette, bu ilimlerin yardımı ve faydası sözkonusudur.

Yalnız burada bir nokta çok önemlidir; hadisçinin, ortak alanlara dair, belirli bir seviyede malumatlar olması gerektiği gibi, ortak bilim sahiplerinin de, belirli ölçüde İslâmî ilimleri tanımaları zarureti vardır. İki taraf da, diğerindeki, kendi anlamadığı bir alanı dinleme durumunda kalırsa işbirliği olmaz.

İkinci önemli nokta, disiplinler arası ilişkileri, ortak çalışmalar olarak nitelersek, bizde "ortak çalışma terbiye ve eğitiminin bulunması" gerekmektedir. Fert müşterek çalışmayı öğrenirse, elbette çok güzel sonuçlar alınır bu çalışmalarдан. Ben bir misal ile meseleyi açayım: Merhum Profesör Muhammed Tayyib bey hocamız, derslerinde öğrencilere, Muhammed Fuad Abdülbâki'nin, "el-Lü'lü'ü ve'l-Mercân" adlı hadis kitabından hadisler sefer ve onları açıkladı. Bunlar arasında, "birbirine arazi satan, arazide altın bulunan satıcı ve alıcının macerası" da anlatılmıştı. Alana ve satana ait fedakârlık örneklerinin görüldüğü bu haberden, diğer hadis kitapları da sözederler. Ben vaktiyle Şeyhoğlu isimli

bir yazar tarafından kaleme alınıp, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz tarafından Türkiye yayınlanan bir eserde, aynı olayı, hatırlımda kaldığına göre, "...Horasan'da köylüler arasında meydana gelmiş bir olay" olarak okumuştum. Aynı olayı, Farsça dersinde öğrencilere, "Niza'ı furuşende vo Haridar"; alçıyla satıcının münakaşası başlığıyla okutmakız. (Mehmet Kanar, Farsça, s. 98)

Şimdi, bir hadisçi, bir Farsça okutan filolog, bir dilbilimci, bunlara katılan bir sosyolog, bir Iranolog ortaklaşa çalışsa, daha güzel sonuçlar elde edilir. Acele ile: "...gördünüz mü, zamanla hikâye hadisleşmiş; Peygamberimizin ağızından sadır olmuş bir haber halini almış..., bir arkâ planını araştıralım, hadisleşme sürecini irdeleyelim, Kur'an'la bir test edelim..." diyecek olanlara diğerleri, "bunların hiçbiri, Efendimizin bu olayı anlatmadığını ispataya yetmez. Ama sizin meseleyi bu denli geniş çerçevede ele almanız, bizi de gayrete getirdi... meselenin aslı bizce şöyle söyle olabilir, diyebilirler. Bundan sosyolog topluma ve ferde birşeyler çıkarabilir. Hukukçu bundan faydalana bilir. İnsanlar, faziletin ölmeyeğini, güzel bir haslet olduğunu görüp etkilenebilirler. İyi bir mürşid, "nerde... günümüz insanının böyle bir iş yapması... bu tamamen hayaldır bugün için!..." diyenlere, meseleyi o kadar iyi arzeder ki, fertler, faziletli olurlar, toplumlar dürüstlüğü ön planda tutarlar. Hatta kendi ülkelerinde de bu tür yığıt insanların bulunduğuun örneklerini dinlerler. Hülâsa ortak çalışmaların sayısız yararı vardır.

M. Harmancı: *Bugün "badis" öğrenme ve iktisaslaşma yoluna girmiş, karar vermiş gençlere (öğrencilere) öncelikle neler yapmaları tavsiye edersiniz?*

Bu öğrencilerin, önce Arapça ve Türkçe meselelerini halletmeleri gerekmektedir. Kendi dilini iyi konuşup, anlayıp, yazamayan kişinin bir başka dille ilim yapması da güçleştir. Arapça, klasik, modern, dinî, din dışı, değişik milletlerin yazdığı Arapça ve aslen Arap olanların yazdıkları... vd. mutlaka iyi bir düzeyde öğrenilmesi gerekmektedir. Bunun için yurt dışına gitmeye de gerek yoktur. Öğrenci böyle bir imkân bulursa, yüksek tahsil sonrasında bu imkândan da yararlanmalıdır. Bir batı dili, bugünden lizumunu daha da hissettirmektedir.

Bunların dışında, ilme yatkınlık, sabırla çalışabilme ve tarafsız düşünce kabiliyeti ve insaf da gerekli olan malzemelerdendir. Önce, belirli düzeyde bütün İslâmî ilimlerin tahsili gerektir. Daha sonra, buna yardımcı ilimler: özellikle tarih, tarih metodolojisi, sosyoloji, insanı fert ve toplum olarak tanıtan bilimler ve araştırma teknikleri bilimi ile, bir aydın için gerekli donanıma da sahip olmalıdır.

Bunlara sahip olan bir genç için, alanda çalışan kıdemlilerle, kendisi gibi yenilerle ve on onbeş senelik emeği olanlarla mutlaka usta-çırak tarzında çalışmalı, onların yakınında bulunmalı ve iyi niyetle gayretini

sürdürümelidir. Pek tabiidir ki, yüksek lisans, doktora ve sonrası, bu yolda resmi öğrenim-öğretim için şarttır. Bu süreç içinde; kolaya talip olur ve emek sarfetmeden, aşınmadan, çalışmadan süresini doldurursa, anabilim dalındaki büyüklerinin sırtına basarak yükselir. Yok, zora talip olur, iyi çalışır ve anabilim dalında, bin dört yüz yıldan bu yana emeği geçenlerin fikrini alır, ilimlerinden istifade eder, yenilikler katarsa, hem akademik anlamda yükselir ve hem de en önemlisi ilim mensubu olur, âlim olur, fâzıl olur.

Özetleyeceğ olursak, anabilim dalının; meselelerini, önemli şahıslarını, tarihini, literatürünü, ciddi tarza tanıyarak, ruhunu yücelterek, kendisi gibi hadisle iştigal edenlerle sık irtibat kurarak gelişirse, çok farklı bir yapı kazanır ve Allah da başarı lutfeder.

Tarihçinin, sosyal bilimlerin ve disiplinlerin her türlü ile, hatta teknik ve matematik bilimlerle öğrencinin irtibatının olması, bir yerde zaruri, bazanda, "olsa iyi olur derecede" gereklidir. Günümüzdeki iletişim sıratinden hadis öğrencisi yararlanmalıdır. Kendi özel arşivinde,

ülkemizdeki ve dünyadaki hadisçilerin terceme-i hâllerini bulundurmamı, adreslerine sahip olmalı, onlarla dostluklar, hoca-talebe ilişkileri kurmalı ve gerektiğinde fikirlerini almalıdır. Bunun için, internet dahil günümüz imkanları onun emrindedir. Malî imkânı olmayanlar bile, bu iş için açılmış cafe'lerden yararlanabilmektedir. Tabii bu tür çalışmayı engelleyecek pek çok olumsuz nesne de, öğrencinin karşısına çıkacaktır. Bunlardan birkaçını zikretmekte fayda vardır. Bu öğrenci hemen görev alamamaktadır. Görev alamayınca bu öğrenim kesilecektir. Hukuk fakültesinden mezun olsa idi; önce görev alacak, sonra da Ankara'da, yolluklu-yevmiyeli, maaşlı olarak, staj adı altında öğrenim yapacaktı. Ama İlâhiyat fakültesini bitirdiği için, kendisine teklif edilen bir buçuk yıllık, tezsiz yüksek lisansı, kendi imkanlarıyla

okumak zorundadır. Bu da mümkün değildir. Ankara'da onun için, bir yurt ve ilâhiyatçı evi yoktur. Birinci öğrenci hâkim evinde, maaşlı, yolluklu, yevmiyeli öğrenimini sürdürrektir. Bunların ikisi de ilim yolcusudur.

Yüksek öğrenim sonrası öğrenimi sürdürmek için bizim kurumlarımız burs vermemektedir. Bizden mezun olan bir bayanın, kendisi yüksek lisans yapmaktadır. İki yıl bekledikten sonra görev alabilmüştür ve sıkıntida bulunmaktadır. Aynı öğrencinin sözgelisi eşi veya kardeşi, beş yüz dolar burs veren bir kurumda yüksek lisans yapıyor ve kendisine: "Özür dileriz, aslında sana verilen bu para yüksek lisans, kitap, araç ve gereci için azdır ama, kusura bakma. Kurumumuzun gücü bu kadardır" denilmektedir. İşte, "güçsüz yüksek tahsil şartları" böyledir.

Mutlaka, doktora ve yüksek lisans öğrencimize sahip çıkacak, onların tezlerini basturacak finans sahibi ilim-severlere ihtiyaç vardır. Bunlar devlet kurumları da olabilir, özel sektör de.

M. Harmancı: *Hadis ilminin yarınlarını nasıl görüyor ve değerlendiriyoruz?*

Bu "görme" ve "değerlendirme", Allah'ın lutfedeceği ve insanların sebep olacağı eylemlere ve imkanlara bağlıdır. Yani olumlu ve iyi görebilmek ve değerlendirmek mümkün olduğu gibi, olumsuz ve kötü görüp, öyle değerlendirmek de mümkündür.

Bin dörtüz yıllık birikimi iyi değerlendirdip, imkanları ve ihtiyaçları ortaya koyarak, geleceğe yönelik iyi bir plan ve program yapılır ve uygulanırsa, Allah da başarı lufederse iyilikler olur, gelişme olur, hadis ilmi ve dolayısıyla müslümanlar bundan yararlanır. Yok, yine, "geldiği gibi gitsin" dersek, olduğu kadariyla işler yürütse, ağır aksak gidişin sonucu da iyi olmaz.

Bugün, bu iki gidişi de düşündürecek görünümler bulabiliyoruz ülkemizde. Bazan bakarız, ümit verici gelişmeler olmuştur: "İnşaallah iyi şeyler olacak ilerde" der, seviniriz. Bazan da bakarız, olumsuzluklar zuhur etmektedir, o zaman da: "Bu işlerin düzeyeceği yok..." kanaati ağır basar. Ama, ye'se düşmeyecek kadar ümit besliyor, gücümüzün yettiği, aklımızın erdiği kadar çalışmağa gayret ediyoruz. Gerçek şu ki, daha iyi haberleşip, daha planlı çalışabiliriz. Bunu sürükleyecek, kişiliği, ruh ve akıl yapısı yüksek hadisçiler var. Fakat kopukluk sürmektedir. Bunun sebebi biraz da, üniversite öğretim üyesinin, çalışacak vaktinin bulunması, orta dereceli okullardan daha çok ders yüküne tabi olmalarıdır.

Üniversite kanunu ile öngörülen, sosyal bilimler enstitülerine, bol sayıda kadro verilseydi, 1983 yılından bu yana binlerce araştırcı; yani, ders yükü az, ama araştırma ile özel olarak görevli, yetişmiş elemanlar elde edilebilirdi. Bu da çeşitli sebeplerle maalesef yapılamadı.

M. Harmancı: *Hadis/sünnet aleyhtarları akımlara bakışınız nedir?*

Bu tespit üzerinde iyi durmak gerekmektedir; gerçekten tarihte ve günümüzde, dünyada ve ülkemizde, hadise/sünnete olumsuz bakanlar var mıdır? Böyle bir aleyhtarlık mümkün müdür? Bazı şeyler var ki, olduğunu zannederiz. Aslında o, yoktur; hatta olması da mümkün değildir.

Hadis ve sünnet deyimleri, ıstılahları, peygamberimizi/efendimizi ayla getirir. Peygamberimiz, 63 yıllık şerefli bir hayat yaşamış ve Allah'ın verdiği ömrü bittiği için, yine onun huzuruna gitmiştir. Meseleye bu açıdan bakışımızda, ömründe, herkes gibi konuşan, etrafi ile ilgilenen bir yüce zatın; elbette sözleri, işleri, beğendikleri, beğenmedikleri ve kısaca söylesek açtığı bir şahrâh/dosdoğru ve geniş bir cadde vardır. Hadis ve sünnet aleyhtarlığı, eğer bunları kabul etmemek anlamında ise, böyle bir şey mümkün değildir. Kur'ân'a inanan müslümanlar, onun tevemi/ikizi olan; onu açıklayan, onu yaşıtan, onu koruyan sünneti ve hadisleri de kabul etmek zorundadırlar. Şunu diyebiliriz ki, sünnet/hadis aleytarlığı -eğer varsa- Kur'ân aleytarlığı anlamına gelmez mi?

"Tek başına Kur'ân'la yetinme hareketi" şeklinde bir aleyhtarlık ise kastedilen, bu da kiyıda köşede kalmağa mahkum; zaman zaman görülen bir rahatsızlık türüdür. Aleyhtar olan kişi, eğer sünneti ve hadisi uzmanlık derecesinde biliyorsa, mutlaka orada başka bir üslûp problemi vardır, yoksa aleytarlık değil.

Hadisin kendi mensuplarında görülen ve aleytarlık gibi tefsir edilen durumlar, aleytarlık değildir. Temelde iyi niyetli olan, hadisin ve sünnetin, hayatın her safhasında tecellisini isteyen çalışmalarда, üslûp ve fikir ayrılıkları varsa, bunlar iyi niyete ve yapılabilen küçük hataçıklara bağışlanmalıdır. Kötü olan bunların, büyütülmesi, ortalıkta bir mesele varmış gibi gösterilmesidir.

Ülkemizde son yirmi yılda görülen bir hareket için, uzmanların söylediğleri -ki benim de inancım odur-; "hadisi/sünneti ve problemlerini bilmeyen bu kişilerin, önce klasığı iyi hazmetmelerinin gereği ve niyet dürüstlüğü kazanmalarının lüzumudur."

Hadisçilerde, hem kendi içlerinde, hem de yan bilim dallarıyla diyalog eksikliği vardır. Televizyon, dergi ve gazetelerde görülenler ise, belirli maksatla, belirli kişilere has kılınmış çalışmalardır.

M. Harmancı: *Geçiş dönemi diye adlandırdığımız dönemin ulemâsını bize anlatır misiniz? Bugünle kıyasılsak onların ve döneminizin artalarını, eksilerini sıralayabilir misiniz?*

Bu tabirle kastedilen, "1900'lü yılların başında veya daha önce öğrenimini tamamlamış, Cumhuriyet dönemini de idrak etmiş alimler" ise, o dönemin alimleri, Osmanlı Devlet-i Âliyesinin, her yönyle gelişmiş olan kurumlarında okudular. Eski öğrenimin ve modernleşme çabalarının

kismen etkilerini gördüler. 1950'li yıllarda, seksek yaşına yakın olan birçok bilgini biz Konya'da okulumuzda ve şehrimizde gördük. Bunların içinde iyi öğrenim görenler olduğu gibi, görmemiş olanları da vardı.

Bu "geçiş dönemi alimi" dediğimiz zatların en şanssız yanları; harplerle, kılık ve fakirlikle geçen dönemde dünyaya geldiler. Öğretim hayatları, görev hayatları uzun yıllar sekteye uğradı. Birçokları, meslek dışı yollarla geçimini temin mecburiyetinde kaldılar. Onlardan beklenen kalem ürünleri, eğitim öğretim ürünleri istenilen seviyede olamadı. Çünkü, dini öğretim kesildiği gibi, diğer dallarda da, kurumlar değişti, kapatıldı, onlar da ticaretle ve ziraatle meşgul oldular. Hatta, Çanakkale gibi büyük savaşlarda; Irak, Filistin, Sina, Yemen harekatlarında, Sarıkamış'ta ve diğerlerinde, okumuş onbinlerce memleket evladı şehid oldu.

Onların çok üstün yanları vardı. Bir kere, kendilerinden önceki her yaşıta alım ile ilim alış-verisi imkanları vardı. Bugünün öğrencisi de, kendisinden önce yolda ilerlemiş onbinlerce ilim mensubu bulabilir. Ama ellili yıllarda; bizim orta öğrenim dönemlerimizde bu imkân yoktu. Dolayısıyla bizde, usta-çırak birlikteliği ile yetişme ya hiç olmadı veya bazı bölgelerde, az ve değişik türde oldu.

Bugünün insanı, imkan bakımından dünündünden daha şanslıdır. Ama dünün insanında, yokluğun verdiği azim, kararlılık ve başarıya koşma cehdi daha fazla idi.

S. Köse: *Günümüz Türkiyesindeki hadis çalışmalarını (Örgün ve yaygın eğitim çalışmaları, akademik çalışmalar ve bilimsel toplantılar açısından) nasıl değerlendirdiğiniz?*

Örgün çalışmalar denilince, İmam-Hatip liseleriyle, İlâhiyat fakültelerindeki hadis öğrenimini anlamaktayım. Yaygın eğitim deyimi bana, camideki hadis öğretimini hatırlatmaktadır. Bunun eğitimi de düşünülebilir. Akademik çalışmalar, fakültelerin sürdürdüğü, sosyal bilimler enstitülerinin üstlendiği çalışmalarlardır. Bilimsel toplantılar da, özel sektörün, bazan yerel idarelerin, vakıfların ve öğretim kurumlarının yaptığı çalışmalarlardır. Bu sorunun, en geniş anladaki cevabı, bundan birkaç yıl önce, Samsun'da yapılan bir toplantıda konuşuldu. Ortaya "Hadis İlimlerinin Diini, Bugünü ve Yarımı" adlı bir de kitap çıktı.

1930'lu yıllarda sonra Türkiye'de hadis öğretimi bir müddet, bütün dinî ilimler gibi durdu. Yaygın eğitimde görülen tek-tük çalışma dışında bırakılacak olursa, İstanbul Dâru'l-Fünûn İlâhiyat fakültesinde bile yoğun bir hadis öğretimi olmamıştır. Ankara'da İlâhiyat fakültesinin ve illerde İmam-Hatip okullarının açılışı, konuya biraz canlılık getirdi. Ama buralarda da seviye, zamanla düştü. Diyanete bağlı birkaç yayın dışında, o kurumun camilerde vaizler vasıtasıyla belki biraz konuya olumlu katkısı oldu. Derken, son otuz yılda yüksek dinî öğretim kurumlarımızda, hadis/sünnet öğretimi ve eğitimi biraz canlandı. Yaklaşık elliyi aşkın hadis ile ilgilenen,

anabilim dalı mensubu yetiştı. Bunun üç katı kadar da, piramidin alt yapısı tabanı bulunmaktadır. Büyük imkansızlıklar içinde bir şeyler yapıldı, hâlâ da devam etmektedir.

Bilimsel toplantılar tamamen malî yönden bizim beceremediğimiz konulardır. Ama birileri -sağ olsun ön ayak olur da-, toplantılar yaparsa, orada bir iki gün birkaç dostla görüşüp konuşmak, bizlere çok şeyler vermektedir. Fakat buralara da kıdemli hocalarımız gelmemektedirler. Halbuki, onlarla görüşmek, konuşmak, bizleri ve yeni yetişenleri olumlu yönde etkileyebilecek ve bu alana bağlayacaktır. Kısaca diyebilirim ki, bazı güzel işler yapılsa da; kopukluk sürmektedir. Mali sıkıntılardır. Büyük bir plana bağlı, ileriye uzanan programımız bulunmamaktadır.

S. Köse: *Hadislerin anlaşılması konusunda nasıl bir yöntem izlenmeli?*

Tarihi dönemde, hadislerin anlaşılması işi, daha çok fakihten, usûl-i fikih alımından beklenmiş, onların bu işi daha yoğun ölçüde yaptıkları varsayılmıştır. Aslında, aynı zamanda fakih olan muhaddisler ve şârihler de, hadisin anlaşılması konusuna emek vermişlerdir.

Onların, hadisin anlaşılması konusundaki çabaları, kendi zamanlarına göre iyi idi. Birçok açıdan probleme bakma, her türlü ihtiyimali düşünme, sıhhatin tespitinde, metodik çaba sarfetme ve nihayet çok etrafı düşünme, onlarda da mevcuttu. İçeride bu işi çok iyi başarıranlar olduğu gibi, yapamayanlar da vardı. Yani hadisin anlaşılması ve bu konuya yoğun emek verilmesi, yeni keşfedilmiş bir ameliye değildir.

Benim düşünebildiğim kadariyla, hadisçi hadisin kullanıma elverişli olup olmadığını konusunda, eskilerin tekniğine yeniler ekleyerek görevini yapmalı. Hadisi, kendi alanlarında kullanacak olanlar da, ondan istifade yolunda alanları neyi gerektiriyorsa onu başarmalıdır. Ama şu nokta unutulmamalıdır; hadisler ve sünnet malzemesi, en az kayıpla, uygulamaya konulabilmelidir. Çünkü kaybolacak olan değer, efendimizin bizlere armağanı olan hususlardır. Lalettayın bir kişinin sözü ve işi değildir.

Son zamanlarda hadisin anlaşılması ve yorumlanması amaçlı doktora çalışmaları yapıldı. Belki mesele biraz mübalağalı ve üslûp farklarıyla ele alındı ama, Dr. Mehmet Görmmez'in, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanması'nda Metodoloji Sorunu* adlı tezi, Dr. M. Emin Özafşar'ın *Hadisi Yeniden Düşünmek* adlı doktora çalışması ve nihayet, Dr. Bünyamin Erul'un *Sâhabenin Sünnet Anlayışı* adlı doktora tezi, bu problem üzerinde, belirli bir yoğunluğun ürünleridir. Bu çalışmalar daha da ileri gidecek, belki de "anlaşılmış, doğruluğu tespit edilmiş, arka planı, tarihselliği tartıılmış, Kur'ân'la özellikle de akilla test edilmiş hadisler külliyyatı, bunları izleyeektir." O zaman, sünneti yaşamak isteyen mütemessik, daha iyi imkanlara kavuşacaktır.

Diger İlâhiyat fakültelerimizin yaptırdığı doktora çalışmaları; ahlâktan

zühde, tasavvuftan sosyal hayatın her safhasına kadar, insanımıza Peygamberimizin hedyini, açtığı ana caddeyi tanıtacaktır.

Bir sosiyolog, bir antropolog, bir etnik bilimci, bir felsefeci ve bir tarihçi, bir eğitimci... vd., kendisine hadisçi tarafından sağlam malzeme verildiği takdirde, ondan bizim beklemedigimiz anlamlar çıkaracak ve faydalananacaktır. Elverir ki, "o malzemenin Peygamberimize aidiyyetinde bizler görevimizi yapalım." Tefsir, fıkıh, akaid, İslâm tarihi, siyer, ahlâk-zühd ve benzeri alanlardan tutunuz, malî konular, toplum hayatı, aile düzeni, ferdî ilişkiler, komşuluk, dünya insanlığıyla olan münasebetlere varıncaya kadar, her yerde hadisin iyi anlaşılması, elbette bilim ve toplum hayatına faydalı olacaktır. Ama şurası unutulmamalı: hadisi iyi anlamak, şöyle veya böyle çalışmalar ve metodlarla, onu yok etmek ve yürürlükten kaldırırmak hiç değildir. Hadisi anlamak, tefsir edebilmek, büyük sorumluluk yüklenerek, müslüman topluma, peygamberlerinden kalan irşad malzemesinin sunulmasında aracılık etmektedir. Bu da şerefli bir iş olsa gerektir.

S. Köse: *Sünnetin toplumsal hayatı yaşanması noktasındaki eksiklikler nelerdir? Sünnetin bayatımıza bakım olabilmesi için ne tür çalışmalar yapılmalıdır?*

Müslüman toplumlarda tarih boyunca gözlenen sosyal bir olgu vardır; halkın tamamı, dinî ilimleri öğrenmemektedir. Çok sık dinî bilgi ile yaşayan müslüman toplumu, din bilginleri, ahlâk mürşitleri, onların ruh dünyalarına etki eden kimseler yönlendirmişlerdir. Eğer bu kişiler, sünneti/hadisleri iyi biliyorsa, sünnet toplumsal hayatı mümkün mertebe yaşanmıştır. Yok bilmeyorsa, toplum bilgisiz kalmış, an'ane halindeki hayat sürüp gitmiştir. Yok bilmeyorsa, toplum bilgisiz kalmış, an'ane halindeki hayat sürüp gitmiştir. Bu bakımdan, bende hasıl olan kanaat şudur: Halkı, haklı veya haksız yere; ehliyetli veya ehliyetsiz, din hayatında etkileyen kimseler, önce onların sünnetle tanıştırılması/onlara hadis ve sünnet bilgisinin, daha açık bir söyleyişyle, Muhammed aleyhisselamin ve yolunun tanıtılması gerekmektedir. Bu da çok zordur. Çünkü onlar ne kendileri böyle bir çalışmaya girerler, ne de kendilerinin sünnet olarak bildiklerinin dışına çıkarlar.

İlmiyle, ahlâkiyle, rûhî yüceligiyle, topluma etki edebilmiş bir kişi, eğer hadisleri, toplumun ameli hayatına sokmayı isterse, bir nispet dahilinde bu gerçekleşebilir. Ama yine de ortada büyük güçlükler mevcuttur. Çünkü, gördiğimiz kadariyla; ticari ve sosyal hayatına, İslâmın hükümlerini sokmağa herkes istekli olmamaktadır. Tacir bir müslümanla söyle bir konuşma yaptığımı hatırlıyorum. O günlerde televizyonlarda birisi, hiç de bilgi olmadığı halde sünnet/hadisler üzerinde olumsuz konuşuyordu. Bana tacir olan zat şunları söyledi: "Bu adama cevap vermelisiniz, doğruya söylemelisiniz." Ben, birkaç kişinin yine televizyonlarda güzel şeyler söylediğini, İstanbul-Ankara dışında, televizyonların, başka illerden

kimseleri konuşturmadıklarını... ifade ettim. Şöyledir bitirdim sözümü: "Bunlara inanmayın. Bildiklerinizle amel ediniz kâfi." Bana dedi ki o zat: "Kafamızı karıştırıyor." Ben de kafalarının karışmaması gerektiğini, âlimlerin, onların üzerinde etkili olmadığını belirttim ve dedim ki: "Faraza, ben İslâm'da ticaret yoktur, aman çarşidan evlerinize çekilin, buna ihtiyaç vardır" desem, sözüme inanır misiniz?" "Inanmayız, doğru da olsa inanmayız," diyen tacire, "işte bu yıkıcı sözlere de öylece inanmayın" dedim. Eğer, kesin bilgiler olsa, veya ötekinin sözüne inandığı gibi, benimkine de inansa, o zaman durum değişir. "Kafamı karıştırıyor" dediği nokta, aslında insanın tabiatına iyi gelen anlamda karıştırıyor demektir. Çünkü, verilen bilgiler, onların yüklerini sırtlarından indirmekte, sorumlulukları azaltmaktadır. İnsanın da tabiatına bu hoş gelir. Fakat bir de endişe beyanı zorunluluğu duymakta ve bizlerin konuşmasını istemektedir.

Sünnetin amele dönüşmesi için; gerçek bilgi, devamlı örnek olmak suretiyle halkın doyurmak ve onlara eğitici sünnet/hadis bilgileri vermek tek yoldur. Cami, ev, iş yerleri ve topyekün hayatın her safhası, ortak bir eğitim için işbirliği yapar ve meselenin yönetimini de ilmin ve iyi örneğin eline verirse, Allah da tevfik lutfederse, söylediğiniz gerçekleşebilir.

Anne ve babanın, yetişmekte olan çocuğa vereceği ilk sünnet/hadis bilgileri ve uygulamaları, mutlaka iyi bir temel için zaruridir. Söz geliş: Allah'a duayı, insanlara teşekkürü, dürüstlüğü, çevre ile uyumlu yaşamayı sünnetten öğrenen anne-baba, evladına bunları aktarır ve kendisi de örnek olarak onun gözü önünde yaşarsa, hadisin amele dönüşümü daha da kolaylaşır. Buna okul katkıda bulunursa, hayatın diğer kurumları ve safhaları, kötü örnek olmazsa, fert elbette sünneti yaşamış olacaktır.

S. Köse: İtikâdî konularda hadislerin değeri nedir?

Bu soru Peygamberimize çok yakın dönemlerde sorulmuş, fakat daha farklı olmak gundeme gelmiştir. Peygamberimizin sözleri anlamında dar çerçevede istilahı ele alırsak, en az iki nokta önem kazanmaktadır: İtikâdî konular nelerdir? Değerlendirmede neler ölçü olarak alınacaktır?

Vaktiyle haberler, şöhretlerinin yaygınlığına göre bölümlenmiş ve mütevatir haberlerle âhâdin haberleri taksimi ortaya çıkmış. Daha sonra buna bir de meşhur (müstefiz) eklenmiş. Şöhreti en az olan haberul-vâhidin, itikatta değeri tartışılmış; çoğunluk bunları itikatta kabul etmediğini söylemiş, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel gibi, aynı zamanda hem hadîşçi, hem fâkih, hem de akâidi bilen âlimler, sihhati şart koşarak, ahbar-ı âhâdi da itikatta, ferdin görüşünden üstün tutan bir yere oturtmuş, kabul etmiştir.

Reddedenler, eğer darda kalıp böyle bir hadisi kullanmak mecburiyetiyle başbaşa olmuşlarsa: "mütevatir diyerek" kullanmışlardır. Böylece ortaya, "değerlendirmede izâfilik" çıkmıştır.

Bana öyle geliyor ki, birileri önce "akâid umdelerini bir listelemelidir." Bunu kim yapacak? Kelâmci mı? Tevhid âlimi mi? Akâideci mi? Din Felsefecisi mi? Veya hepsi bir araya gelip, başkalarına da yardıma çağrıp mı? Bu iş bitükten sonra, o umdelerin kaynağı durumunda olan hadisler aranacak, geçerlilikleri, sıhhatları, kullanıma elverişlilikleri tespit olunacak, sonra da duruma bakılacak. Veya bu işin tam aksi yapılacak, inanca tealluk eden konularda, efendimizin sahîh sözleri listelenecek ve ortaya akâid umdeleri çıkacak. Mesele de böylece halledilecek. Bunların hiç biri yapılmazsa, yine kör doğuşu sürecek: bazıları, "hadisler akâidde delil olmaz" derken, bazı uzmanlar da "niçin olmasın, bal gibi olur" diyeceler ve doğruyu söylemiş olacaklardır.

Efendimizin sözü, eğer sağlam yollarla gelmiş, âlime kesin kanaat bahsetmiş ise, o takdirde ilim adamı ilmini onun üzerine bina edecektir. Böylece, akâid konularında hadis, birinci dereceden kaynak olacaktır. Burada Kur'ân'ın, aynı konuyu işlemesine artık bakılmaz. Yok, sağlam malzeme yok ise, Kur'ân-ı azimüşşan da o konuya temas etmemişse, öyle bir akâid umdesi mevcut değildir anlamına geleceği için, meselenin üzerinde dumak yararlı olmayacağından emin olmayıacaktır. Bilginlerin eserlerinde, bir delile dayanmadan veya halk dilinde bürhansız olarak, akâid konusu zannedilen nesnelere gelince, onların hadislerde ve Kur'ân'da kaynağı yoksa, akâid umdesi olması da mümkün değildir. Sahabe dahil, alimlerin ve mü'minlerin, dine ek olarak bir inanç umdesi belitlemesi, her zaman tartışma konusu olur ve savunulması da hayli güçtür bu konunun.

S. Köse: *Hadislere yaklaşımda gelenekçi ve modernist diye adlandırılan yöntemleri nasıl değerlendirdiyorsunuz?*

Bu terimlerin yerli veya yabancı kökenli olduğunu bilemiyorum. Türkiye'de ilkin hangi eserlerde ve münakaşalarda kullanıldığı hakkında bilgi sahibiyim. Orada mevcut atıflardan anlaşıldığına göre, Batıda ve İslâm dünyasında da bu istülahlar kullanılmaktadır. Yeni oldukları için, çerçeveleri ile muhtevaları tam oturmamıştır. Bunların yanında, yaklaşık yirmi kadar istülah daha vardır. Onlar da birlikte, bu nevi araştırma ve münakaşalarda görülmektedir. Meselâ; "Şekli benzeme, zahirî yaklaşım" gibi terkipler de bu nevi terimlerdir. Sahabenin efendimize ittiba'larının bir bölümü için kullanılmaktadır. Kendi içinde tenakuzlu olan bu tespitlerde; bir bölüm yüce sahabinin, sadece efendimize olan sevgileri sebebiyle, meselenin rûhuna nüfûz etmeden, sadece dışa bağlı olarak onu taklit ve temessül etmeleri için kullanılmaktadır. Bol misalle anlatılan bu konulardaki terimler, bana biraz ihtiyyatsız gelmektedir. Nedense ben, en az fâkih olan sahabinin, efendimize ittiba' için; "zâhirî benzeme, şekli benzem" gibi terkipleri ağır bulmaktayım. Görüşüm yanlış da olabilir.

Gelenekçi terimi ile kastedilen; seleften beri hadisleri, ana hedefleri itibariyle değil de, sadece rivayet açısından inceleme usûlüne verilen bir anlamdır. "Gelenekçi, sığdır, tenkide dayanamaz, selefe körkörüğe

bağlıdır. Modern çağın güzelliklerini, hadis anabilim dalının meselelerinde kullanamaz..." gibi değerlendirmeler. Modernist deyimi daha da farklıdır. Çünkü, sosyolojide, felsefede, sanatta, edebiyatta ve diğer pek çok bilimde ve disiplinde kullanılır. İslâmiyat ise; daha çağdaş ve serbest düşünen ilim adamına bu sıfat söylemektedir.

Bu tür yöntemlerin, gerek batı din araştırmalarından İslâm araştırmalarına uyarlanması, gerekse fikri ve hümaniter bilimlerin, hadisle yoğrularak, yeni sonuçlara varılması elbette yeni oluşumlardır. Bunların üzerinden zaman gelecek, bunlar netlik kazanacak, dayanabilirse yaşayacak, dayanamazsa yenilerine yerini tükedecek. Ama her hal ve kârda, düşünenler, çaba sarfedenler, korkulacak kişiler değildir. Hatalar her insan için söz konusudur.

S. Köse: *Sünnetin yerelliği ve evrenselliği nelerdir?*

Doğrusu bu konuda bilgim çok azdır. Birçok yazılar okuduğumu hatırlıyorum. Anlayabildiğim kadariyla aynı şeyleri Kur'ân-ı Kerîm için de düşünen ve iddia eden kimseler mevcuttur. Sünnetin kendisinin mahiyeti kavgalı hale getirilmekte ve ne olduğu üzerinde değişik fikirler ortaya atılmaktadır. En sağlam anlamda Peygamberimizden bize kalan söz, yaşayış biçimimi, İslâmî değerler..., acaba o günü Hicaz toplumuna ait değerler midir? Yoksa bütün dünyaya hitap edecek vasıta evrensel değerler midir? şeklinde mesele özetlenebilir. Daha farklı anlayışlar da aynı, çerçeve içinde mütlaaa olunmaktadır. Bunu daha yumuşak söyleyenler de mevcuttur. Yani, Efendimizden gelen malzemenin hiç olmazsa bir bölümünü bu nitelikte gören bir cereyan.

Öyle zannediyorum ki, klasik dönemde, sünnetin hûdâ ve zevâid tarzındaki bölümlenmesinin biraz daha farklı tezahürü, günümüze has bir çalışma biçimini bu. Bunu ortaya atanlar, niyetleri ve hedefleri hakkında doğrusu şu anda hazır ve sağlam bilgi sahibi değilim. Hemen niyetlerini kötü görmek ve onları sünneti ilga fikrine sahip olarak nitelendirmek gibi bir düşünceye de acele verilmiş bir hüküm olarak görüyorum. Niyetleri dürüst olduğu takdirde, gerek klasik ve gerekse günümüz dünyasında, metod farklılığı yüzünden, hadise ve sünnete zarar verenleri mazur görmekteyim.. Ama onların mutlaka sünneti/hadisi bilmelerini temel olarak kabul etmekteyim. Hadisi/sünneti bilmeyen, niyeti iyi de olsa, kötü de olsa, kendisinin ehli olmadığı bir konuda lüzumsuz işlerle uğraşıyor demektir. Zaten bilmediği bir alanda, Allah ona sorumluluk da yüklemez. Alanı öğrenmesi onun görevi olsak gerektir.

Benim kanaatim: Ehliyetle tespit edilmek şartıyla, sahil sünnet -ki bunlar insanlığın ortak değerleri olacak karakterde olabilmektedir- Efendimizden her ne sadir olmuş ise, ona bağlı olanları ve olmayanları mutlaka olumlu anlamda etkiler. İnsanlar ondan faydalansırlar. Yeter ki ilim sahipleri, iyi niyetle yardımcı olsunlar: Çağlara, insanlara güzel anlatıslar.

S. Köse: *Tasavvuf-Hadis ilişkisi konusundaki düşüncelerinizi alabilir miyiz?*

Peygamberimizin risâlet görevinin büyük bir bölümü, insanların ahlâk ve ruh hayatları bakımından eğitilmeleridir. Diyebiliriz ki, Efendimizin risâleti, eğitimeciliği, büyük devlet yönetici vasfi, rahmet peygamberi bir kumandan oluşu yanında, dünyayı gerektiğiinde, Allah adına ve dinî hayat lehine zâhidane bir şekilde kabulü, onun madde-mânâ dengesindeki başarısını gösteren bir vasfidir. Efendimizde zûhd, efendimizde ruhânî hayat, hep bu madde-mânâ, ruh ve cisim dengesi içinde mütalaa edilmelidir.

Hadisçiler, peygamberimizi bazı yönleriyle ilgi alanı olarak kabul etüklere göre, zarûrî olarak onun zûhdü ve ruhânî hayatı da, ahlâk çerçevesini oluşturan âmiller arasında yerini alacaktır. Adı ister tasavvuf olsun, isterse kulluk ve zûhd olsun, müslüman alimlerin Rabbânî tarafları da bulunacaktır. Kaba bir şekilde zâhir-bâtin ayrimının, toplumda bir çok hicrana sebep olduğu yaşı dünya hayatında, Türkiye'de bu nokta iyi görüldü ki, Prof. Dr. Abdullah Aydınlı, Yrd. Doç. Dr. Ali Vasfi Kurt gibi ilim mensupları mesele üzerinde çalışılar. Fakültemizde çok daha önce Prof. Dr. Bilal Saklan, Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebu Bekr Gülbâbdî gibi sûfi yazarların, hadis ağırlıklı eserleri üzerinde çalışı. Şimdi de doktorası biten Seyit Avcı ve yakında bitecek olan Muhittin Uysal da, yine Hadis-Tasavvuf ilişkilerine emek veren ilim mensupları olmuştur. Seyit Avcı, Bursali İsmail Hakkı Efendiyi hadis ilimleri açısından incelemi, Muhittin Uysal ise, Tasavvufa kaynak olarak tanınan hadisler üzerindeki çalışmasıyla alana katkıda bulunmuştur. Bütün bunlardan beklediğimiz bir nokta vardır: Ferdinand ve toplumun ruh ve ahlâk dünyalarına, daha sağlam malzemenin yön vermesi. Tasavvufa sünnet girerse, kötü mü olur? Hedef budur. Bu eski bir âdettir. Sûfi hadisçiler gibi, hadisçi sûfîler de vâkıâ olarak dünyada yaşamış, günümüzde de ve gelecekte de yaşayacaktır. Dr. Bilal Saklan bize, yüze yakın hadisçi, ama tasavvufa alâkalı zat ile; tasavvuf ehli, ama hadise hizmeti şîr edinen, tarihe mal olmuş ilim ve ahlâk mensubunu tanıttı. Eserinin birilerinin himmetini beklediğini, basılmağa hazır olduğunu ifade etmeliyim.

İmam-Hatip nesli, vaktiyle böyle bir rûhanî hayat çatısı altında; kendisine özel bir yapıda toparlansa idi, "kapanın elinde kalmazdı." Bu çalışmalar iki yönden fayda verecektir inşallah: Hadisçiye ruhânî hayat ilgisi kazandıracak. Onu tekâmül ettirecek, geliştiirip, güzelleştirecek. Tasavvuf dünyasına Sünnet-i Seniyye-i Muhammediyyeyi sokacak. Allah başarı lutsederse bu da az mazhariyyet değildir ha!..

S. Köse: *Tabkikî neşir faaliyetleri konusunda neler söylersiniz?*

Rahmetli hocam Muhammed Tayyib Okiç'in, Ankara'ya bıraktığı yâdigârlardan Prof. Dr. Talat Koçyiğit, Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu ve

onların mesâî arkadaşları, bizlerin; İmam-Hatip neslinin yetişmesinde, meşkûr mesâileri olan alimlerdir.

Tahkikli eser neşrinin en güzel örneğini Dr. Hatiboğlu'nda gördük. "İslam kitabıyyatının envanterinin yapılmadan, dinî konularda son sözü söylemenin güclüğünü, selefîn eserlerine hayranlıkla beraber, onların zelle ve hatalarını, gerektiğinde aflatına sığınarak işaret edebini"de ondan öğrendik. Ama gönlümüz isterdi ki, Ankara'daki bir "Yazma ve Kültür Eserleri Tahkik Merkezi", bugün kırk yaşına bassayıdı, dal-budak salsayıdı. Ülke ilmini,ecdâd yâdigârlarını, yazma hallerinden kurtarak, insanlığa sunabilseydik. İnanıyorum ki bunlar, yine onların himmet ve teşvikleriyle bugün olmazsa, yarın olacaktır.

Ramhormüzi'nin el-Muhaddisul-Fâsilî'nı neşre hazırlamak için, üzerinde bir yıl çalışmış iken, Dr. Acâc el-Hatîb'in yayını görmüş, Hadiste Nasîh-Mensûh üzerine yöneltim. İbn Şâhin'in K. en-Nâsih ve'l-Mensûh'unu, Diyanet İşleri Başkanlığı bastıracak zanniyla yayına hazırlamışım. Önümüzde de Şerefü Ashâbî'l-Hadîs gibi güzel ve mükemmel başarılı bir örnek devardı. Amman'da, Şuayb el-Arnâvut ve öğrencilerinin tahkik merkezini bir saat kadar gezebildik. Otuz beş seneden bu yana yapılan çalışmaları duyduk. Bazı eserleri gördük. Her çalışmanın eksiği olabilir. Ama, bir kurumun 35 yıl aynı hizmeti sürdürmesi tebrike şayan bir hûsustur.

Konya'da böyle bir hizmete bismillah dedik. Paramız yok, imkanımız yok. Ama iyi niyetimiz ve arkadan gelecek genç kadromuz mevcut. Türkiye'nin elli seneye yakın bir tahkik an'anesi de vardır. İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin değerli çalışmaları elimizdedir. Prof. Dr. Hatiboğlu'nun, tecrübelerini -Allah nasip eder Konya'ya taşırsak-, istidatlı genç arkadaşlar da meseleye omuz verirse, mevcutlara göre daha farklı hizmetler burada verilecek; özellikle Türk-İslâm kitabıyyatının, Osmanlı Türkçesiyle yazılı eserlerin de tahkiklerine zaman ayrılabilecektir.

Halen üç elemanımız Amman'da, söz konusu alimin ilgisi ile, tahkike yönelik bulundmaktadır. İki hadis asistanı ve bir yüksek lisans öğrencimiz dil problemlerinin halli yanında, metin ve kültür tahkiki tekniklerini de uygulamalı olarak göreceklere. Ayrıca bu gençlerden ikisi, İbranca öğrenimine de başlamıştır. Allah başarı verirse, bu elemanların sayısı artarsa, tahkikli neşir,ecdâdımızın yazma halindeki Türkçe eserlerindeki yayımılama; bir tür kültür envanterimize katkı, inşaallah faydalı olacaktır.

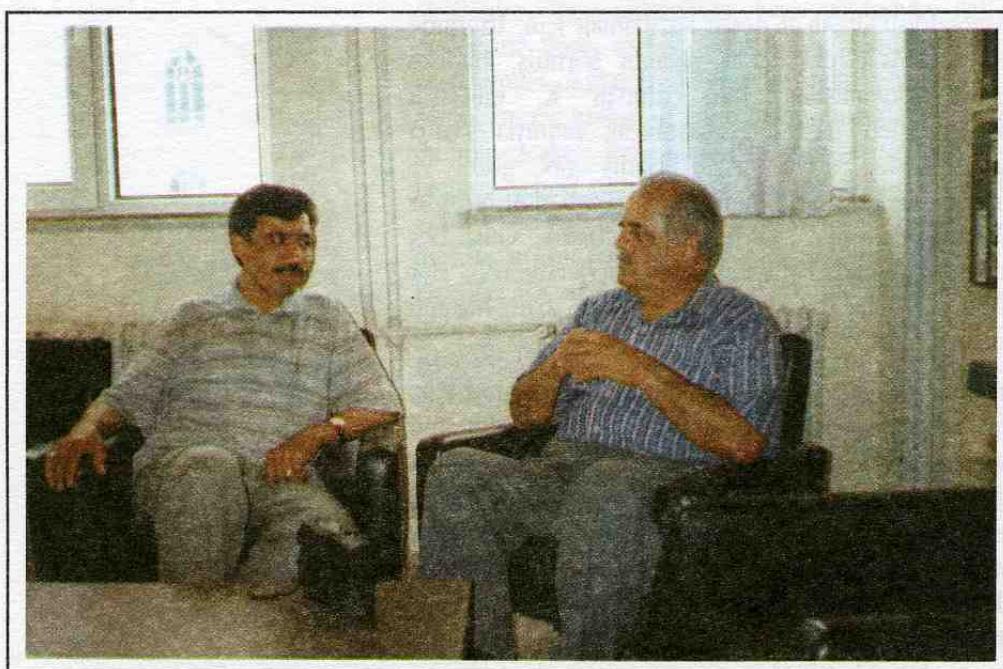
H. Uysal: Osman Ergin'in "Türkiye Maarif Tarihi" ve İ. H. Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Devletinin İlmîyye Teşkilatı" adlı eserlerinde, Fatîb döneminde medrese programına Şerîb-i Mevâkîf ve Hâsiye-i Tecrîd dersleri konulduğu, ayrıca ilk kez aklı ve naklı ilimler tasnîfi yapılarak medreselerde her ikisine de yer verildiği, Kamûnî döneminde ise Fatîb'in Sabn-i Semân medreselerinde olmayan yeni ibtîsas bölümleri açıldığı,

Tip, Riyaziye fakülteleri ile en yüksek kısım olan Dâru'l-Hadis medreselerinin kurulduğu belirtilmektedir.

Ancak medreselerin gerilediği dönemlerde anılan derslerin "felsefiyâtır" denilerek gereksiz sayıldığı ve yerlerine Hidâye ve Ekmel dersleri konulduğu ifade edilmektedir.

Ayrıca Mübahat Küttükoğlu'nun Tarîh Enstitüsü Dergisi'nde İstanbul Medreseleriyle ilgili bir makalesinde de, "16. yy.'da medreselerde riyaziye ve tabii ilimlerin terkinden sonra, 18. yy. sonlarından itibaren tefsir ve hadis tedrisi de ibmale uğramıştır" denilmektedir.

Siz, günümüzle de paralellik kurarak, anılan yaklaşımıları nasıl değerlendirdiriyorsunuz?

Türkiye Eğitim Tarihi ve İslam İlimler Tarihi, ayrı ayrı iktisat alanlarıdır. Bu alanlarda, Türkiye'de bol sayıda uzmanın bulunduğu da söylenenemez. İkinci bir önemli nokta; yeni kurulan devletin politikası gereği, 1920'li yıllarda günümüze kadar, varsa eğer alanın elemanlarının,

tarafsız değerlendirme yaptukları da şüphelidir. Bütün kurumlarda olduğu gibi, ilim hayatında da, Osmanlı dönemlerini, özellikle de Cumhuriyet'e yakın dönemleri kötülemek modadır. Ama artık Osmanlı ve devleti, hândanıyla birlikte dışlandığı dönem, bir asra yaklaşmıştır. Dolayısıyla, nefrete gerek bulunmamaktadır. Bizim kurumlarımızın, tarihleri otuz-kırk yıllık değildir. Eskiyi kötülemek, bizim onlara mensûbiyetimizi ortadan kaldırırmaz.

Bunları şunun için söylemekteyim, bu kötülemeler sebebiyle, en çok üzerinde durulan husus, Osmanlı ilim dünyasının teknik bilimlere ve sanatlara gereken ilgiyi göstermediği şeklindedir. Bunlar tamamen yanlıstır. Hayatın her safhasında kendisine gereken tekniği, üretmiş ve uygulamış olan Osmanlı için, Cumhuriyet dönemini yükseltme adına,

hikâyeler uydurarak, kötülemek, gerçek ilim tarihi adına olumsuz bir tutumdur. Temmuzun ilk günlerinde, bir özel kanalda seyrettiğim, ilimler tarihine ait tarafsız bir belgesel, dünya astronomi tarihini anlatıyordu. Dizinin büyük bir bölümünde konu, "İstanbul Rasathanesi" idi. Burada, Takiyüddin isimli bir bilginden, rasathaneden ve onun geliştirdiği, dünya üniversite ve rasathanelerinde kullanılan araç-gereçten söz edildi. Göğümüzü kabartan, yanışları düzeltten bir programdı bu. Ben inanıyorum ki, ilimler tarihinde yapılacak alan araştırmaları, Osmanlı dönemi devletimizin, teknik, matematik, biyolojik ve kimyasal alanlarda da, üreten ve ihtiyaçlarını gideren bir yapıya sahipti.

Medrese ile alay edilir. O medresenin ilmi ve tekniği ile ülke sınırları genişledi. Dünyaya insanlık, ahlâk ve adalet götürüldü. Günümüz öğretim kurumlarının, dünyaya verdikleri ne ise, bunlar eski dönem ile karşılaştırılabilir. O zaman ilim adına gerçek değerler ortaya çıkar. Bugün, askerlik yaşı gelen öğrencinin, otomatik olarak tecili yapılır. Kurumlar yılda iki kez bu işlemi yapar. Dün, alay konusu olan medresede bu iş, askerî kurumlardan gelen bilim adamlarının, özel sınavları sonu belirlenir; tecile hak kazananlar tecil edilir, başarısızlar da Topkapı askerlik dairesince orduya alınırlardı. "Matbaa şu kadar yüzül sonra geldi" gibi, ham çıkışlarla o dönemin bilim hayatı değerlendirilemez. Aynı ölçüleri bugünün aydınına uygulayalım. Onların "istemezük"lerinin boyutunu âdilce ortaya koyalım.

Medrese, gereğinde kendisini yenilemiş, programlarını geliştirmiştir. Hatalar olabilir. Bugün, ülke çapında görülen: "sayısal çalışmaları ön planda tutan zihniyete ne demeli?" Konya'da, YÖK başkanına, "TÜBİTAK" gibi, fıkıri ilimlerin, tarih, felsefe ve din bilimlerinin bir kurumu olacak mı?" sorusunu sordum. "Ülkemizde fıkıri ilimler alanındaki ürünler, dünya standartlarına uygun olduğu halde, devlet bu yöne hiç eğilmemektedir" dedim, sebebini sordum. "İstatistikler öyle demiyor ama" cevabını aldım. Söz geliş, yüz sene sonra, ülkede sözel ağırlıklı çalışmalar hız kazanıp, dünya çapında başarı, sözel ile sayısalın izdivacından elde edilse, bu geçmiş hatalı dönem ciddi şekilde eleştirilecek midir? Hiç zannetmiyorum. Değerlendirmelerde insaflı olmak, hem ölenlere, hem sağ olanlara saygı demektir.

Eğer tarihte, hadis ilimleri aleyhine bir kayma olmuşsa, bugün bu telâfi edilebilir. Önce uzmanlığa değer vermek, sonra da, piyasaya özel olarak atılan, alanı bilmeyen yüksek konuşanları, insafa davette işe başlamak gerektir. Herkes edepli olmalı. Bilmediğimiz alanla, ilgilenmemeliyiz. Öğrenmek için ilgilenmeliyiz. Tamamen uzmanlık alanı olan konuları, milletin önüne getirip, "Ya! İşte bunu sadece ben biliyim!" bezirgânlığından kurtulmalıyız. Bu, fertlere düşüğü kadar, devlete de düşen, bir ilme hürmet eylemidir.

H. Uysal: Emin Bey'in "Tarihçe-i Tarîk-i Tedrîs"de belirttiği şekilde klasik on iki dereceli medrese sisteminde son kademe Dâru'l-Hadis'lerdir. Siz bir hadis taribi yazarı olarak bu durumu Osmanlı dönemi hadis edebiyatı taribi açısından nasıl değerlendirdiriyorsunuz?

Ayrıca anılan durumla, Osmanlı dönemi hadis kitâbiyatının oldukça zayıf olduğu yönündeki yaklaşımları bağdaştırmak mümkün müdür?

Prof. Mehmed S. Hatiboğlu beyin, zaman zaman yazdığı bir tespiti vardır. Aynı cümlelerle olmasa bile onun görüşü şöyledir: "Ülkemizin ilim ürünleri henüz sağlam bir envantere kavuşmamıştır. Bu tespit çok doğrudur. Türk insanı, Arapça ve Farsça ile çok az yazmıştır. Dolayısıyla, onun az sayıdaki kitapları İslam dünyasında şöhret bulmuş, ama Türkçe yazdıkları, eğer basılı değilse kütüphanelerde kalmış, sadece uzmanlara hitap edebilmiştir. Bu noktadan hareket edersek şunları söylemek mümkündür: Ülkemizdeki ve bütün Osmanlı mülkündeki Dâru'l-Hadis sayıları henüz sağlam olarak tespit olunmamıştır. Bunların bir çoğu yıkılıp gitmiştir. Fas'tan İran sınısına, Kırım'dan Yemen'e kadar on milyon kilometrekarelük bir mülkte, Daru'l-Hadislerin önce tespiti gerektir. Sonra, Anadolu ve Rumeli'ye has olanlar araştırılır. Bunlar, Evliya Çelebi'nin verdiği sayılar esas alınırsa pek çoktur. Ama onun mübalağa ettiği de düşünülmektedir.

Sözgelişi Konya'da bugün ayakta olan bir tek İnceminareli Daru'l-Hadis vardır. Şer'iyye sicillerinde en az iki darul-hadis daha geçer. Vakfiyeler ve şer'iyye sicilleri yardımıyla, onların işleyiş tarzları; gelirleri, giderleri, işletme yöntemi belirlenmelidir. Bugünün hadisçileri böyle diri mevzular yerine, fantastik konularla istigal etmektedir. Gerçek ilim tarihçisi, dil bilen hadisçiler için bu alan henüz bâkirdir. Uzun ve yorucu bir mesâî gerekmektedir. Dağınık malzemenin, yıllar boyu sabırla dıp-köşe aranması lazımdır. Bu ise, akademik kademeleri bir an önce tırmanma isteğindeki gençlere cazip gelmemektedir.

Bir zamanlar, el-Bidâye ve'n-Nihâye'deki eğitimle ilgili anektodlara, şahislara, kitaplara, kurumlara merak sardım, satır satır bilgi aradım. Çok hoş bilgi kıritıntıları buldum. Ama bunlarınitmamı için yıllar gerekmekteydi. Başka işler çıktı, onları boşladım. Böylesine sabırlı bir araştırma, özellikle alanımızın dışındaki eserlerde yapılacak bir tarama, hadis tarihine çok geniş bilgiler getirecektir. Dâru'l-Hadis müderrisliği kadroları, alımı Anadolu kazaskerliğine, oradan Rumeli kazaskerliği, oradan da Şeyhülislamlık makamına götürürdü. Bunun bir de alt kademeleri vardı. Sühte, muid, yirmili, kırkli, altmışlı... medreselerde hocalık yaparak başarı gösterenler, kadroların en üst kademesine kadar gidebilirlerdi.

Çok büyük coğrafyadaki uzun yılları, Osmanlı dönemi olarak kabul

edersek, Arap, Türk birçok yazarın eserini bizim dönemimiz içinde değerlendirdirsek, çok fazla sayıda eser meydana çıkar ve "azlık iddiaları" çürüttülmüş olur. Ama sadece Osmanlı mülkü tâbiri ile, Anadolu ve Rumeli kastedilirse, kütüphaneler neler verecek bilmemekle beraber, böyle bir önyargının da varlığını bilmekteyiz. Şekâik en-Nu'mâniyye türü envanter eserlerde, Keşf ez-Zünûn'da, Bursali Tahir beyde, hadis kitaplarının takibi, belki de bu fikri biraz değiştirecektir. Ama asıl gerçek sonuç, bütün kütüphanelerimizin iyi bir hadis dökümünün yapılmasıyla ortaya çıkacaktır. Bu da değerli ve teşvik edici bir çalışma olur. Eğer millet olarak hadise/sünnete az emek vermişsek, günümüz ve ilerisi için daha çok çalışarak, bu alana yüklenerek açığı kapatmalıyız.

H. Uysal: *Siz Konyalısınız. Konya'da yaşıyorsunuz ve Selçuk Üniversitesi'nde öğretim üyesiniz.*

Konya'nın eğitim taribi açısından zengin bir geçmişe sahip olduğu, Selçukluların Konya'yı payitaht yaparken Alaaddin Tepe'sinde, sarayla cami arasında, bir anlamda kentin kalbinde, "Medrese-i Sultaniyye" adıyla bir eğitim kurumu kurdukları bilinmektedir.

Konya'da ilimi ve irfanın her zaman değer bulduğumu, örneğin Necmeddin Râzî'nin "Mirsâdu'l-İbât" adlı eserini beğenmiş Alaaddin Keykubat'ın, kitabın kelimelerini saydığını ve her kelime başına, yazarına bir altın ibsan ettiğini tarîh kitapları yazmaktadır.

Selçuklular, Karâmanoğulları ve Osmanlılar döneminde Konya'da çok sayıda eğitim-öğretim kurumunu bulunduğu, şehrîn, Türk âlimler, İranlı şairler ve Arap düşünürler için bir câzibe merkezi olduğu da ifade edilmektedir.

Örneğin, Osmanlı'nın son döneminde, 1910'da yayınlanan bir istatistiğe göre, İstanbul'da 278, Bursa'da 326, Konya'da ise 576 medresenin bulunduğu belirtilmektedir...

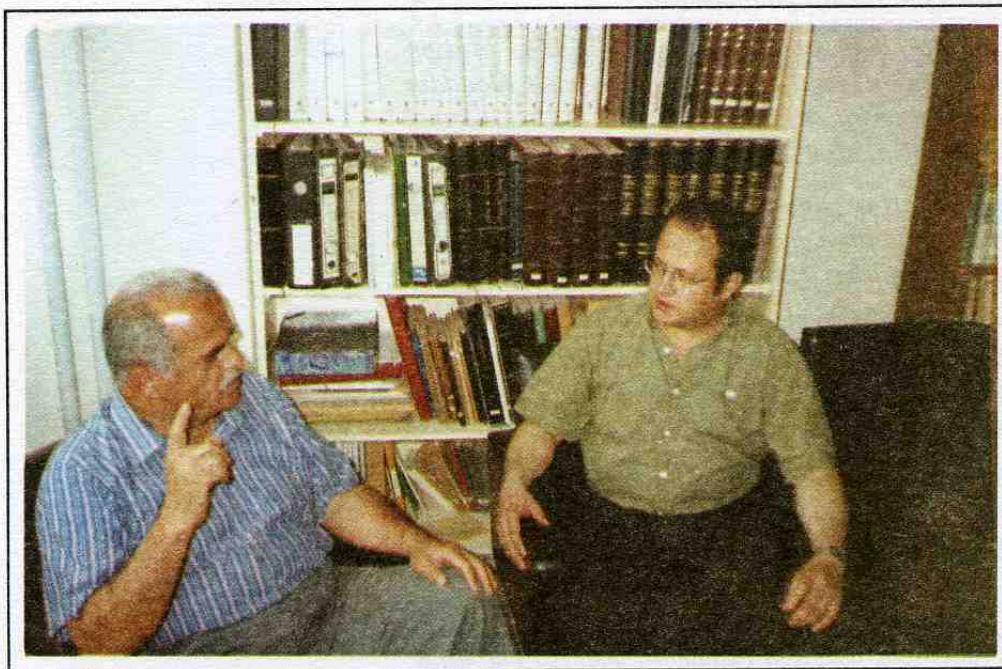
Siz, Cumhuriyet döneminin önemli bir kesitini bu şebirde ilim ve irfanla geçirmiş bir âlim olarak, Selçuklu, Karâmanoğlu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin ilim taribi açısından genel bir panoramasını çizebilir misiniz?

Böyle bir soruya ancak, sözkonusu zaman dilimlerini, eğitim ve öğretim açısından uzmanlık derecesinde tanıyan bir âlim cevap verebilir. Ben, Selçuklular döneminde, Konya'nın başkent olduğunu, ilme, sanata değer verildiğini, tefferruatını şimdî hatırlamadan biliyorum. Medrese-i Sultânî'nin, mahiyetini bilmektedeyim. Mirsadu'l-İbâd'a verilen, te'lif hakkı da çok iyi. Ama ben bugün böyle bir durum olmadığını bilmektedeyim. Konya'da 576 medresenin bulunduğu ve hem de 1910 tarihindeki bir tespitin bu rakamı verdiği biraz zor anlaşılacak husustur. Çünkü, o zamana yakın dönemdeki ilim kurumlarını biz bilmekteyiz. Mekan olarak da,

Hükümet binası ile, Alaaddin Tepesi'nin eteğine kadar olan bölüm, medreselerin binalarının olduğu yerlerdir. Buraya da öyle bir sayı sızmaz. Ayrıca, Köprübaşı'nda, İsmet Paşa Okulu'nun arkasında ve şimdiki merkez PTT binasının bulunduğu yerlerde medrese varmış. Onlardan, harap olanları biz çocukluk yaşlarımızda gördük. En fazla elli öğrenci kapasiteli kurumlardır bunlar. Meselâ beylikler dönemine ait bir medrese kalıntısı bugün, Pirî Mehmet Paşa Câmiî kuzeýinde görülür. Her odaya bir öğrenci hesaplaşanız, nihayet yirmiyi geçmez mevcut. Bu konuların üzerinde çalışan ve doktora hazırlayanlar olmuştur. Konya sözüyle: Antalya, Isparta, Burdur, Afyon'un bir bölümü gibi geniş bir alan kastedilse dahi böyle bir sayı bana mübalağalı gelmektedir. Köylerdeki Sibyan okullarını hesaba katarsak, hepsini birden eğitim kurumları olarak görürsek, o zaman bu söz doğru olabilir.

Kısaca söylemek gerekirse, söz konusu dönemlerde milletimiz, yönetimiyle, millet fertleriyle, ilme özellikle de dinî ve matematik bilimlere, dünya hayatında insana gereklî zanaat ve sanatlarla meşgul olmuşlardır.

Bazlarının zannettiği gibi, günümüz sadece "ilim çağlığı" değildir. Her milletin hayatında, ilmin ön planda tutıldığı ilim çağları vardır. Ve o çağlarda, onlar ilmi en üst değer olarak görmüşlerdir. Bize düşen ise, eskiyi bilerek, yeniyi değerlendirerek, geleceği kurmağa çabalamaktır.

S. Köse: *Lisans ve lisansüstü dönemindeki öğrenci arkadaşlara neler tavsiye edersiniz?*

Lisans öğrenimini tamamlayan fakülte mezunu, eğer son yılda, bir anabilim dalını sevip, onda çalışmaya karar vermişse, fakülteyi bitirdikten sonra, İslâmî ilimlerdeki müktesebatını bir kontrol edip pekiştirmeli; Kur'ân, Hadis ve İslâm Tarihi ile, kurumllarıyla olan irtibatını, az da olsa

sürdürüren, yöneldiği alanla ilgili çalışma sürecine girmelidir.

Bir nefis muhasebesi faydalıdır: lisans durumumuz nedir? Kur'an'ı tanıyor muyuz? Hadis ve sünnetle/rivayet ilimleriyle aramız naşıldır? Tarih, felsefe, sosyal bilimler biliyor muyuz? Bu hesaplaşma müspet ise, artık, anabilim dalındaki hocalarla daha yakın olunmalı; Türkiye ve dünyadaki meslektaş arkadaşlarla ve alanın büyükleriyle irtibat kurulmalıdır. Bu, mektupla veya daha farklı yollarla olabilir. Küçük bir indeks defteri, veya başka usuldeki bir arşiv, dünyadaki meslek mensuplarının özelliklerini birektirmemize yarar. Zaman zaman oraya bilgiler koymalıyız. Gerekirse bu hocaların resimlerini temin de iyidir. Mutlaka ilgili bilim dalındaki nesriyat, büyük ve çok ciltlikler hariç, alınmalıdır. Önce el kitapları, sözlükler, alanın teknik kitapları, zamanla öğrencinin küçük kütüphanesini oluşturur.

Batı dili ve Arapça işi, üst düzeyde halledilmeli, bu dillerle irtibat hiç kesilmemelidir. Kesilirse, zamanla zayıflama mukadderdir. Ders ve seminer saflalarında zora talip olup, iyi çalışmalar yapılmalıdır. Yasak savma, kolayına kaçma öğrenciye fayda sağlamadığı gibi, büyükleri de sebepsiz yere meşgul eder. Seçilen tez konularının, ayağı yere basmalı; müddeti içinde bitirilemeyecek, bilim dalıyla doğrudan ilgili, çalışılabilecek konular olmalıdır. Öğrenci projesindeki çerçeveyi taşmamalı, manasız malzemeyle tezini doldurmamalıdır. Tez, alana bir şeyler getirmelidir. Öğrenci, fikir yürütmemeyi, konuyu büyük bir sabırla/vukufla işlemeyi bilmelidir. Danışmanıyla iyi irtibat kuran bir öğrenci, çok istifade edecektir. Unutmamalıdır ki, bugün yüksek lisans, belki de otuz sene öncesindeki seviyeye nispetle, lisans dönemindeki eksikliklerimizin giderilmesine tekabül etmektedir.

İSLÂM KAMU HUKUKUNDA el-AHKÂMU'S-SULTÂNIYYE LİTERATÜRÜ

Vecdi AKYÜZ

Kökleşik dönem İslâm hukuk yazımı tarihinde doğan yeni hukuk dallarından biri olan el-Ahkâmu's-Sultaniyye literatürü, kamu hukukuna dair konuların furû'l-fikhtan ayrılarak bağımsız bir biçimde işlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bilinen en eski el-Ahkâmu(el-Adâbu)'s-Sultaniyye eserleri, beşinci hicri yüzyılın ortalarında yazılmıştır. Her yeni dalın doğuşunda olduğu gibi, bu tür yeni bir alanın doğuşunda da, sosyal-siyasi şartlar ve ihtiyaçlar etkili olmuştur. el-Ahkâmu's-Sultaniyye literatürünün en tanınmış eserleri, Maverdî ile Kadi Ebu Ya'lâ'nın yazdıklarıdır. Şimdi bu alanda yazılan eserleri toplu bir biçimde tanıtmaya çalışalım.

1. Mâverdî / el-Ahkâmu's-Sultaniyye

el-Ahkâmu's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtu'd-Dinîyye/Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basîr el-Bağdâdî (ö.450/1058)

1.1 Yayım:

Kitab-Ahkam as Sultaniyya (Constitutiones Politicae)/Yay. Maximilian Enger, Bonn 1853.

Kahire 1298, Matbaatu'l-Vatan.

Kahire 1324, 1327, 1973, el-Halebi, 3.B.

Yay. Muhammed Fehmi es-Sercânî, Kahire, trs., Mektebetu't-Tevfikiyye.

Yay. Ahmed Mubarek el-Bağdâdî, Kuveyt 1989, 390 s, Mektebetu Dâri İbn Kuteybe (Ayet, hadis ve şiirler tâhkimli, kelime açıklamalı ve biyografili güzel bir yayın. Sonunda, Maverdî'nin *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*'sinin özgün olduğunu kanıtlayan bir ek bölüm var. - s. 340-350)

Yay. Halid Abdullatif es-Sebi' el-Alemî, Beyrut 1990, 419 s, Daru'l-Kitabi'l-Arabî. (Tâhkimli, açıklamalı ve fasilları başlıklandırılmış, ayet ve hadisler tâhricili, farklı görüşler karşılaştırılmış, görüşlerin bulunduğu kaynaklar gösterilmiş, Ebu Ya'lâ'nın el-Ahkâmu's-Sultaniyye'si ile karşılaştırma ve sonunda ayrıntılı bir içindeler bulunan güzel bir yayın)

1.2 Çeviri:

Maverdî'nin bu ünlü eseri, dünyanın belli başlı dillerine çevrilmiştir. Belirleyebildiklerimizi söylece gösterebiliriz:

Türkçe: *el-Ahkâmu's-Sultâniyye: İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1976, Bedir.

Ehl-i Sünnet Açısından İslâm Anayasası Hukuku, çev. Abbas Efâli, İstanbul 1979.

Urduca: *al-Abkâm al-Sultâniyah*, Urdu trad. Mawlavi Sayyid Muhammad İbrahim, Hyderabad-Deccan 1931, Osmaniyyah Un.P.

Abkamu's-Sultâniyye, çev. Mufti İntizamullah Şehabi, Muhammad Said ve diğerleri (and sons), Karaçi ?, Kur'an Mahal.

İngilizce: *al-Mawardi's Theory of State*, Trad. Qamaruddin Khan, Islamabad ?

The Ordinances of Government, trad. W.H.Wahba, Dohar/Qatar 1996.

Fransızca: *Traite du Droit Public Musulman*, Fransızca'ya kısmen çev. Leon Ostrorog, Paris 1901-1906. (Yalnızca imamet ve cihad emriği bölümleri çevrilmiştir)

Les Status Gouvernementaux, ou Regles du Droit Public et Administraif, Fr. çev. Ernest Fagnan, Alger 1915 (tarihi olayların kaynakları verilir, bazı açıklamalar yapılır)

1.3 İçerik:

Maverdî (364-450/972-1058), döneminde şâfiîlerin ileri gelenlerinden biriydi. Bir yandan Büveyhîler ile Abbasîler (özellikle el-Kâim Bi-Emrillah), öte yandan da bzzat Büveyhî'ler arasında, ayrıca Büveyhîler ile Selçuklular arasında barış elçisi olark görev üstlenip, çatışan ve birbirinden nefret eden siyasi güç odaklarını uzlaştırmaya çalıştı. Siyasi ve dini konularda pek çok eser veren, çağındaki ulemaya çatışmasına yol açan içtihadlarda bulunan Maverdî, aynı zamanda siyasi konularda çok sayıda eser veren birkaç müslüman bilginden biridir.

el-Ahkâmu's-Sultâniyye, gerek iktidar sahiplerine, gerekse vatandaşlara hak ve sorumluluklarını göstermek için yazılmıştır. (el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s.3)

el-Ahkâmu's-Sultâniyye, 20 bab (bölüm) içerir. Bunları söylece gösterebiliriz: 1) Akdu'l-imâmet (devlet başkanı seçimi), 2) Taklîdu'-vizaret (bakan ataması), 3) Taklîdu'l-imaret ale'l-bilad (vali ataması), 4) Taklîdu'l-imâret ale'l-cihad (komutan atama), 5) el-Vilâyet alâ hurûbi'l-mesâlih (isyancı ve teröristlerle mücadele görevi), 6) Vilâyetu'l-kadâ (yargıcılık görevi), 7) Vilâyetu'l-mezâlim (yüksek yargı ve

denetim görevi), 8) Vilâyetu'n-nikâbet ala zevî'l-ensab (nakibu'l-eşraflık / peygamber soyundan gelenler görevi), 9) el-Vilâyet alâ imâmeti's-salavât (namaz imamlığı görevi), 10) el-Vilâyet ale'l-hacc (hac yönetimi görevi), 11) Vilâyetu's-sadakât (zekat tahsildarlığı), 12) Kismu'l-fey' ve'l-ganimet (savaşsız ve savaşlı ganimetlerin bölüştürülmesi), 13) Vad'u'l-cizye ve'l-harac (cizye ve harac vergisi tarhi), 14) Fi-ma tahtelifu ahkâmu'nu mine'l-bilâd (farklı kurallar uygulanacak topraklar), 15) İhyâ'u'l-mevât ve istihrâcu'l-miyâh (ölü toprakların işlenmesi ve su çıkarılması), 16) el-Hîmâ ve'l-erfâk (koruluklar/milli parklar ve kamuya açık topraklar), 17) Ahkâmu'l-iktâ (ikta kuralları), 18) Vad'u'd-divan ve zikru ahkâmihi (divan kurulması ve kuralları), 19) Ahkâmu'l-cerâim (suç ve ceza hukuku), 20) Ahkâmu'l-hisbe (belediye, sağlık, diyanet, standart ve ticaret/sanayi odaları görevleri).

Aslında bu konular, fıkıh kitaplarının değişik bölümlerinde dağınık olarak ele alınır. Yalnızca imamet (hilafet) konusu, kelam kitaplarında işlenir. Maverdî, işte bu konuları, bağımsız bir eserde bir araya getiren ilk kişi olmuştur.

el-Ahkâmu's-Sultâniyye'de yer alan bu babları, iki ana kısımda incelemek mümkündür: 1) Devletin aslı/kurucu organları: a) İmamet, b) Vizaret, c) İmaret. Bu üç konu, imametin siyasi yönleriyle ilgilidir. Maverdî, bu konuları açıklarken, hem İslâmî ilkeleri, hem de Büveyhîler ve Selçuklular gibi iktidara ortak olan güçlerin gölgesindeki hilafetin yaşadığı siyasi gerçeği gözönüne alır. İmamet konusunu, imamda bulunması gereklî nitelikler, görevleri, hakları, imam ile halk arasındaki ilişkinin niteliği gibi noktaları ele alarak işler. 2) Devletin tâli/fer'i (ikincil) organları: Bu kısımda hükümet organları/kamu yönetimi ele alınır. (Ali Mubarek el-Bağdadî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye* yayımının girişi,s. tt)

İslam anayasası ve idare hukukları ile kurumlar tarihi konularını işleyen hemen bütün yeni çalışmalar, zorlu bir çalışma gerektiren tarihi kaynakları incelemek yerine, yalnızca Maverdî'nin *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'sindeki açıklamalarına dayanma kolaylığını seçmektedir.

el-Ahkâmu's-Sultâniyye'nin degeriyle ilgili, farklı görüşler ileri sürülmüşür:

1) İdealist ve Çağındaki Durumu Tasvirci Oluşu:

C. Brockelman (IA,7/409-410), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'yi "sîrf ideal bir sunum, Maverdî'nin çağındaki egemen siyasi şartların tasvirci bir açıklaması" olarak niteler. Aynı bakış, kitabın teorik niteliğinde ısrar eden Alman müsteşrik Von Grunebaum tarafından da belirtilir. Ona göre Maverdî, toplum olaylarına geniş bir siyasi katılımı olmasına rağmen, yaşadığı şartları herhangi bir etkileşime girmeden salt bir anlatımla yetinmiştir. Müsteşriklerin iyi bir kopyacısı olan M.Fuat Köprülü de benzer

görüşleri belirtir.

2) Tamamen Teorik Oluşu:

Amerikalı müsteşrik Malcolm Kerr, *el-Abkâmu's-Sultâniyye*'nin ilmi değerini tamamen inkâr eder, yaşanan şartları düzeltmenin pratik herhangi bir programını içermediğini, teorik açıklamaya dayalı hilafetle ilgili İslâm düşüncesindeki klasik teoriye büyük ölçüde dayandığını, ayrıca yaşanan durumla ilgili aşırı cedelci olduğunu belirtir.

3) Mevcut Durumu Onaylayıcı Oluşu:

Maverdî'nin eserindeki hilafet nazariyesinin dayandığı ana düşünceleri çözümleyen İngiliz müsteşrik H.A.R. Gibb, bu düşünceleri, o çağdaki duruma bakarak uygun bir yere yerleştirmeye çalışmıştır. Ona göre kitap, çağının siyasi durumunu savunduğu ölçüde, müstakil bir siyasi teori değildir. Aynı şekilde E.I.J. Rosenthal de bu görüşü destekler nitelikte, yaşanan siyasi olguyla ilgili zaruret teorisini kurma şerefinin Maverdî'ye ait olduğunu, Gazzali ve Ibn Cemâ'a'nın da "istila ale'l-imâret" ya da İslâm düşüncesinde bilinen terimiyle "vilâyetu'l-mütegallib" (iktidara zorla elkoyma) eylemini meşrulaştırırken aynı teoriyi kullandığını belirtir.

H.A.R. Gibb, Maverdî'nin hilafetin sürekliliğini sağlamak ve Büveyhîlerin ve öteki emirlerin eliyle biçimlenen durumu hilafetin meşruluğu ortadan kalkmaksızın haklılaştmak için pratik bir yöntem ortaya koymuş olduğunu belirtir. Ayrıca Maverdî, kendinden önce imamet konusunda yazan pek çok fakihin bilmez göründüğü imâmetu'l-istila'nın dînî meşruluğunu da ortaya koymuşur.

Maverdî, hilafetin olması gereken teorik yönü ile hilafetin yaşadığı pratik yönü, yeni durumla nasıl ilişkiye girmesi gerektiğini, böylelikle de hem meşruluğu, hem de sürekliliği açısından ele alır.

Maverdî'nin fikri yöneliyle ilgili de farklı görüşler ileri sürülmüştür:

1) İtzâlî Yöneliş:

Bazları Maverdî'yi itizal (Mu'tezile'ye mensup olmak) ile suçlamıştır.

2) Eş'arî Yöneliş:

Hamilton A.R. Gibb, *el-Abkâmu's-Sultâniyye*'nin, Maverdî'nin çağdaşı ve Eş'arî büyüklerinden biri olan Abdulkahir el-Bağdâdi'nin *Usûlu'd-Dîn* kitabında gördüğümüz Eş'arî teori açısından okunması gerektiğini belirtir. Maverdî'nin kitabında sergilediği teori, bir tek mezhebin, Eş'arî mezhebinin teorisidir. Genel olarak Eş'arî teoriye iki noktada katılır: a) Cedelci ayrıntılamada aşırılık, b) Sonuçları, pek çok haksızlık yaparak belirtme. Böylelikle de, Eş'arilerin tarihi olarak hilafetin sürekliliğiyle ilgili ısrarı, hilafeti savunanların karşılaşışı bütün zorlukların da temeli olmaktadır.

3) Bağımsız Yöneliş:

Bazları da Maverdî'nin itizâlî ya da eş'arî yönelişle ilgisi olmadığını, herhangi bir İslâmî fıkayla ilişkisi olmaksızın bağımsız bir yöneliş bulduğunu öne sùter. Fransız müsteşrik Henry Laoust, Maverdî'nin herhangi bir fikri yönelişle ilgisi bulunmayan fakaha sınıfına mensup bulduğunu, *el-Abkâmu's-Sultâniyye*'nin devlet ve kurumlarıyla ilgili İslâm kamu hukukuna ait bir eser olduğunu belirtir. (A.M. el-Bağdadi, *age*, s. ss,cc)

Bilindiği gibi, Kadı Ebu Ya'lâ el-Ferrâ'nın da *el-Abkâmu's-Sultâniyye* adlı bir eseri bulunmaktadır. Bu iki eserin adı, konu düzeni, araştırma yöntemi, konuları sergileme, başvurulan kaynaklar ve metin (ifade ve üslup) yönlerinden büyük benzerlikleri vardır. Aynı dönemde yaşadıkları için, bu iki eserin hangisinin özgün ve önce olduğu sorusu ister istemez akla gelmektedir: Birinci ötekinden yararlanmış mıdır, yoksa her ikisi de bugün için bilinmeyen başka bir ortak kaynaktan mı yararlanmıştır? Abdullah Mustafa el-Merâgî, Ebu Ya'lâ'nın eserinin özgün olduğu görüşünü ikna edicilikten uzak biçimde iletî sürdürmektedir. (Muhammed Abdulkâdir Ebu Fâris, *el-Kâdi Ebu Ya'lâ ve Kitabubu el-Abkâmu's-Sultâniyye*, s. 517) Müslüman veya müsteşriklardan oluşan çoğuluk ise, Maverdî'nin *el-Abkâmu's-Sultâniyye*'sinin özgün olduğunu savunur. Öncelikle Maverdî'den önce aynı adla böyle bir kitap yazıldığı bilinmemektedir. Maverdî, hem bu boşluğu görmüş, hem de halife ona bu konuda bir kitap yazmasını emretmiştir. Oğlunun yazdığı *Tabakatu'l-Hanabile*'ye göre (2/196) Ebu Ya'lâ, ilk eserini 403/1012'den sonra yazmıştır, bu tarih Maverdî'nin yetişkinlik dönemidir. Nitekim Ebu Ya'lâ'nın eseri konusunda doktora tezi çalışması yapan Muhammed Abdulkâdir Ebu Fâris (s522), Maverdî'nin eserini 421/1030'u geçmeyen bir tarihte yazdığını belirtir. Bu tarih esas alındığı takdirde, Maverdî'den eserin yazılmasını isteyen halifenin Abbasi halifesî el-Kâdir Billah (ö.422/1031) olması gereklidir. Aynı konuda görüş belirten müsteşrik H.A.R. Gibb de, *el-Abkâmu's-Sultâniyye*'nin el-Kâdir Billah veya oğlu el-Kâim Biemrillah'ın isteği üzerine yazıldığını söyler. Sözkonusu iki halife döneminde de Abbasi hilafeti üzerinde Şii-Büveyhî hakimiyetinin zayıflamaya başladığı, Abbasi hilafetinin güçlenmesi ve sünniligin yeniden hakim kılınması için çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, böyle bir siyasi ve içtimai ortamda, hem meselenin teorik yönüne ışık tutmak, hem de yürütülen siyasi mücadeleye hukuki bir dayanak bulmak maksadıyla böyle bir eseri kaleme almasının Maverdî'den istenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. İslâm hukuku alanındaki yetkinliğinin ve şöhreti ile Abbasi halifesinin elçisi olarak Büveyhî emiri ve Selçuklu sultani nezdinde yaptığı görüşmelerdeki diplomatik başarılarının bu talepte önemli payı olsa gerektir. (M.Erkal, "el-Abkâmu's-Sultâniyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, 1/555)

Maverdî'nin eserinde ayetler, hadisler, sahabî ve tâbiîn görüşleri daha

fazladır. Fıkhi konularda mukayeseli bir yöntem izler. Abbasi halifelerinin, komutan ve valilerinin sözlerini ve uygulamalarını verir. Pek çok şiir örneğini de kanıtlayıcı olarak belirtir. Ebu Ya'lâ bu konularda Maverdî'den farklıdır. Fıkhi konularda yalnızca Ahmed bin Hanbel'in görüşlerini verir, karşılaştırma yapmaz; dolayısıyla, halifeyi tek mezheple bağlı kılar. Şiire hiç yer vermez; Maverdî'nin şairliği ise bilinmektedir. Ayrıca Ebu Ya'lâ, "kîle/bilâfen li-kavîlî ba'dibîm" sözcüklerini kullanarak, Maverdî'nin cümlesiinin hemen aynısını verir.

Maverdî, her şeyden önce bir şâfiî fakih ve kadî (yargıcı) olduğu için hukuk dilini ve söylemini kullanır. Ayrıca o, fıkî-ferî konuları karşılaşmalıdır ve tercihli bir yöntem izleyerek işlemiştir. Hanefilerin ve malikîlerin farklı görüşlerini belirtir, Ahmed bin Hanbel'in görüşlerini ise kasten ihmal eder. Çoğu defa İmam Şâfiî'nin görüşünü tercih etmekle birlikte, bazan başka mezheplerin görüşünü benimsediği de olur. Bazan da hiçbir tercih belirtmeden mezhep görüşlerini verir. Kimi durumlarda ise tamamen kendine özgü görüşler belirtir. Ayrıca başta Hulefa-i Râşidîn dönemi daha önceki dönemlere ait uygulamaları da verir.

Maverdî, *el-Akkâmu's-Sultâniyye* dışındaki kitaplarında, hukuki boyutu bir ölçüde geri planda bırakır, öncelikle dine vurgu yapan, ama gerçeki özellikle de çağının şartlarını da dikkate alan ahlâkî boyut ön plana çıkar. Göründüğü kadariyla Maverdî, bu kitaplarını aynı dönemde, kendini ilmî hayatı verince, halife el-Kâim ile vezir Ibn Meslem'e teorik yardıma girişince yazmıştır. Yazım tarihindeki bu yakınlık, bu eserlerine egemen olan genel ve tek ruhu ve üslûp özelliklerini de yansıtır. Böylece fıkî nitelik neredeyse tamamen kaybolur, Maverdî'nin yaşadığı tecrübeî özümsemeye çalışan, siyasi ve sosyal teorilerini kurduğu, Sâsânî-Fars rengini, bilinen hükümdarlara öğrettiğini yansitan "hikmet serpiştirilmiş" genel ahlaki ve uyguluk yönelişleri ortaya çıkar. İşte bu arka plan, *Teshîlu'n-Nazar ve Ta'cîlu' Zafer ile Kavâniñu'l-Vizaret*'te bir yandan ahlak, olgu ve şahsi tecrübenin gerekleri ile öte yandan -Farsça Hudâyînâme'nin belirginleştiği- "örgütleme", "teorileştirme", "genelleştirme" ve "kurallaştırma" gerekleri arasında hissettiği çatışmaya da ışık tutar. (Rîdvan es-Seyyid, Vizaret, giriş, s.96)

1.4 İnceleme:

Maverdî'nin eseri, pek çok yönüyle ele alınarak enine boyuna incelemiştir. Şimdi de bunları gösermeye çalışalım.

1.4.1 Genel İncelemeler:

el-İmam Ebu'l-Hasan el-Maverdî/Muhammed Suleyman Davud ve Fuad Abdulmun'im Ahmed, Kahire (?) 1978, Matbu'aatu's-Şerîf.

al-Mawardi's al-Akkâm al-Sultâniyya/Darlin May, Indiana 1974, yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana Un.

"*el-Abkâmu's-Sultâniyye li'l-Maverdî*"/Said Abdulfetah Aşûr,
Turâsu'l-Însâniyye, cü:5, s.16-30.

"A New Look at *al-Abkam al-Sultaniyya*"/Danal P.Little, *The Muslim World* (M.W), 1974, p.1-15.

1.4.2 Kamu Hukuku İncelemeleri:

el-İmamu'l-Maverdî ve Eserubu fil-Fikbi'd-Dustûri/Muhammed Bedruddin el-Gâlinî, Kahire 1974, Doktora Tezi, Camiatu'l-Ezher. (*el-Abkâmu's-Sultâniyye*'yi esas olarak incelemiş, Ebu Ya'lâ'nın *el-Abkâmu's-Sultâniyye*'si ile karşılaştırma yapıp önceliği olam belirlemek istemiştir)

"*el-Medine ve'd-Devlet fi'l-İslam: Dirâse fi Ru'yeteyi'l-Mâverdî ve Ibn Haldun*"/Rıdvan es-Seyyid, el-İctihad, 7 (Rebi 1990), s.229-248.

Maverdi's Publiek en Administraief Regt van den Islam met een Inleiding over de Toepasselijheid van dat Regt in Nederlandsch Indie/S.Keijer, The Hague 1862. (Eserle ilgili ilk inceleme)

"*al-Abkam al-Sultaniyya: Laws of Government in Islam*"/K.Ishaque, Islamic Studies, 1965, pp.275-314.

al-Mawardi's Theory of the State/Qamaruddin Khan, Lahore n.d.

"*Al-Mawardi's Theory of the Khilafah*"/H.A.R. Gibb, *Islamic Culture*, XI (1937), p.291-302.

1.4.3 Siyasi Düşünce İncelemeleri:

"*La Pensée et l'Action Politique d'al-Mawardi (364-450/974-1058)*"/Henry Laoust, *Revue des Etudes Islamiques* (REI), XXXVI/1, Paris 1968, pp.11-92.

"*The Body Politics*"/Claude Cahen, in: (ed) G.E.Grunebaum, *Unity and Variety in Muslim Civilisation*, 1955, pp.132-163.

Al-Mawardi: A Study in Islamic Political Thought/John Mikhail, Harvard 1968, yayınlanmamış Doktora Tezi (unpub. Ph.D.).

The Political Thought of Abu Al-Hasan Al-Mawardi/A.M. Al-Baghdadi, Edinburgh Un. 1981, Ph.D., 261s.

el-Fikbu vel-Hilâfet: Dirâse fi'-Tefkîri's-Siyâsi inde'l-Maverdî/Said Bensaid el-Alevi, Beyrut 1982, 157s, Dâru'l-Hidâset.

el-Fikru's-Siyâsi inde'l-Mâverdî/Salahuddin Besyûnî Reslân, Kahire 1983, 1985, Dâru's-Sekâfet.

2. Ebu Ya'lâ el-Ferrâ/el-Abkâmu's-Sultâniyye

el-Abkâmu's-Sultâniyye/Kadı Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hasan el-Hanbelî (ö.458/).

2.1 Yayım:

Yay. Muhammed Hâmid el-Fîkî, Kahire 1966, 2.B., el-Halebî Beyrut 1983, 333s, Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye. (Maverdî ile karşılaştırmalar yapar, bazı kapalı görünen konuları açıklar. Sonunda ayrıntılı bir içindikiler bölümü verir.)

2.2 İçerik:

Maverdî'nin *el-Abkâmu's-Sultâniyye*'sindeki vizaret, imaret, cihad ve el-vilâyet ala hurûbi'l-mesâlîh bölümlerini "vilâyâtu'l-imâm" ortak başlığıyla tek bölümde işlediğinden, 17 babtan oluşur. Ebu Ya'lâ, kendisinin de belirttiği bu eserindeki ilk bölüm olan imamet babını, *Muhtasaru'l-Mu'temed fi Usûli'd-Din* adlı eserindeki imamet bölümünü temel olarak yazmıştır, bazı ekleme ve çıkartmalar da yapmıştır. Fıkî konuları, Ahmed bin Hambel'in görüşleriyle sunar, karşılaştırma yolunu seçmez. Ebu Ya'lâ'nın Maverdî'nin eserinden yararlanmış olması, eserinin ilmi değerini azaltmaz.

2.3 İnceleme:

Ebu Ya'lâ'nın eseri de özellikle Maverdî'nin eseriyle karşılaştırılarak incelenmiştir.

el-Kadi Ebu Ya'la el-Ferrâ ve Kitabuhu el-Abkamu's-Sultâniyye/Muhammed el-Hac Abdulkâdir Ebu Fâris, Dr.Tezi, Camiatu'l-Ezher/Kulliyetu's-Şeria ve'l-Kanun, 1974 (yayımları: Beyrut 1983, 2.B., 664 s, Müessesetu'r-Risale)

"*el-Fakîb ve'd-Devleti'l-İslâmiyye: Dirase fi Kutubi'l-Abkâmi's-Sultâniyye*" /el-Fadî Şelak, el-İctihad, 4 (Beyrut 1989), s.91-140.

Abkâmu's-Sultâniyye'lerin Karşılaştırılması/Yüksel Macit, Kayseri ?, Erciyes Ünv. Sos. Bil. Enst.

3. *Sübreverdî, Ebu'l-Hasan Muhammed (?)/Muhtasar fi Cumeli'l-Abkâmu's-Sultâniyye*

Bu eserin yazarı olan Sübreverdî, kitapta Ebu'l-Hasan Muhammed diye geçmektedir. Tanınmış üç Sübreverdî'nin künnyelerinde bu adlar bulunmadığına göre, eser ya bilinmeyen başka bir Sübreverdî'nindir, ya da yukarıdaki eserin sahibi Ebu'n-Necib Sübreverdî'nindir. (Âgâh Sirri Levend, "Siyâset-nâmeleler", TDAY Belleten, Ankara 1962, s. 179, dn. 19)

4. ? /*el-Abkâmu's-Sultâniyye*

843/1439'da Sübreverdî'nin *Tabrîru'l-Abkâm*'ından alınmıştır.

Yazma: Kara Mustafa Paşa Küt. (Bursa Mehmed Tâhir, Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye, no: 151)

5. Ibn Tiktakî/el-Fabri

el-Fabri fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye/ibnu't-Tiktakî (İbn Tabatabâî), Muhammed bin Ali bin Tabatabâî (ö.701/1301).

5.1 Yayım:

Mısır 1926.

Beyrut 1960, Daru Sadır.

5.2 Çeviri:

Fransızca: *Kitab al-Fakbri*, tr. Emile Amar, ? 1910.

5.3 İçerik:

Kitabın yazımını, 701/1301'de bitirdi. Kitabın giriş bölümü kamu hukuku ve siyasetle ilgilidir. Yönetim işleri ve siyaset, hükümdarın nitelikleri, vezirin nitelikleri, vezaret tarihî, bazı vezirlerin biyografileri ve siyasi özelliklerini, halife ve emirlerle ilişkilerinden söz eder. Kitabın sonraki kısımları, siyasi İslâm tarihi ağırlıklıdır.

6. Munâvî/el-Cevâbiru'l-Mudîa

el-Cevâbiru'l-Mudîa fi'l-Ahkâmi's-Sultâniyye/Munâvi, Zeynelabidin bin Abdurrauf (ö.1022/1613).

İki bölümdür: 1) Sultanların halleri (10 bb), 2) Vezirlerin ve valilerin halleri (20 bab).

Türkçe'ye de çevrilmiştir: çev. Allâmek Mehmed bin Musa Bosnevî (ö.1046/1636). IV.Murat'a sunulmuştur. Yazma: İstanbul Üniv. Küt., Ty. no: 2741.

7. İbn Şeddâd / en-Nevâdiru's-Sultâniyye

en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mebâsimu'l-Yûsufiyye (Siretu Salahaddin)/ Behâuddin İbn Şeddâd, yay.Cemâluddin eş-Şeyyâl, Mısır 1964.

Salahaddin Eyyubi'nin siyasi tarihidir. 578/1182'deki Musul muhasarasına kadarki devresi hakkında çok özet ve yanlışlarla dolu bilgi verir. Bağdad'a ve Salahaddin'e Musullularca elçi olarak gönderilen İbn Şeddad, böylece siyasi olayları yakından izleme imkânı bulmuştur. 578-583 yılları için daha sağlam ve geniş bilgiler verir. 584/2 Mart 1188'de Musul'dan gelip Salahaddin'in hizmetine girmiş, ölümüne kadar yakınında bulunmuştur, sefer ve icraatını çok yakından izlemiştir. Bu yüzden 584-589 arası için çok önemli bir kaynak niteliğindedir. Salahaddin'in son yılları için ayrıntılı ve bazan aşırı bağlılık duyguları yüklü bilgiler verir. Üslûbu kolay olduğu için Salahaddin ve Haçlı Seferleri üzerinde eser yazanlarca çok kullanılmıştır. (Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul 1983, s.11) Göründüğü gibi eser, bildik el-Ahkamu's-Sultaniyye'lерden biraz farklı

özelliğe sahiptir. İşte bu çerçevede, Selahaddin Eyyubi'nin kamu hukuku uygulamalarını ve güttüğü siyasetin temellerini ele alır.

Makâlât Temmuz/1999 Yazarları

Dorothoa KRAWULSKY

a. Özgeçmiş

Alman Müsteşrik. Ortaçağ İslam düşünce tarihi ve İslam ülkeleri tarihi ve coğrafyası alanlarında araştırmalar yaptı.

b. Eserleri

b. a. Kitaplar

1. *Resâ'ilu'l-Ğazâlî el-Fârisiyâ,*
2. *İran fi Asri'l-İlhâniyyîn,*
3. *Coğrâfiyyetu Horasân li Hâfiz Ebru,*
4. *el-Moğol ve'l-İlhâniyyûn: El-Eydyûlucya ve't-Târib,*
5. *el-Arab ve İran: Dirâsât fi't-Târib ve'l-Edeb.*

b. b. Makaleler

Bidâyâtu't-Teşeyyu'fi İran - Nemûzec Beyhak.

b. c. Çeviriler

Ğassân Kenfânî, "Ümmü Sa'd" Öyküleri. (Arapça'dan Almancaya)

Yazar, ayrıca, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*'tan es-Safî'nin biyografisini, el-Umerî'nin *Mesâliku'l-Ebsâr*'ının iki cildini, *Kenzu'd-Dürer*'in beşinci cildini yayımlamıştır.

Halil UYSAL

a. Özgeçmiş

Konya'da doğdu. İlk ve Orta öğrenimini burada tamamladı. Kahire ve Tunus'ta Arap Dili, Konya'da İlahiyat öğrenimi gördü.

b. Eserleri

b. a. Kitaplar

1. *Arapça - Türkçe - İngilizce İnsan ve Toplum Bilimleri Sözlüğü*, Konya, 1996,
2. *Arapça - Türkçe - İngilizce Deyimler Sözlüğü*, Konya, 1997,
3. *Kadın Haklar ve Özgürlükler*, (I. Ulusal Kadın ve Aile Sempozyumu anısına), Konya, 1998,
4. *Açıklamalı Atasözleri ve Deyimler*, Konya, 1999,
5. *Luğatu'l-Kur'an fi'l-Vücûb ve'n-Nezâir*, Beyrut, 1999,

(yayınlanma aşamasında),
 6. *Mu'cemu Ulûmi'l-Kur'an*, 2 cilt, Beyrut, 1999, (yayınlanma aşamasında).

b. b. Makaleler

1. "Eşitlik İlkesi ve Kadın Erkek Eşitliği", Mehir Bülteni, Konya, 1997,
2. "Sekülerlerşme Tarihi" (Yazı Dizisi), Yeni Şafak, İstanbul, 1998,
3. "Tanzimat'tan Bugüne Türkiye'de Kadın" (Yazı Dizisi), Mehir Bülteni, Konya, 1998,
4. "Kur'an Araştırmaları Atlası", Yeni Şafak, İstanbul, 1999.

İshak DOĞAN

a. Özgeçmiş

1973 yılında Konya-Kulu'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Konya'da tamamladı. Halen Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde yüksek öğrenimini tamamlamaktadır.

b. Eserleri

b. a. Kitaplar

1. *Dil Ablâki* (Uysal Yayınevi, Konya 1999) adlı eseri baskı aşamasındadır.
2. *Osmâni Müfessirleri ve Kur'an Çalışmaları* (basıma hazır).

b. b. Makaleler

1. "Kadın ve Şiddet", Mehir Bülteni, Konya, 1997,
2. "Erkeğin Kadından Üstünlüğü Meselesine Genel Bir Bakış", Mehir Bülteni, Konya, 1997.

Mehmet AKGÜL

a. özgeçmiş

19565 Karaman doğumlu. 1988'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1988'de Araştırma görevliliğine atandı. 1996'da doktor, aynı yılın Kasımında da Yrd. Doçent oldu.

Nihat DALGIN

a. Özgeçmiş

1964 yılında Ladik/Samsun'da doğdu. 1975 yılında hafızlığını

tamamladı. 1982'de Samsun İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 1987 yılında Samsun İlahiyat Fakültesini bitirdi. 1988-1990 yıllarında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalında Yüksek Lisansını tamamladı. 1994'te Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne bağlı olarak, İslam Hukuku Anabilim Dalı'nda "İslam Hukukuna Göre Sigorta" konulu teziyle doktor oldu. 1993 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi'nde görev'e başladı. 1995-1997 yıllarında Trabzon İlahiyat Meslek Yüksek Okulu Müdürlüğü yaptı. 1997'de Samsun İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı'na naklen atandı. Halen bu fakültede öğretim üyesidir.

b. Eserleri

b. a. Kitaplar

1. "Eşrefoğlu Rumi ve Müzekki'n-Nüfus'unda Bulunan Merfu Hadislerin Tabrici" (YLT), 1990,
2. Kültürümiizi Şekillendiren Hadisler, Samsun, 1992,
3. *İslam'ın Işığında Sigortacılık*, Trabzon, 1996,
4. *İslam'da Tevbe ve Cezalara Etkisi*, Trabzon, 1997,
5. *İslam Hukuku'nda Boşama Yetkisi* (yayına hazır çalışma).

b. b. Makaleler

Değişik dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır.

Saffet KÖSE

a. Özgeçmiş

1964 yılında Balıkesir'de doğdu. 1982'de Balıkesir İmam Hatip Lisesi'nden, 1986'da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1988'de Yüksek Lisans ve 1994'te aynı fakültede doktorasını tamamladı. 1997 yılında Doçent oldu. Halen Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

b. Eserleri

b. a. Kitaplar

1. *İslam Hukuku'nda Bulunmuş Mal ve Çocuk* (YLT), İstanbul, 1988,
2. *İslam Hukuku'nda Kanuna Karşı Hile (Hile-i Şer'iyye)*, İstanbul,

1996,
 3. *İslam Hukuku'nda Hakk'ın Kötüye Kullanılması*, İstanbul, 1997.

b. b. Makaleler

1. "Mezhep Görüşleriyle İlgili Farklı Nakiller", İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi, c. 3, sy. 1, İstanbul, 1995, s. 101-128,
2. "İslam Hukuku'nun Statik Olduğu İddiasının Tablili", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 6, Konya, 1996, s. 255-295,
3. "İslam Hukuk Devleti İlkesi'nin Dinamikleri", İLAM Araştırma Dergisi, c. 1, sy. 2, İstanbul, 1996, s. 7-52,
4. "İslam Hukuku'nda İkrah'ın Sözlü Tasarruflara Tesiri Konusundaki Tartışmalar ve Sosyal Hayattaki Yansımaları", Diyânet İlmî Dergi, c. 32, sy. 2, Ankara, 1996, s. 35-53.
5. "Dinin Sınırları (Abdü'lkerim Sürüş'un Görüşlerine Bir Değerlendirme)", İlim ve Sanat, sy. 42, İstanbul, 1996, s. 81-86,
6. "İslam Açısından 'Ötanazi (Ölüm Hakkı)'ye Bir Bakış", Kamer, sy. 7, Ankara, 1996, s. 7-11,
7. "Ebû Saîd el-Hâdimî ve Namazda Huşû Risâlesi", Yeni Hizmet, yıl. 2, dönem. 4, İstanbul, 1996, s. 35-37; yıl. 2, sy. 5, 1996, s. 22-27,
8. "İslam Hukuk Düşüncesinin Bazı Problemleri - Bir Zibniyetin Eleştirisi", İslâmiyât, II/1, Ankara, 1999, s. 34-60.

b. c. Bildiriler

1. "Fikbin Teşekkül Devrinde Fikbin Dünyeviliği Tartışması ve Günüümüzdeki Yansımaları", (Türkiye I. İslam Düşüncesi Sempozyumu, 25-29 Ekim 1996, İstanbul) İLAM Araştırma Dergisi, c. 2; sy. 2, İstanbul, 1997, s. 195-220.
2. "İslam Hukukuna Göre Evlenmede Velâyet" (I. Ulusal Kadın ve Aile Sempozyumu, Konya, 30 Ekim - 1 Kasım 1988).

b. d. Çeviriler

- "Çağdaş Uygulamada Ticaret Mallarının Zekâti" I. Uluslararası İslâm Ticaret Hukukunun Günüümüzdeki Meseleleri Kongresi, Konya, 1997, s. 497-525. (Yusuf el-Kardavi tarafından kongreye sunulan tebliğin çevirisi).

Yazarın TDVİA ve Şamil İA'da yayımlanmış çeşitli maddeleri vardır.

Şule ŞEKER

a. Özgeçmiş

Osmaniye'de doğdu. İlk öğrenimini burada tamamladı. Karaman İmam Hatip lisesinden ve Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu.

b. Eserleri

"*İslam Hukuku'nda Yargı Yoluyla Boşanma*", Mehir Bülteni III, Konya, 1999.

Turan KOÇ

a. özgeçmiş

1952 yılında Kayseri'de doğdu ve orta öğrenimini burada tamamladı. 1977 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Çeşitli kamu kuruluşlarında çalıştı.

1984 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak göreveye başladı. 1990'da, 9 Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden doktor ünvanını aldı. Aynı yıl, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı yardımcı doçentlik kadrosuna atandı. Ekim 1994'te Doçent oldu. Halen aynı görevi sürdürmektedir. Bu arada edebiyat çalışmaları yaptı ve şiirler yazdı.

b. Eserleri

b.a. Kitaplar

1. *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İstanbul, 1991 (Doktora Tezi),
2. *Din Dili*, 1998,
3. *Kan Gibi Vakte Düşen*, Ankara, 1980 (Şiir),
4. *Fetret Zamanları*, Ankara, 1983 (Şiir),
5. *Ara Dönem*, İstanbul, 1992 (Şiir),
6. *Ceylan Kovalamak*, Ankara, 1997 (Deneme).

b.b. Makaleler

1. "Yunus emre'nin Şiirine Din Dili Açıından Bir Yaklaşım", Kayıtlar, İstanbul, 20/20-26.
2. "Gazali'ye Göre Allah Bilgisi", E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri, 1993, 123-139.
3. "Din Dili Olarak Kur'an Dili", I. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1995, 278 - 288.

4. "Şiir ve Hakikat", Hece, Ankara, 1998, 17/25-29.

b.c. Bildiriler

1. "All-comprehensiveness According to Daud al Qaysari and Its Implications", The Heritage of Ibn 'Arabi, Oxford, 9-11 Nisan 1999.
2. "Body-Mind Relationship With Regard to the Life After Death According to Mulla Sadra", The World Congress on Mulla Sadra, Tahran, 23-27 Mayıs 1999.
3. "Davud el-Kayserî'ye Göre Kesf ve Müşâhede", Uluslararası Davud el-Kayserî Sempozyumu, Kayseri Büyükşehir Belediyesi ya., Kayseri, 1998. s. 245-257.

b.d. Çeviriler

1. W. M. Watt, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, İstanbul, 1991.
2. J. Shaffer, *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç, Rub ve Ötesi*, İstanbul, 1991.
3. O. Leaman, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, Kayseri, 1992.
4. Davud el-Kayseri, *Mukaddemât* (Hasan Şahin ve Seyfullah Sevim ile birlikte), Kayseri, 1997.
5. William C. Chittick, *Varolmanın Boyutları*, İstanbul, 1997.
6. Nizar Kabbani, *İsgal Altında*, Kayseri, 1996.
7. W. M. Watt, *İslamî Hareketler ve Modernlik*, İstanbul, 1997.

Vecdi AKYÜZ

a. özgeçmiş

1955'te Kırklareli'nin Üsküp beldesinde doğdu. İlkokulu aynı yerde bitirdi. İmam-Hatip Okulu'nun orta kısmını Tekirdağ, lise kısmını İstanbul-Fatih İmam-Hatip Lisesi'nde 1974'te tamamladı. Aynı yıl, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'ne girdi. 1978'de mezun oldu.

1979 yılında Kastamonu'nun Azdavay ilçesinde müftü olarak görev yaptı. 1979-84 arasında Tekirdağ, 1984-85 arasında ise İstanbul-Eminönü müftülüklerinde murakip olarak çalıştı. Yüksek lisans öğrenimini 1984'te tamamladı. 1985'te Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi oldu. 1989'da "doktor", 1992'de "doçent" ünvanını aldı. Halen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Hukuku öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

b. Eserleri

b.a. Kitaplar

1. *Hilafetin Sultanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991.
2. *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İstanbul, 1995.
3. *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim, Divan-ı Mezâlim*, İstanbul, 1995.
4. *Dört Mezhep İmami*, İstanbul, 1995.
5. *Arapça'da Fiil Kipleri ve Yardımcıları*, İstanbul, 1995.
6. *Arapça'da Fiil Zamanları*, İstanbul, 1996.

b.b. Çeviriler

1. Ibn Teymiye, *Siyaset*, İstanbul, 1985.
2. Ibn Teymiye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, İstanbul, 1991.
3. Muhammed Tahir bin Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi-Gâye Problemi*, (Mehmet Erdoğan'la birlikte) İstanbul, 1996.
4. Nevin Abdulhâlik Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, İstanbul, 1990.
5. Huriye Tevfîk Mücahid, *Fârâbî'den Abdub'a Siyâsi Düşünce*, İstanbul, 1995.
6. Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, İstanbul, 1997.

Yazarın, Bütün Yönüyle Asr-ı Saadette İslâm (İstanbul, 1994); İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler (İstanbul, 1996) ve İslâm Anayasası Hukuku (İstanbul, 1995) adlı eserlerde edisyonları vardır.

Makâlât

Temmuz 99

Makaleler

Makâlât

Mehir

makâlât, temel islâmî ilimler ve sosyal bilimler alanlarındaki çalışmaların yayımını amaçlamaktadır. birinci sayısı, hamatek holding'in katkılarıyla, temmuz/1999'da yayımlanmıştır.

sabibi
mehir vakfı adına
genel başkan
mustafa özdemir

yazı işleri müdüürü
ali öge

yayın kurulu
saflet köse
mehmet harmancı
halil uysal

dizgi-mızanpaj
doğu

teknik redaksiyon
ibrahim demirci

kapaktaki ebru
a. sâim aritan

makâlât, hakemli bir dergidir. dört aylık periyotlarla (temmuz - kasım - mart) yayımlanır. yazılar, dergiye, yayım tarihinden en az 45 gün önce ulaşacak şekilde gönderilmelidir. yazıların dil ve içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında dergiden izinsiz alıntı yapılamaz, dergi, herhangi bir teknikle çoğaltılamaz...

adres
gâzi alemşah mh. âyne sk. hatipoğlu apt. daire: 3. konya

tel
(0332) 350 61 78

Deginiler

İÇİNDEKİLER

MAKALELER

Saffet KÖSE

İslâm Hukukunun Modern Hukuka Katkıları Konusunda Bir Deneme
7-33

Turan KOÇ

Davud el-Kayserî'ye Göre Cem' ve İçerdiği Hususlar
35-40

Nihat DALGIN

Temel Kaynaklar ÇerçEVesinde Dinden Dönme ve İnanç Özgürlüğü
41-57

Mehmet AKGÜL

Modernleşme Çağında İslâm Dünyasının Değişim Süreci ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma
59-69

Dorothea KRAWULSKY

Ebl-i Sünnet ve'l-Cemaat Örneği: Temel Kaynaklara Göre Sünni Öğreti
71-94

İshak DOĞAN

Osmalı Dönemi Kur'an Araştırmaları
95-137

Halil UYSAL

Cumhuriyet Dönemi Kur'an Araştırmaları
139-263

SÖYLEŞİ

Ali Osman KOÇKUZU ile...
265-291

DEĞİNİLER

Vecdi AKYÜZ

İslâm Kamu Hukukunda el-Akkâmu's-Sultâniyye Literatürü
295-304

İSLÂM HUKUKUNUN MODERN HUKUKA KATKILARI KONUSUNDА BİR DENEME

Saffet KÖSE

GİRİŞ

İslâm hukukunun gerek yerli gerek yabancı birçok araştırmacının ilgi alanına giren dünya hukuku ölçüünde rolü bulunan bir hukuk sistemi olduğu kabul edilmektedir.¹ Bununla birlikte bazı araştırmacılar İslâm hukukunun Roma hukukundan büyük ölçüde etkilendiğini² diğer bir grup da statik olduğunu iddia etmektedirler. Bu iddialar müslüman ve yabancı birçok bilim adamı tarafından bilimsel ölçülere dayalı olarak reddedilmiştir.³ İslâm hukukunun dinamik ve orijinal bir hukuk olduğunu meselâ 1878 yılından itibaren Almanya'da İslâm hukukuna dair araştırmaların da yer aldığı Mukayeseli Hukuk Dergisi ni (*Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*) çikanan ünlü hukukçu Josef Kohler, meşhur İtalyan hukuk felsefecisi Del Vecchio, Amerikalı hukukçu Wigmore, Fransız hukukçu Lambert kabul etmekte ve savunmaktadır.⁴ Ağustos 1938 yılında Lahey'de toplanan Milletlerarası Modern Hukuk Kongresi'nde Mısırlı müslüman üyelerin sundukları tebliğlerden sonra şü önelmi kararlarla bu gerçek açık bir biçimde dile getirilmiştir:

- 1- İslâm hukuku modern hukukun kaynaklarından birisidir.
- 2- Dinamiktür ve gelişebilir bir yapıya sahiptir.
- 3- Orijinaldir. Herhangi bir hukuk sisteminden alınmış değildir.⁵

Biz bu kararların daha iyi anlaşılabilmesine katkıda bulunmak amacıyla günümüz hukukunda yeni ortaya çıkmış ancak hukuk düşünçesi açısından önemli bir seviyeyi gösteren bazı teori ve prensiplerin, İslâm hukukundaki köklerine temas edeceğiz. Maksat üstünlük iddiasından öte bir vakianın tesbitine yönelikir.

I- HAKKIN KÖTÜYE KULLANILMASI TEORİSİ

(Théorie de l'abus des droits/Nazariyyetu't-te'assuf fi isti'mâli'l-hak)

Hakkın kötüye kullanılması teorisi hakkın veriliş gayesi dışında veya bir başkasına zarar vermek kasıyla ya da zarar verecek şekilde kullanılmasının yasaklılığını ifade eder.⁶ Bu teori toplumsal hayatın zarûrı bir sonucu olup hakların sosyal karakteri ile ferdiyetçi özelliği arasındaki iki zıt anlayışı uzlaştırmayı, ferdin yaşadığı toplumun bir parçası olarak

¹ Schwarz, "Roma Hukuku ve İngiliz Hukuku", s. 186.

² karşı görüş için bk. Musa, Muhammed Yusuf, *et-Teşri'u'l-İslâmiye Eserubu fi'l-Fıkhi'l-Garbî*, s. 79-94; Fitzgerald, S. V., "The Alleged debt of Islamic to Roman Law", *The Law Quarterly Review*, LXV (1951), s. 81-102; Muslehuddin, Muhammed, *Philosophy of Islamic Law and the Orientalists*, s. 270 vd.; Hamîdullah, *İslâm Hukuku Etüdleri*, s. 220-302; Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 31-36; Berki, Şakir, "Roma Hukuku İslâm Hukukuna Tesit Etmemiştir", *Etudes de Droit*, no: 1, s. 9-10; no: 2, s. 7.

³ bk. Köse, Saffet, "İslâm Hukukunun Statik Olduğu İddiasının Tahliyi", *SÜİFD*, sy. 6 (1996), s. 255-295.

⁴ Senhûrî, "Min Mecelleti'l-Abkâmi'l-Adliyye", s. 59.

⁵ Zerkâ', *el-Fıkhu'l-İslâmi*, I, 229; Musa, M. Yusuf, *Taribu'l-Fıkhi'l-İslâmi*, s. 13; Berki, Ali Hımmet, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku I*, s. 5; Tabbârâ, Rûbu'd-Dîni'l-İslâmi, s. 312; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 326.

⁶ Köse, Saffet, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 56.

haklarının nisbi olduğunu⁷, hakların kullanılması ile borçların ifâsında *objektif hüsnüniyet* prensibinin uygulanması gerektiğini ifade eder.⁸ Hukuk düşüncesinde önemli bir mîrhaleyi ve seviyeyi gösteren bu teori modern batı hukukunun temelini teşkil eden Roma hukukunda yer almamıştır. Çünkü bu hukuka göre hakkını kullanan başkasına zarar vermiş sayılmazdı. Bu sebeple Roma hukuku bu meseleyi doğrudan doğruya vazetmediği gibi bu doğrultuda hiçbir münakaşanın da bulunmadığı, hakkın kötüye kullanılmasını ifade edecek bir kavramın da mevcut olmadığı, keza Cermen hukukunda da hakkın suiistimaline dair en küçük bir ize dahi tesadîf edilemediği tespit edilmiştir.⁹ Kanonik hukuk ise hîristiyan dininin ahlâk kaidelerine bağlılığı dolayısıyla, başkasına zarar veren bir hakkın kullanılması yasağına geniş miktarda yer vermesi gereğinden, bu hukukta da böyle bir nazariyenin izlerinin bulunmadığı görülmüştür.¹⁰

Teorinin batı hukukunda ortaya çıkıştı XIX. yüzyılın ikinci yarısındadır. Bu nazariyenin temelinde 1789 Fransız devriminin güçlendirdiği ferdiyetçilik akımının açmazları vardır. Aslında 1789'da *İnsan ve Yurttaş Hakları beyannâmesi*'nde (*Declaration des droits de l'homme*) yer alan hakların mutlaklığ, kutsallığı ve hiçbir şekilde ihlâl edilemezliği düşüncesi, Feodalite devrinin zulmünden kralların tahakkümü altına geçen Fransa'nın büyük ihtilâl sonucunda bu hakimiyet bağıını kesin olarak koparma isteğinin bir yansımıydı. Bu açıdan Beyannâme'nin mülkiyete mutlak bir özellik tanımı ve insan haklarından sadece mülkiyet hakkını *dokunulmaz* ve *kutsal* ilan etmiş olması ayrı bir önem arzettmektedir. Gerçekten XVIII. yüzyılın liberal doktrini mutlak monarşî devrinde siyasi despotizme karşı yoğunluğunu ve o zamana kadar baskı altında ezilen ferdî bu baskından kurtarmak, onu toplum içinde doğal ve dokunulmaz haklarla donatılmış olarak ön plana almak istemiştir. İşte bu beyannâmenin en karakteristik özelliği ferdiyetçiliğidir. Ruhu ve yapısı itibarıyle XVIII. yüzyılın sonlarına hakim olan ferdiyetçi anlayış felsefi, siyasi, ekonomik ve sosyolojik anlamda yansitan tam bir aynadır.¹¹

⁷ Zehâvî, *et-Te'assuf*, s. 58-59; Dirîni, *Nazariyyetu'l-Te'assuf*, s. 4, 5, 82, 83; a.mlf., *el-Hak*, s. 122, 149; Ömerî, *el-Hakk*, s. 14; Marcos, *el-Vâfi*, II/1, s. 350-351; Âmir Hüseyin, *et-Te'assuf*, s. 11.

⁸ Umur, Ziya, "Roma Hukukunda Hakkın Suiistimalı", s. 557; Saymen, *Türk Medeni Kanunu*, I, 290-291.

⁹ Umur, *agm*, s. 538, 564.

¹⁰ Umur, *agm*, s. 564.

¹¹ Kubâlî, *Anayasa Hukuku*, s. 395-396; Armağan, Servet, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, s. 217-218.

¹² Topçuoğlu, Hâmide, *Kanuna Karşı Hile*, s. 223.

¹³ Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk*, I, 100-101; Zehâvî, *age*, s. 10; Şeltûn, "Nazariyyetu'l-te'assuf", s. 164-165; İsevî, "Nazariyyetu'l-te'assuf", s. 36.

Topluma karşı ferdî oldukça güçlü kılan bu serbesti bir başka olumsuzluğu ortaya çıkardı. Hakların kullanılmasındaki özgürlük, bazı kimiselerin haklarını kullanma bahanesiyle diğerleri üzerinde tahakküm kurması sonucunu doğurdu. Öyle haller oldu ki bir fert tamamen kendi haklarının sınırları içinde hareket ettiği halde başkaları bundan zarar gördüler. Oysa başkalarının uğradığı bu zarar karşı tarafın haklarına karşı yapılmış bir tecâvüz sonucunda meydana gelmiş olmadığından mütecâvîz aleyhine hukucken bir şey yapmak imkânı bulunamıyordu.¹² XIX. yüzyıldaki sanayî devrimi de sosyal ve ekonomik alandaki gelişmelerin hakların mutlaklığını fikrinin doğurduğu bu olumsuz sonuçları iyice ortaya çıkardı.¹³ Ne var ki, ihtilâcî nazariyelerden mülhem olan kanun metinleri, asılardan beri özlediği siyasi hürriyet ve korumaya kavuşturmak için ferde dokunulmaz

ayrıcılıklar verdiğiinde bizzat ferdin bu imtiyazları diğer fertler veya mutlak manada içinde bulunduğu sosyal çevre aleyhine kullanabileceğini düşünmemişlerdi. Çünkü o zaman kanunlar vasıtasiyla korunması gereken fert idi. O halde sadece onu düşünmek gerekiyordu. Fakat daha sonra kazanmış olduğu bu imtiyazları başkaları, yani toplum aleyhine kullanmaya kalkışan ferde karşı da toplumu korumanın gerekliliği anlaşıldı. Bunun neticesinde ferdiyetçilik cereyanı sorgulanmaya başlandı ve hakkın başıboş bırakılamayacağı, toplum menfaati açısından haklara birtakım kayıtlar konulması fikri ağır basmaya başlayınca hakkın kötüye kullanılması kuvvetli bir silah olarak ele alındı, işlendi, incedenince tatkik edilerek kapsamlı bir biçimde ortaya konuldu ve nihayet bugünkü halini aldı.¹⁴

Mülkiyet hakkı artık liberalizmin altın çağında olduğu gibi "*mutlak*" ve "*mukaddes*" bir hak olmaktan çıkmıştır. Çağdaş anlayışa göre mülkiyet insan kişiliğine bağlı dokunulmaz bir ayrıcalık değil, fakat ekonomik haklar arasında yer alan ve sosyal fonksiyonu olan sınırlı bir haktır.¹⁵ İşte hakkın kötüye kullanılması nazariyesi esas itibarıyle ferdiyetçi hukuk anlayışından sosyal hukuk düşüncesine doğru inkişaf eden bir tekâmulün mahsulu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶

Batı hukukunda Hakkın kötüye kullanılması nazariyesinin ilk uygulaması Fransa'da olmuştur. Sırf komşu evin manzarasını kapamak amacıyla kendisine hiçbir faydası olmayan lüzumsuz görkemli bir baca inşa ettirmiş olan bir mülk sahibi aleyhine açılan dava münasebetiyle 2 Mayıs 1855 tarihinde Colmar İstinaf Mahkemesi şu gerekçe ile bu bacanın yıkılmasına karar vermiştir:

"Eğer mülkiyet hakkının mâlike, mülküni iyi veya fenâ kullanmak yetkisini veren bir nevî mutlak hak olması bir prensip gereği ise, bununla beraber bu hakkın kullanılması, diğer bütün haklarındaki gibi ciddi ve meşrû bir menfaatin tatmini ile sınırlanmış olmalıdır... Kötülükten ilham alan ve fenâ bir hırsın tesiriyle işlenen, haklı hiçbir şahsi menfaate dayanmayan ve başkasına fâhiş bir biçimde zarar veren bir fiolin adalet organlarında tasvip ve tasdik edilmesi ahlâk ve hakkâniyet prensiplerine aykırıdır."¹⁷

Bu hüküm batı hukukunda Hakkın kötüye kullanılması teorisinin ilk tatbikatı olarak kabul edilmektedir. Bu önemli karardan bir müddet sonra 18 Nisan 1856 tarihinde Lyon İstinaf Mahkemesi de kendi arazisinde bir çukur açmak suretiyle komşusuna suyun geçişini engelleyen kişinin bu davranışını komşuya ızrar kasdıyla yaptığına hükmederek aynı yönde karar vermiştir.¹⁸

Hakkın kötüye kullanılması nazariyesinin kurulmasında ve modern batı hukukuna girmesinde en etkin rolü Fransa oynamıştır denilebilir.¹⁹ Çünkü ferdiyetçilik akımının doğurduğu olumsuz sonuçlardan en çok bu ülke etkilenmiştir.

¹⁴ Arsebük, *age*, I, 100-101; Saymen, Ferit H., *Türk Medeni Hukuku*, I, 289.

¹⁵ Kapâni, *age*, s. 78.

¹⁶ Topçuoğlu, *age*, s. 224.

¹⁷ bk. Köse, Saffet, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 61.

¹⁸ bk. Köse, *age*, s. 61.

¹⁹ Umur, *agm*, s. 567.

Bu nazariyenin İslâm hukukunda tam bin dört yüz yıllık bir geçmişi olup²⁰ bu teori çerçevesine giren konular bugünkü batı hukukundan çok daha geniş bir şekilde ele alınıp birçok alanda uygulanmıştır.²¹ Hakkın kötüye kullanılması nazariyesi konusunda İslâm hukukçuları ölçüleri belirlemiştir ve bu konuda önemli başarılar elde etmişlerdir. Batı hukukunda hakların sosyal tabiatı olduğu ve hakların başkasına zarar vermekszin, verildiği amaç doğrultusunda kullanılması gerektiği düşüncesi herhangi bir düsturdan hareket etmeksiz birtakım bireysel kararlar neticesinde ulaşılmış bir noktadır. Oysa İslâm hukuku ferdi kararlardan ziyade bunun temel prensiplerini oluşturmuş ve İslâm hukukçuları bu prensiplerden hareket ederek konuyu detaylı bir biçimde ele almışlardır.²² Yeri gelmişken şu kadarına işaret edelim ki İslâm hukukçuları ve Hz. Peygamber'in "zarar ve zarara karşı zararla mukabele yoktur"²³ hadisini hakkın kötüye kullanılması açısından kapsamlı bir hukuk kuralı olarak işletmişler ve çok önemli sonuçlar elde etmişlerdir. Bu nokta İslâm hukuku ile ilgili araştırma yapan bazı batılı müelliflerin de dikkatini çekmiş ve bu konuda takdirlerini bildirmiştir. Çalışmaları bulunan Alman araştırmacı Josef Kohler konu ile ilgili makalesinde asıl mucizevî ve şaşırtıcı, heyecan verici olanın İslâm hukukçularının hakkın suiistimali konusunda İslâm'ın temel, basit esaslarından böyle geniş ve detaylı hükümleri çıkarması olduğunu söylemektedir.²⁵ Biz bu noktayı oldukça çarpıcı biçimde ortaya koyacak olan daha önce Colmar ve Lyon İstinaf Mahkemelerinin verdikleri kararlara konu olan olaylarla çok benzerlik arz eden İslâm hukukundan iki nakilde bulunacağız. Batı hukukunda Hakkın kötüye kullanılmasının ilk uygulaması kabul edilen Colmar İstinaf Mahkemesinin 2 Mayıs 1855 tarihindeki hükmü ile paralellik arzeden Hz. Peygamber'in bir hadisi vardır. Komşu haklatından bahseden bu uzunca hadisde komşunun komşusunun binasından daha yüksek bina yaparak onun rüzgârına engel olması yasaklanmaktadır.²⁶ Bu olay Hz. Peygamber'in az önce zikredilen zararı yasaklayan hadisini açıklayıcı nitelikte bir örnek olarak anlaşılabılır. Bir başka önemli uygulama da şudur: Dâhhak b. Halife Urayd denilen bir nehirden bir su kanalı açarak kendi arazisini sulamak istiyordu. Fakat kanalın Muhammed b. Mesleme'nin arazisinden geçmesi gerekiyordu. Muhammed ona izin vermeyince Halife Hz. Ömer olaya el koydu ve Dâhhak'in Muhammed'in arazisinden suyu geçirmesini sağladı.²⁷ Bu olayda Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in,

"Komşu, komşusunun duvarı üzerine ağaç koymaktan menetmesin"²⁸

hadisinden ve İslâm hukukunun temel ilkelerinden hareket etmiştir.

Hız. Ömer'in bu ve benzeri uygulamalarından hareketle Muhammed Yusuf Musa gibi günümüzün bazı İslâm hukukçuları onu Hakkın Kötüye Kullanılması nazariyesinin väzii olarak görmektedirler.²⁹ Zaten hakkın

²⁰ Fathy Mahmoud Fathy, *La doctrine musulmane de l'abus des droits*, s. 17.

²¹ Fathy Mahmoud Fathy, age, s. 37; İsevi, "Nazariyyetu't-te'assuf", s. 1, 3.

²² Kohler, Josef, "Die Islamlehre vom Rechtsmissbrauch", s. 433-436.

²³ İbn Mâcâ, "Ahkâm", 17; Mâlik, *Muvatta*, "Akdiye", 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 327; Mecelle, md. 19.

²⁴ Ünal, Halit, *İslâm Hukuku Üzerine Araştırmalar*, s. XV.

²⁵ Kohler, Josef, "Die Islamlehre vom Rechtsmissbrauch", s. 438.

²⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XIX, 419-420; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, VIII, 165; Muttabî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, IX, 52, nr. 24897.

²⁷ Mâlik, *Muvatta'*, "Akdiye", 25; Bâcî, *el-Müntekâ*, VI, 45-46.

²⁸ Buhârî, "Mezâlim", 20; "Eşribe", 24; Müslim, "Müsâkat", 136; Ebû Davud, "Akdiye", 31; Tirmîzî, "Ahkâm", 18; İbn Mâcâ, "Ahkâm", 15; Mâlik, *Muvatta'*, "Akdiye", 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 240, 463, III, 480.

²⁹ Ömerî, *el-Hakk*, s. 155-156.

süüstimal konusunun ele alındığı hemen hemen bütün eserlerde bu uygulama bir delil olarak zikredilmektedir.³⁰

Roma hukukçusu Ziya Umur İslâm hukukunun bu noktada batı hukukuna tesir etmiş olabileceğini söyle dile getirmektedir: "Gerçekten İslâm hukukunda bakın kötüye kullanılmasına ilişkin prensipler daba İslâm'ın ilk yıllarda çok açık bir şekilde ortaya konmuştu. Bilbassa komşu münasebetlerinin İslâm hukukunda bütün tefferruatı ile tanzim edilmiş olması ve Sicilya yoluyla Araplarla İtalyanlarla sıkı müünasebette bulunması, komşunun evine bakmak vesaire gibi bususlarda Avrupa ortaçağ hukuku üzerinde İslâm hukukunun bir mukabil tesiri olmuş olması ihtimalini ortaya koymaktadır. Hele Kanonik hukukum bu meseleleri tanzim etmemiş olması bu ihtimali daba da kuvvetlendirmektedir."³¹

Hı. Peygamber'in ahitete irtihâlinden sonra sahabe müctehitleri ve daha sonraki fukahâ, vasiyyet, talâk, ric'at, velâyet, alacak ve mal üzerindeki tasarruf haklarının süüstimal edilmesini yasaklayan âyetler ve konu ile ilgili bazı hadislerden hareketle³² çok zengin bir uygulama örneği sergilemişler ve hakkın:

- a- Başkasına zarar vermek kasıyla kullanılmasını,
- b- Hakkın kullanılması sonucunda fâhiş zararın ortaya çıkmasını,
- c- Hakkın kullanımının üçüncü şahıslar için umûmî bir zarar meydana getirmesini,
- d- Hakkın kullanımında meşrû menfaat yokluğunu,
- e- Menfaatler arası aşırı oransızlığı

hakkın kötüye kullanılması olarak kabul etmişlerdir.³³ Bazlarında dar, bazlarında geniş olmak üzere bugün hemen hemen bütün hukuk sistemleri bu teoriyi kabul ederek kanunlarında yer vermişlerdir. Fransız, Alman, Avusturya, İtalya, Belçika, İspanyol, İngiliz (kîsmen), Yunan, Polonya, Çin, İsviçre, Türk hukukunda ve İslâm ülkelerinde bu nazariye kabul edilmiş ve uygulanmaktadır.³⁴

Oldukça orijinal bir teori olan hakkın kötüye kullanılması nazariyesi hâlkı olarak birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve oldukça kıymetli çalışmalar ortaya çıkmıştır.

Araştırmacılara yardımcı olması açısından ulaşabildiklerimizi buraya kaydediyoruz:

Porcherat, *De l'abus des droits*, 1901.

Buttin, *L'usage abusif du droit*, 1904.

Josserand, *L'Abus des droits*, 1905.

³⁰ Kohler, Josef, *agm*, s. 433.

³¹ Umur, Ziya, *agm*, s. 565-566; ayrıca bkz. Zühayîl, *el-Fukhû'l-İslâmî*, IV, 299; Şeltût, "Nazariyyetu't-te'assuf", s. 168.

³² Bu deliller konusunda bkz. Köse, *age*, s. 123-162.

³³ Daha fazla bilgi ve örnekler için bkz. Köse, *age*, s. 83-107.

³⁴ bk. Köse, *age*, s. 107-120.

- Josserand, *De l'esprit des droits et de leurs relativites*, 1928.
- Mahmoud Fathy, *La doctrine musulmane de l'abus des droits*, 1913.
- Josef Kohler, "Die Islamlehre vom Rechtsmissbrauch", *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, XIXX, Stuttgart 1913, s. 432-444.
- Dabin, *L'Abus du droit*, 1921.
- Compron, *De l'exercice anti-sociale des droits*, 1925.
- Markovitsch, *La théorie de l'abus des droits en Droit Comparé*, 1936.
- Ferit H. Saymen, "Akit Yapmak Hakkının Suiistimalı", *İÜHFM*, VII (1941), s. 541-563.
- Ferit H. Saymen, "Hakkın Suiistimalının Müeyyidesi", *İÜHFM*, XI/1-2 (1945), s. 311-327.
- Ferit H. Saymen, "Mukayeseli Hukuk Bakımından Hakkın Suiistimalı", *İÜHFM*, XII (1946), s. 1129-1151.
- Enver Sultan, "Nazariyyetu't-te'assuf fi İsti'mâli hakki'l-milkiyye", *Mecelletu'l-Kânûn ve'l-İktisâd*, I/17 (1947), s. 71-136.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "Hakkın Suiistimalı Mefhumunun Nazariyat ve Tatbikattaki Durumu ve Benzeri Mefhumlarla Münasebeti", *İBD*, XV/1 (1951), s. 3-27.
- Ziya Umur, "Roma Hukukunda Hakkın Suiistimalı", *İÜFHM*, Tahir Taner'e Armağan (1956), s. 557-567.
- Ch. N. Fragistas, "Yunan Medenî Kanununda Hakkın Kötüye Kullanılması", (trc. Ümid Doğanay), *İÜHFM*, XXIII/3-4 (1958), s. 469-486.
- Hüseyin Âmir, *et-Te'assiif fi İsti'mâli'l-Hukûk ve İlgâi'l-Ukûd*, 1960.
- Ebû Zehre-Ebû Sünne-Abdulmaksûd Şeltût-Ali el-Hâfi, "Nazariyyetu't-te'assuf fi İsti'mâli'l-hak", *Üsbû'u'l-Fikhi'l-İslâmî ve Mibrîcân İmam İbn Teymiyye* (Dımaşk 16-21 Şevval 1380), Kahire 1382/1963, s. 21-217.
- İsevî Ahmed İsevî, "Nazariyyetu't-te'assuf fi İsti'mâli'l-Hak fi'l-Fikhi'l-İslâmî", *Mecelletu'l-Ulûmi'l-Kânûniyye ve'l-İktisâdiyye*, I/5, Kahire 1963, s. 1-120.
- Sâid Mustafa es-Sâid, *Fî Medâ İsti'mâli Hukiuki'z-Zevciyye ve mâ Tetekayyedu bîbi fi's-Şerîati'l-İslâmîyye ve'l-Kânûni'l-Misriyyi'l-Hadîs*, Kahire tarihsiz.
- Kevork Acemoğlu, "Hakkın Kötüye Kullanılması ve İsviçre Federal Mahkemesi", *Mükaseyeli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, I/1, İstanbul 1967, s. 149-153.

Muhammed Şevkî es-Seyyid, *et-Te'assuf fi İsti'mâlî'l-Hak: Mî'yârub ve Tabiatub fî'l-Fîkh ve'l-Kazâ'* vefkan li-Abkâmi'l-Kânûni'l-Medenî, 1979.

Muhammed Re'fet Osman, "et-Te'assuf fi İsti'mâlî'l-Hukûk fi's-Şerîati'l-İslâmîyye ve'l-Kânûn", *Mecelletu Külliyyeti's-Şerîa ve'l-Kânûn*, sy. 1, Kahire 1982, s. 1-50.

Dâhir el-Gandûr, *es-Sarfu't-te'assufi fi'l-Kânûni'l-Lübnânî ve'l-Mukâran*, 1982.

İsmail el-Ömerî, *el-Hak ve Nazariyyetu't-te'assufi İsti'mâlî'l-Hak*, 1984.

Mustafa Ahmed ez-Zerkâ', *Siyâga Kânûniyye li-Nazariyyetu't-Te'assuf bi-İsti'mâlî'l-Hak fi Kânûnîn İslâmîyyîn*, 1987.

Fethi ed-Dirînî, *Nazariyyetu't-te'assuf fi İsti'mâlî'l-hak fi'l-Fîkbi'l-İslâmî*, 1988.

Ahmed en-Necdî Zehv, *et-Te'assuffi İsti'mâlî'l-hak*, 1991.

Seyyid Avvâd Ali, *et-Te'assuf fi İsti'mâlî'l-Hak Dirâse Mukârene beyne'l-Fîkbi'l-İslâmî ve'l-Fîkbi'l-Vazî*, 1991.

Hasan Mahmûd Katt, *et-Te'assuf fi İsti'mâlî'l-Hak beyne's-Şerîa ve'l-Kânûn*, 1992.

Musâ Selmân Ebû Mülevvah, "Te'sîlu Fikreti't-Te'assuf fi İsti'mâlî'l-Hak", *Mecelletu'l-Buhûsi'l-Kânûniyye ve'l-İktisâdiyye li-Câmi'atî'l-Kâhire Külliyyeti'l-Hukûk bi-Benî Süveyf*, VII (1992), s. 285-300.

Abdülhafiz Revvâs Kal'acî, "et-Te'assuf fi İsti'mâlî'l-Hak fi'l-Fîkhi'l-İslâmî", *Mecelletu'l-Buhûsi'l-Fîkhiyye ve'l-Mu'âsira*, VII/27, Riyad 1995, s. 182-214.

Abdülkerim Ünalan, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması*, 1997.

Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, 1997.

II- ALACAĞIN TEMLİKİ ve BORCUN NAKLİ

(De la cession des Créances et de la reprise de dette/Havâletu'l-hak ve Havâletu'd-Deyn)

Alacağın temlîki (havâletu'l-hak), alacağın alacaklarından başka bir kişiye devredilmesi³⁵; borcun nakli (havâletu't-deyn) ise borcun esas borçlunun (muhâlî) zimmetinden borcu üzerine alan (muhâlûn aleyh) kişinin zimmetine geçirme anlamına gelir.³⁶ Alacağın temlîkinde alacaklı, borcunnaklinde ise borçlu değişmektedir.

Hanbelî ve Zâhirî mezhebine mensup hukukçular, özellikle üçüncü sahîsların haklarının korunması, hukûkî işlemlerde açıklık ve güvenin sağlanması konusundaki gayretlerinin sonucu olarak alacağın temlîki

35 Zerkâ, *el-Fîkhu'l-İslâmî*, III, 65; Zuhaylî, *el-Fîkhu'l-İslâmî*, V, 170-171; Koschaker, *Roma Özel Hukuku*, s. 271.

36 Serahsî, *el-Mebsût*, XX, 52; Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, VI, 15; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 54; Remî, *Nihâyetu'l-Muhtâc*, IV, 421-432; Derdîr, *eş-Şerbu's-Sâğır*, III, 423; Cübürî, "Abkâmu'l-havâle", s. 220; el-Mevsûatu'l-Fîkhiyye, "Havâle", XVIII, 169; Hafîf, Ali, *Abkâmu'l-Muâmelâti's-Şerîye*, s. 450; Bardakoğlu, Ali, "Havâle", DâA, XVIII, 507.

³⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX, 8, 117; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, II, 600; Bardakoğlu, *agm.*, s. 507.

³⁸ Bardakoğlu, *agm.*, s. 507.

³⁹ Şefik Şehhâte, Ahmed İbrahim, Ebululâ Mardin bu görüşü dile getirenler arasındadır. (Zerkâ, *age*, III, 64, Mardin, Ebululâ, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, s. 171; Karaman, *age*, II, 598).

⁴⁰ Zerkâ, *age*, III, 64-68; Karaman, *age*, II, 598-600; Bardakoğlu, *agm.*, s. 507.

⁴¹ Karaman, *age*, II, 599.

^{41/a} Karaman, *age*, II, 600-601; Bardakoğlu, *agm.*, s. 507.

⁴² Bardakoğlu, *agm.*, s. 507.

⁴³ Buhârî, "Havâlât", 1-2; "İstikrâz", 12; Müslim, "Müsâkât", 33-34; Ebu Davûd, "Büyû", 10.

⁴⁴ Zerkâ, *age*, III, 68.

⁴⁵ Zeydan, Abdülkerim, *el-Kefâle ve'l-Havâle*, s. 228-229; Cübûrî, *agm.*, s. 240-242.

⁴⁶ Hanefiler, Havaleyi kefalet bahsinden sonra ele alırlar. Çünkü bazı hallerde alacaklı eski borçluya rütu edebilir. Bu durumda eski borçlu asıl borçlu olarak kalır ve borcu ödemeyi taahhûd eden yeni borçlu geçici bir süre için alacaklarının davasına tek başına hedef olan bir nevi kefil gibi görünür. Şâfiîler havaleyi sulttan sonra inelerler. Zira onlar havaleyi esas itibariyle, borçlunun alacaklığını tatmin etmek için alacağının bir üçüncü şâhsa karşı kullandığı bir anlaşma olarak kabul ederler. Şâfiîlerin anlayışına göre eski borçlunun yeni borçluya karşı alacaklı olması, muameleinin esaslı şartlarından biridir. Hanbelîler aynı şartı aramalarına rağmen bu noktada Hanefilerin anlayışına katılırlar ve havaleyi kefaletten sonra incelerler. Malikiler ise havaleyi bazen sulttan sonra, bazen satış ve bazen de takastan sonra incelerler. Bu fikirden hareket etmek suretiyleki, eski borçlu alacağının borcunu ödemekte kullanır. (Cheron, Albert-Fahmy, Sadek, "İslâm Hukukunda Özellikle Hanefî Mezhebine Göre Havale", s. 416-417)

⁴⁷ Cheron-Fahmy, *agm.*, s. 416.

meselesine pek sıcak yaklaşmazlarken³⁷, Şâfiî mezhebi âlimleri bu konuda daha esnek bir yaklaşım içinde yer almaktadırlar.³⁸ Alacağın temlîkini caiz görmedikleri yönünde bazı görüşler bulunmakla birlikte³⁹, Hanefiler alacağın borçluya, hattâ bazı istisnâî hallerde üçüncü şahıslara temlîkini caiz görmüşlerdir.⁴⁰ Kaldı ki ihtiyaç durumunda Hanefî doktrinindeki kurallar alacağın temlîkinin hareket alanını genişletmeye müsaittir.⁴¹ Ancak Mâlikiler kural olarak alacağın borçlu dışında üçüncü kişilere de temlîkini bazı şartlarla caiz görmüşlerdir.^{41/a} Bu konuda İslâm hukukundaki en geniş mezhep Mâlikî mezhebidir.

Alacağın temlîki konusunda İslâm hukukçularının bazı gerekçelere dayalı olarak ortaya koydukları bu çekimser tavrin borç ilişkileri ve ticâri hayatı doğurabileceği olumsuzluklar borcun nakli işlemiyle büyük oranda giderilmiş, hatta borçlunun aktif olarak devrede olması sebebiyle daha güvenli bir usul tesis edilmiştir.⁴²

Borcun naklinin caiz olduğu konusunda ise İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılığı yoktur. Bunun dayanağı ise Hz. Peygamber'in,

"Ödeme gücü bulunanın borcunu geciktirmesi zulüm'dür. Sizden biriniz alacağı konusunda ödeme imkânı bulunan bitine havale edilirse bu havâleyi kabul etsin"⁴³

şeklindeki hadisidir.

Şartları ve sonuçları açısından bey (satım) akdinden farklı kendine özgü bir akit olan havale⁴⁴ işlemi tamamlandığında borcu nakleden (muhîl/elas borçlu) ile varsa kefili borçtan kurtulur ve alacaklı (muhâlun leh) bazı özel haller dışında asıl borçludan alacağının talep edemez. Çünkü artık borç asıl borçlunun zimmetinden, borcu üzerine alan (muhâlun aleyh) kişinin zimmetine geçmiştir. Bunun tabîî sonucu olarak alacaklarının esas borçluya ibra etmesi, esas borçlunun nakledilen borca karşılık teminat vermesi (kefil, rehin) sözkonusu olamaz. Öte yandan alacaklarının sözkonusu alacağının borcu üzerine alandan isteme yetkisi doğar, borcu üzerine alanın ölümüyle alacaklı onun terikesinden alacağını alır.⁴⁵

İslâm hukukçuları sahaba döneminden günümüze gelinceye kadar titiz bir biçimde konuyu ele almışlar, derin veince tahlillerde bulunmuşlardır ve bu konuda bize zengin bir miras sunmuşlardır, hattâ havale bahsini kitaplarına yerleştirirken fıkıh örgütlerindeki anlayışı yansıtacak bir titizliğe bile riayet etmişlerdir.⁴⁶

İslâm hukukçularının havale ile ilgili doktriner tartışmaları tarihi olduğu kadar aktüel bir menfaat arz etmekte ve Avrupa hukukunda tam gelişme halinde olan bir konunun incelenmesine ihmâl edilemez bir katkıda bulunmaktadır.⁴⁷

Bu hukukunun temelini oluşturan Roma hukukunun, borç ilişkisini

alacaklı ile borçlu arasında şahsi bir bağ telakkî etmesi, alacaklı ya da borçlunun değişimini vecîbe muhtevalasının tadili mahiyetinde görmesi, borç ilişkisini borçlu ve alacaklinin uyması gereken belirli şekil ve şartlara bağlaması, borçlunun son derece ağır bir biçimde alıcısının otoritesi altında bulunmasının tabîî bir sonucu olarak ekonomik bakımından erken zamanlarda ihtiyaç duyulmuş olmasına rağmen alacağın temlîki ve borcun nakline cevaz vermediği bilinmektedir. Ancak bu boşluğun doldurulması için zaman içinde alacaklıyı veya borçluyu değiştirerek alacak ya da borcun yenilenmesi (tecdit) yahut yeni alacaklıya alacağın tahsîli konusunda vekâlet verme şeklinde bir çözüm yoluna gidildi. Ne var ki hem bu usûllerinin güvenceli olmayışı hem de getirilen yasal kısıtlamalar ve diğer mahzurlar arzu edilen neticeyi vermedi.

Sözgeli mi alacağın temlîkindeki fonksiyonu görmesi için başvurulan tecdit muâmelesinde eski borç düşügünden borçlunun rızası gerekiyordu. Fakat borçlu rızasını belli bir para karşılığında veriyordu. Bu durum ise alacak haklarının kıymetini düşürüyordu. Böyle bir sakıncanın önüne geçmek için de vekâlet akdine müracaat edildi. Bu durumda da vekil, alacağı müvekkil nâmına takip ediyor fakat kendi hesabına kabzediyordu. Diğer taraftan lehine alacak hakkından feragat edilen vekil müvekkili tarafından azledilme tehlikesi ile yüzyüze geliyordu. Roma hukukunun bu tavrı ve bunun doğurduğu sonuçlar başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkeleri hukukunda XIX. yüzyılın ortalarına kadar az veya çok etkisini sürdürdü. Bundan dolayı batı hukukunda havale ile ilgili kanunî müsaade ve düzenlemenin fazla uzun bir geçmişi yoktur.⁴⁸

Roma hukuku tecdit ve vekâlet yoluyla benimser gibi görünmüş olmasına rağmen⁴⁹ alacağın temlîkini kabul etmemiş⁵⁰, borcun nakline cevaz vermeye de hiçbir zaman yanaşmamıştır.⁵¹

Alacağın temlîki, borcun yenilenmesinin bir şekli olarak ancak 1803 yılında çıkarılan eski Fransız Medenî kanununa girebildi. Bu kanunla alacaklı, Roma hukukundan farklı olarak borçlunun rızasını almaksızın alacağının vekâlet yoluyla tâhsîl etme imkânına kavuştu.⁵² Ancak yine de Fransız hukukunun modern anlayışa uygun olan bir alacağın temlîki ve borcun nakli müessesesine yer vermediği ifade edilmektedir.⁵³

Alman Medenî Kanunu alacağın temlîkine, "Bir alacak, akit ile alacaklı tarafından diğer bir şahsa devrolunabilir. Akdin kurulması ile birlikte yeni alacaklı önceki alacaklinin yerine geçer." (md. 398) şeklindeki maddesi ile cevaz vermiş ve oldukça detaylı hükümler getirmiştir (MK, md. 398-413). İsviçre Medenî Kanunu ile ondan iktibas edilen Türk Medenî Kanunu da alacağın temlîki müessesesini kabul etmiştir (BK. md. 164/162-172-174).

Borcun nakli müessesesi ise batı hukukuna ilk defa 18 Ağustos 1896 tarihli Alman Medenî Kanununun 414. maddesinde, "Üçüncü bir şahsin alacaklı ile mukavele yaparak eski borçlu yerine geçebilecek şekilde

⁴⁸ Senhûrî, *el-Vasît*, III, 414, 416-418; Mahmesânî, *en-Nazariyyetu'l-amme li'l-Müctebât ve'l-Ukûd*, II, 346-347; a.mlf., *Felsefett'u't-tesri*, s. 251; Haci Adil, *Borçlar Kanunu Şerhi*, II, 804; Yahya Abdulvedûd, *Havâletu'd-deyn*, s. 5 vd., 32 vd., Cheron-Fahmy, "Islam Hukukunda Özellikle Hanefî Mezhebine Göre Havale", s. 413 vd., Karaman, *Mukayeseli Islam Hukuku*, II, 595-596, 602; Cübûrî, "Abkâmu'l-havâle", s. 217-218; Arsebük, Erat, "Alacağın Temlîki ve Borcun Nakli", s. 4-5, 10; Koschaker, "Roma Özel Hukuku", s. 273; Bardakoğlu, Ali, "Havale", s. 507.

⁴⁹ Arsebük, *Borçlar Hukuku*, I, 561-562, 604; a.mlf., agm, s. 10.

⁵⁰ Koschaker, age, s. 273.

⁵¹ Arsebük, agm, s. 10.

⁵² Cübûrî, agm, s. 218.

⁵³ Mahmesânî, *en-Nazariyyetu'l-amme*, II, 346-347; Karaman, age, II, 602; Yahya, Abdulvedûd, *Havâletu't-deyn*, s. 100.

borcu üzerine almış olması mümkünündür" şeklinde yer alan hüküm ile girmiş oldu. Bu konuda Alman Medenî Kanunu Batı hukuku açısından oldukça önemli ve yeni hükümler getirdi ve konuyu genişçe sayılabilen ölçüde ele aldı (md. 414-419).

Alman Medenî hukukuna bir fahru şeref payesi kazandıracak⁵⁴ ve Roma hukukunun Avrupa hukukunda hâkim olan borç münasebetleri ile ilgili prensiplerine karşı bir devrim kabul edilecek⁵⁵ ölçüde bir önemi haiz olan borcun nakli kurumunun Alman hukukuna girişi o kadar da kolay olmamıştır. XIX. astın Alman hukukçularını fikir ayrılığına düşüren uzun bir doktrin münakaşasından sonra -ki bu hukukçuların bir kısmı alışılmış klasik fikirleri savunurken, diğerleri pratikte yerleşmiş bulunan bazı usullerin hukuki yapısını hazırlamaya çalışıyorlardı- Alman Medenî kanunu terk edilmiş bir müessesede telakkî edilen tecdîdi aşarak iki şahis arasında -alacaklı ve borçlu- (md. 414); yahut sonradan kabul suretiyle iki borçlu arasında akdedilen ve yeni borçlunun borç ilişkisinde eski borçlu yerine geçmesini sağlayan borcun naklini kabul ederek (md. 414-419) Roma hukukunun bu konudaki kaideleriyle ilgisini kesti.⁵⁶ Birkaç sene sonra (1911) İsviçre Kanun koyucusu federal borçlar kanununu gözden geçirerek borçlu değişmesini gerektiren tecdîdi muhafaza etmekle birlikte Alman hukukundan farklı da olsa (md. 175-182)⁵⁷ ve buna paralel olarak da Türk Medenî Kanunu (Bk. md. 173-181) borcun naklini kabul etmiştir.

Borcun naklinin Alman hukuku ile ilk defa batı hukukuna girmiş olmasının temelinde Roma hukukuna duyulacak kuşkunun Avrupalı kendini inkâri anlamına geleceğini ve Roma hukukunun sosyal hayatın meselelerini çözmede hâlâ ilham verici bir rol oynayabileceğini savunan katı anlayışa karşı bu ülke hukukçularının kuşkucu ve tenkitçi tavrı⁵⁸ yer almış olmalıdır. Bu durumu bir tartışma sırasında Alman hukukunun yenilenmesini savunan H. Stoll'un şu cevabında görmek mümkündür:

"Eğer müellif Roma hukukunun hâlâ geleceğin ihtiyaçlarına çözüm üreteceğine inanıyorsa Almanya'da hiç kimseyin bu kanaati paylaşmadığını görecektir. Geleceğin ihtiyaçlarına nasıl bir çözüm yolu bulacağımızı, bize kendi hukukumuz göstermelidir."⁵⁹

⁵⁴ Ebulula Mardin, *age*, s. 171.
⁵⁵ Yahya, Abdulvedûd, *Havâletu'd-deyn*, s. 24, 101.
⁵⁶ Alman Medeni Kanunu borcun naklini iki farklı nazariyeye dayandırmıştır:

a-Borcun nakli alacaklı ile yeni borçlu (reprenant) arasında bir mukaveledir. Bu mukavelc eski borçlu lehine bir sonuç doğurur (*Théorie du contrat*).
 b-Bu eski borçlu ile yeni borçlu arasında bir mukaveledir. Bunun hâküm ifade edebilmesi alacaklının icazetine bağlıdır. (*Théorie de la ratification*) (Arsebük, *age*, I, 608; agm., s. 11)

⁵⁷ Cheron-Fahmy, *agm*, s. 414.
⁵⁸ Geogerca, "Roma Hukuku ve Modern Dünya Düşüncesi", s. 591.
⁵⁹ Geogesco, *agm*, s. 591, 595.
⁶⁰ İslam hukukunda havale konusu klasik kaynakların tamamında bu başlık altında ele alınmaktadır.

Batı hukukunda oldukça büyük bir yenilik sayılan borcun naklini, Hz. Peygamber'in ilgili hadisi ve borçluya yardım prensibinin bir yansımıası olarak İslâm hukukçuları oldukça detaylı olarak ele alıp işlemiştir ve bunun sonucunda oldukça zengin bir miras ortaya çıkmıştır. İslâm toplumunda havale, borcun ödenmesini kolaylaştıran ve borçluya sıkıntından kurtaran bir sistem olması sebebiyle Hz. Peygamber döneminden itibaren teşvik edilmiş ve batı hukukundan asıllarca önce kurulmuş olarak hukuk dünyasındaki yerini almıştır.⁶⁰

III- BEKLENMEYEN/UMULMAYAN HAL NAZARIYESİ

(Théorie de l'imprévision/Nazariyyetu'z-zurûfi't-târie)

Akđin gereğinin yerine getirilmesi bütün hukuk sistemlerinin benimsediği ve titizlikle korunması yönünde tedbirler aldığı bir ilkedir. Çünkü hukukun istikrarı ve hakların güvence altında tutulması bunu zarûri kılmaktadır. Ancak iki tarafa da borç yükleyen akđin yapıldığı zamanın şartları ile ifâ zamanının şartlarında önceden kestirilemeyen ve beklenilmeyen sebeplerle bir takım ciddi değişiklikler olabilir. Çünkü hayat baştan sona kadar birçok olaylarla doludur. Eğer hadise hayatın normal gereklerine ve hesaplarına göre beklenmeyen bir olay ise bir beklenmeyen hal (cas furtuit) var demektir. Beklenmeyen hallerin bir kısmı borçlu tarafından alınacak bazı tedbirlerle önlenebilir. Fakat bir kısmının önüne geçmek imkânsızdır. Bu takdirde beklenmeyen hal bir mücbir sebep (force majeure) özelliği kazanır. O halde her mücbir sebep bir beklenmeyen haldir, fakat her beklenmeyen hal bir mücbir sebep değildir.⁶¹

Deprem, genel grev, savaş, sel baskını, ithalat veya ihracat yasağının konması gibi harici kuvvetlerin tesiriyle ortaya çıkan kaçınılması imkansız ve tahmin edilemeyen mücbir sebepler veya kiralanan evin yanması, iş yerinde kaza çıkması gibi borçlu açısından kaçınılmaz olan olağanüstü hal ortaya çıktığında borcun ifâsi imkan dahilinde değildir. Beklenmeyen halde ise borcun ifâsi mümkün olmakla birlikte akđin yapıldığı zamandaki şartlarda önemli ölçüde değişiklikler meydana geldiğinden borçlunun borcunu ifâ etmesi ona aşırı bir yük ve zarar getirecektir. O zaman bu noktada iki prensip çatışmaktadır:

a- "Akit tarafların kanunudur" kaidesi ve ahde vefa ilkesinin bir gereği olarak her şeye rağmen borcun ifâ edilmesi. Böylece hukuki işlemlerdeki emniyet ve istikrarın sağlanmak istenmesi.

b- Adâlet ve hakkâniyet ilkesine dayalı olarak hesapta olmayan şartların ortaya çıkardığı dengesizliğin dikkate alınarak akđin feshi ya da ta'dili yoluna gidilmesi.

Beklenmeyen hal teorisi her iki tarafın da sebebiyet vermediği olumsuz şartlar sonucunda ifanın hüsnüniyet kuralları ile bağdaşmayacak biçimde borçluya ağır bir yük ve masraf getirmesi sebebiyle akđin ta'dili veya feshine gidilerek hakkaniyet ölçülerinin muhafazasını esas almaktadır.⁶²

Hukuk kuralları toplumsal hayatı hakları koruma ve görevleri ifâyi sağlayan en önemli araçtır. Bu kuralların beklenmeyen birtakım şartların oluşması sebebiyle kendileriyle gözetilen menfaat dengelerinin bozulmuş olmasına rağmen uygulanmaya çalışılması birtakım olumsuzlukları beraberinde getirir. Bu sebeple İslâm hukuku zaruret hali, özür, ihtiyaç, sıkıntılı, ikrah hali, acz ve zaafiyet gibi insanların ve İslâm toplumunun karşı

61 Senhûrî, *Mesâdiru'l-hak*, VI, 20; Fezârî, Hasebû, *Eseru'z-Zurûfi't-târie ale'l-İltizâmi'l-akdi*, s. 535 vd.; Cemile, Bu Lihye, *Nazariyyetu'z-Zurûfi't-Târie*, s. 5 vd.; Arsebul, *Borçlar Hukuku*, I, 431-432; Feyzioğlu, *Borçlar Hukuku*, I, 28; Gözübük, Abdullah Pulat, *Hukuki Mesâliyet Bakımından Mücbir Sebepler ve Beklenmeyen Haller*, s. 129-130; Bardakoğlu, Ali, "Islam Hukukunda ve Modern Hukukta Beklenmeyen Hal Nazariyesi", s. 65-66.

62 Senhûrî, *age*, VI, 16 vd.; Lokman, Vahy Faruk, *ez-Zurûfu'l-İstisnâiyye elleti Tatrau ale'l-akdi ba'de İbrâmîh*, s. 12; Ali, Ahmed Midhat, *Nazariyyetu'z-Zurûfi'l-İstisnâiyye*, s. 375; Mansur, Muhammed Halid, "Tegâyeru Krymeti'n-Nukûd ve Teessuru zâlike bi nazariyyeti'z-zurûfi't-târie", s. 145; Bardakoğlu, *agm*, s. 64-65.

63 Karadâvî, Yusuf, *el-Medhal*, s. 193-199; a.mlf. *el-Hasâisu'l-Amme*, s. 225; Tahmâz, *Mizatu's-Şerîati'l-İslâmiyye*, s. 71-73.

64 Mecelle, md. 20.

karşıya kaldığı olağanüstü durumları dikkate alıp güçlüğü kaldıracak, bu durumda kolaylık sağlayacak ve bazı sorumlulukları hafifletecek esaslar va'z etmiştir.⁶³ İslâm hukukçuları adalet ve hakkâniyet ilkesi ile *zarar izâle olunur*⁶⁴ kaidesinin bir gereği olarak olağanüstü şartların doğurduğu olumsuzluklar sebebiyle akitlerin gereğinin yerine getirilmesi ve ahde vefa ilkesinin katı bir biçimde uygulanması anlayışını aşarak her iki tarafın menfaatini dengeleme yoluna gitmişler ve bunun tabii sonucu olarak bugünkü beklenmeyen hal nazariyesinin muhtevasında yer alacak bir çok ictihad ortaya koymuşlardır.

Beklenmeyen hal nazariyesi bütün İslâm hukukçlarının ittifakla kabul ettikleri zarûret prensibinin en önemli uygulama alanlarından birisidir.⁶⁵ Ünlü Fransız hukukçu Lambert ve merhum Abdurrezzâk es-Senhûrî (ö. 1971) de bunu açıkça dile getirmektedirler.⁶⁶ "Meşakkat teysiri celbeder"⁶⁷, "Bir iş zik olduktta müttesi olur"⁶⁸, "Zarar izâle olunur"⁶⁹, "Zarıretler memnu olan şeyleri mübah kilar"⁷⁰ gibi İslâm hukukunun temel kaideleri beklenmeyen hal nazariyesinin dayanaklarındandır.⁷¹

Hanefîlerin içâre akdinde ele aldıkları özür hali bugünkü anlamıyla beklenmeyen halin uygulama alanlarından birisini oluşturmaktadır.

Özür, yapılan akdin devamı halinde taraflardan birinin akitle üstlenmediği bir zarara uğramasıyla sonuçlanan ârizî gelişmelerdir. Diğer bir ifadeyle akdin devamı halinde akdi yapanlardan birinin malına veya canına önceden hesap edilemeyen bir zararın ulaşmasıdır.⁷² Bu durumda kiralananandandır gerektiği şekilde yararlanmak mümkün olmakla birlikte akde devam edildiği takdirde taraflardan birisine akitte öngörülmeyen yeni ve beklenmeyen bir zarar ulaşacaktır. Sözelimi belli bir iş icra etmek üzere bir yanında dükkan kiralayan kişinin ticareti bırakarak o yanında ayrılması⁷³, yolculuğa çıkmak üzere hayvan kiralayıp sonra yolculuktan vazgeçmesi⁷⁴, meslek değiştirmesi veya iflas etmesi⁷⁵, hamam gibi bir yerdeki işyerinin kiralamasından sonra korku vb. sebeplerle halkın orayı terketmesi sonucu işletmenin çalışamaz hale gelmesi⁷⁶, kiracının hastalanması birer özürdür ve akdi fesih sebebidir.⁷⁷ Kezâ iş akdinde velisi veya vasisi tarafından bir işe verilen küçüğün büluğ'a ermesi⁷⁸, belli derinlikte bir kuyu kazmak üzere anlaşma yapıldıktan sonra alt tabakada taş veya sert bir toprak çökmesi sebebiyle kazıya devam etmenin oldukça zorlaşması ya da hayatı bir tehlikenin meydana gelmesi⁷⁹ belli bir iş ifayı yüklenmişken daha sonra, o işin ifasını son derece zorlaştıran beklenmedik harici bir halin ortaya çıkması⁸⁰; düğünde yemek pişirmek üzere bir aşçı tutulduğunda düğünden vazgeçilmesi; ağrıyan bir dişin çekimi için diş hekimiyle veya bir hastalıktan dolayı ameliyat için doktorla anlaşmaaptıktan sonra ağrının veya hastalığın ortadan kalkması⁸¹ gibi bir işe bağlı olarak ikinci bir iş için işçi tutmuşken esas olayın gerçekleşmesi⁸², evini yıkması için işçi tutan bir işverenin daha sonra bundan vazgeçmesi halinde olduğu gibi işverenin iş akdinden beklediği maksadın ortadan

⁶⁵ Termânî, *Nazariyyetu'z-zuruşît-târie*, s. 35 vd.

⁶⁶ Termânî, *age*, 35-36.

⁶⁷ Mecelle, md. 17.

⁶⁸ Mecelle, md. 18.

⁶⁹ Mecelle, md. 20.

⁷⁰ Mecelle, md. 21.

⁷¹ Termânî, *age*, s. 40-46.

⁷² Serahî, *el-Mebsût*, XVI, 2; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i*, IV, 197; Merginânî, *el-Hidâye*, III, 250; Zeylâi, *Tebyînu'l-Hakâik*, V, 145-146; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, IV, 458; İbn Âbidin, *Reddu'l-Mubtâr*, V, 50; Bardakoğlu, Ali, "İslâm Hukukunda ve Modern Hukukte Beklenmeyen Hal Nazaryesi", s. 84.

⁷³ Tahâvî, *el-Muhtasar*, s. 130; Serahî, *age*, XVI, 3; Kâsânî, *age*, IV, 197; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, IV, 459.

⁷⁴ İmam Muhammed, *el-Câmi'u's-Sâgîr*, s. 438; Serahî, *age*, XVI, 4; Kâsânî, *age*, IV, 198; Merginânî, *age*, III, 251; Zeylâi, *age*, V, 146; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, IV, 459.

⁷⁵ Serahî, *age*, XVI, 3; Kâsânî, *age*, IV, 197; Merginânî, *age*, III, 250-252; Haskeî, *age*, V, 51.

⁷⁶ Haskeî, *age*, V, 48.

⁷⁷ Serahî, *age*, XVI, 6; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, IV, 460.

⁷⁸ Serahî, *age*, XVI, 6; Kâsânî, *age*, IV, 200.

⁷⁹ Kâsânî, *age*, IV, 198; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, IV, 451-452; Ali Haydar, *Düreru'l-hükkâm*, I, 929.

⁸⁰ Bardakoğlu, *agm*, s. 90.

⁸¹ Serahî, *age*, XVI, 2, 3; Kâsânî, *age*, IV, 198; Merginânî, *age*, III, 250; Zeylâi, *age*, V, 146; Haskeî, *age*, V, 50; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, IV, 458; İbn Âbidin, *age*, V, 50.

⁸² Bardakoğlu, *agm*, s. 90.

kalkması ve iş akdine devam edilmesi halinde işveren için karşılıksız bir zarar durumunun ortaya çıkması⁸³, işçinin üstlendiği işin kendi aslı meslek ve sanatı olmaması ve işin aynı zamanda küçültücü yönünün bulunması⁸⁴ gibi hallerde eğer zarar akde bağlılıkta ayrılmayı gerektirecek ölçüde ve fiili olarak mevcutsa, zararla akde devam arasında kuvvetli bir illiyet bağı bulunuyorsa, zarar iş akdiyle üstlenilmemiş, beklenmeyen bir zarar olmalı ise⁸⁵ icare akdinin feshi için Hanefilerce birer özür kabul edilmiştir.

Akdi feshine esas alınacak özür açık ise fesih hakimin hükmüne veya iki tarafın rızasına gerek kalmadan kendiliğinden fesholur, eğer özür açık değilse akit mahkeme kararıyla fesholur.⁸⁶

Hanefî hukukçuların özür sebebiyle akdi feshedilebileceği anlayışının temelinde zararı önleme düşüncesi vardır ve bunun üzerinde ısrarla durmaktadır. Kiracının bir özrü ortaya çıkmışken kira akdine devam etmesinde ısrar etmek açıkça onun karşılıksız bir zararı üstlenmesini istemek demektir. Kiracı, akdi beklediği bir menfaatten dolayı yapmıştır. Özrü sebebiyle bunda bir menfaatin olmadığı ve zarar durumu ortaya çıktığında akdi feshetmek suretiyle bu zararını önleyecektir. Kişinin kendisine zarar vermeye zorlanması kabul edilemez.⁸⁷ Beklenmeyen bir durum işveren ve kiraya veren için de sözkonusu olabilir. Bu durumda sırf akdi bağlayıcılığına dayanarak akitten doğan yükümlülüğün yerine getirilmesini talep etme işveren ya da kiracının zarar görmesini istemek demektir. Bu ise hakkaniyetle uygun değildir. Hanefilerin bu anlayışı bugünkü hukukta yer alan beklenmeyen hal nazariyesinin bir tatbikatı olarak kabul edilebilir.⁸⁸

Bu konudaki uygulama alanlarından birisi de Hanefî mezhebi imamlarından Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) borcun sabit olduğu zaman ile ödeme zamanı arasında ortaya çıkan şartlar nedeniyle para değerinin değişmesinin gözönünde bulundurularak borcun, sabit olduğu gündeki reel değerinin ödenmesi yönündeki görüşüdür. Hanbelîlerde de buna benzer görüşler vardır.⁸⁹ Adalet ve hakkaniyetin sağlanması ile zararın kaldırılması prensibinin uygulanmasının örneğini oluşturan bu ictihad beklenmeyen hal nazariyesinin en önemli örneklerinden birisidir.⁹⁰

Mâlikîler ile Hanbelîler meyve ve sebzelerde kısmen veya tamamen zarar veren, önceden beklenmeyen ve önlenebilen afet anlamına gelen 'câiba' konusundaki görüşleriyle bu nazariyeye önemli katkılarında bulunmuştur. Dalında veya tarlada iken satılan fakat müsteri tarafından henüz kaldırılmayan meyve ve sebzelerin afete maruz kalması halinde Mâlikîler ve Hanbelîler Hz. Peygamber'in;

"Kardeşine bir meyve satmış olsan ve peşinden ona bir afet isabet etse (mûcbîr sebep), artık o kardeşinden bir şey alman sana helâl olmaz. Sen kardeşin demek olan müsterinin malını neye karşılık alacaksın?"⁹¹

⁸³ Kâsânî, *age*, IV, 198; Bardakoğlu, *agm*, s. 91.

⁸⁴ Kâsânî, *age*, IV, 199; Bardakoğlu, *agm*, s. 92.

⁸⁵ Bardakoğlu, *agm*, s. 92.

⁸⁶ Kâsânî, *age*, IV, 200-201; Zeylâî, *age*, V, 146.

⁸⁷ Serahsî, *age*, XVI, 2, 7; Kâsânî, *age*, IV, 197-201; Merginânî, *age*, III, 250-251; Zeylâî, *age*, V, 146; İbn Abîdin, *age*, V, 50.

⁸⁸ Senhûrî, *age*, VI, 91-96; Naimî, *Nazariyyetu'zz-zurûfi't-târie*, s. 157; Lokman, *age*, s. 126 vd.; Termânîni, *age*, s. 47-59.

⁸⁹ Mansûr, Muhammed Halid, "Tegayyeru kiymeti'n-nukûd ve teessûru zâlike bi-nazariyyeti'z-zurûfi't-târie", s. 152.

⁹⁰ Mansur, *agm* s. 156; bk. Fezâî, *Eseru'z-zurûfi't-târie ale'l-iltizâmi'l-akdi*, s. 54-59; Muhammed, Abdülcevad Muhammed, *Usûlu'l-kânûn mukârene bi-usûli'l-jîkh*, s. 159-160; Naimî, *age*, s. 177 vd.

⁹¹ Müslim, "Müsâkât", 14-17; Ebu Davud, "Büyu'", 58; Nesai, "Büyu'" 29.

hadisinden hareketle (aralarında bazı görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte) prensip olarak akdin ta'dili yoluna gidilip caihayı müsterinin ödeyeceği bedelin indirilmesi için yeterli ve uygun bir sebep kabul etmişlerdir. Mâlikî mezhebinde yer alan bir görüşe göre, insanların fiil ve müdahalesi sonucu meydana gelen zararlar da sakınlamaz olması veya müsterinin fiili dışında meydana gelmiş bulunması şartıyla caiha sayılır ve mal bedelinde indirime gidilir.⁹²

Hanbelî ve özellikle Mâlikî hukukçular caihayı beklenmeyen hal olarak değerlendirmişler ve satıcıyı da zarara ortak ederek alış-veriş akdinde karşılıklı dengeyi korumaya çalışmışlardır.⁹³

Batı hukukuna girişi oldukça yeni olan bu nazariyenin ortaya çıkışında Fransız hukukçular etkili olmuştur. Ancak bu medenî hukuk alanında değil, idarî bir dava ile gündeme gelmiştir. Fransız hukuku Roma hukukundaki anlayışa uygun olarak ahde vefa prensibine sıkı sıkıya bağlı kalmış ve her türlü şartlara rağmen sözleşme ile yüklenilen borcun ifasının gerekli olduğunu katı bir biçimde müdafaa etmiş⁹⁴, bunun tabii sonucu olarak mahkemeler bu çerçeveye giren davalarda beklenmeyen hal durumunu dikkate almamışlardır.⁹⁵ Ancak Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının sonucunda ortaya çıkan ekonomik kriz, idarî sözleşmelerin kuruluşu sırasında şartlarla ifa zamanı şartları arasında köklü değişikliklere yol açmış, böylece borç münasebetlerindeki dengeyi bozmuştu. Bu durumda beklenmeyen hallerin idarî sözleşmeler üzerindeki olumsuz tesirinin adalet ve hakkaniyet esaslarına göre giderilmesi ihtiyacı uygulamada kendisini şiddetli bir şekilde hissetti ve yargı organlarını bu yönde karar almaya zorladı. İşte Fransız Danıştayı 30 Mart 1916 tarihli ictihadiyla Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu beklenmeyen haller sebebiyle idarî sözleşmelerde değişiklik yapılmabilmesine imkân tanımıştır. Bu kararında adı geçen mahkeme Bordeaux Belediyesi'ne şehir için sabit bir fiyat üzerinden havagazı ve elektrik vermemi taahhüt etmiş olan müteahhidin, savaş sebebiyle kömür fiyatlarının beş misline yükselmesi gözönünde tutularak sabit fiyatın arttırılması talebini kabul etmiştir. Bu karar batıda beklenmeyen hal nazariyesinin ilk tohumu olarak kabul edilmektedir.⁹⁶

⁹² bk. Sahnûn, *el-Müdevvene*, V, 25-39; İbn Rûşd, *Bidâyetu'l-Müctebid*, II, 155-157; İbn Cüzey, *el-Kavâinîn'u'l-Fikhiyye*, s. 173-174; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, VI, 233-237; Mevâfi Ahmed, *ed-Darar*, II, 580-597; "Caiha", *el-Mevsuatu'l-Fikhiyye*, XV, 67-75; Bardakoğlu, Ali, *agm*, s. 78 vd.; a.mlf., "Caiha", *DIA*, VII, 26-27.

⁹³ Senhûrî, *age*, VI, 103-110; Fezârî, *age*, s. 59 vd.; Naimî, *age*, s. 206-214, 228-236; Cemile, *Nazariyyetu'z-zurufit-Târie*, s. 34; Bardakoğlu, *agmd*, s. 27.

⁹⁴ Gözübük, *age*, s. 134.

⁹⁵ Termâniî, *age*, s. 15-18; Naimî, *age*, s. 29.

⁹⁶ Termâniî, *age*, s. 18-19; Naimî, *age*, s. 30; Fezârî, *age*, s. 123; Gözübük, *age*, s. 134; Bardakoğlu, *agm*, s. 67.

İlk önce idâre hukuku ve kısmen de milletlerarası hukuk alanında kendisini gösteren bu yaklaşım tarzı giderek özel borç münasebetlerini kapsayacak şekilde yaygın kazanmış ve ilk defa 1932 yılında Polonya Borçlar Kanununun 269. maddesinde yer alan: "Savaş, salgın hastalık veya mahsulün tamamen helâki gibi doğal âfetler ortaya çıkar ve bunun sonucunda akdin ifâsında şiddetli zorluklarla karşı kalınırsa veya akdin ifâsi durumunda taraflardan birine akdi yaptıkları esnada beklemedikleri ağır bir zarar tehdidi sözkonusu olursa mahkeme zaruret gördüğünde iyi niyet ilkelerini tatbik ederek ve tarafların maslahatları arasında dengeyi gözeterek akdin uygulanması yöntemini tayin edebilir

veya borcun miktarını belirleyebilir. Hattâ akdin feshine hükmedebilir" şeklindeki hüküm kanunlaşmıştır.⁹⁷ Bundan sonra birçok batı ülkesi ile İslâm ülkeleri, kanunlarında bu anlayışa yer vermişlerdir.

XVIII. ve XIX. yüzyılda batıda hâkim olan ferdiyetçi ve hürriyetçi düşünce tarzi, hukuki anlayışı da etkilemiş ve sonuçta akit hürriyeti ve akdin bağlayıcılığı ilkesinde oldukça ileri gidilerek sosyal ve akdi denge gözönünde bulundurulmamış ancak bunun adalet ve hakkaniyeti zedelediği görülmüş bu katı tavır yumoşatılmış ve beklenmeyen hal nazariyesi zorunlu olarak kabul edilmiştir. İslâm hukuku ise akit ve hak mefhumunu mücerret bir nazariye içinde dondurmak yerine, akdi, ihtiyaçların giderildiği bir vasıta olarak değerlendirilmiş, beşerî ilişkilerde dengeyi ve adaleti, karşılıklı rızayı, açıklığı esas almış, aldanma ve zararı önlemeyi gaye edinmiş ve ilişkilerde bir aksama ortaya çıktığında bu ilkeler doğrultusunda alınan tedbirlerle bu aksaklılar giderilmiştir.⁹⁸ İslâm hukukuna bir dinamiklik kazandıran bu yaklaşım tarzının, batı hukukunun ancak XX. yüzyılda ulaşabildiği beklenmeyen hal nazariyesine öncülük etmesi ve zengin uygulama örneklerini bize sunmuş olması dikkat çekici bir husustur.

IV- RİSK/TEHLİKE SORUMLULUĞU/HASAR TEORİSİ

(Théorie des risques/Nazariyyetu tehammuli't-tebi'a)

Risk teorisinin kısaca, kişinin kusursuz da olsa verdiği zarardan sorumlu olması esasına dayanır. Buna göre herkes fillinin sonucuna katlanmak durumundadır. Bir şeyin menfaati kime aitse tehlikesi de ona ait olmalıdır.⁹⁹ Bir başka ifade ile hasardan ona sebebiyet veren mes'uldür.¹⁰⁰

Nadir de olsa Roma hukukunda bazı kusursuz/objektif sorumluluk (sebeb sorumluluğu) hallerine rastlanmaktadır. Ancak bu bir prensibin neticesi değil daha ziyade tesadüfi zararların sonucu hakkında bir neticeye ulaşılamamasından ve kusur mefhumunun gerektiği şekilde inkışâf etmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁰¹ "Kusursuz tazminat olmaz" kaidesi bu hukukun ferdiyetçi yanını yansitan bir nitelik olarak daima baskın durumunu korumuştur.¹⁰² Tabii olarak bu anlayış Avrupa hukukuna da hâkim olmuş ve XIX. asırın ikinci yarısına kadar hemen bütün hukuk sistemlerinde varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde yeni keşiflerin ortaya çıkardığı büyük sanayileşme ve teknolojik ilerleme insan hayatı için büyük tehlikeleri de beraberinde getirmiştir ve bunun sonucunda modern hayat tehlikeler ve zararlar doğuran bir süreç halini almıştır. İşte bu durum Roma hukukuna hâkim olan ve 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannâmesi ile iyice güçlenmiş bulunan ferdiyetçilik akımının sorgulanmasına yol açtı ve sosyal hukuk anlayışına doğru bir temayül ortaya çıkardı. Bu eğilim ilk meyvasını İngiltere'de verdi.

1868 yılında Ryland V. Fletcher davası olarak tarihe geçen ve evrensel bir

⁹⁷ Fezârî, *age*, s. 178.

⁹⁸ Senhûrî, *age*, VI, 90; Bardakoğlu, *agm*, s. 77-78.

⁹⁹ Senhûrî, "Min Mecelleti'l-abkâmi'l-adliye...", s. 62; Muhammed, Muhammed Abdülcevad, *Usûlu'l-kânün*, s. 160; Hacı Adil, *Borçlar Kanunu Şerhi*, I, 233; İmre, Zahit, "Doktrinde ve Türk Hukukunda Kusursuz Mesuliyet Halleri II", s. 423.

¹⁰⁰ Gözübüyük, *age*, s. 41.

¹⁰¹ İmre, *agm*, I, s. 1525.

¹⁰² Ulusan, İlhan, "Tehlike Sorumluluğu Üstüne", s. 24-25.

nitelik kazanarak klasikleşen dava şudur: Gayr-ı menkulünde havuz inşa ettiren bir malik, suyun önceden bilinmeyen, yer altındaki bir kanaldan geçerek, yandaki madene nüfuz etmesi üzerine, bu zararı tazminle mükellef kilinmiştir. İşte bu Ryland V. Fletcher kaidesi tehlike mes'uliyetinin yayılmasına ve tekâmlüline esas teşkil etmiştir.¹⁰³

Bu teorinin bütün önem ve kapsamı ile sosyal bir düşünceye dayalı olarak ortaya çıkıştı ancak XIX. asırın sonunda Alman ve Avusturya hukuk nazariyatında olmuş ve bunu takiben de Fransa ve diğer ülkelerde büyük önem kazanmıştır. Batı hukuk doktrininde bu teoriyi ilk defa *Normen* isimli eserinde (1872) Alman hukukçu *Binding* tesis etmiş ve burada yer alan düşünceler Alman medenî kanunu projesinin müzkereleri sırasında etkin olmuştur. Özellikle Alman müellifleri tarafından savunulan "*menfaat kime aitse teblikeyi de o iüstlenmelidir*" (eigenes Interesse eigene Gefahr, fremdes Interesse fremde Gefahr) kaidesinin ağırlığı batı hukukunda kendisini hissettirmiştir ve Risk teorisinin Alman doktrinince sistemleştirilip tesis edildiği ifade edilmiştir.¹⁰⁴ Bu ülke hukukçularının görüşlerinden ilham alan Fransız hukukçular *Saleilles*, *Duguit* ve *Josserand* aynı düşünceyi ülkelerinde hararetle savunmuşlardır. Meselâ Josserand şöyle demektedir: "*Değişmiş olan toplum için gençleşmiş sosyal bir kaide lazımdır. Kiyimetini kaybetmiş olan kusur düşüncesi yerini tamamıyla daba geniş bir meşbum olan basar (risques) telakkisine bırakmalıdır.*"¹⁰⁵

İste bu tartışmalardan sonra XIX. yılının son yıllarda itibaren tehlike sorumluluğu batı hukuk döneminde yerini almış, Fransa daha ziyade sorunun çözümünü her somut durumun şartlarına göre karar verecek yargıcına hükmüne, mahkeme ictihatlarına bırakmış; Almanya ve İsviçre'de ise Medenî Kanunda ve Borçlar Kanununda yer alan kusursuz sorumluluk durumlarının yanında özel yasalarla, demiryolu iştenlerin, posta idaresinin, elektrik tesisleri iştenlerin, hava taşıtlarını iştenlerin sorumlulukları birer tehlike sorumluluğu olarak düzenlenmiştir. Macaristan gibi bazı sosyalist ülkelerin Medenî Kanunlarında tehlike sorumluluğu genel bir kural çerçevesinde düzenlenmiştir (md. 345).¹⁰⁶

¹⁰³ Marcos, *el-Vâfi*, II, 1114-1118; İmre, *agm I*, s. 1515; *agm II*, s. 467.

¹⁰⁴ İmre, *agm II*, s. 424-425.

¹⁰⁵ Marcos, *age*, II, 1119 vd.; İmre, *agm I*, 1526-1527.

¹⁰⁶ Ulusan, *agm*, s. 55-57; Caemmeres, "Cansız Şeylerin Verdiği Zararlar", s. 460-461; Kanatı, Selim, "Haksız Fid Sorumluluğunda Kusur Kavramının Görevi", s. 59-60.

¹⁰⁷ İmre, *agm I*, s. 1526; ayrıca bk. Koç, Nevzat, *Bina ve Yapı Eseri Maliklerinin Hukuki Sorumluluğu*, s. 19-20.

¹⁰⁸ Ebu Davud, "Büyü", 71; Nesai, "Büyü", 15.

¹⁰⁹ Mecelle, md. 85.

İslâm hukuku bu konuda önemli prensipler vazetmiş ve bu prensipler çerçevesinde geniş bir ictihâdî zenginlik ortaya çıkmıştır. XIX. yılının ikinci yarısına gelinceye kadar batı hukukuna hâkim olan kusur prensibinin istisnasını oluşturan İslâm hukuku hakkında *Zabit* İmre şunu söylemektedir:

"Malum olduğu üzere, Roma hukukunun en küçük bir tesirine dahi maruz kalmadan, sîrf kendi hayatıyle inkişâf eden iki büyük hukuk sistemi vardır. Bunlardan birisi İngiliz hukukudur ve tazminat hukuku mevzuunda kusur esasını benimsemiştir. Diğerî İslâm ve eski Türk Hukuku (Osmanlı) dur ki, bu mevzuda sebebiyet prensibini benimsemiştir."¹⁰⁷

Gerçekten Hz. Peygamber'in,

"Harâc damân karşılığındadır."¹⁰⁸

hadisinin, "Bir şeyin damâni nefi mukabelesindedir"¹⁰⁹, "Mazarrat menfaat mukabelesindedir"¹¹⁰; "Külfet nimete ve nimet külfete göredir"¹¹¹ şeklinde külli kaideler ifadesi olan düşünce günümüz hukukunda yer alan Risk/Hasar teorisinin temelini oluşturan esaslardan biridir.¹¹² Bazı İslâm âlimlerinin "el-gunn bî'l-gurm" şeklinde formüle ettikleri kaidede yer alan ganimet (gunm) ve hadiste yer alan harâc bir şeyden elde edilen her türlü yararı, kârşıt anımlısı olan garamet (gurm) de üstlenilen maddî külfeti, harcama yapma, tazmin etme veya zarara katlanma sorumluluğunu ifade eder. Hak ile sorumluluk, nimet ile külfet arasında makul bir dengenin bulunması, miras ve ceza hukukundan borçlar hukukuna kadar her alanda İslâm hukukunun temel ilkelerinden birisi olmuş, bu sebeple de bir menfaate, bir malın mülkiyet ve yararına sahip olan kimseye denk bir külfetin (nafakayı temin, malın zarar ve ziyâni karşılama gibi) yüklenmesine özen gösterilmiştir.¹¹³

İslâm hukuku hak anlayışının tabîî bir sonucu olarak hukuka aykırı bir davranıştan dolayı zararın ortaya çıkması, fil ile netice arasında uygun bir illiyet bağıının bulunması halinde zararın giderilmesini esas almıştır. Bir kimse tehlikeli ve zor bir durumda kalması sebebiyle izdirar halinde bulunması ve ancak başkasının haklarını ihlal etmek suretiyle kendisini koruyabilmiş olması sorumluluğunu etkilemez. Çünkü "Iztîrar gayrin bakkını iptal etmez".¹¹⁴ Zararın doğrudan (mübaşereten) ya da dolaylı olarak (sebebiyet verme) ortaya çıkış olmasında tazmin sorumluluğunu engelmez. Zira "mübâşir müteammid olmasa da dâmin olur".¹¹⁵ Sözelimi bir kimse kayarak düşse ve bir kişinin malına zarar verse bunu öder.¹¹⁶ Kezâ bir kimse bir hayvana binip giderken bir şeyi çiğnese tazminle yükümlüdür.¹¹⁷ Bugün biz bu ictihâdî hükmde yer alan hayvan örneği yerine otomobil, uçak, gemi gibi araçları koymuş olsak, İslâm hukukundan risk teorisine ulaşmamız mümkün değildir.¹¹⁸ İlke olarak eşya, makine, araç ve teçhizatı kullanmanın yol açtığı zararlarda, bunların bakım ve kullanım sorumluluğu kime aitse zararı üstlenecek olan da odur.¹¹⁹

Bu vb. hükümler de göstermektedir ki, İslâm hukuku bir zararın vukuu durumunda öncelikle zararın giderilmesi, ikinci olarak da olabildiğince zarar gören kişiye bırakılmayıp zarar verene yüklenmesi, gibi sosyal bir düşünceyi benimsemektedir.

Bu teorinin uygulama alanlarından birisi de borçtan kurtulma sebebi olan imkansızlık halidir. Bir akit kurulduktan sonra taraflar karşılıklı olarak yükümlülüklerini yerine getirmekten sorumludur. Sözelimi bu bir satım sözleşmesi ise satıcı mali teslime, alıcı da onun karşılığını vermeye mecburdur. Bunlar kanunun güvencesi altındadır. Ancak tarafların iradesi dışında onlardan birisi için ifayı imkânsız kılacak bir durum (beklenmeyen

¹¹⁰ Mecelle, md. 87.

¹¹¹ Mecelle, md. 88.

¹¹² Senhûrî, *agm*, s. 62; Muhammed, Muhammed Abdülcevad, *age*, s. 160.

¹¹³ Bardakoğlu, Ali, "Garâmet", s. 359.

¹¹⁴ Mecelle, md. 33; ayrıca bk. Baktır, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, s. 261.

¹¹⁵ Mecelle, md. 92; ayrıca bk. Aktan, Hamza, "Damân", *DIA*, VIII, 452-453.

¹¹⁶ Ganim el-Bağdadi, *Mecmâ'u'd-Damânât*, s. 146.

¹¹⁷ Senhûrî, *agm*, s. 62.

¹¹⁸ Senhûrî, *agm*, s. 62.

¹¹⁹ Aktan, *agml.*, s. 452-453.

halden bu yönyle ayrılır) ortaya çıkmış ise (beklenmeyen halden ayrılan) karşı taraftan imkanı bulunduğu halde yükümlülüğünü yerine getirmesi istenmeyecektir ve akit son bulacaktır. Meselâ bir şahıs uzakta bulunan birisine evini satşa müsteri gelip filen teslim almadan ev yansa akit yapılmış olmasına rağmen satıcı sorumluluğu üstlenecektir. Kezâ bir hayvan satışında hayvan teslim alınmadan ötürse sorumluluk satıcıya ait olacaktır. Bu konu oldukça detaylı bir biçimde Hanefilere ele alınmış ve akitlerle ilgili birçok konuya atıfta bulunmuştur. Muhammed Zeki Abdülber, *Nazariyyetu tebammuli't-Tebi'a* adlı eserinde konunun çeşitli akitlere atıfta konusunda Hanefî mezhebinden çok zengin örnekler sunmaktadır.¹²⁰

Roma ve Fransız hukukları icare akdinde kiralanan şeyin ifasındaki imkânsızlığı akdın feshi için bir sebep sayılarken satım akdinde bunu kabul etmemektedirler. Fransız Medenî Kanunu'nun 1138/2. maddesi gereğince mücerret anlaşma ile alıcı mala mâlik olur ve teslim edilmese bile teslimin gerekli olduğu andan itibaren malın sorumluluğu kendisine geçer. Bu durumda alıcı malî filen teslim almadan helâk olsa akit tamam olup mal teslim edilmiş sayıldığından sorumluluk alıcıya ait olur. Batı hukukunda ilk defa Hanefî mezhebinin görüşlerine paralel olarak bu tür durumlarda sorumluluğun satıcıya ait olacağı fikri XIX. yüzyılın sonrasında Alman Medenî Kanunu'nun 323. maddesinde yer alan: "Her iki tarafı da bağlayıcı olan akitlerde taraflardan birisinin, kendilerinin sebebiyet vermediği barıcı bir durumdan dolayı yükümlüğünü yerine getirmesi imkânsızlaştırsa diğer tarafın da borcu düşer" hükmü ile girmiş 472 ve 473. maddeler konu ile ilgili diğer halleri düzenlemiştir.¹²¹

Muhammed Zeki Abdülber konu ile ilgili değerli araştırmasında özetle şu sonuca varmaktadır:

Bu teori ile ilgili olarak Hanefî mezhebinin hükmü, İslâm hukukunun orijinalliğinin ve büyülüğünün göstergelerindendir. Roma ve bugünkü Fransız hukukunun ulaşamadığı çok önemli bir konuda, isabetli hükmü oldukça erken bir zamanda vazetti... Bu konuda İslâm hukukuna 1900 yılının Ocak ayı başından itibaren Alman hukuku ulaşabilmiştir... Bazıları bunu "Alman prensibi" olarak isimlendirmektedirler. Oysa doğrusu bunun İslâm hukukunun prensibi olduğunu savunmaktadır.¹²²

V- TEMYİZ GÜCÜ OLMIYANIN SORUMLULUĞU

(Responsabilité de personnes incapables de discernement/Mes'ûliyyeti 'adîmi't-temyîz)

İslâm hukuku temyiz gücü bulunmayan küçükleri ve akıl hastalarını hak anlayışının tabîî bir sonucu olarak medenî mes'ûliyet kapsamında tutmuştur. Bu durumda bulunanlar bir malî telef etmeleri halinde zararı ödemekle yükümlüdürler. İşçi ücreti, eş ve yakınlarının nafakası gibi malî

¹²⁰ Abdülber, *Nazariyyetu tebammuli't-Tebi'a*, s. 8-20; ayrıca bk. tür. yer.

¹²¹ Abdülber, *age*, s. 63-68.

¹²² Abdülber, *age*, s. 161.

yükümlülükleri de vardır. Çünkü bu sorumluluğun konusunu mal oluşturduğundan temyiz gücü bulunmayanlar adına ifa edilmeleri mümkün değildir. Ancak bunların cezai sorumlulukları yoktur.¹²³

Roma hukukunda sorumluluk için kusur aranan hallerde kişinin sorumlu tutulabilmesi için kusurlu ya da kusursuz davranışın yeteneğine, bir başka ifade ile yaptığı fiillerin bilincine varma gücüne (temyiz kudretine) sahip olup olmadığı araştırılıyordu. Roma'da yedi yaşından küçüklerin, bu anlamda temyiz kudretine sahip sayılmadıkları için haksız fiillerinden sorumlu tutulamayacakları kabul ediliyordu. Yine Roma hukukunda temyiz gücü bulunmayan akıl hastalarının haksız fil ehliyetlerinin olamayacağı, doğal olarak, herhangi bir tartışmaya yol açmaksızın kabul ediliyordu.¹²⁴

Günümüz batı hukukuna temyiz gücü bulunmayanların medenî sorumluluğu ile ilgili hükümler yeni girmiştir. Meselâ Fransız medenî kanununda, temyiz gücüne sahip olmayanların sorumluluğuna dair uzun süre herhangi bir hükmün yer almamış olması büyük bir eksiklik olarak kabul edilmektedir.¹²⁵ Ancak 3 Ocak 1968 tarihli yasaya yapılan değişiklikle Fransız Medenî Kanunu 489/2 akıl hastalarının da sorumluluğunu kabul etmiştir.¹²⁶ Alman, İsviçre ve Türk Medenî Kanunları gayr-ı mümeyyizlerin medenî sorumluluğuna dair hükümlere yer vermiştir.

Abdurrezzâk es-Senhûrî (ö. 1971) konuya ilgili olarak yaptığı karşılaşmadada bu konuda İslâm hukuku hükümlerinin daha derinlikli ve ileri seviyede olduğunu tespit etmektedir.¹²⁷

VI- MUHÂYEE

Ortak bir gayr-ı menkulun paylaşımında fahiş bir zarar ortaya çıkması halinde İslâm hukukuna göre izâle-i şuyû' yoluna gidilmeyip menfaatin paylaşımı gerçekleştirilir. Bu durumda hem gayr-ı menküle zarar verilmesi önlenmiş, hem ortağın zararı giderilmiş, hem de umûmî bir zararın önüne geçilmiştir. Sözelimi bir köyde tek bir küçük değirmen veya bir hamam ya da han bulunsa ve bunlar paylaşıldığında aynı fonksiyonu yerine getiremeyecek bir hale gelseler, hem o işletme, hem ortaklar, hem de toplum mağdur olmaktadır ki, bu gerçeken büyük bir zarardır. Malda aynı zamanda toplumsal bir hakkın varlığı da dikkate alınırsa böyle bir zarara engel olmak için İslâm hukukçuları izâle-i şuyû' yoluna gitmeyip gayr-ı menkulun paylaşılması yerine menfaatinin paylaşımı yolunu tercih etmişlerdir. Bu durumda ortaklar belli sürelerle o malı kullanabilirler ya da uygunsa mekân olarak bir tarafını birisi, diğer tarafını öbür ortak kullanmak suretiyle o malın menfaatini paylaşırlar.¹²⁸

Bu İslâm hukukçularına ait orjinal bir düşünce olup hak konusundaki anlayışlarının tabîî bir sonucudur. Bu konuda merhum Esat Arsebük (ö.

123 Zeydan, Abdulerim, *el-Vecîz*, s. 95-96.

124 Karadeniz, Özcan-Çelebicancan, *Roma Hukuku*, s. 290.

125 İmre, *agm II*, s. 485.

126 Kaneti, *age*, s. 59.

127 Senhûrî, "Min Mecelleti'l-Abkâmi'l-Adliyye", s. 63.

128 Köse, Saffet, *age*, s. 94-95.

1954) şunları söylüyor:

"Bir malın taksim olunabilmesi için ortaklardan herhangi birisine zarar gelmemesi prensibini İslâm hukukçuları hayatın icaplarıyla te'lif edebilmek için modern hukukun (öngördüğü gibi) gayr-i menkûllerde şüyük izalesi yoluna gitmeyerek ortak mallardaki menfaatin taksimî gibi bugünkü hukukun bilmediği bir paylaşma esasını tecvîz etmiştir. Filhakika Mecelle'nin muhayeesi bundan başka bir şey degildi."¹²⁹

VII- SAVAŞ ESİRLERİ İLE İLGİLİ HÜKÜMLER

İslâm savaşlarında da adalet, hakkaniyet ve insafın elden bırakılmamasını, müslüman askerlerin muhatabının sadece kendileriyle savaşanlar olduğunu temel olarak almıştır. Meselâ ilk halife Hz. Ebû Bekir, Üsâme b. Zeyd komutasındaki orduya, çocukları, yaşıları, kadınları öldürmemeleri, zulüm yapmamaları, meye ağaçlarını, hayvanları yemenin dışında bir maksatla kesmemeleri, ibadethanelerde ibadet edenlere dokunmamaları emrini vermiştir.¹³⁰ Esirler konusunda da İslâm çok önemli prensipler va'z etmiştir.

- a- Esirlerin bakımı ve barınması esir olan ülkeye aittir.
- b- Esirlerin hukukî statüye kavuşturulması sırasında aile fertleri bölünemez.
- c- Baskı ve işkence yasaktır.
- d- Asker esir alınmadan önce, kendi isteğiyle müslüman olursa öldürülemez ve köle-cariye statüsüne sokulamaz.
- e- Esir kadınlar tecavüz yasaktır. (Mâlikîlere göre bu tecavüz müslüman kadına yapılmış gibi cezai sorumluluğu getirir.)
- f- Müslüman bir askerin esire vereceği eman geçerlidir. (Hanefîlere göre)
- g- Bir esir kaçıp kendi ülkesine ulaşrsa hür sayılır.

Bu ilke ve kaidelerin bir kısmına insanlık ancak 1907 Lahey ve 1949 Cenevre sözleşmeleri ile ulaşabilmiş, fakat bunlar da hiçbir zaman uygulanamamıştır.¹³¹

SONUÇ

XIX. yüzyılın sonlarında çağın ihtiyaçlarının zorlamasıyla uzun tartışmalardan sonra ancak hukuk dünyasında kendisine yer edinebilmiş olan ve hukuk düşüncesi açısından önemli bir merhaleyi gösteren bu teorilerin temelini oluşturan ilkeler ve hükümler bizzat Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in sünneti tarafından belirlenmiş, İslâm hukukçuları tarafından da başarılı bir biçimde geliştirilmişlerdir. Bundan şu iki sonuç ortaya çıkmıştır: Birincisi, İslâm hukuku alanında bilimsel çalışma yapanlar dönemin şartlarının getirdiği mecburiyetten dolayı tipki, Roma

¹²⁹ Arsebük, *Medeni Hukuk*, s. 116-117.

¹³⁰ Taberi, *Tarih*, III, 226-227.

¹³¹ Bu konuda Ahmet Özel'in *İslâm Devletler Hukuku'da Savaş Esirleri* adlı değerli çalışmasına bakılabilir. s. 53-129.

hukukunda olduğu gibi¹³² meseleci (kazuist) bir metodla yazılmış bulunan fikhî mirastan gerektiği şekilde yararlanabilmek ve hukuk dünyasına sunabilmek için teoriler üretmeli ve günümüz hukukuyla mukayeselerde bulunmalıdır. İkincisi de tarihte ve günümüzde dünyanın en büyük hukuk sistemlerinden birisi görülen ve 1932 yılında Lahey'de toplanan Mukayeseli Hukuk Kongresi'nde alınan kararla modern hukukun kaynaklarından kabul edilen İslâm hukuku çağdaş hukuk öğretiminde Hukuk Tarihi çerçevesinde ele alınan alt ve tâli bir bilim dalı ve ilgi konusu olmasından ziyade mukayeseli hukuk açısından ele alınmalı ve yeni hukukî teori ve çözüm arayışları için asırlarca uygulama alanı bulmuş bu tecrübe birikiminden yararlanma yoluna gidilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülder, Muhammed Zeki, *Nazariyyetu Tebammülit-Tebi'a fi'l-Fikbi'l-İslâmi*, Kahire 1369/1950.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned*, Bulak 1313'den ofset İstanbul 1401/1981, I-VI.
- Aktan, Hamza, "Damân", *DİA*, VIII, 450-453.
- Ali, Ahmed Midhat, *Nazariyyetu'z-Zurûfi'l-İstisnâyye*, Kahire, ts.
- Ali el-Hafîf, *Abkâmu'l-Mu'amelâti's-Şer'iyye*, Kahire, ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabi), (3. bs.)
- Ali Haydar Efendi (ö. 1936), *Düreru'l-Hükkâm Şerbu Mecelleti'l-Abkâm*, İstanbul 1330, I-IV.
- Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara 1992.
- Arsebük, Esat (ö. 1954), "Alacağın Temliki ve Borcun Nakli", *AÜHFD*, XI/1-2 (1954), s. 4-14.
- Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk I: Başlangıç ve Şahsim Hukuku*, İstanbul 1938.
- Arsebük, Esat, *Türk Kanunları Bakımından Borçlar Hukukunun Umûmî Esasları I*, Ankara 1937.
- Bâcî, Ebu'l-Veliid Süleyman b. Halef b.Sa'd el-Endelûsi (ö. 478/1081), *el-Müntekâ Şerbu'l-Muvatta'i'l-İmâm Mâlik*, Kahire, 1332'den ofset Kahire, ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabi), I-VII.
- Baktır, Mustafa, *İslam Hukukunda Zaruret Hali*, Ankara, ts., (Akçağ yayinevi).
- Bardakoğlu, Ali, "Câiha", *DİA*, VII, 26-27.
- Bardakoğlu, Ali, "Garâmet", *DİA*, XIII, 359-361.

¹³² Senhûrî, *Mesâdiru'l-bak*, VI, 90; Schwarz, "Roma Hukuku ve İngiliz Hukuku", s. 188.

- Bardakoğlu, Ali, "Havâle", *DJA*, XVI, 507-512.
- Bardakoğlu, Ali, "İslâm Hukukunda ve Modern Hukukta Beklenmeyen Hal Nazariyesi", *EÜFD*, sy. 2 (1985), s. 63-97.
- Berki, Ali Himmet (ö. 1976), *Hukuk Taribinden İslâm Hukuku*, Ankara 1955.
- Berki, Şakir, "Roma Hukuku İslâm Hukukuna Tesir Etmemiştir", *Etudes de Droit*, no: 1, Ankara 1955, s. 9-10; no: 2 (1957), s. 7.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (ö. 1971), *Hukuk-i İslamiyye ve İstilahat-i Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, ts. (Bilmen yayinevi), I-VIII.
- Buhârî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *el-Câmi'u's-Sâhib*, İstanbul 1315, I-VIII.
- "Câihâ", *el-Mevsiyatul-Fıkhiyye*, Kuveyt 1409/1989, XV, 67-75.
- Cemile, Bû Lihye, *Nazariyyetu'z-Zuriîsi't-Târie fil-Kânûni'l-Medenî el-Cezâîri* (basılmamış yüksek lisans tezi, Câmi'atu'l-Cezâir, Ma'hadu'l-Hukûk ve'l-Ulûmi'l-İdâriyye, 1983.)
- Cheron, Albert-Fahmy Sadek, "İslâm Hukukunda Özellikle Hanefî Mezhebine Göre Havâle" (çev. Halil Cin), *AÜHFD*, XXVIII/1-4 (1971), s. 413-454.
- Cübûrî, Abdullah Muhammed, "Ahkâmu'l-Havâle, bahs/fıkî mukâran", *Mecelletu Külliyyeti'l-İmâmi'l-A'zâm*, sy. 4, Bağdad, 1398/1978, s. 217-257.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer (ö. 385/995), *es-Sünen* (nşr. Abdullah Haşim Yemânî el-Medenî), Kahire 1386/1966, I-II.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö. 255/868), *es-Sünen* (nşr. Mustafa Dib el-Buga), Beyrut 1412/1991, I-II.
- Derdîr, Ebu'l-Berâkât Ahmed (ö. 1201/1786), *es-Şerhu's-Şâğır* (nşr. Mustafa Kemal Vâsî), Kahire, ts., (Dâru'l-Mâ'rif), I-IV.
- Dirînî, Fethi, *el-Hakk ve medâ Sultâni'd-Devle fi Takyîdih*, Beyrut 1404/1984.
- Dirînî, Fethi, *Nazariyyetu't-te'assuf fi İstî'mâli'l-Hak fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dımaşk 1408/1988.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888), *el-Merâsil ma'al-Esânîd* (nşr. Abdülaziz İzzüddîn es-Seyrevân), Beyrut 1406/1986.
- Ebululâ Mardin (ö. 1957), *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara 1996.
- Fathy, Mahmoud, *La doctrine musulmane de l'abus des droits*, Paris 1913.
- el-Fetâvâ'l-Hindîyye*, Bulak 1310'dan ofset Beyrut 1400/1980, I-VI.
- Feyzioğlu, Feyzi Necmeddin, *Borçlar Hukuku Umûmi Hükümler*, İstanbul 1967.

Fezârî, Hasebû, *Eseru'z-Zurûfi't-Târie ale'l-İltizâmi'l-Akdi fil-Kânûni'l-Mukâran*, İskenderiye 1979.

Fitzgerald, S. V., "The Alleged debt of Islamic to Roman Law", *The Law Quarterly Review*, LXVII (1951), s. 81-102.

Gânim el-Bağdâdî, Ebu Muhammed Gîyâsuddin (ö. 1032/1623), *Mecma'u'd-damânat*, Beyrut 1407/1987.

Georgesco, V.-A., "Roma Hukuku ve Modern Dünya Düşüncesi", (çev. Bülent Tahiroğlu), *İÜHFM*, XLII/1-4 (1977), s. 585-601.

Gözübüyük, Abdullah Pulat, *Hukuki Mes'ûliyet Bakımından Mücbir Sebepler ve Beklenmeyen Haller*, Ankara 1957.

Hacı Âdil, *Borçlar Kanunu Şerbi*, İstanbul 1929, I-II.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Hukuku Etüdleri*, İstanbul 1984.

Haskefi, Alâüddin Muhammed b. Ali (ö. 1088/1677), *ed-Diûrû'l-Muhtâr* (İbn Âbidîn, Reddü'l-Muhtar kenarında), Kahire 1272-1324, I-VII.

"Havâle", *el-Mevsûatu'l-Fîkhîyye*, Kuveyt 1410/1990, XVIII, 169-246.

Heysemî, Ebu'l-Hasan Nûruddin (ö. 807/1405), *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menba'u'l-Fevâ'id*, Beyrut 1967, I-X.

Hüseyin Âmir, *et-Te'assufî İstî'mâli'l-Hukûk ve İlgâî'l-Uküd*, Kahire 1379/1960.

İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtar ale'd-Dîrri'l-Muhtâr Şerbu Tenviri'l-Ebsâr*, Kahire 1272-1324, I-VII, (VI/1-2, Tekmile; VII/1-2; Takriratu'r-Râfi'i).

İbn Cüzeyy, Ebu'l-Kâsim Muhammed b. Ahmed (ö. 741/1310), *el-Kavâni'nu'l-Fîkhîyye*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübi'l-Îlmiyye).

İbn Hazm, *el-Muballâ*, (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire, ts. (Mektebetu Dâri'i't-Tûrâs), I-XI.

İbn Kudâme, Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed (ö. 620-1223), *el-Muğnî*, Beyrut 1392-93/1972-73, I-XIV.

İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/886), *es-Sümen* (nşr. M. Fuad Abdülbâkî), Kahire 1372/1952'den ofset İstanbul 1401/1981, I-II.

İbn Rûşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Hafid el-Kurtubî (ö. 595/1198), *Bidâyetu'l-Müctebid ve Nihâyetu'l-Muktesid*, İstanbul, 1985, I-II.

İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), *el-Câmi'u's-Sâğır*, Beyrut 1406/1986.

İmre, Zahit, "Doktrinde ve Türk Hukukunda Kusursuz Mes'ûliyet Halleri", *İÜHFM*, XIII/4 (1947), s. 1475-1536; XIV/1-2 (1948), s. 423-497.

- İsevî, Ahmed İsevî, "Nazariyyetu't-te'assuf fi İsti'mâlî'l-Hak fi'l-Fikhi'l-İslâmî", *Mecelletu'l-Ulûmî'l-Kânûniyye ve'l-İktisâdiyye*, I/5, Kahire, 1963, s. 1-120.
- Kanetî, Selim, "Haksız Fiil Sorumluluğunda Kusur Kavramının Görevi", *Sorumluluk Hukukundaki Yeni Gelişmeler I. Sempozyumu*, Ankara 21-22 Ekim 1977, s. 29-66.
- Kapanî, Müncî, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara 1993.
- Karâdâvî, Yusuf, *el-Hasâisu'l-Âmme li'l-İslâm*, Kahire 1989.
- Karadâvî, Yusuf, *el-Medhal li-Dirâseti's-Şerî'ati'l-İslâmiyye*, Kahire 1990.
- Karadeniz, Özcan-Çelebicân, *Roma Hukuku*, Ankara 1989.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul 1982-87, I-III.
- Kâsânî, Ebu Bekir Alâuddin b. Mes'ûd (ö. 587/1191), *Bedâiu's-Sanâ'i' fi Tertibi's-Şerâ'i'*, Kahire 1327-28/1910'dan ofset Beyrut 1402/1982, I-VII.
- Koç, Nevzat, *Bina ve Yapı Eseri Mâliklerinin Hukuki Sorumluluğu*, Ankara 1990.
- Kohler, Josef, "Die Islamlehre vom Rechtsmissbrauch", *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, XXIX, Stuttgart 1913, s. 432-444.
- Koschaker, Paul, *Roma Özel Hukukunun Ana Hatları* (trc. Kudret Ayiter), Ankara 1983.
- Köse, Saffet, "İslâm Hukukunun Statik Olduğu İddiasının Tahlili", *SÜİFD*, sy. 6, Konya 1996, s. 255-295.
- Köse, Saffet, *İslam Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İstanbul 1997.
- Kubal, Hüseyin Nail, *Anayasâ Hukukunun Genel Esasları ve Siyasi Rejimler*, İstanbul 1964.
- Lokman, Vahy Farûk, *ez-Zuriûfu'l-İstisnâyye elletî tatruu ale'l-Akdi ba'de İbrâmih -dirase mukârene-*, Amman 1992.
- Mahmesânî, Subhî, *Felsefetu't-Teşri' fi'l-İslâm*, Beirut 1380/1961.
- Mahmesânî, Subhî, *en-Nazariyyetu'l-Amme li'l-Mücebât ve'l-Uküd fi's-Şerîati'l-İslâmiyye*, Beirut 1948, I-II.
- Malik b. Enes (ö. 179/795), *el-Muwatta'* (nşr. M. Fuad Abdülbâkî), Kahire 1370/1951, I-II.
- Mansûr, Muhammed Hâlid, "Tegayyuru Kiyemeti'n-Nukûd ve Teessuru Zâlike bi-Nazariyyeti'z-Zurûfi't-Târie fi'l-Fikhi'l-İslâmî el-Mukâran", *Dirâsât*, XXV/1, Amman 1419/1998, s. 145-156.
- Marcos, Süleyman, *el-Vâfi fi Şerbi'l-Kânûni'l-Medenî II: Fi'l-İltizâmât*, Kahire

1988-89, III.

Merginânî, Ebu'l-Hasan Burhânuddin Ali b. Ebî Bekr (ö. 593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, Kahire 1384/1965, I-IV.

Mosca, Gaetano, "Roma ve Ortaçağ (çev. Mukbil Özyörük)", *AÜHFD*, III/1-4 (1946), s. 522-564.

Muhammed, Muhammed Abdülcevâd, *Usûlu'l-Kânûn Mukârene bi-Usûli'l-Fikb*, İskenderiye 1411/1991.

Musa Muhammed Yusuf, *Târîhu'l-Fikbi'l-Îslâmî*, *Da'vetun Kavliyyetun li-Tecdîdibi bi-Rüci'u'l-Mesâdirîhi'l-îllâ*, Kahire 1378/1958.

Musa Muhammed Yusuf, *et-Teşrif'u'l-Îslâmî ve Eserubû fi'l-Fikhi'l-Garbî*, Kahire 1960.

Muslehuddin, Muhammad, *Philosophy of Islamic Law and Orientalists*, Lahore, ts. (Islamic Publications)

Müslim b. Haccac, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî (ö. 261/874), *el-Câmiu's-Sâbih* (nşr. M. Fuad Abdülbâkî), Kahire 1374-75/1955-56, I-V.

Müttakî el-Hindî, Alâüddin Ali b. Abdîmelik (ö. 975/1567), *Kenzu'l-Ummâl fi Sünneti'l-Akvâl ve'l-Efâl*, Beyrut 1985, I-XVI.

Naimî, Fâdl Şakir, *Nazariyyetu'z-Zuriñi'l-Târie beyne's-Şeri'a ve'l-Kânûn*, Bağdad 1969.

Ömerî, İsmail, *el-Hak ve Nazariyyetu't-Te'assuf fi İsti'mâli'l-Hak*, Musul 1405/1984.

Özakman, Cumhur, "Havâle İlişkisinin Borçlar Hukuku Açısından İncelenmesi ve Kiyemetli Evrak Hukukundaki Görünüşü", *İÜHFM*, XLI/1-2 (1975), s. 255-297.

Özel, Ahmet, *İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara 1996.

Remli, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 1004/1596), *Nilâyetu'l-Muhtâc ilâ Şerbi'l-Minhâc*, Beyrut 1984, I-VIII.

Sahnûn b. Abdüsselâm b. Saîd (ö. 240/854), *el-Müdevvenetu'l-Kübra*, Kahire 1324, I-VI.

Saymen, Ferit H., "Akit Yapmak Hakkının Suiistimalı", *İÜHFM*, VII (1941), s. 541-563.

Saymen, Ferit H., "Hakkın Suiistimalının Müeyyidesi", *İÜHFM*, XI/1-2 (1945), s. 311-327.

Saymen, Ferit H., "Mukayeseli Hukuk Bakımından Hakkın Suiistimalı", *İÜHFM*, XII (1946), s. 1129-1151.

- Schwarz, Andreas B., "Roma Hukuku ve İngiliz Hukuku" (trc. Bülent Davran), *İÜHFM*, XI (1945), s. 180-202.
- Senhûrî, Abdürrezzâk (ö. 19717), "Min Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye ile'l-Kânûni'l-Medenî el-Irakî ve Hareketu't-Taknîni'l-Medenî fi'l-Usûri'l-Hadîse", *Mecelletu'l-Kadâ*, yıl: 2, sy: 1-2, Bağdad 1355/1936, s. 5-65.
- Senhûrî, *el-Vasîfî Şerbi'l-Kânûni'l-Medenî*, Beyrut 1958-70, I-X.
- Senhûrî, *Mesâdiru'l-Hak fî'l-Fikbi'l-Îslâmî*, Kahire 1954-60, I-VI.
- Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, Kahire 1324-31, I-XXX.
- Şeltût, Abdülmaksûd Abdülkadir, "Nazariyyetu't-Teassuf fi İsti'mâli'l-Hak", *Üsbû'u'l-Fikbi'l-Îslâmî ve Mibrîcân Îmam Îbn Teymiyye* (Dımaşk 16-21 Şevval 1380), Kahire 1382/1963, s. 129-200.
- Tabbara, Afif Abdülfettah, *Rûbu'd-Dîni'l-Îslâmî*, Beyrut 1977.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsim Süleyman b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr* (nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefî), Kahire, ts. (Mektebetü İbn Teymiyye), I-XXV.
- Taberî, *Târibu'l-Ümem ve'l-Müllük* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl), Kahire 1960-70'den ofset Beyrut, ts.. (Dâru Süveydân), I-X.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî (ö. 321/933), *el-Mubtasar* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Kahire 1370.
- Tahmâz, Abdülhamid, *Mizâtu's-Şerî'ati'l-Îslâmîyye*, Dımaşk 1411/1991.
- Termânînî, Abdüsselâm, *Nazariyyetu'z-Zurûfi't-Târie*, Dımaşk 1391/1971.
- Tirmîzî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-Sâbih* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-İbrahim Utve İvad-M. Fuad Abdülbâki), Kahire 1395-98/1975-78'den ofset İstanbul 1401/1981.
- Topçuoğlu, Hâmide, *Kanuna Karşı Hile (Kanundan Kaçınma Yolları)*, İzmit 1950.
- Ulusan, İlhan, "Tehlike Sorumluluğu Üstüne", *Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, yıl: 4, sy. 6, İstanbul 1970, s. 23-57.
- Umur, Ziya, "Roma Hukukunda Hakkin Suiistimali", *İÜHFM* (Tahir Tanere Armağan)(1956), s. 557-567.
- Ünal, Halit, *İslam Hukuku Üzerine Araştırmalar*, Kayseri 1994.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "Hakkin Suiistimali Mefhumunun Nazariyat ve Tatbikattaki Durumu ve Benzeri Mefhumlarla Münasebeti", *İBD*, XV/1 (1951), s. 3-27.

Von Caemmerer, Ernst, "Cansız Şeylerin Verdiği Zararlardan Sorumluluk ve Atom Tehlikesi" (çev. Server Tanilli), *İÜHFM*, XXVII/1-4 (1962), s. 457-470.

Yahyâ, Abdulvedûd, *Havâletu'd-deyn dirâse Mukârene fi's-Şerî'ati'l-İslâmiyye ve'l-Kâmûni'l-Almânî ve'l-Misrî*, Kahire 1992.

Zehâvî, Saîd Emced, *et-Te'assuf fi İsti'mâlî'l-Hakki'l-Milkiyye fi's-Şerîati ve'l-Kâmûn*, Kahire 1393-94/1974-75.

Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Fikbu'l-İslâmî fî Sevbîhi'l-Cedîd*, Dumaşk 1967-68, I-III.

Zeydan, Abdülkerim, *el-Kefâle ve'l-Havâle fi'l-Fikhi'l-Mukâran*, Bağdad 1395/1975.

Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fikb*, Amman 1411/1990.

DAVUD el-KAYSERİ'YE GÖRE CEM' ve İÇERDİĞİ HUSUSLAR*

Turan KOÇ

Herhangi bir dünya görüşü, anlam ve tutarlılığını nihaî atif çerçevesi olarak adlandırabileceğimiz bir paradigmada bulur. Bu açıdan bakıldığından, İslâm'ın en geniş atif çerçevesini *tevhid* inancı oluşturur. Geniş anlamda ele alındığında, Tevhid'in tasavvuf dilindeki karşılığının cem' olduğunu söyleyebiliriz. Bu öğretinin dünyayı ve insanı anlama, algılama ve anlamlandırma konusunda içeriği önemli hususlar vardır. Başka bir ifadeyle, bir müslümanın Tanrı, âlem ve insan konusundaki görüş ve yaklaşımları anlam ve tutarlılıklarını genel olarak *tevhid*, özel olarak ise bu *cem'* öğretisinde bulur.

Doğrusu, cem' öğretisi İslâm düşünce tarihinde, özellikle sūfi kanat arasında kabul görmüş ve işlenmiş, epistemolojik olduğu kadar ontolojik ve varoluşsal boyutları da olan bir konu olarak karşımıza çıkar, ve en derli toplu ifadesini *Ibn Arabî* ve onun takipçilerinde bulur. Biz bu makalede, *Ibn Arabî*'nın tanınmış takipçilerinden *Davud el-Kayserî*'ye göre, cem' öğretisi ve içeriği hususların neler olabileceği tartışmaya çalışacağız. Böyle bir konuyu tercih etmemin nedeni, *Davud el-Kayserî*'nin, bütünlüğünü kaybetmiş ve hayatın anlamı konusunda büyük bir bocalama içinde olan insana vereceği birtakım mesajları olduğuna olan inancıdır.

İmdi, *Davud el-Kayserî*'ye göre, "vücudun hakikati, beraberinde hiçbir şey bulunmamak kaydıyla, tüm isim ve sıfatların kendisinde kaybolduğu, *ebadiyyet* mertebesi diye adlandırılan şeyden ibarettir."¹ Bu durum, *cem'u'l-cem'*, *bakîkattu'l-hakâik* ve *amâ* diye de isimlendirilir. Eğer *vücud* kendisiyle birlikte bir şeyin bulunması kaydıyla alınacak olursa, bu takdirde isim ve sıfatlar denen tümel ve tikel tüm ayrılmazlarıyla birlikte her şey alınıyor demektir ki, o zaman bu mertebe *vâhidîyyet* ve *makâmu'l-cem'* olarak adlandırılır. Yani, "cem'", kîdemîn nuru ile hudûşun ortadan kalkması ve vücudu ademden zâhir olanların, yani ilmî vücuttan zat-i ehadiyetin yanında aynı vücuda geçen -ve imkânla ve oluşla nitelenmekten ilahî yetkinliklere geçen- her şeyin helâkînden ibarettir.² Ancak, gerçeki bu şekilde görmek, *Davud el-Kayserî*'ye göre, var olanların mutlak bir biçimde yok oldukları anlamına gelmez. Böyle bir şey, olsa olsa, hicap ehlînîn tevehhümîlerinden kaynaklanan bir şey olur. Tam tersine, burada söylemek istenen şey, Hakk'ın ne ise o olması, kendisiyle birlikte kendisinden başka bir şeyin bulunmamasıdır. Kısaca ifade edecek olursak,

* Bu makale, 9-11 Nisan 1999 tarihlerinde Oxford'da düzenlenen "The Heritage of Ibn Arabî" konulu sempozyumda "All-comprehensiveness According to Daud al-Qaysari and Its Implications" adıyla bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Davud el-Kayserî, "el-Mukaddemât", *er-Resâ'il* (ed. Mehmet Bayraktar), s. 37.

² Davud el-Kayserî, "Risâle fi İlmi't-Tasavvuf", *er-Resâ'il*, s. 127.

cem' makamına ulaşan sâlik, *viicud* (varoluş)'un sadece Hakk olduğunu müşâhade eder. Dolayısıyla, âleme "gayr" olarak isimlendirilen her şey, çeşitli suretlerde, çeşitli mertebeleerde zâhir olan ilahî hüviyetin aynı olmaktadır.³ Açıkça görüleceği üzere, cem' üst düzeyde bir algılama işidir. Zaten, cem'in tanımında geçen "kîdemîn nuru ile" ifadesi de bu durumu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Kuşeyrî'nin *cem'u'l-cem'* için verdiği, "Eğer bir kimse, Hakikat Sultanından zâhir olan ve *kaplayan bir durumdan dolayı*, kendisinden gafil olarak ve başka her şeyle ilgili duyarlılığından alınmış bir şekilde ise buna cem'u'l-cem' denir"⁴ şeklindeki tanımı da kanaatimizce bu kategoriye girmektedir. Keza, *Kâşânî*'nin *cem'u'l-cem'* tanımını da bu mertebeyi göz önünde bulunduran bir tanım olarak görmek gereklidir.⁵ Cem' ile ilgili yapılan tüm tanım ve açıklamalarda ortaya çıkan en önemli nokta onun bir *görme tarzı* olduğunu düşünelim. Daha açık bir biçimde söyleyecek olursak, bu durum, aslı düzeyde yaşanan bir dinî tecrübe dayalı olarak, Zat'a, O'nun isim ve sıfatlarına ilişkin bir bakış açısındandır. Dolayısıyla geçerliliğini de, büyük ölçüde, *mâsihâ*'yı Allah karşısında bir muhalefet unsuru gibi görmemekte aramamız gereken bir kulluk bilincinde bulur. Gerçi burada Allah'ın akledilebilen ve düşünülebilen her şeyden tenzih edilmesi durumu da sözkonusu ise, sonsuz mazharları gerektiren isim ve sıfatları açısından O'nun tüm mertebeleerde zuhur ettiği bilinci daha baskın olmaktadır. Kisaca, *viicud*'la egzistansiyel bir buluşma sözkonusu olmaktadır. Vücud ise Hakk'ın gerçekliğinden başka bir şey değildir; dolayısıyla etkiler de ancak vücud'a aittir. Kaldı ki, mahiyetler, *Davud el-Kayserî*'ye göre, külli taayyünle taayyün etmiş ilmî, özel varlıklardır. Bunlar, ne ise o olmaları bakımından vücud'da birdirler. Çünkü *viicud*'da zahir ve mazhar birdir; onda çokluk ve çeşitlilik yoktur. Bu çokluk ve çeşitlilik olsa olsa akılda olabilir. Ama "bilenle bilinen arasındaki akılı ayrim *viicud*'da birliğe engel değildir."⁶

İmdi, bu tecrübeyi bölüp parçalamak ve kavramlarla dile getirmek mümkün değildir. "Etkilerin hızla kaybolması ve çelişik bir durum arz etmesinden dolayı, tasavvur O'nu zaptedemiyor ve dil ifade etmekten âciz kalıyor."⁷ Burada, tipki çok şiddetli bir ışığa baktığımızda o ışığın çevresinde olan başka şeyleri göremediğimiz durumlara benzer bir durumun yaşandığı anlatılmak istenmektedir.

Ancak, cem' makamına erişmekle iş bitmemektedir. *Mabû*'dan sonra *sabu* diye de isimlendirilen bir makam daha vardır ki, bu nebi ve velilerden tüm kâmil insanların makamı olan *cem*'den sonra *fark* makamıdır. Bu makamda bulunan kimseye göre, ne Hakk ile halkın perdelenmesi, ne de halkın Hakk'ın perdelenmesi sözkonusu olduğundan, halktan uzak durmak veya onlara karışmak birdir. Böyle bir makama erişen kişi/sâlik ilahî isimleri kendisine atfeder... ve kendisinden başkasından sâdir olan her şeyi, ehadiyyetin kendisine baskın çıkışından dolayı, kendisinden

³ Davud el-Kayserî, *a.g.e.*, s. 127.

⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye* (ed. A. Mahmud-Mahmud b. el-Şerif), s. 257.

⁵ Abdurrezzâk el-Kâşânî, *Istilâhâtu's-Sâfiyye* (ed. Abdu'l-Al-Şâhîn), bkz. "cem" ve "cem'u'l-cem'" maddeleri.

⁶ Davud el-Kayserî, "el-Mukaddemât", s. 64-67.

⁷ İbn Arabî, *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye* (ed. Osman Yahya), cilt: II, s. 2161.

sâdir oluyor görür. İnsanın/sâlikin, cem'den sonra yerleştiği fark makamı; kulluğun gereklerine yapışması ve İlahî hazrete karşı edebi muhafaza etmesinden dolayı, cem' makamından daha *iistiündür*.⁸

Bize öyle geliyor ki, burada asıl üzerinde durulan husus, aslı sebeple ârizî sebepler arasındaki faktır. Aslı sebep, ya da sebeplerin sebebi Allah'tır. Bizim olgu ve olaylar arasında gözlemlediğimiz ilişkiler ise ârizî veya ikincil dereceden sebeplerdir. Ikincil sebepleri görmezlikten gelemeyiz, ama onları nihaî sebepler olarak kabul etmek çok büyük bir hata olur. Çünkü Allah'tan başka hakiki sebep bulunduğu kabul etmek, yukarıda arz ettiğiniz gibi, O'na karşı bir muhalif unsur kabul etmek anlamına gelir.

Özetleyecek olursak, *fark* insanların yaptığı işlerde, ikincil dereceden de olsa, bir etki ve sorumluluklarının bulunduğu kabul etmek anlamına gelmektedir. Buna karşılık *cem'*, *viicud*'la ontik düzeyde bir karşılaşmanın sonucu olarak, böyle bir etkiye sahip olmadığımızı kabul etmek ya da varlıklar arasındaki bu etkileşim ve ilişkiye *görmemek* anlamına gelmektedir. *Ibn Arabî*'nin ifadesiyle, "Allah eşyada hikmetin hükmünü âtil bırakmaz. Sebepler vaz' edilmiş ilahî perdelelerdir ki, kalkmazlar. Bunlar içinde perde olarak en büyüğü senin varlığındır (nesne durumundur). Varlığın Allah'a ilişkin marifetinin sebebidir; çünkü bu bilgi ancak senin varlığında gerçekleşebilir. Allah bilinmeyi istedigine göre, senin ortadan kaldırılmış muhaldır... Dolayısıyla *mabû*'da illetin ortadan kaldırılması sadece hüküm (etki)'dir, varlıkta değildir."⁹

Davud el-Kayserî bu durumu, bir cümleyle, "yakın sebeplerin gözardı edilmesi" olarak açıklar. Ona göre *cem'*, tevhid'e dayanan bir görüş ve yaşama biçimidir, ve tevhid'in de belli bazı aşamaları vardır. Bunun en alt derecesini, "Lâ ilâhe illallah" ibaresinde ifadesini bulan avamın tevhidi oluşturur. Havassın anlayışını oluşturan ikinci tevhid anlayışı ise üç mertebe ayrıılır: a) Fülleri tevhid, b) Sıfatları tevhid, ve c) Zat'ı tevhid. Allah'tan başka hakiki bir fâl kabul eden bir kimse, iş ve ilişkilerde başka bir şeyi O'na ortak koşmuş olur. Kezâ ilahî sıfatlara benzer yetkin sıfatlara sahip birinin bulunduğu kabul etmek de O'na sıfat ve Zat'ta ortak koşmak olur. Buna göre, "fülleri tevhidle kasdedilen şey, tümfüllerin tek bir mebde'e geri götürülmesinden başka bir şey değildir," ki bu da Hakk'ın kendisidir. Âlemden vuku bulan tüm olgu ve olaylar, "bunların, kendisine dayandıkları çeşitli yakın sebepler bulunsa bile,"¹⁰ nihaî anlamda, Allah'tandır ve O'nun iradesiyedir. Buna benzer şekilde, Zat'ı tevhid'den kasıt da, kozmik tüm zatların ilahî Zat'a geri gitmesi ve O'nda yok olmasıdır.

Bu tevhid mertebelerine ilişkin bilgi ya sonuca götürüçü akıl yürütme yoluyla (perde arkasından), ya taklide dayalı olarak, ya da Hakk'ın sıfat ve sıflarını mazharlarında şuhûd ve görme yoluyla elde edilir. Buradaki görme, ilahî nur sayesinde olduğundan, şüpheye hiç yer yoktur, ve sadece

⁸ Davud el-Kayserî, "Risâle fi İlmi't-Tasavvuf", s. 128-129.

⁹ Ibn Arabî, *el-Futûbâtu'l-Mekkiyye*, c. II, s. 553-555.

¹⁰ Davud el-Kayserî, "Risâle fi İlmi't-Tasavvuf", s. 129.

kâmil insanda gerçekleşen en üstün bilgi şeklidir.¹¹

Kozmik zatlar ve mazharlar sözkonusu olduğunda, ister istemez, ilahî hazretlere de temas etmek zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Allah'tan başkası olarak düşünüldüğünde, var olan her şeyin toplamı âlem ya da kâinattır. Ama bunların Allah'tan başkası olmadıkları veya bir şekilde O'nunla "özdeş" oldukları düşünüldüğünde, var olan şeylere "hazretler" (*badarât*) olarak atıfta bulunulmuştur. *Ibn Arabî*'nin takipçileri ve bu arada *Davud el-Kayserî*, Allah'in bulunduğu veya Hazretinin algalandığı "beş ilahî hazretten" söz ederler.

Davud el-Kayserî, âlem'i 'Allah'tan başka her şey' olarak tanımlar, "âlem" kelimesi, sözlük anlamı bakımından "alâmet"ten geldiğinden, "kendisiyle bir şeyin bilindiği şey anlamına gelir." Ve Allah, isim ve sıfatları yönüyle âlem sayesinde bilinir. Zira âlemdeki her şey O'nun isimlerinden belli bir ismin mazharıdır, görünme yeridir. Âlemdeki her bir fert bir ilahî isme alâmet olduğundan, ve her bir isim de âlemin isimletini kapsayan bir zat olduğuna göre, aynı şekilde âlemin fertlerinden her bir fert de, kendisiyle isimlerin bilindiği bir âlem olur. Öyleyse âlemler sonsuzdur. Ancak, tümel ilahî hazretler beş tane olduğundan, kendisinden başkasını kapsayan külli alemler de beş olur. Bu külli hazretlerin ilkî (1) Mutlak Gayb Hazretidir, ve bunun âlemi ilmî hazretteki sabit aynlar âlemdir. Bunun karşısında (2) Mutlak Şehâdet Hazreti vardır, bunun âlemi ise mülk âlemdir (duyu algısı âlemi). Sonra İzafî Gayb Hazreti gelir ve bu ikiye ayrılır: Birincisi (3) Mutlak Gayba yakın olan Hazret, ki bunun âlemi Ceberûti ve Melekûti Ruhlar âlemi, yani soyut akıllar ve nefisler âlemdir. İkincisi ise (4) Şehadet'e yakın olan Hazrettir, ve bunun âlemi de Misal âlemdir. İzafî Gayb Hazretinin ikiye ayrılmasının nedeni, ruhların hem şehâdet âlemine uygun sûretlere, hem de Mutlak Gayb Âlemine uygun düşen mücerred aklî suretlere sahip bulunmalarıdır. Beşincisi ise (5) anılan bu dört hazreti kendisinde toplayan Hazrettir; bunun âlemi tüm âlemleri ve bunlarda bulunan her şeyi kuşatan insanî âlemdir.¹²

Burada konumuz açısından çok daha önemli bir hususla karşılaşıyoruz: Kâmil insan, *Davud el-Kayserî*, "Şerbu Te'vîlâtî'l-Besmele" adlı risâlesine şöyle başlar:

"İnsanı Kendi súretinde yaratın, onu keremli kılan, tüm meleklerin ona seccle etmesini isteyen, onu büyütlen, Zat ile ve kendisiyle bilmesi için tüm isim ve sıfatlarıyla insana tecelli eden, isim ve sıfatların gerçekliklerini ve bunların ayrılmazlarını ona iyice öğreten, âlemi tam olarak tamamlamak için onu âlemin ruhu kılan, arzında ona hilâsetini tahsis eden ve onu her şeyin önüne geçiren Allah'a hamdolsun."¹³

İnsana ilişkin bu övgü dolu ifadeler hiç de boşuna değildir. Zira, *Davud el-Kayserî*'ye göre, kâmil insanın mertelesi; akıllar, külli ve cüz'i nefslер

¹¹ *Davud el-Kayserî*, a.g.e., s. 130.

¹² *Davud el-Kayserî*, "el-Mukaddemât", s. 61.

¹³ *Davud el-Kayserî*, "Şerh-u Te'vîlâtî'l-Besmele", *er-Resâil* (ed. M. Bayraktar), s. 195.

cinsinden ilahî, kevnî mertebelerin ve vücûd tenezzülerinin sonuna dek tabiat mertebelerinin tamamının toplamından ibarettir. İnsan-ı Kâmil ve ilahî mertebeler arasında rablik ve merbubluk dışında bir fark yoktur. İşte bundan ötürü o Allah'ın halifesi olmuştur.¹⁴ *Ibn Arabî* gibi, *Davud el-Kayserî*'ye göre de, büyük âlemle küçük âlem kâmil insanda bir iç birlikte tek hâle gelmiştir. Ilahî ve kozmik her şey o da bir araya getirilmiş durumdadır. Onun kozmik fonksiyonu her şeydir; çünkü gerçekte o âlemle özdeştir. "Tíkpi 'Allah' isminin her şeyi kuşatan bir isim (*el-ismu'l-câmi'*) olduğu gibi, Kâmil İnsan da 'her şeyi toplayan yaratılmış bir şey' (*el-kevnû'l-câmi'*)dır. O âlemin bir nûshasıdır ve âlemin içindeki tüm hakkatları kapsar. Hattâ bu hakkatler onun aynıdır. Öyle ki ilahî isimler evrenin her düzeyinde tam tezahürünüonda elde eder."¹⁵ Çünkü o, zatî zorunluluk dışında, bütün ilahî isimlerin kendisinde tahakkuk etmesiyle nitelenmiş biridir.¹⁶ Onun mertebesi, *bazretu'l-cem' ve'l-vüicud'*dur.¹⁷ Ve vücud, *Davud el-Kayserî*'ye göre, tüm rahmet çeşitlerinin ve dünyevî ve uhrevî mutlulukların kendisine tâbi olduğu aslî rahmettir.¹⁸

Doğrusu, Hak, zatî bakımından, ilahî isimlerin gerektirdiği âlemlerden müstağnidir. Ama ilahî isimlerin etkilerinin ortaya çıkışması için, onlara tekabül eden bir mazharın olması gerektir. Sözgelimi, Rahman'ın zuhuru ancak rahim ve merhûmla tamamlanır. Kisaca, eğer dış dünyada rahim ve merhum olmasaydı O'nun Rahmanılığı bilinmezdi.¹⁹

İmdi, buraya kadar söylemeklerimizi özetleyecek olursak, cem', *vüicud'*u aslî düzeyde yaşanan bir dinî tecrübe dayalı olarak görme biçimidir. Sâlik, böyle bir tecrübe sırasında "akılları ve vehimleri ezip geçen (*el-Kâhiba*) bir cezbedilişle" bir vecd, bir buluş ve buluşmuş hali yaşıar. *Vüicud'*la doğrudan doğruya karşılaşmasının bir sonucu olarak, onun nazarında Hak'tan başka bir şey kalmaz. Bu cezbe sırasında, her şeyi Hak olarak görmekle birlikte, eğer ilahî lütuf onu şer'i tekliflerden çıkarmazsa, bulunduğu yerde (*makâmihî*) mekan tutar, ve *cem'*den sonra *fark* makamına girer. Böylece, çokluğun özünde birliği ve birliğin özünde çokluğu müşâhadesinden dolayı, birini diğerinden perdelemeksiz, halkın Hak ile ve Hakk'ı halkın müşâhade eder. Bu noktada, eğer o 'Hepsi Hak' derse doğru söyler: 'Hepsi Halk' derse yine doğru söyler; halkın ve Hakk'ı birlikte söylese, yanı hem halkın, hem de Hak derse yine doğru söylemiş olur.²⁰

Doğrusu, eşyanın mahiyetini "hem o/hem o", veya "ne o/ne o"da aramak gerektir. *William C. Chittick*'in dediği gibi, "Belirsizlik sadece bizim cehaletimizden ileri gelmiyor: bu ontolojik bir olgudur; evrenin mahiyetine işlemiştir. Bizatîhî varlık dışında hiçbir şey kesin değildir. Nitekim tüm zıtları bir tek gerçekte bir araya getiren 'zıtların birliğidir'.²¹ İşte bu yüzden, tasavvuflu gelenekte, kul için cem' halinin de, fark halinin de olması gereği hep vurgulanagelmiştir. *Kuşeyrî*'nin ifadesiyle, "Tefrika

¹⁴ Davud el-Kayserî, "el-Mukaddemât", s. 38.

¹⁵ William C. Chittick, *The Sufi Path of Knowledge*, s. 30.

¹⁶ Davud el-Kayserî, "Risâle fi İlmi't-Tasavvuf", s. 131; ayrıca bkz. "el-Mukaddemât", s. 42.

¹⁷ Davud el-Kayserî, *Matla'u'l-Kilem fi Maâni'l-Fusûsu'l-Hikem* (ed. Mirza Muhammed Şirâzî), s. 20.

¹⁸ Davud el-Kayserî, a.g.e., s. 23.

¹⁹ Davud el-Kayserî, "Risâle fi İlmi't-Tasavvuf", s. 131.

²⁰ Davud el-Kayserî, a.g.e., s. 127-128.

²¹ William C. Chittick, a.g.e., s. 112.

hâli olmayanın kulluğu olmaz; cem' hâli olmayanın da mîrifeti olmaz.²² Yapılacak en doğru iş, her ikisini birlikte düşünmek ve öylece yaşamaktır.

İmdi, hem epistemolojik, hem de ontolojik boyutları olan bu cem' öğretisinin tevhide dayalı bir dünya görüşü olarak içерdiği belli bazı hususlar vardır, ve bunlar pratik hayatımız açısından son derece önemlidir.

Her şeyden önce, burada bütünlüğü olan bir dünya görüşü vardır. Bugün modern dünyanın yaşadığı en büyük trajedi, bölünmüş bir hayat yaşamasında yatmaktadır. Sözgeliimi, toplumsal hayatımızla ekonomik ilişkilerimiz arasındaki bağlantı neredeyse kopmuş durumdadır. Hattâ ahlâkî davranışlarımızla estetik duyarlılığımız arasında bir ilişki kurmakta bile çoğu zaman zorlanıyoruz. İkinci olarak, bütün *İbn Arabî* okulunda olduğu gibi, *Davud el-Kayserî*'ye göre de, bir olgu-değer ayrimından söz etmek mümkün değildir. Bu bakış açısına göre, dış dünya asla öteki olarak görülmez. Hiçbirimiz öteki değildir. Ontolojik kökenimizle olan bağlantımıza ilişkin egzistansiyel kavrayış bize yalnız olmadığımızı telkin eder. Bu bütüncül bakış açısı, bize kaosu değil düzeni gösterir ve işlerin yolunda olduğu duygusu içinde yaşarız. Dolayısıyla insanın, kendisini terk edilmiş ve yapayalnız olarak hissetmesi diye bir şey asla sözkonusu değildir.

Üçüncü ve daha da önemli bir husus da, bu dünya görüşünde varoluşun bir rahmet olarak algılanmış olmasıdır. Ateist varoluşçularda olduğu gibi, hayat yanlışlıkların toplamı bir saçmalıkta ibaret değildir. Varoluş sevgi ve mutluluk kaynağıdır. Bu da bizi sürekli iyimser ve diri kılacak bir algılama tarzıdır.

Son olarak, bu öğreti bize insanın âlemin ruhu olduğunu öğretmektedir. Varoluş en yetkin derecesiyle onda tezahür eder; çünkü o tüm ilahî sıfatların kendisinde gerçekleştiği bir varlıktır. Bu yönüyle de gerçek bir öznedir ve etkindir. Modern bilimsel bakış açısının anladığı gibi, değerden yoksun salt bir nesne değildir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrezzâk el-Kâşânî, *Istîlahâtu's-Sûfiyye* (ed. Abdu'l-Al-Shahîn), Kahire 1992.

Davud el-Kayserî, *er-Resâ'il* (ed. Mehmet Bayraktar), Kayseri 1997.

Davud el-Kayserî, *Matla'u'l-Kilem fi Maâni'l-Fusûsu'l-Hikem* (ed. Mirza Muhammed Şirâzî), taşbaskı, Bombay, 1881.

İbn Arabî, *el-Futiûhâtu'l-Mekkiyye* (ed. Osman Yahya), Kahire, trs.

Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye* (ed. A. Mahmud-Mahmud b. el-Şerîf), Kahire 1972.

²² Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 255.

William C. Chittick, *The Sufi Path of Knowledge*, New York, 1989.

TEMEL KAYNAKLAR ÇERÇEVESİNDEN DİNDEN DÖNME ve İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

Nihat DALGIN

İslâm'ın inanç ve düşüncce hürriyetine verdiği önemin ele alındığı ve dile getirildiği her ortamda, dinden dönen insanlara İslâmın öngördüğü ceza hatıratılmaktadır. Hemen peşinden, bu ceza ile birlikte, inanç hürriyetinin nasıl bağdaştırılabileceği sorulmaktadır.

İşte bu kuşkuları bir nebze giderebilmek, dinden çıkışa (mürted) verilecek cezanın, inanç hürriyeti ile ilgisinin ne derece olduğunu, bir başka deyişle, ceza gören mürtedin düşünce suçlusu olup olmadığını ortaya koymabilmek amacıyla, dinden dönme ve cezasi konusunu araştımanın faydalı olacağını düşünmektediriz.

I. İRTİDAT SUÇU

A- Tanımı:

Arap dilinde iftial babından ism-i fâil olan mürted, sözlükte; dönmek kökünden, dönen anlamına gelmektedir.¹

Mürted terim olarak; İslâm dininden çıkışa verilen isimdir. Tanımda bulunması gereken özellikleri dikkate alarak, irtidat ve mürted şöyle tanımlanabilir: Akıllı, bülûğ'a ermiş, müslüman erkek veya kadının, zorlama olmaksızın irtidat kasdı ile, İslâm dininde zaruri olarak inanılması gereken şeyleri, tamamen veya kısmen, inkâr etmesi ve bu inkârını veya inkâr sayılabilcek davranışını, söz, fiil, alay gibi kişinin duygularını belirtme yollarından biri ile ortaya koymasına irtidat, bunu yapana mürted denir.²

B- Suçun Özellikleri:

İrtidat suçu söz veya hareketlerle işlenir.

1. Sözlerle İrtidat:

İrtidat suçunun oluşma sebeplerinden birisi şahsin küfür lafzını dili ile söylememesidir. Şahsin küfür söyleşen sözleri kalbinden geçirmesi yeterli değildir. Dünyada hükümlerin zahire göre verilir olması prensibi, dili ile bu sözleri açıklamayanı korumaktadır.³ Nitekim Hz. Peygamber:

"Allah Teala, ümmetimin içinden geçirdiklerini, dilleri ile konuşmadıkları ve işlemedikleri müddetçe bağışlar"⁴

buyurmuştur.

¹ ez-Zebidi, *Tacu'l-Arus min Cevâbîri'l-Kamus*, VIII, 92; el-Cevheri, *es-Sibah fi'l-Lügâ ve'l-Ulum*, I, 474; Sadi Ebu Ceyb, *el-Kamusu'l-fîkhi lugaten ve İstilâhen*, s. 146.

² Mürteded ilgili tarifler için bkz. el-Maverdi, *Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib, el-Abkâmu's-Sultaniyye*, s. 113; Serahsi, *el-Mebsut*, X, 98; İbn Kudame, *el-Muğni ve's-Şerhu'l-Kebir alla Metni'l-Mukni'*, X, 99; Necib el-Mutî, *Tekmiletu'l-Mecmu' Şerbu'l-Mübezzeb*, XXI, 59; *Ravzatu'l-Talîbin*, VII, 283; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kâdir*, V, 307; er-Remli, *Nibayetu'l-Muhtac ila Şerhi'l-Minhac*, VII, 413; el-Buhuti, *Kesâfu'l-Kâna alla Metni'l-İkna*, VI, 171; A. Fethi el-Beknesi, *el-Mevsuatu'l-Cinaiyye fi'l-Fîkhi'l-İslâmî*, III, 126; Bilmen Ömer Nasuhi, *Hukuki İslâmîyye ve İstilâhati Fîkhiyye Kamusu*, III, 340; Numan es-Samarrai, *Mürtede Ait Hükümler*, (trc. O. Zeki Soytürk-Ahmet Tekin) s. 48.

³ Ali el-Kari, *Şerhu'l-Fîkhi'l-Ekber*, 1979, s. 434; Bilmen, *Kamus*, IV, 8.

⁴ Buhari, İtk 6; Müslim, İman 58; Ebu Davud, Talak 15.

İnsanın, söylediğinde mürted sayıldığı sözlere şunlar örnek verilebilir: Allah'ın mevcudiyetini inkâr etmek, lâyik olmayan şeyle Allah'ı sıfatlandırmak⁵, Allah'ın ismi veya emirlerinden biri ile alay etmek, Allah ile kişi arasında, yardıma koşan, kendisine tevekkül edilen birinin olduğunu iddia etmek⁶, Allah ve rasullerinden birine küfretmek⁷. İslâm'ın sonraki asırlarda uygulanamaz olduğunu, müslümanların gerilemesine İslâm'ın sebep olduğunu söylemek.⁸

2. Hareketlerle İrtidat:

İnsanın kalbindeki inancını dışa vurmasının bir yolu da tavrı ve hareketleridir. Bir şahıs, söz söylemeden de, hareketleri ile bir şey kabul veya reddettiğini, tereddüde mahal bırakmayacak şekilde, ortaya koymaktır. İşte birtakım hareketlerin adeta söz yerine geçtiği gerçeği ile, irtidat suçunun bir sebebi de şahsin hareketleri görülmüştür.

Hareketlerle irtidada örnek olarak şunlar zikredilebilir: Kur'an'ı pisliğe atmak; puta, güneş ve ay gibi yıldızlara secede etmek; kıbleden başka yöne, kasıtlı olarak dönüp namaz kılmak.⁹ Namazın, haccın, zekâtın farz olduğunu inkâr ederek, onları yerine getirmekten kaçınmak, emri yapmamakta direnmek.¹⁰

C. Suçluğun Özellikleri:

1. Akıl:

aa. İrtidat suçunu işleyen kimse akıllı olmalıdır.¹¹ Zira insanların mükellefiyetleri ile akılları doğru orantılıdır.

bb. Akıl hastasının¹² ve deli hükmünde olanın¹³, bayılma veya uykuya sebebiyle akı gidenin irtidadi geçerli değildir.¹⁴

cc. Sarhoşun irtidadı hakkında iki farklı görüş mevcuttur.

1. Sarhoşun bu haldeki irtidadı geçerlidir. Bu, şâfiilerin¹⁵ görüşüdür. Hanbelilerdeki sahî kabul edilen görüş de böyledir.¹⁶

2. İrtidat halinde şahsin şuuru yerinde olmalıdır. Sarhoşun şuuru yerinde olmadığı için, irtidat suçusu sayılmaz. Bu, hanefilerin kabul ettiği görüş olup¹⁷, daha mantıklı görülmektedir.¹⁸

2. Bülûğ:

İrtidat suçunu işleyende bülûğun şart olup olmadığı tartışılmıştır:

aa. Akı ermeyen, yani mümeyyiz (iyisi kötüden, güzelci çirkinden ayrı etme melekesi) olmayan çocuğun irtidadının gerçekleşmediğinde ihtilâf yoktur.¹⁹

bb. Akıllı, fakat bülûğa ermemiş çocuğun irtidadi hususunda birkaç görüş mevcuttur.

1. Çocuğun irtidadı geçerlidir. Bu, Ebu Hanife (ö. 150/767) ve

⁵ İbn Teymiyye, *el-Fetava el-Kübra*, V, 535; Taftazani, *Şerhu'l-Makasid*, V, 224 vd.

⁶ İbn Teymiyye, *age*, V, 535; el-Buhuti, *Kessafu'l-Kına*, VI, 168.

⁷ İbn Hazm, *el-Muhibba b'il-Asar*, XIII, 476; İbnü'l-Arabi, *Abkamu'l-Kur'an*, I, 31; İbn Kudame, *el-Muğni*, X, 72; Mutî, *age*, XVIII, 26.

⁸ Küfür sözleri ile ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz. İbn Nûcayim, Zeynûddîn, *el-Bâhru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Kahire ts., II, 133; en-Nevevi, *Ravzatu'l-Tâlibin*, VII, 285; er-Remli, *Nihayetü'l-Muhtac*, VII, 414 vd.; Fudaylat, Cebr Mahmud, *Abkamu'r-Ridde ve'l-Mürtedîn*, Amman, 1987, s. 206-254.

⁹ el-Merağı, *Tefsîru'l-Merağı*, I, 136.

¹⁰ İbn Kudame, *age*, X, 73; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bari bi Şerhi'l-Bubari*, XII, 288.

¹¹ Kasani, *Bedaïu's-Sanâ'i fi Tertiibi Şerai*, VII, 134; İbn Kudame, *age*, X, 75; İbn Nûcayim, *el-Bâhru'r-Râik*, V, 129; İbn Abîdîn, *Haşîye*, III, 285.

¹² er-Remli, *Nihayetü'l-Muhtac*, VII, 417.

¹³ İbn Abîdîn, *Râddü'l-Muhtar ale'd-Durrî'l-Muhtar ala Metni Tenviri'l-Ebsar (Haşîye)*, III, 287.

¹⁴ Serâhi, *age*, X, 123; İbn Abîdîn, *age*, III, 285.

¹⁵ er-Remli, *age*, VII, 417.

¹⁶ İbn Kudame, *age*, X, 99.

¹⁷ Serâhi, *age*, X, 123; İbn Nûcayim, *age*, V, 129; İbn Abîdîn, *age*, III, 285.

¹⁸ Koçak, Muhsin, "Ehlîyete Tesîr Açısından Sarhoşluk", s. 118.

¹⁹ Kasani, *age*, VII, 134; İbn Kudame, *age*, X, 73; İbn Nûcayim, *age*, V, 129.

Muhammed'in (ö. 189/805) benimsediği görüstür.

2. Çocuğun irtidatı geçersizdir. Bu, hanefilerden Ebu Yusuf (ö. 182/789)²⁰, Şafii (ö. 204/819)²¹ ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855)²² kabul ettiği görüstür.

3. Cinsiyet:

İrtidat suçlusunda cinsiyet farkı gözetilmemiştir. İleride görüleceği gibi, irtidat cezasının uygulanması hususunda, suçlunun kadın veya erkek olmasının hükmeye tesiri tartışılmış ise de, irtidat suçunun tesbitinde böyle bir tartışma sözkonusu olmamıştır.²³

4. Zorlama:

Zorlama altında irtidat suçu işleyen hakkında birkaç farklı yaklaşım bulunmaktadır.

aa. Kalbi imanla dolu olduğu halde, zorla küfür lafzını söylemeye mecbur edilen kişinin irtidatı geçerli değildir. Zira, dîne girmede olduğu gibi, dinden çıkışma da istekle olmalıdır. Bu, çoğunluğun kabul ettiği bir görüstür.²⁴

bb. Zorlama tam²⁵ ve eksik²⁶ olmak üzere iki türlüdür. Tam zorlama altında bu suçu işleyen mazur görülürse de, eksik zorlama altında irtidat suçunu işleyenin mazereti kabul edilmez. Bu, hanefilerin kabul ettiği bir görüstür.²⁷

cc. Zorla müslüman olmuş kişinin irtidat etmesi halinde, irtidatının geçerli olup olmadığı yönünde iki farklı görüş mevcuttur.²⁸

5. Suç Kasdi:

İrtidat suçunu işleyen kimsenin, küfür sözlerini söyleyen veya inkâr anlamına gelen işi yaparken, suç kasdi ile yapmış olup olmamasının hükmeye tesiri tartışılmıştır.

aa. Küfür sözlerini şaka ile söyleyen hakkında iki farklı görüş mevcuttur.

1. Suçlu, söylediğî sözlerin manasını murad etmediği için kâfir olmayacağıktır.²⁹

2. Şahsin küfür niyeti yoksa da, dinle alay etmiş olduğu için kâfir olacaktır. Bu sahîh olarak kabul edilen³⁰ ve İbn Abidin'in (ö. 1252/1836) de³¹ kabul ettiği bir görüstür.

bb. Küfür söyleyen sözü bilgisizlikle söyleyen kişinin, mazur olup olmayacağı yönünde fetvalar verilmiştir. Ancak, bilgisizlik sebebiyle söylenen sözün şâhisî kâfir kılmayıcağı benimsenmiştir.³²

D. Suçun Tesbiti:

İrtidat suçu, suçlunun itirafı, şahitler veya savecînin iddianamesi ile tesbit edilir.

²⁰ Serahsi, *age*, X, 122.

²¹ er-Remli, *age*, VII, 417.

²² İbn Kudame, *age*, X, 85.

²³ İbn Nûcîym, *age*, X, 129; İbn Abidin, *age*, III, 285.

²⁴ Serahsi, *age*, X, 123; İbn Kudame, *age*, X, 108; er-Remli, *age*, VII, 417.

²⁵ Tam zorlama (ikra-i mülci); öldürme, bir uzvu kesme ve yaralama gibi ağır bir tehdit ile vuku bulan bir zorlamadır.

²⁶ Eksik zorlama (ikrah-i gayri mülci); bir iki tokat, değnek vurmak veya hapsetmek gibi hafif bir tehdit ile vukubulan zorlamadır.

²⁷ Kasani, *age*, VII, 176; İbn Abidin, *age*, III, 286.

²⁸ İbn Kudame, *age*, X, 107.

²⁹ İbn Nûcîym, *age*, V, 129.

³⁰ İbn Nûcîym, *age*, V, 129; el-Buhuti, *age*, VI, 168.

³¹ İbn Abidin, *age*, III, 285.

³² Ebu'l-Izz, Ali b. Muhammed, *Serhu'l-Akide et-Takavîyye*, s. 435; Ali el-Kâri, *Serhu Fikhi'l-Ekber*, s. 126; Abdulkadir Udeh, *et-Teşri'u'l-Cinâîyi'l-İslâmî*, II, 708.

1. Suçlunun itirafı ile.
2. Şahitlerle. İrtidat suçunun tesbiti için kaç şahit gerekiğinde iki görüş mevcuttur.
 - aa.* İrtidat suçu için, doğru sözlü iki şahit yeterlidir. Bu, fukahanın çoğunluğunun kabul ettiği bir görüştür.³³
 - bb.* İrtidat suçunun tesbiti için dört şahit gereklidir. Bu, Hasan el-Basti (ö. 110/728)nin savunduğu bir görüştür.³⁴
- İrtidat suçunun tesbitinde şahitliklerine başvurulan kimselerin dinden çıktıgı söylenen kimse için, "kâfir oldu, ben buna şahitlik ederim" demeleri yeterlidir.³⁵ Kâfir olduğu zannedilen şahsin, hangi inanç, söz veya fiilden dolayı küfre düştüğü, bütün incelikleriyle araştırılmalıdır.
- Dinden çıktıgı iddia edilen şahsin, ithamdan kurtulmak için, bu iddiayı reddedip müslüman olarak devam ettiğini bildirmesi³⁶ ve şahdet kelimesini söylemesi yeterlidir.³⁷
- cc.* İrtidat suçunun tesbiti için, savcı mahkemeye böyle bir iddia ile başvurmalıdır.

Çağdaş İslâm hukukçularından Abdulkadir Udeh, irtidadın topluma karşı işlenmiş suçlardan olduğu düşüncesinden hareketle, savcının, bir şahsin irtidat suçu işlediği iddiası ile mahkemeye başvurmasını gereklilik gerektir. Ona göre, böyle bir müracaat olmadığından, kişilerden sâdir olan küfür suçları mahkemeye getirilemeyecek ve sahibi cezalandırılamayacaktır.³⁸

II- İRTİDAT CEZASI

İnsanlar arasındaki yaygın kanaata göre, İslâm dininden çıkan mürted, tevbe ederek geri dönmezse³⁹, öldürilecektir. Bu bölümde, mürtedin öldürülmesi için kaynak gösterilen Kitap, Sünnet ve İcma'ın konu hakkında delil olma mahiyetleri tartışılmaktadır.

A. Cezanın Kaynakları:

1. Kitap (*Kur'an-ı Kerim*):

Dinden dönme suçunun dünyadaki cezası ile ilgili olarak âyetlerde, mürtedin amellerinin boş gideceği⁴⁰ dışında bir cezaya, sarahaten rastlanmamaktadır.

Biz burada, daha ziyade, dinden dönenin öldürülmesi gerekiği hususunda, âyetlerde bir işaretin olup olmadığını araştırmak istiyoruz.

Bazı araştırmacılar, Kur'an'da mürtedin öldürülmesi ile ilgili emrin varlığını savunmuşlar ve şu âyetleri delil olarak kullanmışlardır:

- a.* "Bedevilerden geri kalmış olanlara de ki; siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağrılacaksınız. Onlarla

³³ İbn Kudame, *age*, X, 94.

³⁴ İbn Kudame, *age*, X, 94.

³⁵ er-Remli, *age*, VII, 418.

³⁶ İbn Kudame, *age*, X, 94.

³⁷ el-Maverdi, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, s. 117.

³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, XII, 281; ez-Zürkani, *Şerhu'z-Zürkani ala Muwatta'i'l-İmâm Mâlik*, IV, 17; İbn Âşûr, Muhammed, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 335.

³⁹ Bkz. Bakara 2/217; Maide, 5/5; En'am 6/88; Zümer 39/65.

⁴¹ savasirsınız veya müslüman olurlar..."

Bu âyetteki "kuvvetli bir kavimden maksadın, Farslılar, Romalılar, Rumlar... veya Hz. Peygamber'in ölümünden sonra Ebu Bekr döneminde irtidat eden Yemameliler ya da Müseylemetü'l-kezzab ve taraftarlarının bulunduğu Hanîfe oğulları olduğu şeklinde değişik görüşler bulunmaktadır.⁴²

Âyette zikri geçen kavmin, mürted Hanife ogluları olduğu görüşüne dayanarak es-Serahsi (ö. 490/1097) bu âyeti dinden dönenlerin öldürülmesinin gerektigine delil olarak göstermiştir.⁴³

Halbuki, âyette kendileri ile savaşa çağrılacak kavmin, henüz -o günlerde- ortada olmadığı hakkında görüşler de mevcuttur.⁴⁴

Ayette mevcut olan او⁴⁵ bağlacının 'veya' manasında olduğu düşüncesinden hareketle, savaşacak kavimden ya müslüman olması veya öldürülmesi dışında bir alternatif kabul edilmez, sulh yapılmaz, öyleyse bunlar Arap müşrikleri mesabesindedir ve müslüman olmazlarsa mutlaka öldürülmeleri gereklidir şeklinde anlaşılış mevcuttur. Ancak, bu bağlacın, حتى '...e kadar' manasına gelebileceği şeklinde Übey b. Ka'b'dan gelen bir rivayet bulunmaktadır.⁴⁵

Bu rivayete göre, kavmin herhangi bir kavm olduğu ve Hudeybiye seferinden kaçanların, böyle bir savaş çağrıları sırasında kaçmamalarını, Allah ve Rasulüne itaatin büyük sevap, saygısızlığın ise, çetin azap getireceğine dikkat çekmesi ötesinde, karşılaşılacak kavmin mürted bir grup olacağı yorumuyla, âyetin mürtedleri öldürmenin gerekli olduğuna delil getirilmesi, âyeti anlamada bir zorlama olacaktır.

Ayet, mürted bir kavim hakkında olsa bile, burada dikkatlerden kaçmaması gereken, İslâm toplumuna harp açmış bir grubun varlığıdır. Zaten bu tür isyana kalkışan gruplarla, toplumun muhafazası, nefis müdafası amacıyla savaşılacaktır. Bu topluluk ile, inançlarından dönmüş olmalarından ziyade, harbe girişikleri sebebiyle savaşılmış olacaktır ki, bu zaten meşru kılınmıştır.

b. es-Serahsi (ö. 490/1097)⁴⁶ ve el-Merğînâî (ö. 593/1194)⁴⁷, dinden
dönenlerin Arap müşrikleri menzilesinde oldukları görüşünden hareketle,
su ayeti, mürtedlerin öldürülmesine delil olarak göstermektedirler:

"Haram aylar çıkışında, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün..."⁴⁸

Hz. Ebu Bekr ve Ali'nin, mürtedlerle savaşlarında hep bu âyeti esas aldıkları belirtilmektedir.⁴⁹

Çağdaş araştırmacılarından Ali b. Zeyd de, mürtedin öldürülmesi ile ilgili delilleri arasında bu iki âyeti zikretmiş ve yukarıdaki görüşleri benimsemistir.⁵⁰

Hz. Ebu Bekr ve Ali'nin dinden dönenlerle savastıkları bir gerçektir. Ancak

41 Feth 48/16

⁴² Bkz. et-Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XVIII, 82; Kurtubi, *el-Cami li Abkâmi'l-Kur'an*, XVI, 272; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, IV, 190; Şevkâni, *Fethu'l-Kadir*, V, 71; İbn Âsîr *agee*, XXVI, 170, 171.

43 Serabsi age X 98

44 *ibn Kesir* *age* IV 190

45 Seykani 2008 V. 71

46 Sarahsi 200 X 08

47 al Mařčině

⁴⁹ *Kur'anîk Alkâzâ'î Kâfi*, 1.

50 Ali b. Zeyd, *al-Asfār*, s. 465.

onlarla savaşabilmek için (Tevbe 9/5) âyetinden başka, delil olarak kullanabilecekleri birçok âyet mevcuttur.

İleride belirtileceği gibi, onların savaşma sebepleri, muhatapların inançlarından dönmüş olmaları değil, İslâm cemaatinden ayrılarak karşı bir grup oluşturmaları, devlete karşı görevleri olan mali yükümlülükten imtina etmeleri, devlet ve milletin ayakta kalması ve bekası için yakın tehlike oluşturmalarıdır. Ridde savaşlarına bakıldığından, hep aynı durum görülecektir. Hz. Ebu Bekr ve Ali, muhataplarından, her defasında, mensî propagandadan vazgeçmelerini ve devlete karşı olan mali yükümlülüklerini yerine getirmelerini istemişlerdir. Örneğin, Ebu Bekr, zekâtın farziyetine kuşkusuz inanmalarını değil, zekâtlarını ödemelerini istemiştir. Zaten kimse kalblere hükmedemeyecektir. Gerçek manasıyla kimin inanıp kimin inanmadığını ancak Allah bileyebilir.

c. "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki, kendisinden (böyle bir din) asla kabul edilmeyecek ve o ahirette ziyan edenlerden olacaktır."⁵¹

Kurtubi (ö. 671/1273), Mücahid (ö. 104/722)den naklen, bu âyetin, irtidat edip Mekke'ye sığınan Haris b. Süveyd hakkında nazil olduğunu belirtmektedir.⁵²

Taberi (ö. 310/922) ise⁵³, her milletin kendisinin müslüman olduğu iddiasında bulunduğu bir ortamda âyetin nazil olduğunu ve iddialarında doğru olup olmadıklarını görebilmek için de, hac ibadetinin emredildiğini nakletmektedir.

Muasır müelliflerden Ali b. Zeyd, bu âyeti mürted'in öldürülmesi ile ilgili delilleri arasında vermektedir.⁵⁴ O, Şevkani'nin (ö. 1250/1844) âyet hakkındaki yorumuna dayanarak, âyeti kendi delilleri arasına almıştır. Şevkani'nin âyetle ilgili tefsiri şöyledir: "Âyetin muktezası, bu kişiden İslâm'dan başkasının kabul edilmeyeceğidir. İslâm'a gitmezse öldürülür. Öldürülmeliğinde, kendisinden İslâm'ın dışında bir din kabul edilmiş demektir ki, âyet bunu yasaklamaktadır."⁵⁵

Bu tefsirin, âyetin sebeb-i nüzülünün Haris b. Süveyd olduğu görüşü doğrultusunda yapıldığı açıktır.

Şevkani'nin âyetle ilgili yorumu ve Ali b. Zeyd'in, bu âyeti, dinden dönemin öldürülmesine delil olarak ileri sürmesi pek tatminkâr görünmemektedir. Zira âyetin mürted Haris b. Süveyd hakkında nazil olduğu kesin değildir, âyetin sebeb-i nüzulu ile ilgili başka rivayetler de mevcuttur.

Bir yahudi ve hristiyandan da, İslâm'dan başka bir din kabul edilmeyeceği, âyetten rahatlıkla anlaşılmaktadır. Ancak, onlar -hiçbir zaman- İslâm'ı kabul etmemeleri sebebiyle öldürülmemiştir. Şayet onları ölümden koruyan şey, tahrif edilmiş de olsa, inandıkları dinleridir denirse, o zaman, üçlü bir tanrıya inanmalarının Allah tarafından korunduğu ve şirklerine Allah'ın göz

⁵¹ Al-İmrân 3/85.

⁵² Kurtubi, *age*, IV, 128.

⁵³ Taberi, *Camî'u'l-Beyân*, III, 339.

⁵⁴ Ali b. Zeyd, *el-Afv anî'l-Ukübe*, 466.

⁵⁵ Şevkânî, *Hadâiku'l-Ezâbâr*, IV, 581, 582.

yumuşlu gibi bir durum ortaya çıkar ki, bu kabul edilemez.

İnsanlardan İslâm'dan başka bir din kabul edilmemesine rağmen, kimseye ilişilmemesi, sapık inançlarının cezasının ahirete bırakılışındaki hikmetin; dünyanın imtihan meydanı oluşu, imtihanın adil olması için inanç hürriyetinin herkese tanınmış olması ve kimseye inancı sebebiyle zorlama yapılmaması ilkesinin tabii bir sonucu olduğunu düşünmektedir.

Mezkûr âyetin, zikri geçen mürted hakkında olduğu düşünülse, "Kendisinden İslâm'dan başka din kabul edilmeyecektir, ahirette de büsrana uğrayanlardan olacaktır" şeklindeki ifadeden, müslüman olmazsa öldürüleceği anlamından çok, müslüman olmazsa, ebedî olan ahiret hayatını kaybedeceği anlaşılmaktadır. Mürtedden, yaptığı hatadan dönmesi istenmekte, suçun ahiretteki durumu hatırlatılarak, azabin caydırıcılık etkisinden yararlanılmaktadır. Nitekim rivayete göre, bu kişi sonra tevbe etmiştir.⁵⁶

d. Mürtedin öldürülmesi ile ilgili olarak delil gösterilen diğer bir âyet söyledir: "...Onlar eğer güğleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar, size karşı savaşa devam ederler. Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölüse, yaptıkları işler dünya ve ahirette boş gider..."⁵⁷

Tahir b. Aşur, bu âyeti mürtedin öldürülmesine delil olarak kullanmaktadır.⁵⁸ Ona göre, âyette geçen ف harfi takib ifade etmektedir. Buna göre âyetin manası, "kim irtidat eder ve peşinden öldürülürse" şeklinde olmaktadır. Mürted, irtidadi sebebiyle öldürülmeseydi, bu harf kullanılmazdı.

Ayette geçen ف harfi hakkında farklı görüşler de mevcuttur. Örneğin Nesefi (ö. 710/110)⁵⁹ ve İ'râbu'l-Kur'an müelliflerinden Muhyiddin ed-Dervîş⁶⁰, ف'nin âtifa olduğunu, manasının "kim irtidat eder ve kafir olarak ölüse" şeklinde olduğunu belirtmişlerdir.

Ebu's-Suud (ö. 982/1574) ise, âyetteki ف harfinin vâsila olduğunu ve mananın, "kim irtidat eder ve ölünceye kadar kûfürde ısrar ederse" şeklinde olduğunu ifade etmiştir.⁶¹

Göründüğü gibi, âyetin mürtedin öldürülmesi hakkındaki delâleti açık değildir.

Mürtedin öldürülmesi ile ilgili olduğu düşüncesiyle, delil olarak ortaya konan bu âyetlerin istidlâl yönleri zayıf olup, Kur'an'da açık olarak, mürtedin amellerinin boş gitmesi ve ahirette azaba atılacağı dışında bir işaret bulamamaktayız.

2. Sünnet:

Genellikle kaynak fıkıh kitaplarında, irtidat edenin öldürülmesine delil olarak sünnet kaynağı gösterilmektedir.⁶² Burada Hz. Peygamber'den ve taşit halifelerin uygulamalarından örnekler verilecek ve rivayetler

56 Kurtubi, *age.*, IV, 128.

57 Bakara, 2/217.

58 İbn Âşûr, *Tefsîr*, II, 335.

59 Nesefi, *Tefsîru'n-Nesefi*, İstanbul, ts., I, 308.

60 ed-Dervîş, *Î'râbu'l-Kur'anî'l-Kerîm ve Beyanûbu*, I, 323.

61 Ebu's-Suud, *Îrşâdu Akli's-Selîm*, I, 255.

62 İbn Kudame, *age.*, X, 72; eş-Şirbinî, *Muğnî'l-Muhtac*, IV, 140; el-Buhûti, *age.*, VI, 168.

değerlendirilecektir.

a. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Dinini değiştirenı öldürün."⁶³

Cumhur, hadiste geçen "dinini değiştiren" ifadesini; İslâm'dan çıkan, İslâm'dan çıkışip başka dine geçen şeklinde anlamıştır.⁶⁴

b. Rasulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur:

"Allah'dan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın rasulü olduğuma şahitlik yapan hiçbir müslümanın kani helal değildir. Ancak şu üç kişi müstesnadır. Zina eden evli, bir başkasını kasten öldüren kişi ve dinini terk edip cemaatten ayrılan şahıs."⁶⁵

Hadiste geçen ifadesinden, اللارك لد به irtidadın her türlü anlaşılmıştır.⁶⁶ Cemaatten ayrılan المفارق للجماعة kısmından, hariciler gibi İslâm cemaatinden, her ne maksatla olursa olsun, ayrılan tüm grupların, silahlı saldırırda bulunup fesat çıkardıklarında öldürülerekleri anlaşılmış ise de⁶⁷, bu ifadenin bir öncesinin sıfat-ı müekkedesi olduğu da belirtilmiştir.⁶⁸ Aksi halde, dört kimseden bahsedilmiş olması gerekīr ki, hadisin başlangıcı ile tezat bulunmuş olurdu.

c. Hz. Peygamber bir gün minbere çıkışmış ve,

"Benden sonra fesat çıkarılanlar olacaktır, cemaatten ayrılan kimi görürseniz veya Muhammed ümmetinin durumunu parçalamak isteyen kim olursa olsun -cemaat de olsalar- öldürünüz!" buyurmuştur.⁶⁹

d. Hz. Aîşe (r.a.)den rivayet edildīğine göre, Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Müslümani öldürmek şu üç sebep hariç helal değildir. Zina eden evli recmedilir. Müslümani kasten öldürülür. İslâmdan çıkararak, Allah ve Rasulü ile harbe tutuşan kişi ya öldürülür ya asılır ya sürgün edilir."⁷⁰

Ebu Davud (ö. 275/889)daki rivayet محاربا lafzi ile tahric edilmiş ve buradan; yol kesiciler قطاع الطريق ve siyasi isyana kalkışanlar البغات anlaşılmış ve öldürme, asma ve sürgün cezalarından birinin bunlara uygulanacağı belirtilmiştir.⁷¹

b. c ve d. maddelerinde kaydettīğimiz hadislerin birinci hadisi tahsis etmiş olabileceğine -görebildīğimiz ölçüde- es-San'ani (ö. 1182/1768) hariç⁷², kimse dikkat çekmemīştir. Rivayetler birlikte düşünüldüğünde, dininden çıkararak, İslâm cemaatinden ayrılan, Allah ve Rasulü ile harbeden kişi ile mücadele edilir. Pişman olarak tevbe ederse el çekilir. Halinde israr ederse öldürülür, asılır veya sürgün edilir şeklinde bir hükmün ortaya çıkması mümkün olmaz mı?

⁶³ Buhari, "Cihad", 149; İ'tisam 28; Ebu Davud, "Hudud", 1; Tirmizi, "Hudud", 25; Nesai, "Tahrîm", 14; İbn Mace, "Hudud", 2; Ahmed b. Hanbel, I, 2, 7, 282; II, 231.

⁶⁴ Kurtubi, *age*, III, 147; İbn Hacer, *age*, XII, 284.

⁶⁵ Buhari, "Diyât", 66; Müslim, "Kasame", 25, 26; Ebu Davud, "Hudud", 1; Tirmizi, "Hudud" 15; Nesai, "Tahrîm", 5; İbn Mace, "Hudud", 1; Darîmi, "Hudud", 2.

⁶⁶ San'ani, *Sübûlü's-Selâm*, III, 1182.

⁶⁷ Azîmâbâdi, *Avvâl-Mâ'bûd*, XII, 6.

⁶⁸ Azîmâbâdi, *age*, XII, 6.

⁶⁹ Nesai, "Tahrîm", 6.

⁷⁰ Nesai, "Kasame", 14; Ebu Davud, "Hudud", 1.

⁷¹ Azîmâbâdi, *age*, XII, 7.

⁷² San'ani, *age*, III, 1183.

e. Ukl ve Ureyne kabilelerinden bir grup insan Hz. Peygamber'e gelerek; biz hayvancılıkla uğraşip sütle beslenen insanlarız, çift çubukla uğraşan köylüler değiliz dediler. Bu sözleriyle, Medine'nin havasının kendilerine iyi gelmediğini ifade ettiler. Hz. Peygamber onlara, hazineye ait develerin ve çobanın bulunduğu yeri tavsiye etti. Kendilerine oraya gitmelerini, develerin sütlerinden ve bevillerinden içmelerini söyledi. Bu sahabiler oraya gittiler ve bir müddet sonra iyileştiler. Sonra irtidat ettiler. Oradaki çobanlardan birinin gözlerini oyup el ve ayaklarını kesip, öldürerek hazine develerini kaçırmak istediler. Sağ kalan çoban, olayı Medine'ye haber verdi. Haber üzerine Hz. Peygamber takipçi çıkarır, bu suçu işleyenlerin yakalandığında gözlerinin oyulmasını ve ellerinin kesilmesini ve Harr'a'nın bir kenarına atılmaları şeklinde ölüme terk edilmelerini emreder.⁷³

Bu rivayet, suçlulara kısas cezası verildiğini ve irtidat cezası ile ilgili ayrı bir muamele yapılmadığını göstermektedir.

f. İbn Abbas'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Sa'd b. Ebi's-Sarh isimli bir sahibi Hz. Peygamber'e kâtiplik ediyordu. Şeytan ayağını kaydırıcı, irtidat etti ve kafir olarak Mekke'ye sığındı. Mekke'nin fethinde, Rasulullah'ın öldürülmelerini emrettiği şahıslar listesinde o da vardı. Ancak Hz. Osman onu himayesine aldı. Rasulullah'ın yanına getirdi ve Hz. Peygamber'e onunla beyat etmesini teklif etti. Rasulullah (s.a.) üç kez başı ile direnme gösterdi ise de, sonunda beyat kabul etti ve bu şahıs sonra tevbe ederek müslüman oldu.⁷⁴

Şayet irtidat had gerektiren bir suç olsaydı, Hz. Osman onu himaye edemez, bağışlanması için şafaatta bulunamazdı.

g. Hz. Ebu Bekr'in hilâfeti esnasında birçok kabilenin dinden döndüğüne şahit olunmuştur. Bunlardan bir kısmı, mali görev olan zekâti vermemekte direnmek istemeleri ile mürted olmuşlardır. Bilindiği gibi, bu direnmeler, ridde savaşlarının çıkışmasına sebep olmuştur.

Rivayetlere bakıldığında, dikkat çeken husus şudur: Savaş sebebi, zekâti vermemekte direnmek ve Ebu Bekr'in de almak için ısrarı tavridir. Savaş, bir grubun zekâtin farziyetini inkar etmeleri karşısında, bunun farz olduğunu inandırmak için yapılmamıştır. Kişi zekâti ödemekten kaçınırlarsa, farz olduğunu kabul etmelerine rağmen, zekâti verinceye kadar, kendileri ile savaşırlır. Nitekim farz olduğunu kabul ettikleri halde, zekâti vermekten kaçınan muhataplar Ebu Bekr'e, "Allah'a yemin olsun ki, biz iman ettikten sonra küfretmedik. Sadece cimrilik yaptık" demişlerdir.⁷⁵

Kılıç zoru ile kalbteki inancın değiştirilemeyeceğini herkes bilmektedir. Bu savaş, devletin devamı ve İslâm'ın bekası için yapılmıştır. Günümüzde de, güçlü devletler, vergisini vermeyenden zoraki alır ve bu, inanç hürriyetine baskı anlamına gelmez.

⁷³ Buhari, "Muhabîbin", 16, 17, 18; "Diyât", 22; Müslim, "Kasâme", 9; Ebû Davûd, "Hudûd", 3; Nesai, "Tâhirîm", 7.

⁷⁴ Ebû Davûd, "Hudûd", 1; Nesai, "Tâhirîm", 14, 15.

⁷⁵ Mâverdî, *age*, s. 117.

b. Hz. Ömer'in hilâfetinde irtidat olayları, nadir de olsa, münferit vakalar şeklinde vuku bulmuştur. Ömer, Musaoğulları tarafından gelen birine oralardan sormuştı. Adam, bir kişinin irtidat ettiğini ve öldürdüklerini haber verdi. Bunun üzerine halife, keşke üç gün hapseseydiniz, karnını doyursaydınız, belki tevbe ederdi diyerek, öldürmelerini hoş karşılamamıştır.⁷⁶

i. Hz. Ömer, Bekr b. Vail kabilesinden altı kişinin irtidat ettiğini ve öldürdüklerini duyunca, istirca etmiş ve "ben olsam İslâm'a girmelerini isterdim, direnmeleri hâlinde hapsederdim" demiş ve "Rabbim bu benim bilgim dışında olmuş bir olaydır, ben emretmedim, duyunca razi olmadım" diye memnuniyetsizliğini izhar etmiştir.⁷⁷

Göründüğü gibi, İslâm devletinin temelleri sarsılmaz şekilde muhkemleştiği, İslâm ümmeti gücünü dünyaya kabul ettirdiği Ömer döneminde, irtidat suçularına yaklaşım biraz farklı olmuştur. Kanaatimizce bunun sebebi, irtidat suçularının bu dönemde bir grup oluşturup, toplu halde isyana girişmemeleri ve İslâm devletinin, bir kısım insanların din değiştirmesinden yıpranmayacak kadar güçlenmesidir.

j. Hz. Ali'nin hilâfeti dönemine gelindiğinde, Yahudiler ve diğer güçler, Hz. Osman döneminde bir hayli sarsıntı geçiren İslâm toplumunu, içinden iyice parçalamak ve çökertmek düşüncesiyle, amansız bir taarruza girişmişlerdir. Bu, müslümanları iman evlerinden vurma operasyonu idi. Siyasi olarak başlayan bu cereyan, müslümanların inançlarını alt üst edecek derecede kötü bir mecraya sürüklülmüşdür. Hz. Ali'nin Peygamber olduğu, hatta ilâh olduğu şeklinde ilhad propagandalıyla küfür seli müslüman toplumu kaplamıştı. İşte böyle bir ortamda, Hz. Ali, mürted zindiklarla mücadele etmiş, onlarla savaşmıştır.⁷⁸

3. İcma:

Dinden dönen erkeğin öldürülüğe dair icmaın bulunduğu⁷⁹ ifade ediliyorsa da, konu hakkında teferruat verilmemektedir.

Hz. Ömer'den, öldürulen mürted hakkında, ben olsam hapsederdim şeklindeki rivayet⁸⁰ ve İbrahim en-Nehai (ö. 96/714)den, mürted ölünceye kadar (ebeden) tevbeye çağrılmış rivayeti⁸¹, icmaın hangi dönemde vuku bulduğu kuşkusunu oluşturmaktadır.

4. Rivayetlerin Tablili:

a. Hz. Peygamber'in mürtedle ilgili sözlerinden, İslâm'dan çıkış, toplumdan ayrılarak Allah ve Rasulü ile harbeden mürtedin, uygulanabilecek diğer cezalar yanında, öldürilebileceğini de anlıyoruz. Yani 1. maddede verilen rivayeti diğer sözlü ve fiili rivayetlerin kayıtladığını ve öldürme cezasının, kişinin irtidadından ziyade, arbâ halinde oluşandan dolayı verildiğini düşünmekteyiz.

Nitekim, Malik, Şafii ve Ebu Sevr, Maide 33. âyetin İslâm'dan çıkış yol

⁷⁶ Şeykânî, *Neylû'l-Evtâr*, VII, 225.

⁷⁷ Beyhakî, *Sünen*, VIII, 207.

⁷⁸ İbn Hazm, *age*, XII, 111; Aynî, *Umdatul-Kâri*, XXIV, 81; Mübarekfûri, *Tuhfeul-Abvezi*, V, 24.

⁷⁹ İbn Kudâme, *age*, X, 79; Mutfî, *age*, XXI, 65; San'âni, *age*, III, 1239; İbn Abîdîn, *age*, III, 286.

⁸⁰ Beyhakî, *age*, VIII, 207.

⁸¹ İbn Hazm, *age*, XI, 189; İbn Kudâme, *age*, X, 79.

⁸² Kurtubî, *age*, VI, 149.

kesen ve fesat çıkarılanlar hakkında nazil olduğunu savunmuşlardır.⁸² Bu görüşe göre de, dinden çıkanın cezalandırılma sebebi, yol kesip fesat çıkartması gibi harici etkenlerdir.

b. Muhabib olmayan mürtedin öldürülmeyerek, kendisi ile değişik şekillerde diyalog sağlandığı, rivayetlerden anlaşılan diğer bir husustur. Buna örnek olarak, yukarıda geçen şu olaylar hatırlatılabilir: Hz. Peygamber'in, Osman'ın aracılığını kabul ederek, mürted İbn Ebi's-Sarh ile beyatlaşması; Müseyleme'nin Rasulullah'ın karşısında açıkça irtidadını belirttiği halde Hz. Peygamber'in ona cevap vermesi için şairini görevlendirmesi.⁸³

c. İrtidat suçusu olarak kaynaklarda rivayet edilen ve öldürülmeleri şeklinde uygulama yapılan kişi veya grupların öldürülmelerinin sebebi olarak; muhabib olma (İslâm devletine karşı isyan çalışma, onun satsılması yönünde eyleme girişme) özelliklerini görmekteyiz. Yani, muhabib mürted öldürülümüştür diye düşünüyorum. Zaten muhabib olması, kendisine harb açılmasını zorunlu kılmıştır ki, Hz. Peygamber'in yukarıda verilen emirlerinin bu şekilde anlaşılması daha doğru olacaktır.

d. Dinden çıkanın, aynı zamanda, devlete savaş açmış bir eşkiya olarak görülmesi olgusu, kanaatimize göre, toplumların ve zamanın özelliklerine göre değişiklik arz edecektir.

Belki, İslâm'ın yeni devlet olma ve güçlenme çabasında olduğu ve sarsılmaz bir topluluk olma sürecinde bulunduğu ilk yıllarda, birilerinin İslâm'ı kabul edip, birkaç gün veya ay sonra, "bu dinden çıkyorum" diye karşı safra geçmesine müsaade edilmektedir. Takdir edilmelidir ki, her sosyal grup, cemiyet, toplum ve devletin, kurulma aşamasında olağanüstü durum ve hükümler câridir.

Toplum gülenip, sistem her tür kurum ve müesseseleriyle sarsılmaz bir hal aldığı dönemlerde, kendi isteğiyle İslâm dinine giren bir şahıs, yine kendi isteğiyle, inanç hürriyetini kullanarak, bazı ahkâmını sevmediği veya ağır geldiği düşüncesiyle, İslâmdan çıkışın başka bir dini tercih edemez mi?

Örneğin; bir yaz siccâsında müslüman bir ülkeye seyahate çıkan gayr-i müslim bir turist, İslâmın bir kısım güzelliklerini görerek, ihtida etmiş olsun. Aynı yıl 1 Ağustos'ta ramazanın başladığını düşünelim. Temmuz sonuna kadar müslüman olduğundan zevk duyan bu yeni müslüman kardeşimiz, ramazanda, müslümanın oruç tutması gerektiğini öğrenerek, oruca başlar ve birkaç gün oruç tutar, ama yazın siccâsında bu ibadet kendisine biraz zor gelir. Bir nevi İslâmı kabul ettiğine pişman olur ve birkaç gün tereddütten sonra, gider ve masumane olarak, "ben İslâmdan vazgeçiyorum, emirleri bana ağır geliyor" diyerek, dinden çıkışa, öldürülmeli midir? İslâma girerken kullandığı inanç hürriyetini çıkarken kullanamaz mı?

⁸³ İbnü'l-Kayyim, *Zâdül-Mead*, (çev. Vecdi Akyüz), IV, 164.

Kanaatimizce, verdiğimiz örnekle bir hayli paralellik arz eden ve Hz. Peygamber'in huzurunda vuku bulan bir olayı burada hatırlatmak faydalı olacaktır.

Yeni müslüman olmuş, biat etmiş ve Medine'ye yerleşmiş bir bedeviyi Medine'nin sığınağı rahatsız eder ve bedevihastalanır. Bir müddet sonra gelerek, "Ya Rasulallah beyatımı boz" der. Hz. Peygamber ses çekmez. Bedevi üç kez aynı istekte bulunur ve her defasında Rasulullah (s.a.) ses çekmez. Adam da çeker gider. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Medine, ateşin kir ve pasları giderdiği gibi, kötülükleri yok eder (kenara atar)" demiştir.⁸⁴

Hadis şarihlerinin çoğu, burada bedevinin "din adına yaptığım beyatımı boz" demek istemediğini, "Medine'de kalma beyatımı boz" demek istedigini savunmuşlardır.⁸⁵ Ancak Kadi Iyaz (ö. 544/1149), İbn Hacer (ö. 852/1448)⁸⁶ ve Kirmani (ö. 786/1384)⁸⁷ gibi şarihler, hadisin zahirinden, bedevinin dinden çıkmak istedigini anlaşıldığını ifade etmişlerdir. Nevevi (ö. 676/1277)'nin de içinde bulunduğu bazı müellifler, "bu sahabinin isteği irtidat etmek olsaydı, öldürülürdü" şeklinde görüş belirtmişlerdir.

Halbuki rivayette görüldüğü gibi, bir köylü, kârını-zararını düşünmeden, masumane şekilde, Medine'nin kendisine yaramadığı düşüncesiyle, köyüne gidebilmek için dinden çıkmak istediginde bulunmuştur. Bu şahıs, dine girerken kullandığı hürriyetini, dinden çıkışken de kullanmak istemiştir. Hz. Peygamber -bir müslümanın küfre düşmesine gönü'l razi olmasa da- bu sahibiye cezai bir müeyyide uygulamamıştır. Bu rivayet, mürtedin yalnız din değiştirdiği veya küfre düştüğü için öldürülmeyeceği düşencesine ayrı bir mesned teşkil edemez mi?

Kadi Iyaz, İbn Hacer ve Kirmani'nin, açıkça bizim ifadelendirdiğimiz şekilde düşünüp düşünmediklerini bilmemekle birlikte, diğer şarihlerden farklı olarak, bedevinin din adına yaptığı beyatını bozmak istediği şeklinde anlaşılacagını belirtmeleri, onların da, böyle bir durumun inanç hürriyeti gereği olabileceğini kabul etiklerini zannettirmektedir.

III. İRTİDAT CEZALARI

1. Mürtedin Amellerinin Boşa Gitmesi:

İrtidat suçunu işleyenin amellerinin boş gideceğinin kaynağı Kur'an nassıdır. Mürtede bu cezayı öngören birkaç âyet mevcuttur.⁸⁸ Örneğin ayetlerden birinde:

"Andolsun ki Allah'a ortak koşarsan, işlerin şüphesiz boş gider."⁸⁹

buyurulmaktadır.

Mürtedin amellerinin boş gittiği âyetle belirtilmiş ise de, amellerin

⁸⁴ Buhârî, "Fedâ'ilü'l-Medîne", 10; "Ahkâm", 45, 47.

⁸⁵ Nevevi, *Serhu Sahibi Müslim*, IX, 155; İbn Hacer, *age*, IV, 116.

⁸⁶ İbn Hacer, *age*, IV, 116.

⁸⁷ Kirmânî, *Serhu'l-Bubari*, IX, 70.

⁸⁸ Ayetler için bkz. Bakara, 2/217; Maide 5/5; En'am 6/88.

⁸⁹ Zümer 39/65.

iptalinin suç işlenmesi ile mi, yoka aynı hal üzere şahsin ölmesi ile mi gerçekleşeceğinde âlimlerin farklı görüşleri mevcuttur.

a. İrtidat suçu tesbit edildiği an, mürtedin salih amelleri boş gider. Zira konu ile ilgili âyet mutlaktır. Bu, Ebu Hanife⁹⁰, Malik⁹¹ gibi bazı fâkihlerin benimsediği bir görüştür.

b. Mürted irtidadı üzere ölüse, amelleri boş gider. Bu, âlimlerin çoğunuğunun kabul ettiği bir görüştür.⁹² Görüşlerinin delili olarak:

"Kim dininden döner ve kâfir olarak ölüse, işte bunların dünya ve âhirette amelleri boş gitmiştir."⁹³

âyetini getirmiştirlerdir.

2. Mürtedin Nikâhının Bozulması

İslâm âlimleri, dinden dönemin nikâhinin bozulduğunda ittifak halindedirler. Zira nikahta taraf olan şahıslar aynı milletten olmalıdır. Mürtedin milleti olmadığı gibi, o ölü hükmündedir ve bu sebeple nikâhta taraf olamayacaktır.⁹⁴

İrtidat eden şahsin nikâhının hangi andan itibaren bozulmuş olacağı konusunda birkaç görüş mevcuttur.

a. İrtidadın, cinsel birleşmeden önce veya sonra olmasına bakılmaksızın, irtidat anında nikâh bozulmuştur. Bu, hanefî ve malikilerin görüşüdür.⁹⁵ Hanbeliler ise⁹⁶ bir görüşlerinde bunu benimsemiştirlerdir.

b. Cinsel ilişkiden önce vuku bulan irtidat, nikâhi hemen bozar. İrtidat cinsel birleşmeden sonra olmuşsa, iddet bitinceye kadar mürtedin tevbesi beklenir. Mürted tevbe ederek İslâm'a geri dönerse, nikâhi devam eder, aksi takdirde, iddetin bitmesi ile ayrılık gerçekleşmiş olur. Bu, şâfiilerin⁹⁷ ve bir görüşlerinde hanbelilerin⁹⁸ tercih ettiği görüştür.

c. Evli çift beraberce irtidat ettiğinde, kıyasla göre nikâhlarının bozulması gereklir de, istihsanen nikâhlarının bozulmadığında icma mevcuttur.⁹⁹

d. İrtidat sebebi ile nikâh bozulduğunda, bunun talak¹⁰⁰ veya fesih¹⁰¹ olduğunda ihtilaf edilmiştir.

aa. Cinsel ilişkiden önce veya sonraki irtidat, nikâh akdini fesheder. Bu, çoğunuğun kabul ettiği görüşür.¹⁰²

bb. Cinsel ilişki sonrasında irtidat, talak şeklinde nikâhi bozar. Bu görüşü benimseyen malikiler, talakın bain mi¹⁰³, ric'i mi¹⁰⁴ olduğunda kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir.¹⁰⁵

3. Mürtedin Malına El Konulması:

Mürtedin malına el konulması şeklindeki irtidat cezası ile ilgili üç görüşü söyle hülsa edebiliriz:a. Mürtedin malına geçici olarak el konulur. Teybe ederek İslâma dönünce, mal kendisine iade edilir. Bu, Ebu Hanife¹⁰⁶ ve

⁹⁰ Kâsânî, *age*, VII, 136.

⁹¹ İbnu'l-Arabi, *age*, I, 147.

⁹² Taberi, *age*, IV, 207; Şîrbînî, *age*, IV, 133; Şevkânî, *age*, I, 323; Merağı, *Tefsîr*, I, 136; es-Sâyîs, *Tefsîru'l-Âyâtî'l-Abkâm*, I, 117.

⁹³ Bakara 2/217.

⁹⁴ Serâhsî, *age*, VI, 87; İbn Nûcaym, *age*, V, 138.

⁹⁵ Serâhsî, *age*, VI, 87; Kasâni, *age*, II, 337

⁹⁶ İbn Kudâme, *age*, X, 100.

⁹⁷ Mutîî, *age*, XV, 770.

⁹⁸ İbn Kudâme, *age*, X, 100; Zeydan, Abdulkârim, *el-Mu'fassal fi Abkâm-i Mer'e*, IX, 113.

⁹⁹ Mâverdi, *age*, 117; Serâhsî, *age*, V, 49.

¹⁰⁰ Talâk: nikâhın akdinin özel ifadeleri ile derhal veya geleceğe izafe edilerek bozulmasıdır.

¹⁰¹ Fesih: erkek veya kadının ya da yalnız kadının sebep olması ile evlilik bağının koparılarak karı kocanın ayrılmasıdır.

¹⁰² Mâverdi, *age*, s. 117.

¹⁰³ Talâk-i bâin: belli şartlar dahilinde, erkeğin hanımını boşaması ve geri dönebilmesi için kadının rızası ile birlikte yeni nikah ve mehir gerektiren boşama şekli.

¹⁰⁴ Talâk-i ric'i: erkeğin hanımına iddet içinde geri dönebilmesine imkan sağlayan, yeni nikâh ve mehir gerektirmeyen boşama şekli.

¹⁰⁵ Zeydan, *age*, IX, 113.

¹⁰⁶ Kâsânî, *age*, VIII, 136.

¹⁰⁷ Şâfiî, *el-Ümm*, VIII, 367.

Şafii'nin¹⁰⁷ görüşüdür.

b. Mürtedin malına irtidatı sebebiyle el konulmaz. Bu, hanbelilerin¹⁰⁸, hanefilerden Ebu Yusuf ile Muhammed'in¹⁰⁹ ve Şafilerden el-Müzeni (ö. 264/877)'nin¹¹⁰ görüşüdür.

c. Mürtedin malı ile ilişkisi tamamen kesilmiştir. Bu, Malik'in¹¹¹ görüşüdür.

Mürtedin malı ile ilişkisinin kesildiğini düşünenler, bu malın ganimet olarak mı, miras olarak mı değerlendirileceğinde ihtilaf etmişlerdir.

aa. Mürtedin malı feydir¹¹² ve hak sahiplerine dağıtmak üzere hazineye verilmelidir. Bu, malikilerin¹¹³ ve şafilerin benimsediği görüşlerden biridir.¹¹⁴

bb. Mürtedin malı, müslüman olduğu olduğu dönemde ve irtidattan sonraki dönemde biriktirilen diye ikiye ayrılır.

Mürtedin malının durumu ile ilgili bu ayrimi yapan hanefiler, bu şahsin, müslüman olduğu zaman elde ettiği mallarının miras olduğunda görüş birligindedirler.

Mürtedin irtidat sonrasında malları, Ebu Hanife'ye göre fey olarak alınır ve hak sahiplerine dağıtılır. Ebu Yusuf ve Muhammed, irtidat sonrasında, mürtedin malının elinden çıkmayacağını kabul ettiklerinden, her halükarda, mürtedin malının normal insanın mirası gibi değerlendirileceği görüşündedirler.¹¹⁵

4. Mürtedin Hapsedilmesi:

Mürtedin hapsedilmesini, irtidat edenin erkek veya kadın oluşu ve hapsin süreli veya süresiz oluşu şeklinde ayrima tabi tutarak ele almak uygun olacaktır.

a. Mürtedin tevbeye çağrılmışının kaç kez olacağı ve tevbe etmesi için kaç gün bekleneceği hususunda mevcut olan ihtilaf çerçevesinde, o müddet içinde, ölüm cezası infaz edilene kadar, kadın ve erkek ayrimı yapılmaksızın, mürted hapsedilecektir. Bu, genellikle kabul edilen bir görüştür.¹¹⁶

b. Kadın mürtedde muharib olma özelliği bulunmadığı için, ölüm cezası verilmeyecek, aksine müslüman oluncaya kadar hapsedilecektir. Bu görüşü hanefiler benimsemişler ve bu görüşleri ile cumhura muhalefet etmişlerdir.¹¹⁷

c. Mürted, kadın ve erkek olduğuna bakılmaksızın, süresiz olarak hapsedilecek ve tevbe etmesi beklenecektir. Bu, İbrahim en-Nehai (ö. 96/715)'nin görüşüdür.¹¹⁸ Hz. Ömer'den gelen bir rivayetten¹¹⁹, onun da bu görüşü benimsediği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁸ İbn Kudâme, *age*, X, 99.

¹⁰⁹ Kâsânî, *age*, VII, 136.

¹¹⁰ Mutîî, *age*, XXI, 72.

¹¹¹ İbn Kudâme, *age*, X, 100.

¹¹² Fey'; müslümanların düşmanlardan savaş yapmaksızın aldığıları ganimetlerdir.

¹¹³ Kurtubi, *age*, III, 49.

¹¹⁴ Mâverdî, *age*, 117; Mutîî, *age*, XXI,

⁷³.

¹¹⁵ Serahî, *age*, X, 191; Kâsânî, *age*, VII, 138; İbn Âbidîn, *age*, III, 300.

¹¹⁶ Beyhakî, *age*, VIII, 207.

¹¹⁷ Mergînânî, *age*, II, 164; İbn Hazm, *age*, XI, 189; İbn Kudâme, *age*, X, 79.

¹¹⁸ Serahî, *age*, X, 110; İbn Nûcîyem, *age*, V, 139.

¹¹⁹ İbn Kudâme, *age*, X, 98.

5. Mürtedin Öldürülmesi

Yukarıda belirtildiği gibi, İslâm dünyasındaki genel kanaate göre, erkek veya kadın mürted, tevbeye çağrıldığı halde, İslâma geri dönmediğinde öldürülecektir. Yalnız hanefiler, kadın mürtedin öldürülmemeyip, müslüman oluncaya kadar hapsedileceği görüşündedirler.

İslâm hukuku kaynaklarında mürtedin öldürülme sebebi olarak şunlar zikredilmektedir:

- a. Mürted, dinden döndüğü için öldürülür.¹²⁰
- b. Mürted, toplumu ifsad etmekte ve nesep karışıklığına sebep olmaktadır. Bu nedenle öldürülür.¹²¹
- c. Mürtedin irtidadı sebebiyle, toplumda istikrarsızlık oluşacağı için mürted öldürülür.¹²²
- d. Mürtedin toplum sırlarına vakıf olması nedeniyle, topluma hıyanet etme imkanı yüksek olduğu için mürted öldürülmektedir.¹²³
- e. Mürted, İslâm ümmetinin hümet ve saygınlığını çiğnemiştir. Bu sebeple kendisine saygı gösterilmez.¹²⁴
- f. Mürted verdiği sözden döndüğü için öldürülmelidir. Kişinin sözünden dönerek İslâmdan çıkışması, hayat boyu küfürde ısrardan daha tehlikelidir.¹²⁵
- g. Mürtede ceza verilmediği takdirde, dünyevi maksatlarla, dine giriş-çıkış yapılabilecek ve böylece de, toplumun inanç değerlerine bir hayli saygısızlık edilerek, insanlar rencide olacaklardır.¹²⁶
- b. Sünni mezheplerden biri olan hanefiler, mürtedin muharib olma vasıfından dolayı, şerrinden korunmak için öldürüleceği görüşündedirler. Bu tezlerinden hareketle, kadında harbetme özelliği -genelde bulunmadığı iddiasıyla, onun öldürülmeyeceğini, ancak hapsedilebileceğini savunmuşlardır.¹²⁷
- i. İrtidat suçu, siyasi bir hüviyet taşımaktadır. Mürtede verilen ceza da, dinden döndüğü için değil, siyasi olarak verilmektedir.¹²⁸

6. İrtidat Cezaları ile İlgili Münakaşa ve Tercib

- a. Mürted, irtidadından tevbe edip dönmeyerek, bu hal üzere öldüğünde, amellerinin boş gideceği şeklindeki görüşü tercih etmekteyiz. Çünkü, konu ile ilgili bir âyet¹²⁹, amellerin boş gitmesini: "ölüm haline kadar irtidatı devam edilmesi" şeklinde kayıtlamıştır.
- b. Mürtedin malî ile ilişkisinin kesilmeyeceği ve malîndaki tasarrufunun geçerli olduğu, öldüğünde miras olarak varislerine intikal edeceği

¹²⁰ İbnü'l-Kayyim, *İlamu'l-Muvakkîin*, II, 74.

¹²¹ Mevdûdi, *Fetvâlar*, (çev. Mahmud Osmanoğlu), III, 19.

¹²² Karaman, Hayreddin, *İslâmın İşğında Günün Meseleleri*, II, 775.

¹²³ Dihlevi, *Hüccetullahî'l-Bâliqa*, II, 441.

¹²⁴ Serahsi, *age*, X, 110; İbnü'l-Humam, *age*, V, 311.

¹²⁵ Serahsi, *age*, X, 109.

¹²⁶ Ebu Zehra, *el-Cerîme ve'l-Ukübe*, I, 84 vd.

¹²⁷ Merginânî, *age*, II, 164; İbn Nüceym, *age*, V, 139.

¹²⁸ Emîne Muhammed, *Ehemmu Kazaya fi'l-Mer'e*, 158; M. Caffaf, *et-Tevbe*, 147.

¹²⁹ Bakara 2/217.

şeklindeki görüşü tercihe şayan bulmaktadır.

c. Mürtedin hapsedilmesi ile ilgili gelen rivayetlerden, hapsin, mürtedin irtidat etmesinin cezası olarak değil, hem toplumu mürtedin yapabileceği sayısız davranışlardan, taşkınlıklardan korumak hem de toplumda mürtede karşı olabilecek infial hareketinden kendisini korumak amacıyla yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Mürted toplum içindeki pozisyonuna ve toplumun durumuna göre, uygun görülen müddet kadar, yetkili mercii'n tekli ile hapsedilebilecektir.

d. Mürtedin öldürülmesi ile ilgili rivayetler ve mürtedin öldürülme illeti ışığında şunlar söylenebilir: Toplumda isyan çalışma, düşmanla birlikte harbe iştirak etme, toplumun dini inançlarına saldıracak onları ifsad etmeye çalışma... gibi unsurları (suçları) beraberinde taşıyan mürted erkek veya kadının, yetkili mercii uygun görmesi ile, sürgün, hapis, el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ve öldürülmesi şeklinde cezaya çarptırılacağını söylemek daha isabetli olacaktır.

Özellikle günümüz dünyasında, kadının da erkeğin yerini aldığı ve terör olaylarına iştirak ettiği malumdur.

Fikren ve fiilen, toplumda huzursuzluk çalışma eğiliminde olmayan mürted erkek veya kadının, yalnız irtidat sebebiyle, kanının helal olmayacağı ve ölüm cezası ile cezalandırılamayacağı kanaatini taşımaktayız.

"Dinde zorlama yoktur" ilkesi, kıyamete kadar inanç hürriyetinin teminatıdır. Kişiler bir dine girmekte serbest oldukları gibi, dinden çıkmakta da, hür iradelerini kullanabileceklerdir.

Dinden dönenle ilgili, dünya ahkâmi açısından, Kur'an'da, mürtedin amellerinin iptali dışında, açık bir müeyyide bulunmamaktadır.

Sünnet kaynağındaki belirtilen cezalar ise, mürtedin isyan çıkarması, harp etmesi gibi kayıtlarla gelmiş olup, huzuru bozucu, devleti yıkma yönelik girişimlerde bulunan mürtedle alâkalıdır.

Şahsin irtidadından sonra, din bağıni koparmasının sonucu olarak işleyeceği suçlar ölçüünde, yalnız yetkili makamın öngöreceği şekilde, kınamadan başlayarak, öldürmeye kadar, değişik cezalar verilebilecek ve bunu devlet uygulayacaktır.

Ölüm, işlediği suçlar karşısında mürtede verilebilecek bir ceza olup, din değiştirdiği için verilmesi gereken bir ceza (had) değildir.

SONUÇ

İslâm dinini kabul etmiş bir erkek veya kadının kendi isteği ile bilerek, inanılması zaruri olan hükümlerin hepsini veya bir kısmını inkâr edip dinden çıkışması irtidat suçunu oluşturmaktadır.

İrtidat suçu sözlü ve fiili olarak işlenebilmektedir. İrtidat suçlusunda

¹⁰² İmre, *agm II*, s. 424-425.

¹⁰³ Marcos, *age*, II, 1119 vd.; İmre, *agm I*, 1526-1527.

¹⁰⁴ Ulusan, *agm*, s. 55-57; Caemmeres, "Cansız Şeylerin Verdiği Zararlar", s. 460-461; Kanati, Selim, "Haksız Fiil Sorumluluğunda Kusur Kavramının Görevi", s. 59-60.

¹⁰⁵ İmre, *agm I*, s. 1526; ayrıca bk. Koc, Nevzat, *Bina ve Yapı Eseri Maliklerinin Hukuki Sorumluluğu*, s. 19-20.

¹⁰⁶ Ebu Davud, "Büyü", 71; Nesai, "Büyü", 15.

¹⁰⁷ Mecelle, md. 85.

¹⁰⁸ Mecelle, md. 87.

¹⁰⁹ Mecelle, md. 88.

¹¹⁰ Senhûn, *agm*, s. 62; Muhammed, Muhammed Abdülcevad, *age*, s. 160.

ittifakla aranan özellikler, mürted'in akıllı olması, isteği ile ve suç kasti ile bu işi yapmış olmasıdır. Kişinin bülüğ çağında olup olmamasının suça tesiri tartışılmış, cinsiyet farkının ise önemli olmadığı belirtilmiştir.

İrtidat suçu, mürted'in itirafı veya iki âdil şahidin taşsilath şahadeti ile tesbit edilmektedir.

Mürtede verilen cezaların kaynakları olarak, Kitap, Sünnet ve İcma gösterilmektedir. Kur'an'da açık olarak, dünya ve ahirette mürted'in amellerinin batıl olup boş gideceği ve ahirette çetin bir azaba çarptırılacağı mevcuttur. Bunun dışındaki cezalarla ilgili gösterilen ayetlerin konuya delaleti tartışmaya açıktır.

Sünnet kaynağında mevcut olan mürtedlerle ilgili rivayetler, bütünlük içinde ele alındığında; isyan çıkararak toplumu ifsad eden, karşı bir grup oluşturarak İslâm devletine harp açmış veya açacak olan mürted'in öldürdüğü görülmüştür. Konu ile ilgili diğer örneklerde, İslâmın yapılanma yıllarına has, özel durumlar sebebiyle, mürtede ölüm cezası verilmiş ise de, sonraları mürtede uygulanan cezanın hafiflediği ve hatta affedildiği görülmektedir.

Mürtede; amellerinin boş gitmesi, nikâhının bozulması ve toplumsal zaruret gerektirdiğinde, haps edilmesi gibi cezalar verilmektedir. Malına el konulması ve öldürülmesi şeklinde bir ceza ile mürted'in cezalandırılmasını uygun bulmuyoruz.

Hanesiler başta olmak üzere, çağdaş İslâm hukukçularından birçoğununda belirttiği gibi, mürted sırf din değiştirdiği için öldürülmemiş ve öldürülmeyecektir. Tarihte mürtede verilen ölüm cezasının, irtidadından dolayı olmayıp, toplum huzuru ve düzenini bozmakla alâkâlı, işlediği veya işleyebileceği suçlardan dolayı verildiği, hemen herkes tarafından kabul görmektedir.

Kendine has özelliği olan durumlarda verilen cezalar yanında, ebedilik arz eden, "dinde zorlama olmadığı" şeklindeki evrensel ilahi prensibin, dinden dönen kişinin eski dinine döndürülmesi amacıyla zorlanamayacağı ve sırf dininden dönmiş olması nedeniyle, dünyada cezalandırılamayacağını gerektirdiği anlaşılmıştır.

İrtidatla ölüm cezasının özdeşleştirilmiş olusunda, kanaatimize kaynaklardaki rivayetlerin bir bütünlük içinde değerlendirilemeyeşinin ve İslâmın yapılanma dönemine ait birkaç uygulamanın tüm çağlara teşmil edilmesinin etkisi olmuştur. Bunun yanında, İslâm'ı yıpratmaya çalışan müsteşriklerin, "İslâm'da, insanın en temel haklarının bile ihlal edildiği" şeklindeki önyargılarını destekler malzeme bulmuş olabilmek için, mutlak manada söylemiş bir iki rivayeti gündemde tutarak, adeta diğer rivayetleri unutturucasına, devamlı bunları kullanmalarının etkisi ise daha büyütür.

¹¹¹ Bardakoğlu, Ali, "Garâmet", s. 359.

¹¹² Mecelle, md. 33; ayrıca bk. Baktır, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, s. 261.

¹¹³ Mecelle, md. 92; ayrıca bk. Aktan, Hamza, "Damân", *Dâ'a*, VIII, 452-453.

¹¹⁴ Ganim el-Bağdadi, *Mecmâ'u'd-Damânât*, s. 146.

¹¹⁵ Senhûrî, *agm*, s. 62.

¹¹⁶ Senhûrî, *agm*, s. 62.

¹¹⁷ Aktan, *agml*, s. 452-453.

MODERNLEŞME ÇAĞINDA İSLÂM DÜNYASININ DEĞİŞİM SÜRECİ ve DİN ANLAYIŞINDA YAŞANAN KIRILMA

(Bir Arka Plan Çözümlemesi)

Mehmet AKGÜL

İslâm dünyasının 19. asra kadar dış kaynaklı iki meydan okuma ile karşılaştiği bilinmektedir. İlk önemli meydan okuma 9. asırdan itibaren İslâm dünyası üzerinde büyük etkiler meydana getiren Yunan Felsefe geleneğidir. Yunan felsefesinin meydana getirdiği bunalım, alicı ve verici kültürlerin yoğunluk düzeyleri göz önüne alındığında, düşünce ve hayat tarzını sistemleştirmiş İslâm kültür ve medeniyetinin canlılığı ve siyasal istikrarının sağlamlığıyla atlatalır. İslâm dünyasına yönelen, ikinci büyük tehdit Moğol istilası (1258)'dır. Ancak Moğolların İslâm dünyasına karşı olan meydan okuması felsefi ve düşünsel olmaktan ziyade daha çok siyasal hakimiyet alanında olmuştur. Neticede İslâm dünyası oturmuş, kurumsallaşmış bir yapı arz ettiği için kendisine karşı yönelen tehlkeyi yok ettiği gibi istilâcı güçleri bile asimile etmiştir.¹ Çünkü İslâm medeniyeti kendi dinamiklerini harekete geçirerek, dıştan gelen unsurları, düşünsel olsun, teknik olsun kendi mekanizması içinde dönüştürübiliyor ve onu işselleştirerek bünyesine uygun hale getirebiliyordu. Dönüştüremediği ve işselleştiremediği kurum ve değerleri ise dışta bırakıyordu. Yani İslâm medeniyeti hem üstün bir konumda olup, hem de "seçici", "rafine edici" niteliğe sahipti.

19. asra gelindiğinde ise, durum çok farklıdır. Kendisine yönelen üçüncü "meydan okuma" karşısında İslâm dünyası canlılığını ve üstünlüğünü kaybetmiş, içine kapanmış durağan bir yapı arz etmektedir.²

İslâm dünyasının karşı karşıya geldiği üçüncü meydan okumanın adı, bütün donanımıyla "Batı" fenomenidir. Batı topyekûn bir güç olarak kapıya dayandığında İslâm dünyası ve onu temsil eden Osmanlı İmparatorluğu, modern yansımı ve dayatmalar nedeniyle hem "hükmetme" alanında geridir, hem de karşı karşıya bulunduğu meydan okumayı anlamlandıramayacak ve yerel dinamikleriyle kendini yeniden üretebilecek durumda değildir.

Genelde İslâm dünyası, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun bu pozisyonu karşısında Batı dünyası, önce askerî üstünlüğü ele geçirerek dış güvenliğini sağlamış³, sonra da ticâri dönüşüm, sanayi devrimi ve onun

¹ Geniş bilgi için bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, c.I, s.XIX.

² Krş. Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s. 49-50.

³ Anthony Giddens, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım* (çev: R. Esengün, İ. Öğretir), s. 140-143.

altında yatan "dünya görüşü" ile üstünlüğünü -aynı zamanda geleneksel Doğu/Islâm tahayyülüünü alt üst edercesine- her alanda pekiştirmiştir. Bütüncül bir fenomen olan Batı'ya bu üstünlüğü sağlayan temel gösterge ise, 19. asırın pozitivizmi, yani dinleti, insanı, tabiatı, toplumu ve kısaca bütün evreni anlama ve tanımlamada geleneksel anlayışı devre dışı bırakan "bilimecilik" anlayışıdır. Bilimecilik anlayışı da çok uzun bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Batı'ya bu üstünlüğünü sağlayan temellerin atıldığı bu kompleks süreç, Rönesans, Reform, Aydınlanma ile düşünsel ve teologik alanda, Fransız ihtilâli ve Sanayi Devrimi ile siyasal, kültürel, ekonomik ve toplumsal alanda kendisini üretecek, iç içe devam etmiştir. Bu süreç içinde, bizim için önemli olan dinî alandaki dönüşüm olduğu için, diğer alandaki yansımalar ikincil derecede tartışılmaktadır. Ancak bir olguyu incelerken, o olguyu içinde barındıran bütünden ayırmak oldukça zor, hem de "anlamsız" olduğundan, ister istemez din bağlamında bir bütün olarak Batı fenomeninin diğer boyutlarına da yet yer müracaat etmek zorundayız.

Batı'da yaşanan, fakat yansımaları yeryüzü ölçünde tesirler icra eden dönüşümün odağında biraz önce bahsettiğimiz, düşünsel dönüşüm süreci, yani "Aydınlanma" yatomaktadır. Aydınlanma düşüncesi geleneksel düşünce organizasyonlarının temellendiği dinî eksene karşı *insan aklını öne çıkaran* modern anlayış ve yönelişi temsil eder. Bu düşünce tarzı, hayat tarzını, toplumsal örgütlenme tarzını ve en önemlisi insanın varlığı kavrayış biçimini dönüştürerek değiştirmiştir. Aydınlanma geleneği, Tanrı merkezli evren anlayışının yerine, insanı ve aklını merkeze alan ve evrenin odağına efendi olarak insanın kendisini oturtan bir bilim ve felsefe anlayışı ortaya çıkarmıştır. Dinlerden boşaltılan alanın doldurulmasında bilginin yapısı, metodu ve objesinin yeniden belirlendiği bu anlayışa genel olarak "pozitivizm" denmektedir.

Pozitivizm'e göre, insanlar Tanrı'nın çizdiği kadere boyun eğerek değil, bizzat kendi çevrelerine hükmederek, kendi kaderinin efendisi olarak evreni sahiplenmelidir. Pozitivistlere göre, tarih boyu insanın kendini gerçekleştirmesini önleyen Tanrı merkezli anlayış, insanlığı etrafında olup bitenlerden uzaklaştırarak geriliğe mahkûm etmiştir. Artık insan, aklını kullanarak kendi dışında oluşan geleneksel değer, kurum ve yapıları aşarak "ilerleme" sürecine gitmiştir. İlerleme, insanlığın devamlı olarak iyiye-güzele ve kendi lehine olana doğru yol almasını temsil etmektedir. Eşyaya iyiliği ya da kötülüğü veren insan aklıdır. Metafizik sistemler veya doğa-üstü inanışlar ile ilgili belirlemeye geçersizdir. Tabiatın kendi kanunları vardır ve bu kanunların dışına çıkılmaz. Akıl, insanı bilgiye ulaştıran yegâne yoldur. Metafizik, eskatolojik bilgi çeşitlerinin ve söylemlerinin somut bir geçerliliği olamaz. Son tahlide, bilim, ilerleme demektir. Geçmiş dönemlerde "sırına vâkif olmadığımız" şeyler hakkında artık bilgi sahibiz. Kâinat hakkında bilemediğimiz şeyler

mutlaka bilebileceğimiz, tecrübe edebileceğimiz şeyler olacaktır. Dinî metinlerin ve din adamlarının gerçek dışı yorumlarıyla oluşan inanç sistemleri ise bilimin ilerlemesiyle doğal olarak tarihe karışacaktır. Bütün bunların olması için insan aklının ve bilimsel metodun kullanılması yeterlidir. Böylece Tanrı dahil, insanın bilgisine ulaşamayacağı, çözümleyemeyeceği "sır" kalmayacaktır. İnsanoğlu bilinmeyenleri bilimsel/pozitivist verilerle teker teker çözümlediğine göre, ilerleme çağında bilim ile din yer değiştirecek ve bütün dinler tarihsel kategoriler olarak ortadan kalkacaktır. Bilimsel gelişme ve bilgi ile aydınlanılmış insanlardan oluşan toplumlar, sadece dini reddetmekle kalmayacak, dinlerin hakim olduğu siyasal, sosyal ve ekonomik düzenlerden rasyonel-seküler düzenlere doğru evrilecektir.

Batı dünyasında bu gelişmeler yaşanırken, kendi gerçekliğinden şüpheye düşen Batı-dışı dünya, özellikle İslâm dünyası, önce Batı gerçekliğini reddetmiş, daha sonraları ise "karşı olmak" tavrı, (konjonktürün de etkisiyle) taraf olmaya dönüştürülmüştür. Netice olarak, hem epistemolojik hem de metodolojik olarak bütün dinleri sadece dış bırakarak pozitivizm İslâm dünyasında gerek pratik endişeler, gerekse arka plan bilgisinin azlığı (hattâ yokluğu) nedeniyle büyük bir kabul görür. Bu kabul İslâmî duyarlılığı merkeze alan aydınlarında bile etkisini gösterir.⁴

Pozitivizmin İslâm dünyasında bu denli yaygın kabul görmesi, daha çok pratik endişelerin ağır basması sebebiyedir. Yoksa teologik, epistemik, etik veya metodik olarak arka planının analitik bir çözümleme ile ele alınıp kabul veya reddedilmesi sebebiyle değildir. Zaten geleneksel dinî düşünmenin kırılmaya uğraması, uzun vadede bu eksiklik ile ma'lûldür. Hattâ günümüzde bile bu eksiklik ağırlığını hissettirmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla pozitivizmin büyülü dünyasının cazibesine kapılmanızın bazı sebepleri şunlardır⁵:

Pozitivizmin Osmanlı aydınları ve genelde İslâm dünyası aydınlarını etkisi altına alması, bir ölçüde yeni bir dinî cazibe merkezi oluşturmasıyla ilgilidir. Birincisi Osmanlı toplumunun eski gücüne ulaşması için geleneksel referanslara dönme veya kurumları ihyâ etme emellerinin boşça çıkması⁶ sebebiyle, geleneksel Osmanlı-İslâm tefahur ve tahayyülünün (mü'min-kâfir) kırılmaya uğrayarak Batı'nın karşı çıkan değil, arzulanan bir hedefe oturtulması ana etkenlerden biridir. Çünkü Osmanlı İslâm toplumunun kendi gerçekliğinin dışında bir fenomenin var olduğunu kabul ederek, Batılı kavramsal çerçeveye uygun bir modernleşme çizgisine girmesi, pozitivizmin ana jargonlarını oluşturan "ilim" ve "fen"in hayatı bir öneme ve ilgili alanlarda Batı dünyasının tartışmasız bir üstünlüğe sahip olması geleneksel anlam ve meşruiyet çizgisinden kaymanın nedenlerini teşkil etmektedir. Ayrıca İslâm dininin de bilimsel üretkenliği teşvik eden referanslara sahip olması pozitivist anlayışın yerleşmesini kolaylaştırmıştır.

4 Bkz. Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi* (gev:Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz), s. 160-161.

5 Şükrü Hanioğlu, "Jön Türkler Üzerine Söyleş", (Şahin Alpay) Milliyet, 31 Temmuz 1995.

6 Osmanlı'nın son dönemine kadar sunulan risâle ve lâyihalarda çözüm yolları hep geçmişe yöneliknesi şeklinde somutlaşır. Bkz. örneğin, Koç Bey Risâlesi, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1985.

İkincisi, Pozitivizm'in Batı'da Hristiyan olmayan - hattâ ona karşı- bir felsefe, bir dünya görüşü olarak görünmesi geleneksel İslâm-Hristiyanlık çatışmasının dışında yeni bir "yakınlaşma" alanı yaratmıştır.⁷ Bu yakınlaşma, Osmanlı aydınlarını Batı ile eklenme ve onun temsil ettiği "medeniyete" dahil olma yolunda "nötr" bir anlam kazandırmıştır. Böylece, pozitivizmin ilkece, yani epistem ve metod yönünden din-dışı bir alandan beslenmesi ve özde bir nevî Hristiyanlık eleştirisini üzerinde yükselmesi müslüman zihinleri olumlu yönde etkilemiş ve pozitivizmin taleplerini İslâm dininin karşılaşabileceği düşünülmüştür.⁸

Üçüncüüsü ise, Batı dünyasında pozitivizmin ve pozitivist aydınların 19. yüzyıldaki Batı'nın temel karakteristiklerinden biri olan emperyalist yayılmacılığa, sömürgecilige, teorik olarak, karşı olmaları İslâm dünyası aydınlarına çok sıcak gelmiştir. Doğaldır ki, bu durum emperyalizmden en çok zarar gören, toprakları paylaşılan bir coğrafyanın aydınlarını ve devlet adamlarını pozitivist söyleme yaklaştırılmıştır. Böyle bir ortamda, çökken bir imparatorluk, kırılan bir tahayül karşısında pozitivizme kurtarıcı bir ideoloji olarak sarılmamak mümkün değildir. İşte aydınların içine düşüğü bu yanısama "sekülerleşme" sürecine girişî simgeler. Bu sürecin ana parametrelerini toplumsal restorasyon döneminin takip ettiği seyirde görmekteyiz.

Geleneksel anlayışta toplumsal hayatın veya düzenin ana hedefi, Allah'ın emirleri çerçevesinde insan ve toplum hayatını anlamlırmak ve örgütlemek, dolayısıyla bu dünyada refah ve huzur içinde yaşamaktır. Yani geleneksel anlayışta sistematik ve çözümleyici anlamda dinî ve dünyevî ayrışması yoktur. Din ve dünya ilişkisi birbirlerine içkin, anlamlı bir bütünü ifade etmektedir. Ancak modern olanın aklî, ölçülebilir, denetlenebilir bir bilgi referansına sahip olması, kadîm anlayışın aksine varlığı ve oluşu yeni bir söylemle kendi içinde zıtlaşan alanlar olarak ayırtırarak tanımlaması (din-dünya) ve de İslâm dünyasının zaaflarının, bu tanımına göre, dünyevî alanda yaşanması, toplumsal huzur ve refahı sağlayacak araçların içerik tanımlaması seküler-insanî, aklî-ölçülebilir- bilgi referanslarına dayanması kırılmayı zorunlu hale getirmiştir. Öyle ki toplumsal refah ve huzura verilen anlam (dünya-ahiret saadeti) değişime uğrayarak, 19. yüzyıl Avrupasının algıladığı dünyevî "ilerleme" kavramıyla özdeşleştirilir. İlki, insanın (karakterinin) modern söyleme uygun olarak dinî ve insanî erdemler açısından eğitimi, yani yeni bir insan tipi oluşturmak; ikincisi ise, başta Osmanlı toplumu olmak üzere, bir bütün olarak müslümanların ve insanlığın refah şartlarının iyileşmesine sebep olacak ve sağlıklı bir toplum yapısına kavuşturarak ekonomik, siyasal, sosyal, dinî ve ahlâkî bir düzenin yerleştirilmesidir.⁹ Bu işlev de bütünüyle eğitim ve öğretim alanına yüklenir. Tabii bu yeni bir eğitim felsefesini ve düzenlemeyi gerektirmektedir.

İlk etapta, müslüman ülke aydınlarının kurguladıkları modernleşme

⁷ Şükrû Hanioğlu, *Jön Türkler Üzerine Söyleşi*, a.g.e.

⁸ Osmanlı aydınlarının bu konudaki genel yaklaşımı için b.kz. Mehmet Akgül, *Türk Toplumunun Değişim Sürecinde Din Anlayışları: Tanzimat Sonrası Örneği*, S.Ü. Sosyal Bil. Enstitüsü, Konya 1996, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), ss. 95-97; M. Şükrû Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdülâh Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İst., trs., ss. 129-192.

⁹ Albert Hourani, a.g.e., s. 99.

projesinde dinin, hem geleneksel yapıya muhalefet, hem de modern oluşumları olumlayıcı, meşrulaştıracı bir işlev görmesi, aslında girilen sürecin iyi okunamaması sebebiyle, gittikçe dinden bağımsız, dünyevî bir inşa'yı beraberinde getirmiş ya da daima çatışmalı bir alan yaratmıştır.¹⁰ İkinci aşama olarak ise, toplumu yeniden örgütleme ve refah şartlarını hazırlama gayesiyle her alanda reformların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Yapılan her reform girişimi, ilgili yeni kurumsal düzenlemeler ile o kurumları besleyen "arka plan" birikimini de beraberinde getirmiş, toplumsal alan ve kurumlarla birlikte, hem değerler alanı çatallaşmış, hem de bilinçler parçalanmışır.

Şimdi bu alt-üst oluşu hazırlayan "arka plan" birikimini yansımalarıyla birlikte görmemiz gerekmektedir.

Batı toplumlarında ortaya çıkan ve adına "modernite" dediğimiz modern insan ve evren tasarıminın epistemolojik temelini oluşturan pozitivist söylemin somut yansımaları, bizlere oldukça çözümleyici malzeme sunmaktadır. Bu yüzden yaşanan kırılmaların nirengileri bu yansımalarla gizlidir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Pozitivizm, Batı'da yaşanan ve 15. 16. ve 17. yüzyillardaki süreçlerle beslenen bir dünya görüşü ve varlığı ele alış biçimini olarak etkileri belirginleşen (Kartezyen felsefe ile 18. yüzyıl Aydınlanmasının) ve yeryüzü ölçüğinde yaygınlaşan (ve kendinden önceki dönemlerden kopuşu sergileyen) tarihsel bir anlayışı temsil etmektedir. Bu anlayış içerisinde tarih, baştan kurgulanın bir özün ya da sürecin (ilerlemenin) ve öznenin (insan türü) gelişimlerini ve yapıp etmelerini doğrulayan bir alan olarak anlam kazanmaktadır.¹¹

Yeni tarih anlayışının ortaya çıkardığı değişme olgusunun, kuramsal olarak "ilerleme" fikriyle sentezlenerek süreklilik vurgusunu kazanması, bilindiği gibi, Rönesans'tan sonra olmuştur. Bu dönüşüm, düşüncede, fikirde, kainat görüşünde dünya ve insan merkezli yaklaşımalarla gerçekleştirılmıştır. Bu dönüşümle batılı insanın dünyayı algılama tarzı imgesel bir değişim yaşamıştır. Çünkü, Rönesans öncesi hakim kozmolojik görüş evren düzeninin insanın müdahale alanının dışında, her an Tanrı tarafından değiştirilebileceğine (bozulabileceğine) iman üzerine kuruluyordu. Tanrı, bu düzene her an müdahale etmese bile "yeni" ancak O'nun iradesiyle varolabilirdi. Kartezyen ve mekanistik dünya görüşü ve fizigin bütün bilimlerin temeline yerlesmesi geleneksel dünya görüşünü değiştirmiştir. Buna göre, eğer dünya bir makine gibi tasarlanabiliyorsa, onun işlediğini öğrenmenin yolu Newtonyen mekanizmden geçiyordu. Bu anlayışa göre; Tanrı, en büyük saatçi olarak görüliyordu. O, kainati kurmuş, içine tabiat kanunlarını koymuş, onu kendiliğinden yenilik yapmaya bırakmıştır. Tabiata böylece bir "özerklik" veriliyordu. Bu görüşün sosyal bilimlere yansımıasıyla, Batı sosyolojisi toplum yapılarını bu

¹⁰ Bkz. M.Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 32-33.

¹¹ Ahmet Çığdem, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 17-18.

biçimde özerk bir mekanizma olarak ele almaya başladı. Böyle bir kavramlaşımada "değişime" dışarıdan etki yapan bir "sorumlu" yoktur.¹²

Yukarıda ifade edildiği üzere yaşanan kozmolojik dönüşüm, geleneksel din merkezli-Tanrı merkezli evren tasarımlı yerine, insan ve dünya merkezli bir modern tasarıma kapı aralamıştır. İşte sosyoloji ilmi de sekülerizmin, dönünen evren tasarımlının ilmi olmuştur.

Çağımızın hakim paradigmasi ve indirgemeci bakış açısı, sosyoloji ilmini de yedegine alarak sosyolojiyi kendini olumlayıcı bir disiplin olarak 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar kullanmaya devam etmiştir. Yani 19. yüzyıl boyu hakim olan sosyolojik anlayış dinlerin -vahyi boyutu dışında bırakılarak- sosyal olarak ortaya çıkışını irdelemiştir ve bu konuda çeşitli tezler ileri sürülmüştür.¹³ Bu bağlamda sosyoloji sadece toplumu değil, aynı zamanda insanı tanımlama iddiasıyla teolojinin ya da diğer bir ifade ile dinlerin yerini alan seküler bir bilgi referansıdır. Ayrıca sosyolojinin diğer bir işlevi de, dinin ortaya çıkışını açıklamak olmuştur. Bu yüzden sosyoloji, dinin, insan ve toplum tanımının aksine, dini kendisinin açıklaması konusu olan bir toplumsal olay, kurum olarak görür. Diğer bir anlatımla, dini açıklamak yoluyla toplumsal ve psikolojik nedenlere indirger. Son tahlilde din, kendi özgürlüğү içinde gerçekliğin bilgisini sunma konumundan alınarak, kendi gerçekliğinden habersiz bir olgu gibi varsayılmaktadır.¹⁴

Bu ön bilgilere dayalı olarak, pozitivizmin temel vurgusu insan aklı ve bilimin geleneksel Tanrı ve din ilişkisinin yerine geçirmesidir. Mevcut oluşum insanın üzerinde bir otorite ve değer tanımayan Aydınlanma geleneğinin doğal sonucudur.

Batı toplumlarda yaşanan değişim ve adına modernizm dediğimiz total olgu, doğası ve donanımları gereği, özgül bir değişim değil, fakat birbirile ilintili ve içege geçmiş (kompleks) bir dönüşüm sürecidir. Yani dünyevîleşmedir. Her şeyden önce, modernizm, malların kütlevî üretimine dayalı (mass production) endüstriyel kalkınma ile sınırlı değildir. Modernite endüstrileşmeye paralel olarak, kentleşme, büyümeye ve dinin gerilemesi (secularization), düşünce ve eylemlerin akılçilaşması (rationality), gittikçe ilerleyen demokratikleşme, azalan sosyal mesafe ve farklılıklar, bireycilik ve daha pek çok ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel değişimi içine almaktadır. Bu değişim süreçlerinin (Batı örneğinin) ana parametreleri ise ticaretin canlanması, şehirlerin oluşumu, zihni dönüşümün yeni sosyal, siyasal ve kültürel düzenlemeleri zorunlu kılması, yani burjuvazinin oluşumu, otorite paylaşımı gibi aşamalarıdır.¹⁵

Her şeyi yeniden tasarlamayı ve kurgulamayı merkeze alan modern anlayış, insan ve toplum hayatı için geçerli olan ve kurumu yeni bir form ve içerikle tanımlamaya girişmiştir. Diğer bir ifade ile "şeylerin" ve "eylemlerin" dinî içeriği boşaltılarak tamamen aklî bir inşâ dönemine girilmiştir. Dolayısıyla her alan bir biçim ve içerik ile kurgulanarak

¹² Bkz. Şerif Mardin, "Türk Düşündesinde Batı Sorunu", Türk Modernleşmesi, s. 246.

¹³ Geniş bilgi için bkz., Gunter Kehr-Roland Robertson, Emile Durkheim, *Din Sosyolojisi* (gev: M. Emin Köktas, Abdullah Topçuoğlu), s. 89.

¹⁴ Nuray Mert, "Modernleşme Sürecinde Türkiye'de Sekülerizm ve Laiklik", Dergâh Ed. Dergisi, c: V, sayı: 59, ss. 12-13.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz., Frederick C. Dietz, *The Industrial Revolution*, Henry Hart and Company, Newyork 1927, s. 74 vd.

insan ve toplum hayatı teosentrik yapıdan antroposentrik bir merkeze oturtulmuştur.

Pozitivizmin öne çıkardığı bilgi anlayışı, felsefi açıdan bilginin referansının aşıkın varlıklar olmaktan çıkarılıp tamamen, beşerî rasyonel bir temele oturtulması sürecini ifade eder. Bu süreçte akıl başat unsurdur. Bu yönelik tabiat üstü güç tasarımlarına dayandırılan metafizik ve teologik inanış ve kabulleri, özerk insanın ürettiği rasyonel bilgiden ayırtır. İnsan gerçekliğini anlamak ve beşerî sorunları çözmede özne olarak insanı kabul eder.¹⁶ Bu bağlamda karşımıza şu sorun çıkmaktadır: Gerçekliği ve prensipleri Allah tarafından vahyedilmiş, yani farklı bir bilgilendirme süreciyle ortaya çıkışmış ve inanılmış din (İslâm) ile, ilkeleri insan tarafından konulmuş bir yöntem ve kanunları sosyoloji ve felsefe tarafından keşfedilmiş ya da keşfedilmekte olan modern (medeniyet) oluşumlarının arası nasıl teliş edilecek? İki arasında bir çelişki çıktıgı zaman -ki mevcuttur- ne yapılmalıdır? İşte tartışma bu bağlamda başlamaktadır. Müslümanların buna karşı cevapları ise maalesef bir totolojik önermedir ve son tahlilde ideolojiktir: "Gerçek medeniyet İslâm'a uygundur", veya "İslâm, gerçek medeniyete uygundur."

İslâm dünyasında -pozitivist vurguları ağır basan- yaşanan mevcut epistemik kırılma, aydınlarında "İslâm'ın modern ve ilerlemeci bir toplum oluşturabilmenin etik temeli olabilecegi" şeklinde bir anlayışın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun için de, ilk önce, "İslâm'ın gerçekten ne olduğu"nun yeniden belirlenmesi, ikincisi ise, oluşturulmak istenen modern bir İslâm toplumu için üretilen yeni anlayışın etkisi üzerinde durulması gerekmektedir. Yani değişimi İslâm'ın ilkelerine bağlayarak, değişime konu olacak alanları İslâm'ın izin verdiği ölçülerde tutmayı değil; gerçekle İslâm'ın anlaşılmasıyla değişimin (ilerlemenin) bizzat onun sonuçları olduğunu ve İslâm'ın hem bir değişme ilkesi olacağını hem de meşruiyet zemini yaratacağını öngören bir anlayış vardır.¹⁷

Son tahlilde hareket noktası ve öncül ilkeler, farklı bir düşünsel ve toplumsal ortamın ürünü olduğu için içselleştirilerek dönüştürülmesi mümkün olmamış, bilakis İslâm dünyası batılı bilgi ve toplum felsefelerinin tüketicisi olmak zorunda kalmıştır. Çünkü Doğu'nun sıkıntısı daha çok siyasal alanda düğümlenmeye çalışıyordu. Hedef ise Batı'ya karşı koyabilmek için, Batı gibi "güçlü" olmaktır.

Pozitivizmin ürettiği, felsefi yaklaşım gibi, sosyolojik bakış açısı da oldukça önemlidir. Çünkü felsefi bakış açısı Tanrı-insan ilişkisini yeniden kurgularken, sosyolojik bakış açısı da din-toplum ilişkisini yeniden düzenlemeye çalışır. Buna göre, pozitivizm dinin toplumsal hayatındaki tesirlerinin en aza indirilmesini, toplumun ve hayatın büyük ölçüde "sekülerize" edilmesini ifade eder. Bu yaklaşımı göre, toplumsal kurum, yapı ve ilişkilerde mistik, irrasyonel, kısaca dinî otorite, bilgi ve kaynaklara başvurmak yerine, insan aklının ve yaşama pratiğinin öne alınmasını esas

¹⁶ Mustafa Erdoğan, "Laiklik ve Türk Uygulaması Üzerine Notlar", Türkiye Günü, Kış-1990, sayı: 13, s. 54.

¹⁷ Albert Hourani, *a.g.e.*, s. 161.

alır. Böylece insanların toplumsal ilişkilerinde dünya merkezli ilgi duyarlılıkların öncelenmesi bir zorunluluk olarak görülür. Başka bir söyleyişle, modern toplumlarda bireyler, toplumsal alandaki eylemlerini dînî mistik inançları öyle emrettiği için değil, somut toplumsal pratiğin rasyonel değerlendirmesi öyle gerektirdiği için yaparlar. Burada önemli olan nokta, bireyin kendi iç dünyası ve özel alaniyla dışa dönük, yani toplumsal ilişkilerini ayırt edebilmesinin gerekliliğidir. Yani dîn-dünya ayrimı bir nevi zorunluluktur. Birey, kendi varoluşu ve özel hayatını dînî veya irrasyonel ilkelerle anlaşılmışarak davranışa dökse bile, dış dünyaya rasyonel-nötr yaklaşabilмелidir.¹⁸

Bu yaklaşımı göre, geleneksel toplumsal hayatın düzeni ve anlamı Tanrı-din ve kul bağlamında şekillenirken, sekülerleşme süreciyle bu düzen, Tanrı'nın tahtına oturtulan insanın akı sayesinde, kutsaldan arındırılmış evreni özgür bir birey olarak hükümü altın alma mücadeleşi şeklinde somutlaşmaktadır. Özellikle bütün ilâhî dinlerde hedeflenen öbür dünya saadetine ulaşmak için dünya ile insan arasında konan mesafe kaldırılarak "ebedî varoluşun" dünya merkezli hale getirilerek "kötülenen dünya"nın meşrulaştırılmasına çalışılmaktadır. Batı'daki bu anlayışın İslâm dünyasına yansımıası ise, "ed-Din el-Muamele" ölçüsümerkez ittihaz edilerek, modern durumların yeni bir meşruiyet çerçevesinde olumlanması yol açmıştır. Öyle ki, dinde arındırma sürecine girilmesi "ilk dönem" (selefî) dîni anlayış ve hayatı özlem duyulması, İslâm dünyasındaki tasavvûfî geleneğe karşı çıkışması dolaylı olarak sekülerizmin yansımasıdır. Bu yansımmanın ana parametreleri ise Allah'a kul olan insanın özgür bir birey ya da "vatandaş"ı, ibadetin "ödev"e, maslahat'ın "fayda"ya dönüşmesidir.

Pozitivizmin ortaya çıkardığı siyasal yaklaşım ise, yeni bir otorite yani devlet anlayışı üretmektedir. Modern devlet yapısı ve örgütlenmesi özgürlükler, bireycilik ve yasalar çerçevesinde şekillendiğine göre, devlet otoritesinin veya otoritenin meşruiyeti Tanrisal değil, dünyevî bir kaynağı, daha somut bir ifadeyle, bireye dolayısıyla halka ve yönetilenlere dayanması gerekmektedir. Bu bağlamda bitimsiz tartışmaların odağında yer alan siyasal anlamda laiklik, bir zorunluluk olarak gündeme gelmektedir. Çünkü siyasal anlamda laiklik, devletin doğrudan doğruya siyasal toplum pratiğinin dînî değil, insanî-rasyonel kurallara göre düzenlenmesi demektir. Bu bağlamda hukuki açıdan ortaya çıkan durum ise, siyasal iktidarın kaynağılarındaki telakkînin laikleşmesiyle ilgilidir. Hattâ, siyasal gelişimin doğal sonucudur. Buna göre laikleşen siyasal iktidarın, yani devletin, pozitif hukukunun dînî inanç ve kurallar yerine rasyonel prensiplere göre düzenlenmesini esas alır. Nitekim siyasal ve hukuki yapı devlete "halk iradesi" gibi bir temel kazandıracak "yurttaşlık" bilincini güçlendirmekte, bu çerçevede yurttası, bireyi geleneksel anlayışta olduğu gibi, devlet (otorite) karşısında "teb'a" olmaktan çıkararak "hak ve

¹⁸ Mustafa Erdoğan, *a.g.m.*, s. 54.

ödevlere sahip varlık" konumuna yükseltmektedir.¹⁹

Bu anlayışın yansımaları ise şu kanallarla İslâm dünyasına taşınmıştır: Siyasal otoritenin meşruiyeti dönüşmeye başlayınca, ilâhi hukuk veya şeriat'ın yerine doğal hukuk, pozitif hukuk gibi rasyonel doktrinler tartışılmaya ya da yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönüşümün aktörleri ise modern formasyona sahip aydın elitlerdir. Doğasında rasyonellik ve muhalefet bulunan aydın olgusu, geleneksel ulemâdan farklı olarak modern batılı ilkelerin taşıyıcısı olmuş, bütün tartışmaların merkezinde yer almıştır.

Diger taraftan, İslâm toplumlarının siyasal pratiği imparatorluk yapısı ve ilişki sistemi bağlamında şekillendiği için, batılı paradigmın izdüşümü olarak yaşanan tartışmalar ve oluşumlar, siyasal veya sosyal-kültürel model olarak modern zamanların taleplerini karşılayacak yerli çerçeve ve anlam kümesi üretemediği için, diğer alanlarda yaşanan kırılmalar siyasal alanla iç içe gelişerek devam etmiştir. İmparatorluk yapısının hiyerarşisinde "teb'a" veya "reaya" olan insanlar, modern-ulus devlet örgütlenmesinin "özgür" ve "eşit" bireyleri/vatandaşları olmak zorunda kalınca yaşanan dönüşümün ilkeleri ister istemez batılı kavramsal çerçeveden alınmıştır. Üstelik batılı toplumlar için "sonuç" olan ilke ve oluşumlar, Doğu-İslâm toplumlarında "sebep" olarak görülmüş, referansların ve toplumsal dokunun farklılığı çatışmalı-kırılmalı bir siyasal yapı üretmiştir.

Bu çatışmalı yapının kaynakları 19. yüzyıl İngiltere ve Fransa'sının temsil ettiği liberal-seküller paradigmadır. Bu paradyigma bilinen kanallarla İslâm dünyasına doğrudan veya dolaylı olarak sırayet ederek bilinçleri parçalamıştır. Bu parçalanma din ve toplum alanlarında kategorik olarak yapılan çözümlemelerde ortaya çıkmıştır. Bu paradyigma birinci olarak, ortaya çıkan siyasal ve toplumsal çözümlemelerde insanın mutluluk ve refahının bu dünyadaki gereksinimleriyle özdeşleştirilmesi (eğitim-sağlık, ekonomik refah, siyasal bağımsızlık vs.) sebebiyle sekülerdir. İkinci olarak ise, yeniden kurgulanan İslâm toplumunun refah ve huzurunun bireylerin refahı ekseninde inşâ edilmesi gerektiği ve yönetimin görevinin de özgürlüğün korunması ve bunun da ötesinde bireyin kendini tatmin edecek ve gerçek medeniyeti oluşturacak özgürlüğünü korumak olduğunun öngörülmesiyle de "liberal"dir.

Öngörülen siyasal ve toplumsal projenin gerçekleşmesi hedefinin arka planında ise, İslâmî yenilenme ve arındırma süreci yatomaktadır. Böyle bir talep, İslâm nokta-i nazarından samimi bir girişimdi ve İslâm'ın tek ve mükemmel gerçekliğinin yeniden ortaya çıkarılmasına çalışıyordu. Bu proje yeniliği -modern vurgularla- esas alıyordu. Çünkü İslâm geleneğinde ihmâl edildiği düşünülen (belli) ilke ve uygulamaları diriltme amacı güdültüyordu.

¹⁹ Mustafa Erdoğan, *a.g.m.*, s. 55.

Bu bağlamda İslâm dünyasında girişilen ihyâ veya yenilenme hareketi Avrupa'nın liberal düşünce ve ilkelerinin etkisiyle oluşmuştur. İslâmî kavram ve kurumların devrin Avrupa düşüncesine ait rehber ilkelerle eşitlenmesi, tedricî bur surette meydana gelmiştir. *İbn Haldun*'un "umran"ı, zamanla *Guizot*'un "civilization"una; fakihlerin "maslahat"ı, *J. Stuart Mill*'in "fayda"sına; "icmâ" ise, demokratik teorinin "kamuoyu"na; "şûrâ", "parlamentler demokrasi"ye, "meşveret" ve "ehl-i hal ve'l-akd" ise "meclis üyeleri"ne; total olarak İslâm ise, bir "medeniyet ve ilerleme ideolojisi"ne döñüşerek, 19. yüzyıl sosyal felsefe ve düşünce modellerinin normlarıyla özdeşleştirilmiştir.²⁰

Bu tip yönelişler ister doğrudan Batı-liberal düşüncesinden kaynaklansın, isterse dolaylı olarak "İslâmî modernizm" yoluyla gerçeklesin, ileri sürülen projelerde ve düşüncelerde toplumsal adalet ve refahtan ziyade "ulusal bağımsızlık" veya "bireysel özgürlük" üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla ileri sürülen düşünce sistemlerinde sosyal reform ve iktisadi gelişme hakkında çok az vurgu vardır. Çünkü asıl problem öncelikli olarak ulusal bağımsızlık bağlamında siyaset hedeflerdir. Son tahlilde din bir modernleşme ve bağımsızlık ideolojisidir.

Sonuç olarak İslâm dünyası Batılı tipte homojen bir ulus-devlet formu bulabilmek için, İslâmî bir retoriğe sahip, çok değişkenli bir siyasal formül arayışına girmiştir. Alt yapısal reform aşamaları içinde ele alınan ve tartışılan bütün problemler de, siyasal hedeflerin şemsiyesi altında yapılmıştır. Dolayısıyla bütün öneriler, "elitist" bir çerçevede düşünülmüştür. Batı'yı ve batılı değer ve kurumları esas alan bir düşünsel ve siyasal pratik içerisinde tabandan tavana bir yapılanma beklemek zaten mümkün değildir. Bu bağlamda temel referans kabul edilen din (İslâm), üretilen projeler içerisinde "etkin bir özne" olmaktan ziyade, batılı tipte kurgulanan ütopyanın "edilgen bir nesne"si derecesinde ele aldığı için önce bilinçlerde, sonra da sosyo-kültürel ve siyasal pratiklerde büyük alt-üst oluşlar yaşamıştır.

İslâm dünyası kendi gerçekliğini, yine kendinden hareketle, yaşanan kırımları göz önüne alarak tanımlayıp anlamlandırdığı müddetçe "toplumsal şizofreni" devam edeceğe benzemektedir.

²⁰ Albert Hourani, *a.g.e.*, s. 370-371.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, Ağaç Yay., İstanbul 1993.
- Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi* (çev:Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz), İnsan Yay., İstanbul 1994.
- Anthony Giddens, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım* (çev: R. Esengün, İ. Öğretir), İhtar Yay., Erzurum 1993.
- Frederick C. Dietz, *The Industrial Revolution*, Henry Hart and Company, Newyork 1927.
- Gunter Kehrer-Roland Robertson, Emile Durkheim, *Din Sosyolojisi* (çev: M. Emin KöktAŞ, Abdullah Topçuoğlu), Vadi Yay., Ankara 1996.
- Ismail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yay., İstanbul 1987.
- M. Şükrü Hanoğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, trs.
- Mehmet Akgül, *Türk Toplumunun Değişim Sürecinde Din Anlayışları: Tanzimat Sonrası Örneği*, S.Ü. Sosyal Bil. Enstitüsü, Konya 1996, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Mustafa Erdoğan, "Laiklik ve Türk Uygulaması Üzerine Notlar", Türkiye Günüluğu, Kış-1990, sayı: 13.
- Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1991.
- Nuray Mert, "Modernleşme Sürecinde Türkiye'de Sekulerizm ve Laiklik", Dergâh Edebiyat Dergisi, c: V, sayı: 59.
- Şerif Mardin, "Türk Düşüncesinde Batı Sorunu", Türk Modernleşmesi, İletişim Yay., İstanbul 1991.
- Şükrü Hanoğlu, "Jön Türkler Üzerine Söyleşi", (Şahin Alpay) Milliyet, 31 Temmuz 1995.

EHL-İ SÜNNET ve'l-CEMAAT ÖRNEĞİ: TEMEL KAYNAKLARA GÖRE SÜNNİ ÖĞRETİ

Dorothoa KRAWULSKY

(çev. Şule ŞEKER)

I. GİRİŞ

ÖNCELİKLİ GÖZLEM

Milâdî 14 asırın başlarında peygamberliğin sona eriği ve Muhammed'in (s.) son peygamber oluşu konusu iki evrensel ideolojinin -İslamîyet ve Moğolluk- egemenlik ve yasallık noktasında "ayırdedici temel ilke"si olarak tekrar gündeme gelmiştir. Moğol inanışına göre; Cengizhan, dünyaya hakim olmak ve barışı yarmak için görev ve yasayla gönderilmiş göğün peygamberidir. Müslümanlar da Moğolların bu iddiasını, Muhammed'in (s.) son peygamber ve son elçi olduğu ve O'ndan sonra vahye dayalı bir kanunun olmayacağı gerekçesiyle reddetmişlerdir.¹

Sünnlilikin oluşumu ve gelişiminde peygamberliğin son bulduğu ve Muhammed'in (s.) son peygamber olduğu inancının derin izleri vardır. Bu "derin izler" ve "ayırdedici temel ilke"den maksat, -her ne kadar şeriat öz itibariyle ilâhi "vahye dayalı" olsa da (hüküm ve iş O'nundur) peygamberliğin sona ermesinin neticesi olarak insanlık tarihi boyunca, şeriatın; peygamberlerin ve Muhammed'in (s.) varisleri olarak etkinlik gösteren, O'nun mesajını, bilgisini ve yaşayış tarzını üstlenen, koruyan ve başkalarına iletken alımlar arasından (çıkacak kararla) işletilmesidir. Fakat alımlar yerine getirdikleri bu önemi büyük görevre rağmen dinî ya da siyâsi ayrıcalıklara sahip rûhanî bir sınıfa dönüşmezler. Aksine ortaçağ sünni İslâm devletinin başkanı halifedir, yasama ve yürütme yetkisini tek başına elinde bulundurur. Muhtemelen İslâm'da sünni eğilimi şîî eğilimden ayıran da bu konudur. Vahye dayalı kanunların dışında Şîî İslâm'nda, özellikle de İsmâiliye ve İsnâ Aşeriye'de siyâsi ve dinî liderlik "masum imam"ın elindedir.

Sistemleşmiş sünni inanış aldığı şekilde ancak, egemenliğin kapsamı ve çerçevesi hakkında alımlar ve hilâfet arasındaki zorlu bir çatışmadan sonra ulaşmıştır. Bu çatışma, başkalarıyla birlikte Câhirîn da sözcüüğünü yaptığı Abbâsî halifesi Mâ'mûn döneminde zirveye ulaşmıştır. Câhirî, "peygamberliğin sona ermesi" inancını alımlere karşı bir yöntemle ele almıştır. O, "peygamberliğin sona ermesi" konusunda Muhammed'in (s.) kopmak üzere olan kiyametten önce gelen bir uyarıcı olduğunu söyley.

¹ Moğol ideolojisinin evrensel iddiası bilinmektektir. Bu inanışın dinsel temelleri peygamberliğin sona erdiğini ileri süren sünni inanışla yüzleşmeyi beraberinde getirmiştir. bkz. İbn Teymiyye, *Mecmâ'u'l-Fetâvâ*, 521, 523, 628; D. Krawulsky, *Mongolen und Ilkhane*, 27-28, 153. Peygamberliğin sona ermesi ile ilgili İslâm inanışı ile ilgili olarak karşılaşırız: el-Eş'ârî, *Kitâbu'l-Lem'*, McCarty, 5; Abdulkâdir el-Bağdâdi, *Usûlu'd-Dîn*, 162; Ebu Ya'lâ, *el-Mu'temed fi Usûli'd-Dîn*, 167; es-Şehristânî, *Nibâyetu'l-İkdâm*, 446-447. Peygamberliğin sona ermesiyle ilgili olarak bkz.: G. Stroumsa, *Seal of the Prophets, The Nature of a Monicorean Metaphor* in: JSAI 7 (1986); Yohanen Friedmann, *Finality of Prophethood in Sunni Islam*, in JSAI 7 (1986) Carsten Cohpe: *Das Siegel der Propheten*, Berlin 1989.

Peygamberin çağrısının yanıkları kaybolmadan dünya hayatı bitecektir. Bu sebeple dinin ve mesajın, kendilerine emanet edilmesi ve tebliğ etmeleri yönüyle alımlere ihtiyacı yoktur ve alımların iddialarını kabul etmek te gerekmez.

Aşağıda, sünî inanç sistemini, kapalı olan kısımlarını ve problemlerin temellerini açıklama gerekliliği dışında herhangi bir müdafalede bulunmaksızın, temsilcilerinin sözleri çerçevesinde sunacağım.

HATÎB EL-BAĞDÂDİ: ALİMLERİN KONUMU:

"Allah'a hamdolsun ki O dinin işaretlerini ve önderlerini yüceltmış, yaratıkları için kanun ve hükümlerini açıklamış, peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir bahane olmasın diye tevhîde ve ona muhalif dinleri terketmeye çağırın peygamberlerin mesajını ulaştırmaları için seçilmiş özel ve iyi kollar göndermiştir. Peygamberliği de peygamberlerin efendisi bizim peygamberimiz Muhammed'le (s.) noktalamıştır. O'nun kendisinden öncekilere ve sonrakilere üstün sayılmış, yasasını kiyamete kadar ölümsüz kılmış, koruma sorumluluğunu da kendileri delil sayılan, sözleriyle şüphenin kalkığı sahâbe ve tabiûn'a vermiştir. Onlar kanunu gözetme ve ince anlayışın zorunlu olduğu fakihlerdir. Allah Teâlâ şöyle buyurur:

"İlâhî kelamın bilgisini yayarak ve kendiniz (onu) derinlemesine inceleyerek Allah adamları olun." (Âl-i İmrân: 79)

Yine buyurur:

"Bütün bunlarla birlikte (savaş zamanı) müminlerin hepsinin toptan yola çıkması doğru olmaz; onların arasında her gruptan bazlarının seferden geri kalmaları (bunun yerine) din hakkında derin ve sağlam bir bilgi elde etmek yolunda çaba göstermeleri ve böylece seferden dönen kardeşlerini aydınlatmaya çalışmaları daha yerinde olacaktır. Böylece belki onlar (da) kötülüğe karşı kendilerini (daha iyi) korumuş olacaklardır." (Tevbe: 122)

Allah Teâlâ hepsi kendini cihada verip şeriat bozulmasın ya da hepsi kendini ilme verip kafirler üstün gelmesin diye birine kendi yolunda cihâdi, diğerine dinde ince anlayışı faz kıldığı iki grup yapmıştır. İslâm topraklarını mücahidlerle gözetmiş, iman yasasını alımlarle korumuş, yeni olay ve problemlerde bilenlere başvurmayı emretmiştir. Allah şöyle buyurur:

"Eğer bilmeyorsanız bilenlere sorunuz." (Nahl: 43)

Yine şöyle buyurur:

"Eğer onu peygambere ve müminler arasından kendilerine otorite emanet edilmiş olanlara arzetmiş olsalardı gizli bilgiler elde etmekle uğraşanlar onunla ilgili olarak ne yapılması

gerektiğini mutlaka bilirlerdi." (Nisâ: 83)

Ve şöyle buyurur:

"Siz ey iman etmiş olanlar! Allah'a, peygambere ve arazdan kendilerine otorite emanet edilmiş olanlara itaat edin." (Nisâ: 59)

Ve Allah Teâlâ rablerinden korkanların alimler olduğunu açıklamıştır:

"Kulları arasından yalnız anlama ve kavrama yeteneğine sahip olanlar Allah'tan (hakkiyla) korkarlar." (Fatır: 28)

Allah bu kullarını yeryüzünde halife yapmış, kularına karşı tanık kılmış, peygamber ya da uyarıcı göndermek yerine onlarla yetinmiştir..."

(el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fâkih ve'l-Mütefakkîh*, I/1-2.)

II. SÜNNİ ÖĞRETİNİN TEMELLERİ

PEYGAMBERLİK: MUHAMMED, PEYGAMBERLERİN SONUNCUSU

İslam'ın peygamberi Muhammed müslümanların inanışına göre uzun peygamberler ve nebîler dizisinin sonuncusudur. O, yeni bir dinle gönderilmemiş, bilakis öncekileri tasdik ederek gelmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de şöyle denilir:

"De ki: Ben (Allah'ın) elçileri(nin) ilki değilim." (Ahkâf: 9)

Ve şöyle denilir:

"Bak, (Ey peygamber!) Biz Nuh'a ve O'ndan sonraki bütün peygamberlere vahyettigimiz gibi sana da vahyettik. Tıpkı İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve İsa, Eyyûb, Yunus, Harun ve Süleyman dahil onların torunlarına vahyettigimiz gibi; ve Davud'a bir ilahi hikmet kitabı bağışladığımız gibi."² (Nisâ: 163)

(krş: el-Beyhakî, *Delâlii'n-Nübüvve*, I/16-17; İbnü'l-Cevzî, *Telbisu İblis*, "el-Mukaddime", 11-12; İbn Teymiye, *Mecmâatü'r-Resâli'l-Münâriye*, "Tevâhhüdü'l-Mille ve Te'addüdü's-Şerî", III/128-165.)

Ayrıca, Muhammed (s.) yalnızca Tevrat ve İncil'in peygamber dizisinin sonucusu değildir, bilakis Yahudi ve Hristiyan kitapları da O'nu müjdeler. Kur'an-ı Kerîm'de şöyle buyrulur:

"Onlar ki ellerindeki Tevrat'ta ve (daha sonra da) İncil'de tanımlanmış bulacakları Elçi'nin, Ümmî Haberci'nin izinden gidecekler, (ve O Elçi ki) onlara yapılması doğru olanı buyurup yapılması yanlış olamı yasaklayacak; yine onlara temiz ve hoş şeyleri helal, kötü ve çirkin şeyleri haram kıracak; onların sırtlarına vurulmuş yükü indirip, boyunlarına geçirilmiş zincirleri çözecek ve sonuç olarak O'na inanan, O'nu yüce tutup destekleyen ve yücelerden bahsedilen işığın ardına O'nunla

² Muhammed'den önceki peygamberlere inanmak Sünni İslâm inanışının bir parçası olarak görülür. krş.: Es'ârî, *Makâlatu'l-İslâmiyyîn*, 243. Bu inanış Kubbetu's-Sahra mescidi (yaklaşık olarak m. 680-90) üzerinde yazılı olan ayetlerin içeriğinde de mevcuttur. bkz.: Max Van Bershem, *Corpus Inscriptorum*, II, 230, no: 215. İslâm inancını; Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kur'an'a ve peygamberlere iman şeklinde sınırlayan erken döneme ait bir eser vardır. *Mesîhatu İbrahim b. Tûbman*, 142-144, no: 84. Ehl-i Sünnete göre peygamberlerin sayısı bir yazardan diğer yazara göre değişir. krş.: A. J. Wensinck, *Muhammad und die Propheten*, 169.

birlikte düşenler; işte bunlar nihai kurtuluşa, esenlige erişen kimseler olacak." (Araf: 157)

Bir başka âyet'te de şöyle buyrulur:

"Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben Tevrat'tan geriye kalmış hakikat adına ne varsa hepsini doğrulamak ve benden sonra gelecek olan Ahmed adındaki bir elçiyi müjdelemek için size gönderilmiş olan Allah'ın elçisiyim, dedi(ğinde de aynı şey geçerliydi). Ama (gelişini İsa'nın önceden haber verdiği) elçi hakikatin bütün kanıtlarıyla onlara geldiğinde: Bu (doğruluğunu iddia ettiğin mesaj) göz boyayan bir büyüğ(den başka bir şey değil!) demişlerdi." (Saff: 6)

(krş.: el-Beyhakî, *Delâili'ñ-Nübüvve*, I/27, 95, 329; İbn Hisam, *es-Siretü'ñ-Nebeviyye*, I/248; el-Hallâl, *el-Müsned*, 55; en-Nelevî, *es-Siretü'ñ-Nebeviyye*, 11-12; İbn Teymiye, *el-Hisbe*, 4.)

İsrail'in ve önceki diğer peygamberlerin durumlarında olduğu gibi peygamber Muhammed sadece kendi milletine gönderilmiş değildir. Bilakis O tüm insanlık için gönderilmiştir. (krş.: Sebe: 28 ve Araf: 157)

"(Ey Muhammed, sana gelince) Biz seni insanlığa ancak bir müjdeci ve uyarıcı olman için gönderdik; fakat insanların çoğu (bunu) anlamazlar."³ (Sebe: 28)

(krş.: el-Beyhakî, *Delâili'ñ-Nübüvve*, I/18; el-Bâkillânî, *Tembîd*, 147-148, *el-Însâf*, 54; Ebû Yâlâ, *el-Mu'temed fi Usûli'd-Dîn*, 158; İbn Teymiye, *el-Cevâbu's-Sâhib* = *A Muslims Theologians Response to Christianity*, 103 ff.)

Tüm insanlık için gönderilen bu peygamber aynı zamanda da peygamberlerin sonucusudur. Kur'an'da şöyle denilir:

"(Ve biliniz ki ey müminler!) Muhammed sizin erkeklerinizden hiç birinin babası değildir. Fakat O Allah'ın elçisi ve bütün peygamberlerin sonucusudur. Ve Allah her şeyi hakkıyla bilendir." (Ahzab: 40)

Peygamber kendisi ve risaleti ile geçmiş peygamberler ve risaletleri arasında yaptığı bir benzetmede şöyle买urur:

"Benim ve benden önceki peygamberlerin benzeri bir ev bina eden onu güzelce yapıp bir tuğla yeri hariç tamamlayan bir adamın durumu gibidir. İnsanlar o eve girer ve hayretle söyle derler: 'keşke şu tuğlanın yeri olmasaydı...' Rasûlullah söyle buyurdu: 'İşte ben bu tuğlanın yeri'⁴ gibiyim, geldim ve peygamberleri sona erdirdim."⁵

(krş.: el-Beyhakî, *Delâili'ñ-Nübüvve*, I/322-323. bkz.: el-Buhârî, *es-Sâhib*, II/389-390; *Sâhibu Müslim*, VII/64; *Sârifetü Hemmâm b. Münebbih*, 3-4;

³ Ya'kûbî "Târih"inde (c. II, s. 262)

Muğire b. Şu'be'nin yönetimindeyken

Kûfe'de Ebu Ali lâkâlı birisinin liderliğinde peygamberlerin hepsinin tüm insanlığa gönderildiğini ileri süren hâricilerden isyancı bir grubun ortaya çıktıığını anlatır. Bakınız: W. Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 56.

⁴ Bu mecazî anlatımın benzeri Matta İncilî'nde de vardır: 21-42 "Yapıcıların reddettikleri taş köşenin başı oldu."

⁵ (1) numaralı dipnotla karşılaştırınız.

Sünenü'l-Tirmizi, II/141; *Müsnedü Abmed*, III/361; er-Râmahurmuzî, *Emsâlü'l-Hadîs*, 6-7, no:2; el-Hakîm et-Tirmîzî, *Emsâlü'l-Kitâb ve's-Sünne*, 35-36.
krş.: Y. Friedman, *Finality of Prophethood in Sunni Islam*, 184, 185, 186, 187.)

Kur'ân-ı Kerim'den başka, hicrî birinci ve ikinci asır risâlelerinde de peygamberliğin sona ermlesi inancıyla ilgili belgeler bulabiliriz. Bir dünya görüşü ve kurtuluşa erme yoluna hazırlık mahiyetinde, tedvîn edilmiş kelam mukaddimelerinde bunları görürüz. Hasan b. Muhammed b. el-Hanefîye (Hicrî birinci asırın seksenleri)'nin *Kitâbü'l-Îrcâ* isimli eserinde şöyle denilir: "Muhammed (s.) mesajını ulaştırdı, ümmete öğüt verdi, itaatin gerektirdiği gibi davranıştı, düşmanla mücadele etti. Allah O'nun içinde güçlendirdi, O'nunla nurunu açığa çıkardı ve O'nunla sözünü tamamladı."

(Yusuf Fân As, *Kitâbü'l-Îrcâ li'l-Hasen b. Muhammed b. el-Hanefîye*, 21, paragraf no: 3; Michael Cook, *Early Muslim Dogma*, 7.)

Son Emevî halifesî Mervan b. Muhammed'in katibi Abdulhamid b. Yahya'nın risalesinde de şöyle denilir:

"Tüm din ve inanışlar arasından kendisine İslâm'ı seçti. Sonra kendilerini o dinle şerefleştirdiği, hayırla seçkin kıldıği kullardan ve yakın kimselerden o dine taraftarlar yarattı, peygamberini gönderdi ve onları müslümanlar olarak isimlendirdi. O gögün sakinleri melekler ve yeryüzünün sakinleri peygamberler için kanun koyandır. Ve onlar elçiler göndermiştir. Şöyledir:

"O, itikâdî konularda Nuh'a emrettiğini ve sana (Ey Muhammed) vahiy aracılığı ile öğrettiğimizi ve yanı zamanda İbrahim'e, Musa'ya ve Isa'ya emrettiğimizi sizin için uygun gördü ..." (Şûrâ: 13)

Allah'ın elçisi rabbinin mesajını ulaştırdı, ümmetine öğüt verdi, işini sürdürdü, haklı olarak kendisine karşı olanlarla düşmanlıkta bulunanlarla ve kendi yolundan başka yol isteyenlerle çarptı. Allah'ın önceki ve sonraki dostlarına has kıldıği dini peygamberinin (s.) gönderilmesiyle tamamlanmıştır. Şüphesiz ki Allah O'nunla peygamberleri sona erdirmiştir ve O'nu rasullenin sonucusu olarak göndermiştir.

(*Resâ'ilü Abdü'l-Hamîd el-Kâtib*, no: 17, 210, 211; ve bkz. 265 ve 312 numaralı risâleler.)

Emevî halifesi Veli b. Yezid (m. 743-744)'in m. 743 yılında valilerine yazdığı bir mektupta ilâhi kurtuluşun seyrini şu şekilde anlatır: "Kendisi için din olarak İslâm'ı seçti ve onu yaratıklarının hayırlarının dini saydı, sonra meleklerden elçiler seçip insanlığa gönderdi ve İslâm'ı emretti. Allah'ın nûbüvvetinde ikrâmi Muhammed'le (s.) sona erene deðin, müslümanlarla, geçmiş ümmetler ve geçmiş asırlar arasında en güzel'e

çağırın ve doğru yolu gösteren kimseler vardı. İlminden yok olduğu, insanların körleştiği, duyguların bozulduğu, yolların ayrıldığı bir zamanda Allah O'nunla doğru yolu açıklamış, körlerin gözünü açmış, sapıklık ve alçaklıktan kurtarmış, O'nu alemlere rahmet saymış ve O'nunla vahyini tamamlamıştır."

(*Resâ'il-i Abdi'l-Hamid b. Yahya*, no: 17, 311-312. krş: *er-Resâ'il*, no: 22, 256; *Târîbu't-Taberî*, II/1757.)

ÜMMET:

Bu ümmetin durumu geçmiş ümmetlerin durumu gibidir. Nasıl ki önceki ümmetlere vahyedilmiş, ümmetler dîne sarılıp mesajı taşımışlarsa, elçi ve uyarıcı Muhammed'in mesajında da onu koruyup diğer milletlere ulaşacak ümmete ihtiyacı vardır. İşte bu ümmet nebi Muhammed'in ümmetidir. O'ndan sonra alemin yeni mesaj ve peygamberlere ihtiyacı yoktur. Çünkü O ümmet Allah'ın vahyini korur, ona uymak ve onu yaymakla sorumludur. Kur'an-ı Kerim'de şöyle geçer:

"Allah'ın (yol gösterici) ışığını, laf kalabalığıyla söndürmek istiyorlar. Fakat Allah (bunun gerçekleşmesine) izin vermeyecektir. Çünkü O ışığının olana aydınlığıyla yayılmasını irade etmiştir. Hakkı inkar edenler bundan hoşlanmasa da! O'dur dinini bütün (bâtil) dînlere karşı üstün kılmak üzere hidayeti ve hak dîni (yaymak göreviyle) elçisini gönderen. Allah'tan başkalarına tanrılık yakıştıranlar bundan hoşlanmasalar da..." (Tevbe: 32-33)

(krş: Bâkullânî, *İcâzu'l-Kur'an*, s. 48; *Resâ'il-i Abdi'lhamid el-Kâtib*, s. 211, no: 17; Ebu'l-Hadid, *Şerbu Nebciü'l-Belağa*, 8/241; İbn Teymiye, *Risâletün ilâ el-Melik en-Nâsîr fî Şe'nî'l-Tatar*, s: 9-10. Kur'an-ı Kerim'de şöyle geçer: "Kimsenin kuşkusunu olmasın ki, bu uyarıcı/batırıcı mesajı ayet ayet indirdik ve yine kimsenin kuşkusunu olmasın ki (bütün tabriflerden) onu yine biz koruyacağız." (Hicr: 9) krş: Beyhâkî, *Delâliü'l-Nübüvve*, 1/54.)

Allahu Teâlâ'nın hakkında Kur'an-ı Kerim'de,

"Siz insanlığının iyiliği için çıkarılmış hayatı bir topluluksunuz." (Âl-i İmrân: 110)

dediği bu seçilmiş ümmet sünî inanışına göre Tevrat'ta müjdelenmiş bir ümmettir. Bir hadiste şöyle geçer:

"Allah bir dost olarak Musa'ya yaklaşınca, Musa dedi ki: "Allah'ım ben Tevrat'ta insanlığın iyiliği için çıkarılmış, doğruya emreden, yanlıştan sakındıran, Allah'a iman eden bir ümmet görüyorum. O ümmeti benim ümmetim kıl!"

Allah şöyle buyurdu:

"O Ahmed'in ümmetidir."

(Beyhâkî, *Delâ'ilu'n-Nübüvve*, 1/336-340; Ebu Nuaym, *Delâ'ilu'n-Nübüvve*, 1/77-79, 83; Abdulcabbar b. Ahmed, *Tesbîtu Delâ'ilu'n-Nübüvve*, 453, 2/352.)

Bu ümmetle ilgili olarak Rasulullah şöyle buyurdu:

"Biz ümmetlerin sonuncusuyuz ancak kiyamet gününde önde gelenlerden olacağız."

(Ebu Nuaym, *Delâ'ilu'n-Nübüvve*, 1/54; Dârimî, *Sünen*, Kitâbu'r-Rikâk, no: 20, bab: 47-2/221; Buhârî, *el-Câmi'u's-Sâhib*, 2/380; İbn Mace, *es-Sünen* 1/344; İbn Ebî Asîm, *el-Evâil*, (Beyrut 1987), Hadis no: 23, no: 126.)

YERYÜZÜNDE ALLAH'IN HALİFELERİ: ALİMLER

Muhammed sadece Rabbinin mesajını bildiren bir elçi, bir peygamber değil, aynı zamanda Allah'ın vahyinin yorumcusudur. Kur'an-ı Kerim'de şöyle geçer:

"Ve biz sana da bu uyarıcı kitabı indirdik ki insanlara başından beri indirilegelen mesajın aslini olanca açıklığıyla ulaştrasın ve onlar da böylece belki düşünürler." (Nahl: 44)

Allah, kanunda ve mesajında kapalı bir yer bırakmamıştır. İnsanı ilgilendiren hersey Kur'an-ı Kerim'de ya da peygamberinin sünnetinde vardır.

(Beyhâkî, *Delâ'ilu'n-Nübüvve*, 1/54; İbnü'l-Cevzî, *Telbisu İblis*, önsöz, s. 11.)

Bu yüzden Allah Rasûlüne itaat Allah'a itaat derecesindedir.⁷ Kur'an-ı Kerim'de şöyle geçer:

"Allah'a ve peygambere itaat edin." (Nisâ: 59)

Yine şöyle geçer:

"Ama hayır, Rabbine andolsun ki onlar, (ey peygamber) aralarında anlaşmazlığa düştüğü her konuda seni hakem yapmadıkça (gerçekten) inanmış olmazlar." (Nisâ: 65)

(Beyhâkî, *Delâ'ilu'n-Nübüvve*, 1/30-31; Beyhâkî, *Ma'rîfetu's-Sünen ve'l-Âsâr*, 1/8-9; Şâfiî, *Risâle*, 73-106; bkz., Âzâmi, *On Schachts Origins*, 14.)

Bu ümmetin, kiyamet gününe kadar mesajı koruyup onu izlemeleri için nebevi ilmî taşıyan, ona mirasçı olmuş, onu koruyup yayanlara da itaatı şarttır.

(İbn Vaddâh el-Kurtubî, *el-Bidau' ve'n-Nehyu anhâ*, s. 2; Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, s. 28; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, s. 198, no: 33; İbn Adîy, *el-Kâmil fî Zuafâ'i'r-Ricâl*, *el-Mukaddime*, s. 190, 232; İbn Teymiye, *er-Raddü ale'l-Cebmîyye*, s. 85.)

⁷ Ahmed b. Hanbel'den aktarılan bir sözde O'nun Kur'an-ı Kerim'de peygambere itaatın farziyetine dair 37 işaret bulduğu geçer. Ravi bu sözü, "Peygambere itaatın farziyeti" başlıklı risâlesinde Ahmed b. Hanbel'e nisbet eder. Patton, *Ahmed b. Hanbal and the Mihne*, 19; İbn Battâ, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, 260-261. Peygambere itaatın farziyeti ile ilgili olarak bkz.: Şâfiî, *er-Risâle*, 79-106.